

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Евеліна КРАВЧЕНКО

**КИЗИЛ-
ОБИНСЬКА
КУЛЬТУРА**



**У ЗАХІДНОМУ
КРИМУ**

УДК 903(477.75)“6383”
ББК Т4(4Укр7—6Крм)273.115киз

К 772 Кравченко Е.А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. — Київ; Луцьк: ІА НАН України, 2011 — 272 с., 196 рис.

До уваги читачів пропонується монографія з археології Криму за доби пізньої бронзи та раннього заліза, що є узагальненням археологічного матеріалу, відомого як кизил-кобинська культура. Розглянуто і проаналізовано матеріальну культуру пам'яток Західного Криму, здійснено хронологічне визначення її комплексів і їх синхронізацію із іншими регіонами. Кизил-кобинська культура подається у контексті загальнопричорноморської культурно-хронологічної схеми. Усебічно розглянуто питання матеріальної культури, належної літописним таврам.

Для істориків, археологів, викладачів вишів і шкіл, студентів, а також усіх, хто цікавиться старожитностями півдня сучасної України.

Вниманию читателей предлагается монография по археологии Крыма эпохи поздней бронзы и раннего железа, являющаяся обобщением археологического материала, известного как кизил-кобинская культура. Рассмотрена и проанализирована материальная культура памятников Западного Крыма, определены хронологически ее комплексы и синхронизированы с другими регионами. Кизил-кобинская культура подана в контексте общепричерноморской культурно-хронологической схемы. Всесторонне рассмотрен вопрос материальной культуры, принадлежащей летописным таврам.

Для историков, археологов, преподавателей вузов и школ, студентов, а также всех, интересующихся древностями юга современной Украины.

Відповідальний редактор:

С.А. Скорий, доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

В.В. Отрощенко, доктор історичних наук, професор

А.С. Русяєва, доктор історичних наук, професор

М.Т. Кашуба, кандидат історичних наук

Рекомендовано до друку вченою радою

Інституту археології НАН України, протокол № 8 від 17.06.2010 р.

*Нашим Учителям
присвячується*

Вступ



Незважаючи на 200-літню історію дослідження кримських старожитностей, сучасна археологічна мапа півострова досі має чимало білих плям. Це зумовлено не стільки слабкою дослідженістю регіону, скільки недостатньо чітко побудованою хронологією та періодизацією археологічних знахідок. Чи не у першу чергу це стосується пам'яток Західного Криму, атрибутованих кизил-кобинську культуру (далі — ККК), матеріали яких не переглядалися протягом останніх більш ніж 50-ти років, а переважна частина найважливіших з них, на нашу думку, взагалі лишилася поза увагою науковців. Крим не є замкненим регіоном, тому питання синхронізації його матеріальних комплексів і виявлення впливу інших культур на кримські дозволить встановити закономірності їх складання і побутування у контексті історичного розвитку Надчорномор'я, що вже давно здійснено для інших регіонів Східної Європи. Це також дає змогу висвітлити динаміку загальноісторичних процесів у Західному Криму, характер та ступінь впливу кавказьких, балкано-карпатських, скіфської та грецької культур на матеріальну культуру і життя місцевих племен на основі аналізу археологічного матеріалу і свідчень синхронних подій античних писемних джерел. Крім того, у дослідників ККК досі немає чіткої відповіді на питання про співвіднесення ККК і таврів античних джерел, зв'язок яких із Західним Кримом є цілком вірогідним.

Кизил-кобинська культура традиційно атрибутується археологічними комплексами доби пізньої бронзи та раннього заліза Передгірного і Гірського Криму і вироблення чіткої схеми *хронології та періодизації* її матеріального комплексу є надзвичайно *актуальним* питанням не лише для Криму, але і для Надчорномор'я в цілому. Це питання набуває ще більшої ваги, оскільки періодизаційні і типологічні схеми культури, що тепер використовуються у археологічних дослідженнях, були здійснені ще у 1950-х роках, тому вимагають перегляду і уточнення.

Пам'ятки ККК розподіляються на кілька компактних географічних груп. Це західна група у басейні р. Чорна: у її нижній течії — поселення і кілька могильників, у верхній — байдарська група могильників кам'яних



скринь; центральна — у басейнах рр. Альма і Салгір у їх верхній течії — група поселень і могилиники; східна — у верхній течії р. Зуя — група поселень і могилиники; південно-західна — на Південному узбережжі Криму — могилиники кам'яних скринь і кілька місцезнаходжень; та південно-східна — на прибережній території у районі м. Меганом — могилиники кам'яних скринь, до яких тяжіють місцезнаходження у навколишніх горах. Крім того, окремі пам'ятки відомі у верхній течії рр. Кача, Бельбек та Кара-су. Ступінь дослідженості цих пам'яток різний. Так, пам'ятки центральної та малочисельної східної груп стали основою роботи В.О. Колотухіна (1996), дві південнобережні групи досліджувалися епізодично, результати цих досліджень були неодноразово використані у підсумкових дослідженнях (Лесков, 1965; Крис, 1981; Колотухин, 1996). Те саме можна сказати і про окремі пам'ятки, що не входять до жодної групи.

За ландшафтними характеристиками західна, центральна і східна групи пам'яток є цілісними, тобто, попри відсутність чіткої прив'язки могилиників до певних поселень у більшості випадків, можна вважати, що могилиники у сукупності відносяться до поселень означених географічних груп. Цього не можна сказати про могилиники Південнобережжя: поселення ККК там поки не відомі. Причиною тому гіпотетично можна визначити недостатню археологічну вивченість Південнобережжя і суцільну міську забудову рівнинних територій, придатних до життя. Непрямо це підтверджують і ландшафтні характеристики могилиників кам'яних скринь, розташованих на скельних підвищеннях, що і досі більшою мірою лишаються недоторканими, оскільки будівництво на їх території ускладнене природним рельєфом.

Під час аналізу сучасної джерельної бази виявилось, що, при здійснених ґрунтовних узагальнюючих дослідженнях центральної і східної груп пам'яток, поза увагою дослідників тривалий час лишалася західна, яка включає кілька пам'яток, котрі визначаються як опорні, тобто ретельно розкопані і добре задокументовані. Їхній матеріал у 1950-х рр.

частково і без залучення контексту було взято за основу складання хронології і типології ККК.

За останні півстоліття накопичився чисельний матеріал як археологічного, так і аналітико-методологічного плану, який вимагає аналізу і систематизації, а також інкорпорації його у масив вже здійсненого аналізу інших пам'яток ККК та інших культур як Криму, так і Надчорномор'я доби раннього заліза.

Проблема походження, складання і розвитку матеріальної культури, традиційно атрибутованої ККК на заході Криму, і її хронологія є провідною в колі проблем даної роботи, особливо враховуючи, що інші синхронні пам'ятки регіону, а також пам'ятки ККК інших регіонів Криму були опрацьовані і опубліковані впродовж останніх 20-ти років. Це дозволило отримати нові важливі дані для побудови історичних реконструкцій регіону (Щеглов, 1973, 1987, 1996, 1998; Ольховський, 1982; Николаенко, 1999; 2001; Колотухин, 2000; Кутайсов, 2004; Ланцов, 2004; Hannestad, Stolba, Sceglov, 2002; Зубар, 2005; Зубарь, Буйських, Кравченко, Русяева, 2005; Буйських, 2008). Втім, існуючі наукові розробки по ККК, що існувала протягом понад 700-та років у Західному Криму, вимагають перегляду та оновлення.

Підкреслимо, що відсутність окремого дослідження, присвяченого пам'яткам цього регіону, призвела до зняття з обліку найважливіших археологічних пам'яток культурно-історичного спадку України. Це може бути пов'язаним із відсутністю науковців, які досліджують ці пам'ятки, а також чисельними спробами їх знищення сучасною забудовою, небажанням державних органів звернути увагу на їх системне руйнування сучасними грабіжниками.

Дана робота має на меті встановлення основних механізмів формування матеріального комплексу пам'яток ККК Західного Криму, їх хронологію і уточнену періодизацію у контексті періодизації надчорноморського регіону відповідно до основних історичних процесів на зламі бронзової і залізної діб, можливі етнічні характеристики населення,



що її лишило. Основні *завдання* визначаються відсутністю дрібної хронологічної шкали для визначення відносної хронології матеріальних типів ККК та необхідністю синхронізації комплексів матеріальної культури як у рамках поселень, так і в рамках регіону (як Криму, так і Надчорномор'я). У часових межах це охоплює XI—IV ст. до н. е.

З огляду на відсутність у матеріалах кизил-кобинських поселень металевих речей і іншого добре датованого матеріалу, а також малоінформативність поховань, у роботі як базову використано *відносну хронологію*. Абсолютні дати у межах функціонування комплексу є опорними лише для пізніх пам'яток із супровідним античним матеріалом.

Пам'ятки ККК у Західному Криму утворюють компакту територіальну групу, зосереджуючись у басейні р. Чорна і прилеглих до нього ландшафтних зонах: у Інкерманській, Каракобинській, Балаклавській, Байдарській долинах і на схилах гір, що до них спускаються, — Каранських, Семякіних, Телеграфних, Федюхіних висотах, Псілерахі, Орбона Даучжи, Мікензієвих горах, на правому березі р. Бельбек навпроти Мікензіє-

вих гір, а також у балках та на морському узбережжі Гераклеєвського півострова. Із 71 пам'ятки, визначених у попередніх дослідженнях як кизил-кобинські, до дослідження було залучено 57, що дійсно містили кизил-кобинський матеріал. Найбільші і археологічно найважливіші пам'ятки західної групи ККК розташовані у Інкерманській долині (у нижній течії р. Чорна). Кизил-кобинський матеріал, що зустрічається на античних пам'ятках Західного Криму — у Керкінітиді, Херсонесі, Панському, Маслинах, також був залучений до аналізу. Різноманітність поселень цього регіону дозволяє проаналізувати матеріальний комплекс ККК упродовж широкого проміжку часу і синхронізувати із поселеннями поховальні пам'ятки. За основний матеріал дослідження взято наймасовіший і такий, що максимально відбиває характеристики населення — ліплену кераміку, особливості якої і репрезентують кизил-кобинську культуру, а також артефакти, що мають аналогії у чітко датованих комплексах інших культур, увесь інший матеріал і археологічні об'єкти, що характеризують пам'ятки регіону.

Розділ 1

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТУБІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ КРИМУ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА



*Дослідження писемних джерел (с. 10),
кам'яні скрині Гірського Криму (с. 10),
відкриття Г.А. Бонч-Осмоловського (с. 11),
археологічні розкопки (с. 12—13),
формування основних наукових концепцій (с. 15),
сучасний стан проблеми (с. 22)*

Зацікавлення старожитностями доби пізньої бронзи та раннього заліза Криму тісно пов'язане із дослідженням античних пам'яток. Античні студії мали особливий вплив на формування наукових поглядів щодо археології та давньої історії народів Гірського Криму на ранньому етапі досліджень. Його можна назвати *етапом мегалітичних могильників*, оскільки з кінця XVIII ст. (коли з'явилися перші описи цих старожитностей) і до початку XX ст. (до 1926 р., коли була виділена кизил-кобинська культура і сформульовано її основні ознаки) уявлення про матеріальну культуру й історію кримських тубільців складалося по античним писемним джерелам і розкопкам кам'яних скринь, які тоді називали дольменами. Антична історія та культура, що були добре відомі ще до початку цілеспрямованих археологічних досліджень, надихали на пошук легендарних, відомих за писемними джерелами місць як учених, так і мандрівників, захоплених пошуками скарбів аристократів і шукачів-аматорів. Перші спроби наукових описів старожитностей Криму з'являються ще у XVIII ст.

Академік П.С. Паллас під час своєї подорожі Кримом у 1793 р. описав залишки давніх укріплень на Гераклеїському п-ві і кілька могильників кам'яних скринь (Паллас, 1881). З ім'ям французького вченого Фр. Дюбуа де Монпере пов'язані намагання співвіднести з реальним давнім населенням залишки матеріальної культури, яка ототожнювалась тоді з мегалітичними могильниками гірської зони. Він після подорожі по Криму в 1833 р. висловив думку про належність мегалітичних пам'яток Гірського Криму таврам і поставив ці пам'ятки в подібність до дольменів Кавказу та Бретані (D. de Montpereux, 1839). В XIX ст. російські аристократи, що захоплювались давниною і були добре обізнані в давньогрецькій літературі, та вчені-краєзнавці впродовж своїх подорожей Кримом накопили певний емпіричний матеріал щодо «доісторичних» культур Криму. Це дозволило розгорнути першу наукову дискусію по проблемі місцезнаходження храму Партенос, описаного Еврипідом, який шукали на південному узбережжі Гераклеїського п-ова або на Південному узбережжі Криму. Дискусія привернула увагу до старожитностей саме Західного Криму у невід'ємному зв'язку із античним Херсонесом (Паллас, 1881, с. 217; Мурав'єв-Апостол, 1823, с. 89; Бларамберг, 1831, с. 298), інтерпретуючи



матеріальні залишки варварського вигляду на основі єдиної тоді гіпотези, що пов'язувала варварів Криму з таврами античної легенди про Іфігенію. Певною мірою поштовхом до цього були чотири рядки в поезії О.С. Пушкіна, присвячені легендарному храмові, тому і дискусія була оповита романтизмом, модним в вищих верствах тогочасної Росії (Лесков, 1965, с. 10).

У XIX ст. було висунуто безліч гіпотез щодо походження легендарних таврів, що пов'язувалися з гірськокримськими мегалітичними могилами, або, як їх тоді визначали, дольменами Криму, від кавказької до кельто-кімерійської (Брун, 1868, с. 238; Minns, 1913, с. 101; Уваров, 1887, с. 33). В Криму під час археологічних розкопок XIX ст. антропологічний матеріал майже не збирався, або збирався безсистемно. Відомо лише кілька підсумків обробки краніологічних серій з кам'яних скринь Гірського Криму, зроблені В. Кеппеном, А.П. Богдановим і Н.І. Лижиним (Кеппен, 1837; Богданов, 1886; Лыжин, 1890).

Не вдаючись у детальний історіографічний аналіз робіт XVIII та XIX ст., оскільки такий було останнім часом здійснено і опубліковано І.В. Тункіною, відзначимо вагомий внесок в дослідження пам'яток Західного Криму Імператорської академії наук. Збереглася низка описів старожитностей, що їх здійснювали науковці під час подорожей Кримом, але ідея створення детального єдиного опису, яка належала імператору Олександру I, після його смерті була забута (Тункіна, 2002, с. 88). Після створення у 1839 р. Одеського імператорського товариства історії та старожитностей (ООІД) систематизація і вивчення принаймні візуальне пам'яток — мегалітичних могилок отримало відповідну підтримку держави і потужну наукову базу. Під егідою ООІД проводилися також найбільші за обсягом розкопки в Херсонесі і у його окрузі (Тункіна, 2002, с. 256—280). З 1859 р. дослідженнями в Криму починає займатися Імператорська археологічна комісія (ІАК) зі штаб-квартирою в Санкт-Петербурзі (Золотарев, 1998, с. 4; Тункіна, 2002, с. 254). На той час археологічні розкопки західнокримських старожитностей проводили О.С. Уваров, К.К. Косцюшко-Валюжинич, А.Л. Бертьє-Делгард, Е.А. Штерн, Ю.О. Кулаковський, М.І. Репніков, Л.О. Моїсєєв та ін. Ці дослідження здійс-

нювалися, у тому числі, у самому Херсонесі, на землях, зайнятих його хорою, і в безпосередній його околиці, тобто на тих територіях, з місцевим населенням яких зустрілися греки на час заснування Херсонесу. Проте у більшості досліджувалися античні пам'ятки, розкопки могилок кам'яних скринь — єдиних пам'яток ККК, які були відомі на початку XX ст. — вели лише М.І. Репніков і Ю.О. Кулаковський (Репніков, 1909, 1909а, 1910, Кулаковский, 1898). Проведені на початку XX ст. польові дослідження кам'яних скринь Байдарської долини Західного Криму дозволили М.І. Репнікову визначити ці пам'ятки хронологічно і датувати VII—V ст. до н. е., підтвердивши припущення О.С. Уварова про їх віднесення до пізньобронзового — ранньозалізного часу (Уваров, 1887; Репніков, 1910; 1927). При цьому поселенські комплекси, належні населенню, що лишило могилок кам'яних скринь, достеменно відомі не були.

Наприкінці XIX ст. побачила світ робота філолога-класика В.В. Латишева «Scythica et Caucasica», яка певним чином вплинула на визначення культури варварів, відкритої у Криму, як таврської (Latyshev, 1916). Принаймні, вже у 1927 р. М.І. Репніков цілком впевнено ототожнив кам'яні скрині Криму із похованнями таврів (Репніков, 1927).

Дослідження античних писемних джерел до історії таврів і Таврики починається ще від епохи середньовіччя. Античних авторів інтерпретували пізньоантичні, яких, у свою чергу, пояснювали пізньосередньовічні схоласти, дослідники нового і новітнього часу. Це слугувало формуванню не лише наукових концепцій, але й певних стереотипів інтерпретаційної моделі. У другій половині XIX і на початку XX ст. було сформовано основні підходи до вивчення та інтерпретації античних джерел. Підвалини у вивченні писемних джерел до давньої історії Надчорномор'я було закладено В.В. Латишевим (1889; 1890; 1895; 1897; 1909), основні наукові підходи до них сформовано у межах петербурзької класичної школи (дет. див.: Толстой, 1918, с. IV). Ці роботи стали базовими у подальших розробках у тому числі і питань, пов'язаних із варварами Криму. З'являлися і нові напрями у наукових дослідженнях у галузі античної філології та філософії. Г.Г. Шпет — один із фундаторів росій-



ської герменевтики, звернув увагу на розуміння античних текстів у контексті античної культури і суспільства (Шпет, 1990, с. 232). Основна дискусія розгорнулася між І.І. Толстой і М.І. Ростовцевим (Толстой, 1918; 1958; порівн.: Ростовцев, 1918, с. 196). І.І. Толстой на основі аналізу широкого кола писемних та епіграфічних джерел дійшов висновку про міфічне первинне значення назви «таври» і прямий її зв'язок із легендою про Іфігенію, грецькою за суттю (Толстой, 1918, с. 117; порівн.: с. 118, примітка 1). Свідченням того, поміж іншим, є існування цієї легенди не лише у причорноморському регіоні, але і в інших областях тогочасної ойкумени (Толстой, 1918, с. 126—134, 145—147). Розглядалась також і низка тотемних культів орфічних товариств античного світу (Толстой, 1918, с. 126; див. також: Зубар, 1995, с. 137—146). Точка зору І.І. Толстого була піддана різкій критиці М.І. Ростовцевим, який вважав, що назва «таври» є адаптованою у грецькій мові самоназвою народу Кримських гір (Ростовцев, 1918, с. 197). На основі їх робіт ґрунтуються напрями дослідження і дотепер. Треба також зазначити, що у міжвоєнний період у дослідженнях античних текстів відбувався певний застій, пов'язаний із еміграцією, а пізніше і примусовою висилкою «владодою рад» більшості провідних учених Російської імперії, що, з одного боку, врятувало їх від репресій 1930-х рр., а з іншого, надзвичайно збіднило радянську науку. Наукові пошуки у цій сфері поновилися лише після війни, коли почало працювати нове покоління науковців-філологів.

Теза І.І. Толстого про легендарність назви «таври» у 1960-ті рр. була піддана критиці Е.І. Соломонік (1976, с. 48). Дослідниця дійшла висновку про її походження від назви гір «Тавр», тим самим виробивши антитезу до концепції І.І. Толстого і підтримавши думку М.І. Ростовцева про місцевий характер божества Партенос, за Геродотом — таврської богині (Ростовцев, 1918, с. 196). Цю думку підтримали Н.В. Пятішева, О.М. Лесков, О.М. Щеглов, В.С. Ольховський та інші дослідники (Пятішева, 1947, с. 218; 1949; Лесков, 1965, с. 7, 203; Щеглов, 1996, с. 28; Ольховський, 1981, с. 55). З іншого боку у роботах В.Ф. Мещерякова, а останнім часом у роботах А.С. і М.В. Русяєвих та М.В. Скржинської, основна ідея, спрямована на аспект етнічної

належності божества Партенос, ґрунтується на концепції І.І. Толстого (Мещеряков, 1973, с. 65—73; 1980, с. 64—72; Скржинская, 1977; 1991, с. 42; Русяева, 1991; Русяева, Русяева, 1999, с. 8). Однак О.М. Щеглов, М.Є. Бондаренко та інші продовжують підтримувати концепцію про місцевий етнічний характер виникнення не лише назви «таври», але й назв інших народів, що зустрічаються в античних джерелах про Крим, проти чого різко виступав В.М. Зубар (Бондаренко, 2003, пор. Зубар, 2005, с. 16—28, 2007, с. 87—100).

Одним із перших звернув увагу на знахідки кераміки переважно «варварського типу» ентузіаст і аматор, морський офіцер у відставці, полковник Н.М. Печьонкін, старожитності із зборів якого в окрузі Херсонесу (у р-ні Стрілецької і Карантинної бухт, Маячного п-ова) стали основою колекцій первісної епохи у фондах Херсонеського музею (Стржелецкий, 1951, л. 57). Значний матеріал по варварському населенню Гераклейського п-ова було зібрано також пошуковцем-ентузіастом Д.О. Шпаком на півдні Гераклейського п-ова у районі м. Фіолент (Каталог..., б/г). Однак культурне визначення такі старожитності отримали тільки у роботі дослідника первісності Г.А. Бонч-Осмоловського (1926, с. 74—94), що проводив роботи разом із М.Л. Ернстом та С.І. Забніним біля печер Кизил-Коба та Кош-Коба і поселення Нейзац у Гірському Криму, дослідження яких починають черговий етап — вивчення *великих поселень*, який продовжився до початку 1960-х рр. Основним критерієм культури, названої по місцю першої знахідки кизил-кобинською, Г.А. Бонч-Осмоловський визначив своєрідну кераміку: «блискуче лисковане череп'я переважно чорного кольору і грубіше із хрупаватою поверхнею» (переклад з рос. — Е. К.) з домішками подрібненого вапняку і піску у тісті, погано випалене. Лискований посуд представлений сферичними округлodonними формами, невеликими за об'ємом, орнаментованими врізаними лініями, що спускаються донизу від кайми, виконаної наколами з інкрустацією білою пастою. ККК він атрибував також верхній шар печери Кош-Коба, дві стоянки на р. Альма, місцезнаходження біля сел. Нейзац, мегалітичний могильник біля с. Кипчак (Тау-Кипчак), підйомний матеріал біля с. Ягмурча, знахідки біля м. Сімферополь, у Зміїній ущелині



лині біля сел. Сюрень. Слід також зазначити, що дослідник розумів під поняттям «культура» тип матеріальних решток і визначав результати дослідження як попередні, оскільки матеріал на час написання статті, відомої у історіографії як атрибуція ККК, ще не був оброблений (Бонч-Осмоловский, 1926, с. 91, 92).

У сучасній історіографії укорінилася думка, що Г.А. Бонч-Осмоловський не лише виділив ККК, а і аргументовано пов'язав її з таврами. Але в його роботі таврська належність ККК аж ніяк не констатується, що варто навести дослівно: «Усі викладені дані вказують на існування у Криму чисельного народу з бідною, порівняно, культурою, що не гребували проживанням у печерах. Мимоволі приходить припущення про тотожність його із легендарними кримськими троглодитами-таврами, про яких згадує Геродот» (Бонч-Осмоловский, 1926, с. 94, переклад з рос. — Е. К.).

Фактично Г.А. Бонч-Осмоловським було визначено матеріальні рештки культур передскіфського та ранньоскіфського часу Криму, а наприкінці 1920-х років поховальні пам'ятки — могильники кам'яних скринь, що на той час вже були пов'язані із таврами писемних джерел, було синхронізовано із матеріалом поселень, об'єднаним у археологічну культуру, що отримала назву кизил-кобинської.

Щоправда, це питання у той час можна було б вирішити на матеріалі досліджуваного у 1931—1933 рр. поселення і могильника біля 2-го кордону Севастополя (невдалік татарського селища Черкез-Керман), що здійснювалося спільною радянсько-американською експедицією на чолі із С.О. Семеновим-Зусером (Семенов-Зусер, 1931, с. 29—41; Ніколаєнко, 1999, с. 10). Проте, усі матеріали розкопок разом із частиною документації було вивезено до США відразу після проведення розкопок. За повідомленням О.М. Лескова, зараз вони зберігаються у Пенсильванському університеті в м. Філадельфія (США). Частина документації за неперевіреними даними знаходиться у архіві Інституту історії матеріальної культури у Санкт-Петербурзі.

Той факт, що довгий час поховальні пам'ятки і поселення, віднесені до ранньозалізного часу, розглядалися окремо, і, як наслідок, отримали різну інтерпретацію (могильники

були визначені етнічно, як таврські, а поселення — за культурним типом і об'єднані у археологічну культуру), визначив подальші напрями дослідження населення Криму ранньозалізного часу. Багато в чому основною причиною існування двох абсолютно різних методичних підходів у вивченні цих старожитностей стало те, що при їх інтерпретації брали за основу античні писемні джерела.

Повертаючись до історії археологічних досліджень, треба зазначити, що значний внесок у дослідження негрецьких пам'яток Західного Криму зробив співробітник Севастопольського музею краєзнавства Л.М. Соловьев, який з 1922 по 1927 рр. проводив розвідки в околицях Севастополя, і саме йому належить відкриття більшості відомих пам'яток того регіону, у тому числі і поселення Уч-Баш (Соловьев, 1922). Вивчатися це поселення почало ще у 20-і роки ХХ ст. В 1925—1926 рр. Л.М. Соловйов дослідив місцевість на лівому стрімчастому березі р. Чорної, відому тоді як «Чортове городище». Тоді ж він провів там збори підйомного матеріалу, колекційний опис якого зараз зберігається в архіві Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (далі — НЗХТ), а також вказав на існування могильника поблизу поселення (Соловьев, б/г а, инв. № 131—148). Його щоденники розвідок лишилися неопублікованими і лягли в основу незахищеної дисертації С.Ф. Стржелецького (1951, 1951а).

Чимало пам'яток, у тому числі, три кизил-кобинських поселення в околицях Севастополя, було відкрито О.К. Тахтаєм з 1935 по 1949 рр., коли дослідник працював у Херсонському музеї, аж поки його не репресували (дет. див.: Граб, Супруненко, 1991, с. 24—53). Крім того він розкопав частину великого, ним же відкритого раннього поселення кизил-кобинської культури біля Балаклави (Балаклавське). Під час арешту було конфісковано усі його звіти і архів. Матеріал із розкопок і розвідок О.К. Тахтая, що зберігається у фондах НЗХТ, наразі неможливо ідентифікувати з-за відсутності інвентарних номерів. Оскільки його рукописи досі зберігаються в архіві Управління СБУ АР Крим, введення у науковий обіг цих матеріалів буде можливим лише після передачі цих рукописів у науковий архів (Тахтай, б/г).



1930-і роки для радянської науки, у тому числі і археологічної, стали кардинально переламними з огляду пануючих концепцій. Основним чинником такого підходу стала пряма залежність особистої характеристики вчених і наукової концепції, що ними розроблялася або підтримувалася. Один за одним у надрах ГУЛАГу опинилися Г.О. Бонч-Осмоловський, Г.І. Петров, К.Е. Гриневич, М.І. Репников, Л.М. Ернст (Формозов, 2006, с. 188). Потім без наукового обґрунтування таврів писемних джерел ототожнили із кизил-кобинською археологічною культурою. Слабка спроба В.М. Дьякова піддати сумніву цю тезу, оскільки матеріальні рештки, знайдені біля печери Кизил-Коба, не відповідали уявленню про таврів, оснований на аналізі писемних джерел (Дьяков, 1939, с. 72—86), не вплинула ні на висновки Г.Д. Белова стосовно поховань в некрополі Херсонеса класичного часу (Белов, 1950, с. 272—284), ні на інтерпретацію С.Ф. Стржелецького. Останній відразу ототожнив досліджені ним біля Севастополя поселення з пам'ятками ранніх таврів і запропонував взагалі відмовитися від терміну ККК (Стржелецький, 1951, л. 45). При цьому слід також зауважити, що зроблені В.Н. Дьяковим висновки стосуються більшою мірою уявлення греків про місцеві кримські народи, аніж інтерпретації археологічних матеріалів. Але його робота побачила світ ще до того, як почалося масштабне археологічне дослідження пам'яток тубільного населення у Криму.

Грунтовні дослідження антропологічного матеріалу Західного Криму, у тому числі і ККК, належать Г.І. Петрову, який опублікував антропологічний матеріал Ескі-Керменської експедиції 1931—1933 рр., пов'язавши пізньобронзові антропологічні типи Криму і Кавказу (Петров, 1935). Проте його висновки про германську (готську) належність серій ескі-керменського могильника, зроблені паралельно із аналізом кизил-кобинських краніологічних серій, призвели до масштабних репресій усіх учасників експедиції і формуванню заполітизованої концепції про місцеве стадіальне формування готського антропологічного типу, що автоматично було поширено і на таврів та їх археологічний еквівалент (Формозов, 2006, с. 194). Після закінчення Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. кон-

цепція локального розвитку місцевих антропологічних типів отримала ще більше політичне підґрунтя. Є.В. Жиров вважав таврів нащадками місцевої мезолітичної людності, Г.Ф. Дебец, визначаючи превалюючим елементом в антропологічному складі ранньосередньовічної людності Гірського Криму місцевий, доводив, що в складанні основного морфологічного типу населення середньовічних міст Гірського Криму брали участь таври, що, ймовірно, вплинуло на пізніші висновки П.М. Шульца (Жиров, 1949; Дебец, 1949; Шульц, 1959, с. 270).

Широкі польові дослідження пам'яток Західного Криму доби раннього заліза, відомих з 1920-х рр. (Соловьев, 1922) і відкритих наприкінці 1939 та у 1940 р., розгорнулися після закінчення Великої Відчизняної війни (Стржелецький, 1947, с. 283—288; Тахтай, 1947, с. 122). У 1952 р. С.Ф. Стржелецький розпочав археологічні розкопки великих поселень ККК біля устя р. Чорна — Уч-Баш і Сахарна Головка. Цими дослідженнями він планував підтвердити висновки своєї кандидатської дисертації, яку тільки-но подав до захисту. Проте, дисертація лишилась незахищеною, а досліджувані поселення дали надзвичайно репрезентативний яскравий матеріал, не зовсім відповідаючи висновкам вченого (Стржелецький, 1952, 1952а, 1953, 1953а, 1953б, б/г; Стржелецький, Веймарн, 1952, 1952а). Під час II Світової війни у ході відступу 28 липня 1942 р. північно-східна частина мису скелі, на якій розташоване поселення Уч-Баш, була зруйнована потужним вибухом і, обвалившись, оголила лінзи господарчих ям. Розкопки відкрили тільки частину площі поселення — близько 1000 м² (рис. 4) (Стржелецький, 1952; 1953; 1953а; 1953б; б/г). Розкопи було закладено на зрізах культурного шару, що утворились після вибуху, та у центральній частині поселення (Стржелецький, 1953а, л. 1) (рис. 1). Ці дослідження певним чином намітили напрями майбутніх польових робіт, але в подальшому розкопки на поселенні не відновлювалися. С.Ф. Стржелецький не ввів у науковий обіг матеріали Учбашського поселення. Вибірково вони залучалися дослідниками до узагальнюючих робіт (Щепелев, 1927, с. 42—46; Кацур, 1963, с. 9, № 2 (30)).

У 1952 р. при розкопках поселення Сахарна Головка виявилось, що воно майже повністю



знищене будівельними котлованами, і його дослідження було припинено. У 1953 р. було призупинено розкопки на Уч-Баші із наміром продовжити їх у наступному році, але у наступні кілька років вони не поновились, а після підпорядкування території поселення Міністерству оборони СРСР у 1959 р. і створення на його території військового полігону археологи туди не допускалися. Проте чітка фіксація матеріалу і польових спостережень у звітах, методика розкопок по комплексах, а не штикам, як зазвичай тоді робилося, використання ножів, а не лопат під час роботи з археологічним комплексом, — усе це дозволило закриті комплекси, досліджені С.Ф. Стржелецьким, на сучасному етапі інтерпретувати як еталонні. На жаль, автор розкопок Уч-Башу так і не ввів до наукового обігу матеріали поселень ККК, досліджених ним в околицях Севастополя, хронологічно визначивши учбаське поселення Х—VIII ст. до н. е. з припущенням, що воно могло існувати до VI ст. до н. е., і пов'язав його з ранніми таврами (Стржелецький, 1951, л. 120). При ознайомленні з матеріалами звітів таке датування справляє враження інтуїтивного, бо не підкріплено чіткими хронологічними визначеннями, хоч треба віддати належне С.Ф. Стржелецькому: він був ближчим до істини, аніж його не лише сучасники, але й наступники. У щоденнику розкопок зберігся запис, зроблений після ознайомлення О.І. Тереножкіна із матеріалами, де вказано, що він зауважив подібність матеріалу цієї пам'ятки до біогрудівської культури, але визначив його як самобутнє культурне явище (Стржелецький, 1952, зошит 1, л. 11). Слідом за Уч-Башем С.Ф. Стржелецький відніс до ранньотаврських поселення Сахарна Головка, Балаклавське та припустив існування синхронного їм поселення на місці Херсонеського городища (Стржелецький, б/г, табл.). Формування ранньотаврської культури дослідник відсував до середини II тис. до н. е., а фінал визначав V ст. до н. е. (Стржелецький, б/г, л. 10).

Розкопки пам'яток ККК поновилися і в інших регіонах Криму. Дослідження низки пам'яток на сході Кримських гір було розпочато П.М. Шульцем у 1949-му — 1950-му рр. і 1957 р., визначених як кизил-кобинські (таврські), у тому числі укріплень на г. Кошка і Ка-

раул-Оба — пам'ятках, кизил-кобинська атрибуція яких досі дискусійна (Шульц, 1949, 1957).

Відкриття некрополя класичного часу на північно-східному березі Херсонеса із зібраними похованнями, які Г.Д. Беловим, С.Ф. Стржелецьким та згодом Н.В. Пятишевою були визначені як таврські, стали черговим поштовхом у формуванні постановки проблеми варварських впливів на античну культуру Херсонеса (Белов, 1938, с. 191; Пятишева, 1946, с. 178; 1947, с. 213; Стржелецький, 1948, с. 96). Вона згодом отримала свій розвиток, спираючись на розроблену С.Ф. Стржелецьким на основі концепцій А.І. Тюменєва і Г.Д. Белова схему формування маргінального греко-варварського Херсонеського поліса на ґрунті спільних інтересів активної торгівлі греків і тубільців (Тюменев, 1938; Белов, 1948, с. 55; Стржелецький, 1959, с. 63). Знахідки ліпної кераміки із Херсонеського городища також інтерпретувалися як належні ККК або таврам, що проживали у Херсонесі (Белов, 1948, с. 92; 1953, с. 11—32; Белов, Стржелецький, 1953, с. 47, Белов, Стржелецький, Якобсон, 1953, с. 162, 170; Белов, Якобсон, 1953, с. 110).

Причиною тому було не стільки бажання дослідників античності інтерпретувати за допомогою артефактів античні тексти, скільки стаття І.В. Сталіна «Марксизм и вопросы языкознания», у руслі ідей якої на об'єднаній науковій сесії Відділення історії і філології АН СРСР і його Кримської філії було безапеляційно і абсолютно необґрунтовано визначено напрям наукових пошуків. Науковцям надійшла вказівка — шукати конкретні етноси, а отже було покладено початок формуванню наукових напрямів, спрямованих на ототожнення етносів писемних джерел із певною археологічною культурою. Політика втрутила також і в питання давнього господарства Криму: визначено було шукати землеробство, як прояв слов'янських культур. Причиною цих метаморфоз у кримській археології було так зване «готське питання» (Айбабин, Герцен, Храпунов, 1993, с. 211, 212; дет. див.: Колтухов, Юрочкин, 2004, с. 107—119).

Декілька важливих пам'яток ККК було відкрито у 1950-х рр. у Центральному Криму. З 1954 р. дослідження кизил-кобинських старожитностей у долині р. Салгир (Сімферопольський р-н) почав проводити А.О. Щепинський,



який крім низки пам'яток в околицях Сімферополя продовжив розкопки на епонімній пам'ятці — поселенні Кизил-Коба разом із О.І. Домбровським (Щепинский, 1957, 1963). О.Д. Дашевська у 1951 р. розпочала дослідження Симферопольського поселення ККК на місці Неаполя Скіфського (Дашевская, 1951, 1958а). Вона на основі власних польових спостережень синхронізувала матеріал із поселень Західного Криму з матеріалами нижнього шару Неаполя Скіфського і інших гірських поселень, виділивши два етапи у техніці нанесення гребінцевого штампугу: VI — першої половини IV ст. до н. е. (прокреслений орнамент) і другої половини (середини) IV — III ст. до н. е. (орнаментация насічкою). О.Д. Дашевська фактично, першою звернула увагу на етапність орнаментальних схем і сюжетів кизил-кобинської культури (Дашевская, 1958; 1963).

Починаючи з 1947 р. Х.І. Кріс проводила археологічні польові дослідження поселення ККК у Західному Криму — у Бахчисарайському р-ні в балці Ашлама-Дере і на території Севастопольської міськради, у тому числі поселення на правому березі р. Чорна під фортецею Каламіта в Інкермані. Воно також надало чисельний археологічний матеріал, не лише ККК, але і античний, що дозволило датувати поселення від VI ст. до н. е. до елліністичного періоду (Крис, 1955, с. 36—52; 1957, с. 40—49; 1957а). Ці матеріали стали основою її кандидатської дисертації (Крис, 1975).

У другій половині 1950-х років розвідки і розкопки низки поховальних пам'яток Гірського Криму, у тому числі і кам'яних скринь провів тоді ще аспірант Інституту археології АН УРСР О.М. Лесков. Він одним із перших звернув увагу на велику кількість античної кераміки у тризні деяких могильників кам'яних скринь (дет. див.: Лесков, Кравченко, 2007).

Після розкопок Н.М. Печьонкіна, Л.Н. Соловйова, Н.І. Репнікова, здійснених наприкінці XIX — початку XX ст., і пізніших досліджень К.Е. Гриневича, О.К. Тахтая, С.Ф. Стржелецького, Х.І. Кріс, П.М. Шульца, А.О. Щепинського накопичився значний матеріал для вивчення ККК Західного Криму (Печёнкин, б/г; 1905; 1911; 1914; Соловьев, 1922, б/г; б/г а; Арсакова, б/г; Репников, 1909; 1910; 1927; 1935; Гриневич, 1928; 1929; Тах-

тай, 1937; 1947; Стржелецкий, 1947; 1952, 1952а, 1953, 1953а, 1953б, 1953в, 1953г, б/г, б/г а; Крис, 1955; 1957; Шульц, 1949, 1957; Щепинский, 1957, 1963). На той час після дослідження пам'яток ККК цього та інших районів Гірського Криму з'явилася джерельна база для формування наукових підходів стосовно її складання, датування і етнічної належності. Наприкінці 1950-х та на початку 1960-х років з'являються перші узагальнюючі роботи по ККК і починається новий етап вивчення кизил-кобинських старожитностей — *етап аналізу і систематизації*. Припиняються стаціонарні широкомасштабні польові дослідження, проте починається формування основних наукових концепцій щодо походження, хронології і етнічної належності ККК.

Одна із перших спроб узагальнення досліджень по ККК, таврах і періодизації культури належить П.М. Шульцу. Він уперше охарактеризував матеріальну культуру поселень кизил-кобинської культури, спробував їх типологізувати і визначити їх хронологічні рамки (Шульц, 1959). Однак його аргументи на користь отождолення цієї культури із таврами Геродота не мають під собою достатньої фактичної бази.

П.М. Шульц спирався на відповідність території поселень ККК із кордонами Таврики і тотожність поховального звичаю кизил-кобинців таврам. Однак могильники Гірського Криму ранньої залізної доби на той час детально проаналізовані не були, а генетичний зв'язок таврської кераміки із кизил-кобинською просто проголошувався, бо попередніх досліджень керамічного комплексу не проводилося. Констатувався поступовий стадіальний розвиток населення, що лишило ККК, до пізньоантичного часу на основі стратиграфічних спостережень нашарувань на г. Караул-Оба та г. Кошка (Шульц, 1959, с. 235, прим. 1).

Слід зауважити, що для цих пам'яток з яскраво вираженим скельним рельєфом на 400—500 м над рівнем моря термін «стратиграфія» використовувати взагалі не можна, і тут, вірогідно, головним фактором, що вплинув на позицію П.М. Шульца, була внутрішня політика держави у кінці 1940-х — на початку 1950-х рр., оскільки його висновки при повній науковій необґрунтованості, що виглядає дивним для цього визначного дослідника, цілком узгоджуються із



післявоєнними завданнями партії радянській археологічній науці (дет. див.: Колтухов, Юрочкин, 2004, с. 110). Зроблене П.М. Шульцем географічне районування побудовано за топографічним принципом, що взагалі має сенс, але при цьому основні характеристики матеріалу з пам'яток не враховувались і не розглядались (Шульц, 1959, с. 236). Такий підхід до систематизації археологічного матеріалу, що, ймовірно, став наслідком впливу у дослідженні маррівського вчення, призвів до складання періодизації стадіального розвитку так званих таврів від початку I тис. до н. е. до раннього середньовіччя (Шульц, 1959, с. 243—258). ККК П.М. Шульц відвів перший етап (перша половина I тис. до н. е.), визначивши вирішальну роль ранніх таврів у складанні цієї культури (Шульц, 1959, с. 243). При цьому археологічні пам'ятки, що належать раннім таврам, взагалі не згадувались. Проте одне його спостереження підтвердилося у хронологічній схемі. Це виділення окремої групи поселень у важкодоступних місцях. Дійсно, як показав розподіл пам'яток доби раннього заліза Західного Криму, поселення на мисах квест зі скельними урвищами та інші, що мають природний захист, із слідами нівелювань, підрізок схилів і т. ін. виділяються в окрему групу раннього періоду. Треба також підкреслити, що датування ККК (за П.М. Шульцем — ранній етап таврської культури, перша половина I тис. до н. е.), яке було здійснено по матеріалам розкопок С.Ф. Стржельського, попри відсутність фактологічної бази у обох археологів, є найближчим за інші до сучасної хронології культур Надчорномор'я.

Перші дослідження суто кизил-кобинських краніологічних серій після розгрому петербурзької антропологічної школи і арешту Г.І. Петрова були проведені К.Ф. Соколовою (Соколова, 1959; 1959а; 1960; 1963). Проте, і вона не змогла відійти від аксіоми про спадковість місцевих антропологічних типів, але констатувала подібність похованих у кам'яних скринях кизил-кобинської культури (Черкес-Кермен, Неаполь Скіфський, Інкерманське поселення, могилиники Альмінської долини, кам'яні скрині Таш-Джаргану, Уч-Башу, могилиники Бага і Мал-Муз Байдарської долини) із краніологічними серіями Північного Кавказу і Балкан. Основу краніологічної колекції склали матеріали могилиників Західного Криму

(Соколова, 1960). Ці дослідження продовжила Т.Л. Назарова, яка підтвердила висновок К.Ф. Соколової про багатоваріантність антропологічних типів, досліджених по матеріалам кам'яних скринь ККК (Назарова, 1997, с. 68—74).

У 1965 р. побачила світ монографія О.М. Лескова, написана по матеріалам, що лягли в основу його кандидатської дисертації, в якій було вперше зібрано значний матеріал попередніх розкопок, у тому числі і 1950-х рр., що дозволив охарактеризувати кизил-кобинську культуру. Автор підтримав гіпотезу, висловлену О.О. Йессеном і Є.І. Крупновим, про подібність культур Гірського Криму і Північного Кавказу, згодом підтриману В.В. Бобиним, яка фактично підтвердила висновок антропологів Г.І. Петрова і К.Ф. Соколової (Петров, 1935; Йессен, 1951, с. 102; Бобин, 1957, с. 54—60; Крупнов, 1960, с. 347; Соколова, 1960; Лесков, 1965).

О.М. Лесков також уперше розробив типологію кераміки ККК, поділивши культуру на три етапи і визначивши її у хронологічних межах IX—II ст. до н. е. (Лесков, 1965, с. 45—51). Однак його аналогії керамічних комплексів кизил-кобинської з посудом кобанської культури не завжди аргументовані. Кераміка ККК оглянута ним загально, до типологічного аналізу залучений далеко не весь відомий на той час археологічний матеріал. Що ж стосується Західного Криму, то О.М. Лесков згадує у роботі поселення Уч-Баш, Сахарна Головка, Балаклавське, Інкерманське, Херсонеське, а аналізує матеріал лише з Учбаського та Інкерманського поселень.

У монографії О.М. Лескова одній із ключових пам'яток ККК — Уч-Башу присвячено недостатньо уваги, що, правда, у його розпорядженні був лише той матеріал, що був отриманий для ознайомлення від автора розкопок — С.Ф. Стржельського, який мав надію продовжити дослідження цього поселення сам. Тому стратиграфічні спостереження враховані не були, матеріали поселення не ідентифікуються з матеріалами колекції (Лесков, 1965, с. 20). О.М. Лесков відніс Уч-Баш до найраніших поселень ККК, датуючи його IX—VIII ст. до н. е. за трьохдірчатим псалієм з підпрямокутними отворами, розташованими на одній вісі, і кістяними стрілами чорногорівських типів. Але при визначенні хронології він не вдався до аналізу ширшого кола



матеріалів за комплексами, які на нашу думку, можливо й не мали хронологічного розриву, але навіть за стратиграфічними спостереженнями, не кажучи про типологічні ознаки матеріалу, слідували один за іншим (Лесков, 1965, с. 19, 114). Проте, попри недоліки, дослідження О.М. Лескова не просто узагальнили значний матеріал і просунули наукове знання по ранній залізній добі Гірського Криму, але і інтегрували його матеріальну культуру у загальноісторичну надчорноморську схему, синхронізувавши її за предметами зброї і кінського обладунку із культурами Надчорномор'я, Передкавказзя і Кавказу.

В 1971 р. Х.І. Кріс, яка не підтримувала позицію О.М. Лескова про належність ККК раннім таврам, опрацьовуючи матеріали ККК Західного Криму, спробувала розділити матеріальну культуру на ККК і саме таврську культуру Південно-Західного Криму, тим самим підтвердивши тезу В.М. Дьякова. Вона виділила 4 варіанти культури Гірського Криму на матеріалах могильників (Крис, 1967, с. 23—30; Крис, 1971; порівн.: Лесков, 1965, с. 93), однак відмінності в керамічному комплексі виявилися незначними (Крис, 1961; 1975).

У 1981 р. Х.І. Кріс опублікувала роботу, в основі якої лежали її дослідження 1950-х років, де дійшла висновку, що ККК належить не історичним таврам, а невідомому писемним джерелам етносу. Таврську культуру вона виділяла територіально із масиву кизил-кобинської на матеріалах могильників по поховальним конструкціям Південно-Західного Криму, вважала синхронною кизил-кобинській і датувала VII—V ст. до н. е. Х.І. Кріс постулювала, що кизил-кобинці воювали з таврами і руйнували їх могильники кам'яних скринь. Подібність керамічного комплексу таврської і кизил-кобинської культур вона пояснювала привнесенням його до Криму кочовими скіфами, які у свою чергу запозичили його у населення Лісостепу. Верхньою хронологічною межею і таврської культури, і ККК дослідниця визначала V ст. до н. е., після чого населення, що їх полишило, було асимільоване скіфами (Крис, 1981, с. 52—56). Як це не дивно, в цих суперечливих висновках, причиною чого був панівний в той час у науці автохтонізм, дослідниця інтуїтивно визначила правильний шлях дослідження кримських пам'яток зламу бронзової і залізної діб. Їй також належить ґрунтов-

ний доробок в галузі класифікації і типологізації кераміки ККК (Крис, 1981, с. 17—33). Х.І. Кріс опрацювала та вперше опублікувала значну частину керамічного матеріалу із поселень Західного Криму, у тому числі і з Учбаського поселення (Крис, 1981, див. табл.). Але матеріал на рисунках, представлених у монографії, також важко ідентифікується з реальними речами, причому, найхарактерніше викривлення — це невідповідність діаметра і висоти посудин. Орнаментацію промальовано схематично і примітивно. Немає суттєвих викривлень лише у матеріалі пам'яток, які Х.І. Кріс досліджувала сама. Причину такого подання матеріалу зараз з'ясувати складно. Можна лише припустити, що це залежало від автора рисунків і креслень.

Віддаючи належне висновкам дослідниці щодо неправомірності отождолення понять «ККК» і «таври», критиці роботи О.М. Лескова через неповні аналогії та недостатню розробку питання типології кераміки, її зауваженням стосовно важливості аналізу орнаментики кизил-кобинської кераміки та розробки дрібної відносної хронології окремих поселень і могильників, а також аналізу суцільних керамічних комплексів у контексті (Крис, 1981, с. 5—9; порівн.: Лесков, 1965), треба зазначити, що у її роботі періодизація звелася до типологічного аналізу кераміки. Не враховувався контекст знахідок, не розглянуті умовно-закриті комплекси. Ці недоліки пояснюються тим, що в основі роботи лежать результати досліджень 1950-х рр., коли методи аналізу матеріалу були налаштовані на об'єднання великого масиву знахідок у археологічні культури, і типологія не ставила перед собою конкретні цілі виокремлення дрібних груп матеріалу за сукупністю ознак. Ймовірно тому, попри зазначення подібності кераміки кизил-кобинських і придністровських пам'яток раннього заліза, відсутня їх синхронізація (Крис, 1981, с. 32). Проте, цим не можна пояснити факт, що, при констатації подібності керамічних комплексів Криму та Подністров'я і визначенні першого етапу ККК На В, а другого На С, дослідниця констатує культурну ізоляцію (?) племен Передгірного Криму, що закінчується із появою скіфів на початку другого етапу (Крис, 1981, с. 12). Таким чином, питання іншокультурних впливів, дрібної хронології та етнокультурної належності (чи напряду



зовнішніх впливів, під які підпадав регіон) лишилися нерозв'язаними. Крім того, відкритим лишилося питання етнічної атрибуції кизил-кобинських пам'яток.

Висновки Х.І. Крис щодо різної етнічної належності виділених груп могильників і співіснування таврів із кизил-кобинцями є результатом помилкової хронологічної шкали. Тобто різночасові, як показує аналіз, старожитності, цілком закономірно розділяються на кілька таксономічних одиниць, що мають відмінності стадіального характеру, отже можуть свідчити про поступ у суспільному житті народу або зміну племінних груп. Натомість, зробивши висновок про синхронність усіх груп могильників, Х.І. Кріс вимушена була пояснювати недоречності, що виникли. Наприклад, могильник Черкес-Кермен було розділено без будь-яких топографічних пояснень на два, і його частини віднесено до північно-байдарської і передгірної груп. Дослідниця пояснила таке співіснування невідомою джерелом війною між таврами і кизил-кобинцями, які нищили могильники один одного.

У пошуках етнічного визначення ККК А.О. Щепинський спробував реанімувати вже напівзабуту гіпотезу кінця ХІХ — початку ХХ ст. (Жебелев, 1938, с. 150; Дьяков, 1939, с. 77 с лит.) про належність цих старожитностей пізнім кімерійцям, яких скіфи відтіснили у гори (Щепинский, 1977, с. 34).

В другій половині ХХ ст. питання відносної хронології ККК тісно пов'язалося із дослідженнями по співвіднесенню культур надчорноморського регіону доби пізньої бронзи — раннього заліза. Ранній етап ККК О.І. Тереножкін синхронізував із першим етапом чорноліської культури (Тереножкін, 1961, с. 196). Пізніше він відніс поселення Уч-Баш до кімерійського часу по знахідці фрагменту тридірчатого псалія та кістяних вістер стріл чорногорівських типів. (Тереножкін, 1976, с. 98). Пізніші дослідження В.В. Отроценка, який відсунув початок раннього етапу ККК до білозерського часу на основі серії радіовуглецевих дат поселення Тау-Кипчак (Фирсов, 1976), підтвердили та розвинули цей висновок (Отроценко, 1986, с. 117, 150). У той же час синхронізація цих двох культур і знахідки на найраніших поселеннях, до яких належить і Уч-Баш, речей чорногорівського типу поставили

питання періодизації першого етапу ККК і виділення комплексів пізньої бронзи.

Треба зазначити, що після досить активно-го періоду археологічних досліджень кизил-кобинських пам'яток 1950-х рр. систематичні розкопки на них припиняються. Із кінця 1960-х рр. і дотепер ці пам'ятки розкопуються епізодично, протягом кількох польових сезонів. Вивчення пам'яток Західного Криму майже повністю припинилося і проходило лише на місці новобудов м. Севастополь. У 1980 р. В.О. Колотухіним було розкопано могильник Капак-Таш на сході Кримських гір (Колотухин, 1981), дослідження якого проводив у 1950-х роках О.М. Лесков (1956). У 1990-х рр. він здійснив охоронні розкопки майже повністю знищеного будівельним котлованом поселення Карагач, дослідив поселення і могильник Дружне, Таш-Джарган та низку інших у басейні Салгіру (Колотухин, Пуздровский, 1993; Колотухин, 1996, с. 25—28). Ці матеріали і колекції попередніх розкопок пам'яток центральної і східної груп ККК увійшли до джерельної бази кандидатської дисертації В.О. Колотухіна, що пізніше лягла в основу його монографії (Колотухин, 1996).

В.О. Колотухін спробував відділити пам'ятки пізньої бронзи від саме кизил-кобинських, а останні розподілив по трьох етапах: ІХ — перша половина VII ст. до н. е.; середина VII — рубіж V/IV ст. до н. е.; кінець V — II ст. до н. е., однак матеріали Південно-Західного Криму в загальному обсязі ним розглянуті не були (Колотухин, 1985; 1990; 1996, с. 72). Слідом за О.М. Лесковим він визначив ККК як належну історичним таврам (Колотухін, 1987, с. 25; 1996, с. 22). В.О. Колотухін відніс виникнення Учбаського поселення до середини IX ст. до н. е., припустивши його існування аж до VI—V ст. до н. е., але не відкидав виділення ранішого комплексу (Колотухин, 1996, с. 56). Матеріал цієї пам'ятки у монографії не розглянуто, автор приймає точку зору інших дослідників, у тому числі, О.М. Лескова і Х.І. Кріс та доходить висновку про можливість існування поселення у VI—V ст. до н. е. (Крис, 1981). Старожитності з пам'яток Західного Криму до роботи не увійшли, ймовірно, з об'єктивних причин. Проте, виокремлення ранніх матеріалів, попри їх усіх віднесення до



доби пізньої бронзи, стало кроком вперед у дослідженні старожитностей доби раннього заліза Гірського Криму.

У 1970-х — 1990-х рр. новобудівними археологічними дослідженнями відкрито значну кількість пам'яток в Інкерманській долині і на Гераклеїському п-ові. Найповніше дослідження на цих територіях висвітлено у останній роботі В.М. Зубаря (2009), тому тут ми наведемо лише актуальні для нашого дослідження факти. О.Я. Савеля у 1972 р. провів розвідки на плато Сапун-гори, відкривши низку різночасових поселень ККК — Октябрьське, Энергетик, Кавказ, Чорна річка, на яких протягом 1979, 1981, 1987 та 1989 рр. були проведені розкопки (Савеля, 1974; 1979, с. 398; 1981; 1987, с. 5—8; 1989, л. 13). З 1980 до 1986 рр. у зв'язку з будівництвом водогону проводилися розкопки поселення Чорна річка (Савеля, 1980, 1985, 1986; Савеля, Май, 1985, с. 81—83; Савеля, Матвеева, 1985). У 1990 р. було частково розкопано поселення Мартинівська балка (Савеля, 1990, л. 22—27; 1990а, рис. 38; 40). Протягом 1992 і 1993 рр. проводилися дослідження поселення Сарандинакіно (Савеля, 1992, с. 235—236; 1993, с. 37—46). У 1973 р. О.Я. Савеля дослідив відкрите Н.М. Печенкіним кизил-кобинське поселення під полою Шверінського кургану (Печенкин, 1914, Савеля, 1976, с. 381, 1996, с. 13—17, № 5/А-15). Крім того ним було відкрито і частково досліджено ще 20 поселень і 6 могильників на Гераклеїському п-ові, Північній стороні, в Інкерманській, Балаклаській, Каракобинській і Байдарській долинах і у гірських масивах Мікензієві гори, Хан-Йол, Федюхіни висоти, Гасфорта, Семякіни висоти, Псілерахі, Каранські висоти, Хлама, Орбона Даучжи, Мегало-яло. Частина матеріалу була введена до наукового обігу, але загалом він був представлений коротко у інформаційних виданнях (Савеля, 1970; 1996, с. 13—17; 1997, с. 88—95).

Г.М. Ніколаєнко у 1997 р. під час розкопок античної садиби відкрила два поселення ККК — у балці Бермана і у Мраморній балці (Николаєнко, 1999, с. 21). У 1986 р. розкопки поселення пізнього етапу ККК Карань-2, відкритого і частково дослідженого С.Ф. Стржелецьким у 1953 р., провів С.М. Сенаторов

(Стржелецький, 1953 г, л. 310, Сенаторов, 1998, с. 8—16). У 2005 р. кизил-кобинське поселення VI ст. до н. е. Трактирний Міст було відкрито і частково досліджено А.В. Філіппенком у Каракобинській долині (Філіппенко, Кравченко, Ушаков, 2006, с. 317—322).

С.Н. Сенаторов, що проаналізував частину матеріалів з розкопок на території давньої хори та з Північно-Східного району Херсонеса, залучивши матеріал із інших пам'яток Криму, здійснив дисертаційне дослідження ліпної кераміки кизил-кобинської культури (Сенаторов, 2002; 2003, с. 14—28). Керамічний комплекс ККК він поділяє на чотири етапи: XII—IX ст. до н. е.; VIII — перша половина VI ст. до н. е.; друга половина VI — перша половина IV ст. до н. е.; друга половина IV — перша третина III ст. до н. е. і констатує відмінність типів зі Східного Криму від матеріалів Кримських гір і передгір'їв (Сенаторов, 2002, с. 14—15). Дослідник також проаналізував керамічний матеріал ККК пізнього етапу з орнаментациєю дрібнозубим гребінцем із пам'яток Південно-Західного Криму (Сенаторов, 1998, с. 12, 13). С.Н. Сенаторов зміг зробити ґрунтовний висновок, приєднавши виділений В.О. Колотухіним масив матеріальних залишків пізньобронзової доби до основного раннього масиву ККК. Таким чином він узгодив періодизацію перехідного часу Надчорномор'я, намічену В.В. Отрощенко, пов'язавши кизил-кобинські старожитності із, принаймні, сабатинівсько-білозерськими матеріалами, а не пізньозрубними, як це визначено у В.О. Колотухіна (1996, с. 78). Також він виокремив із кизил-кобинського масиву кераміки типи Східного Криму (Сенаторов, 2002, с. 14). Проте, при визначенні хронології і культурної належності кераміки першого етапу ККК автор зміщує сабатинівські і білозерські старожитності і при цьому чомусь датує «синхронний» ним перший етап кизил-коби XII—IX ст. до н. е., визначаючи усе приналежністю до «пружкового горизонту» культур пружкової кераміки Євразії.

Прив'язка усього раннього етапу ККК до дати тридірчатого псалію з Уч-Башу у роботі С.М. Сенаторова невірне, оскільки псалій було знайдено не у закритому комплексі, як



зазначено у дисертації, а над ним (Сенаторов, 2002). Це не унеможливає його використання для датування, але вказує на асинхронність псалія комплексам, приведеним у дисертації в якості раннього етапу культури. Виділення третього та четвертого етапів ККК відбулося внаслідок неврахування матеріалів поселень ККК Гераклеїського півострова і Інкерманської долини, де кераміка із обома видами гребінцевого орнаменту — раннім і пізнім, на основі хронології яких виділяються періоди, зустрічається разом у закритих комплексах, що підтверджується і новими матеріалами (Філіппенко, Кравченко, Ушаков, 2006). Окремо охарактеризовані типи Східного Криму (айвазовський тип) цілком вірно співвіднесені з іноетнічними впливами і виокремлені з масиву кизил-кобинських пам'яток. При цьому констатується окремий східнокримський варіант ККК, який виділяється за цією ж керамікою айвазовського типу і робиться висновок про співіснування населення Східного Криму, що лишило пам'ятки із керамікою типу Айвазовського поселення із населенням, пов'язаним із пам'ятками східного варіанту ККК. Сам собою виникає висновок, що Східний Крим, ймовірно, не весь, а його частина, не входить до ареалу ККК, або ж може бути до нього включений, якщо йдеться не про відмінний від кизил-кобинського матеріальний комплекс, а про кілька відмінних типів посудин із специфічною орнаментациєю із переважанням кераміки ККК.

Викликає запитання використання автором терміну «жаботинський тип» при описі кераміки, оскільки ККК масово не містить специфічної жаботинської кераміки (порівн.: Daragan, 2004, S. 55—146) — ані тюльпаноподібних горщиків із проколами під вінцем у умовно-кухонному посуді, ані специфічної складної орнаментациї із застосуванням штампів умовно-столового посуду. Крім того, культурно та хронологічно посуд, названий жаботинським, до насправді жаботинського типу ніяк не відноситься. Отже, і виділення жаботинського етапу у хронології кизил-коби не є аргументованим. Оскільки початком цього етапу автор починає другий етап ККК, його виділення також втрачає аргумен-

тацію. Необґрунтовано виглядає приведення аналогій гребінцевого орнаменту із посудин келермеських курганів із орнаментациєю кизил-кобинського посуду VI—IV ст. до н. е. — типологічної схожості між цими видами орнаменту нема.

Питання характеру взаємозв'язків населення, що лишило ККК у Західному Криму в основному торкалися археологи-антикознавці у руслі вивчення соціальної структури населення античних полісів. За винятком деяких анекдотичних ситуацій, коли кам'яні шліфовані сокири, експоновані в Херсонському музеї, визначалися екскурсоводами, як античні знаряддя для подрібнення кераміки (Солов'єв, 1922, л. 13), знахідки речей негрецької культури на території Херсонеса особливої уваги не привертала. Пізніше, В.Д. Блаватський, характеризуючи сільське господарство надчорноморських полісів, аксіомарно констатував використання рабської праці на клерах Херсонеса. Питання джерела рабської сили він вирішив за аналогією із Гераклеєю Понтійською, як місцеві варварські племена (Блаватский, 1953, с. 164—165). У наступній своїй роботі дослідник визначив як таврський вплив деякі прийоми спорудження фортифікаційних мурів, порівнявши їх із «циклопічними» кладками так званих «таврських схованок» на г. Кошка і м. Ай-Тодор (Блаватский, 1954, с. 41). Тому відкриття некрополя Херсонеса класичного часу на північному березі з одного боку дозволило розв'язати питання про місцезнаходження найдавнішого Херсонесу, поставлене ще Е.А. Штерном. З іншого боку, виникла ціла низка нових питань, а саме — питання етнічної належності зібраних поховань раннього некрополя Херсонеса, які відразу отримали визначення як таврські або принаймні варварські (Стржелецкий, 1948; Белов, 1948). Цієї думки дотримувалися О.Н. Тюменев, Г.Д. Белов та інші дослідники, які пропагували тезу про входження негрецького етнічного елементу до складу населення Херсонеського полісу (Белов, 1948, с. 52; Тюменев, 1949, с. 78). Щоправда, вже тоді П.М. Шульц застеріг дослідників від категоричних висновків про первинне змішування грецьких колоністів і варварів у одній общині



і маргінальний греко-варварський Херсонес (Шульц, 1959, с. 267).

Новим поштовхом до дискусії навколо зібганих поховань стала робота Н.А. Зедгенідзе і О.Я. Савелі (Зедгенідзе, Савеля, 1981, с. 3—7). В цій і в подальших своїх роботах Н.А. Зедгенідзе висловила думку про належність зібганих і випростаних поховань відразу двом негрецьким етнічним групам: зібганих — тавраам, випростаних — скіфам, а ділянки некрополя на Північному березі — негрецькому населенню (Зедгенідзе, 1976; Зедгенідзе, Савеля, 1981; 1981а; Зедгенідзе, 1985, с. 259). Це також пов'язувалось із матеріалами розвідок О.Я. Савелі на східному схилі Сапун-гори, де було відкрито, як зазначалось у літературі, низку кизил-кобинських поселень (Савеля, 1979а, с. 166—176, порівн.: Зубарь, Кравченко, 2003, с. 70—77; Zubar', Kravchenko, 2003, р. 185—196).

В.В. Лапін і В.І. Кадєєв заперечили належність зібганих поховань тавраам, вказуючи на зафіксовані в них загальні риси грецького поховального звичаю окрім зібганого стану небіжчика (Лапін, 1966, с. 215; Кадєєв, 1973, с. 113). С.Ю. Саприкін, досліджуючи історію і взаємовідносини Гераклії Понтійської і Херсонеса Таврійського, дотримується думки про грецьку належність зібганих поховань і підтверджує це дослідженням моделі колонізації (Саприкін, 1986, с. 68).

Висловлювалися думки щодо зібганого стану небіжчика, як ознаки не етнічної, а соціальної. Першим думку про соціальну нерівність похованих у зібганому стані висловив В.Д. Блавацький, якого пізніше підтримав В.М. Зубар, який останнім часом переглянув свою позицію і визнав ці поховання грецькими (Блавацький, 1961, с. 186; Зубар, 1995, с. 142; порівн.: Зубарь, 2005, с. 91, 92, 2007). Нещодавно А.В. Буйських переглянула матеріали некрополя Херсонеса пізньокласичного та ранньоелліністичного часу і на основі аналізу архітектурних деталей надгробків зробила висновок про різний соціальний статус похованих на певних ділянках міського цвинтаря (Буйських, 2005, с. 47—58).

У низці робіт висловлюються думки про співіснування греків і варварів в одному со-

ціальному організмі, в даному випадку в Херсонеському полісі. Відповідно до концепції греко-варварського маргінального полісу, сформованої С.Ф. Стржелецьким, А.І. Тюменевим та Г.Д. Беловим, про що йшлося вище, було інтерпретовано і опубліковано результати польових досліджень негрецьких поселень і багатошарових пам'яток Гераклійського півострова. Це дозволило припускати наявність поселень залежного таврського населення на хорі Херсонеса і на її кордонах ще в IV ст. до н. е. (Савеля, 1979, с. 173; 1996, с. 13—17; Николаенко, 1999, с. 17). Думки про досить активні союзницькі стосунки між варварами і греками на античних поселеннях Північно-Західного Криму дотримується О.М. Щеглов, спираючись на знахідки кераміки ККК серед матеріалу античних комплексів (Щеглов, 1973, с. 37; Hannestad, Stolba, Scegllov, 2002, р. 220). Вхідження варварів до складу грецьких поселень Херсонеської держави на основі знахідок кераміки ККК констатує також В.О. Кутайсов на матеріалах Керкенітиди і В.О. Латишева по знахідках кераміки ККК на поселенні Маслини, а також відоме за матеріалами розкопок городища Чайка, щоправда кизил-кобинська кераміка з цієї пам'ятки досі неопублікована (Кутайсов, 1987, с. 27—40; 2004, с. 302; Латышева, 1996, с. 56—61; Попова, Коваленко, 2005). Категорично заперечував широкі зв'язки греків-херсонеситів із варварами В.М. Зубар, апелюючи до недостатньої вивченості проблеми та матеріалу, застарілих підходів і своєрідності історичного та культурного розвитку дорійського Херсонесу (Зубар, 2005, 16—28; 2007, с. 87—100). Огляд частини матеріалів кизил-кобинських поселень хори підтвердив необхідність перегляду існуючої теоретичної схеми (Зубарь, Кравченко, 2003, с. 70—77; Zubar', Kravchenko, 2003, р. 185—196). Антропологічні дослідження матеріалу із зібганих поховань некрополя Херсонеса певної відповіді на питання їх етнічної належності не надали (Назарова, Потехина, 1990, с. 15). Причиною тому є вибіркові колекції антропологічного матеріалу із кам'яних скринь ККК і специфіка формування наукових концепцій у їх вивченні. Цими питаннями займалися і інші дослідники, серед яких треба назвати



В.В. Бобіна, Ю.Д. Беневоленську, Г.П. Зіневич, які займалися аналізом краніологічних серій різних пам'яток Криму (Бобин, 1957а; Зіневич, 1969; 1971; 1973; Беневоленская, 1970).

Таким чином, історія вивчення кизил-кобинських старожитностей у тому числі і Західного Криму складається з трьох етапів: досліджень мегалітичних могильників, великих поселень, та етапу аналізу і систематизації, що триває досі.

В результаті багаторічної роботи вчених-археологів, істориків, антропологів, мовознавців, краєзнавців, а також пошуковців-ентузіастів було накреслено основні напрямки дослідження матеріальної культури Західного Криму часу раннього заліза, визначено основні ознаки її культурного типу і намічено лінії історичного розвитку регіону в I тис. до н. е. Зараз в науці існують дві базових концепції походження населення Західного Криму, що лишило ККК. Перша базується на теорії автохтонізму та культурної замкненості. Друга дотримується основних постулатів міграціонізму, що унеможливує поширення етноніму «таври» на весь масив пам'яток ККК.

Дискусія про характер зв'язків навколишніх варварів з античним Херсонесом також не вичерпалася. Обидві позиції — мирний і ворожий характер контактів — мають своїх прибічників і опонентів. Така ситуація склалася внаслідок невирішення низки актуальних питань, із яких найголовнішим є аналіз не введеного у науковий обіг матеріалу ключових пам'яток Західного Криму, єдиної групи кизил-кобинських пам'яток, що не піддавалася комплексному аналізу. Метою аналізу є визначення їх дрібної відносної хронології відповідно до сучасного рівня досліджень у цій галузі, виокремлення специфічних рис у культурі у різні її періоди шляхом класифікації і типологізації матеріалу, співвіднесення пам'яток Західного Криму із іншими пам'ятками ККК та іншими культурами Надчорномор'я.

Оскільки йдеться про висновки, зроблені на основі аналізу археологічного матеріалу, розв'язання усіх невирішених завдань знаходиться у площині методики зняття інформації із джерела, а також залучення до дже-

рельної бази нового матеріалу. Розв'язання невирішених питань ставить наступні завдання у вивченні ККК Західного Криму: 1. Виділення періодів ККК на матеріалах пам'яток Західного Криму, їх відносна хронологія, напрямки контактів і етнічних впливів у системі загальноісторичних процесів, що проходили у Надчорномор'ї за доби раннього заліза. Основні практичні завдання визначаються відсутністю дрібної хронологічної шкали для визначення відносної хронології матеріальних типів ККК Західного Криму та відсутністю синхронізації комплексів матеріальної культури. 2. Етнічна атрибуція ККК Західного Криму відповідно до зазначеного у античних джерелах етнікону «таври». Специфіка джерельної бази дослідження, полягає у необхідності зняття інформації у першу чергу із матеріалу поселень, який в основному складає кераміка. Оскільки це надзвичайно інформативне джерело має чимало характеристик як персональних, так і у рамках археологічних комплексів, до його аналізу було застосовано спеціально розроблену із урахуванням усього комплексу знахідок методику дослідження.

Відповіді на поставлені питання певною мірою були отримані в результаті нашого дисертаційного дослідження, яке стало основою цієї роботи (Кравченко, 2008). Проте всі наведені проблемні питання і концептуальні підходи отримали новий імпульс із поновленням археологічних розкопок на поселенні Уч-Баш у 2006 р., здійснюваних спільно О.Я. Савелею та автором цього дослідження (Савеля, Кравченко, 2006; 2007; 2008). Отримані матеріали дозволяють подивитися на населення, що лишило ККК за Молодшого дотаврського періоду, як таке, що знало металургію заліза. Важливий матеріал по ККК також було отримано у ході досліджень римського укріплення Альма-Кермен, побудованого на місці кизил-кобинського поселення (розкопки Ю.П. Зайцева) (Кравченко, 2007, 2007а). Тому поновлення стаціонарних розкопок на пам'ятках ККК, використання сучасних методик дослідження, залучення фахівців з інших галузей знання, і, відповідно, отримання якісно нової наукової інформації, як вже зараз можна передбачити, може відкрити новий етап у вивченні старожитностей ККК.

Розділ 2

ДЖЕРЕЛА І МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ



2.1. Античні писемні джерела про Крим і Таврику
антична літературна традиція (с. 23),
«етнос» (с. 24),
таври писемних джерел (с. 27)

2.2. Археологічні пам'ятки кизил-кобинської культури
у Західному Криму
пам'ятки і стан їх дослідженості (с. 29),
огляд матеріальної культури (с. 29—36),
інформативність археологічних пам'яток (с. 36),
опорна пам'ятка (с. 36)

2.3. Методика дослідження
хронологічні побудови (с. 37),
закритий комплекс (с. 38),
хронологічний горизонт/зріз (с. 41),
класифікація і типологія (с. 42),
таксонімія (с. 42),
дефініції (с. 43—44).

2.1. АНТИЧНІ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ПРО КРИМ І ТАВРИКУ

Антична літературна традиція, що зародилася задовго до знайомства греків з місцевим варварським населенням Криму, на засадах давніх міфологічних уявлень створила у суспільній думці еллінів стереотипне уявлення про жителів Таврики, як про дикі жорстокі племена (що, можливо, відповідає рівню їх суспільного розвитку), пов'язавши з ними свій суто грецький міф про Іфігенію (дет. див.: Толстой, 1918; Русяева, Русяева, 1999). Таке перенесення алегоричного смислу на реально існуючий народ не було випадковим. З кінця VI ст. до н. е. античні філософи починають науково адаптувати і пояснювати давні поеми, епоси і міфи у пошуках захованого алегоричного, морального і фізичного смислів (Шпет, 1989, с. 232). На таке поєднання міфу з об'єктивною реальністю вказував ще Страбон, кажучи, що еллінські історики не могли сповістити нічого цілком певного через свою наївність і любов до міфів. «Вони вирішили зробити свої твори приємними, розповідаючи як історію те, чого ніколи не бачили і про що не чули, або, принаймні, чули не від людей обізнаних, прагнучи до того, щоб утішити або викликати подив» (Strabo, XI, 6: 2, 3: Пьянков, 1997, с. 8, переклад з рос. — Е. К.). Подібної думки тримався і Фукидід, критикуючи логографів, які «нагромаджували свої розповіді опікуючись не стільки істиною, скільки приємним враженням для слуху» (Thuc., I, 21, 1, переклад з рос. — Е. К.). Як писав О.І. Немировський, античний історик різнився від міфографа тим, що він не просто викладав оповідки, а висловлював власний погляд на події, що збереглися у формі міфів (Немировский, 1982, с. 61). Проте, це лише частково допомагає відокремити історичні події від історичного міфу. Інакше кажучи, твори античних авторів у першу чергу є джерелами до історії суспільної думки давніх греків та римлян, дані ж, що надаються стосовно варварських народів окраїни ойкумени, мусять бути перевірені іншим видом історичних джерел, найдостовірнішими з яких є археологічні. Таке специфічне джерело, як давні тексти, потребує дуже уважного підходу до літературної традиції, що базується на сталих стереотипах, сформованих у суспільс-



тві. Не позбавлено цих стереотипів як певних аксіомарних понять і бачення античних авторів. Проте, ті крихти інформації, що дійшли до нас із глибини віків і дивом збереглися, ні в якому разі не можна ігнорувати: це безцінний матеріал, аналіз якого надає змогу доповнити археологічні дані свідченнями сучасників і врахувати їх погляд на перебіг сучасних їм подій.

Давні тексти є невід'ємною частиною і породженням свого культурного середовища. Цікаву думку з приводу функціонування культури висловив Г. Гадамер (1991, с. 95). Грунтуючись на твердженні Ф. Ніцше про те, що культура може розвиватися лише в окресленому міфом горизонті (Ніцше, 1990, с. 733—735), він вбачає життєву умову будь-якої культури в міфі. Так, сократівське раціоналістичне новаторство невіддільне від його моралістичної консервативності, а тому його думка безупинно мала традиційний міцний зв'язок з міфологією, «мудрістю народу» (Фролов, 1984, с. 101). Міфологічна основа наукових постулатів чи то, як метафора, присутня у текстах античних філософів, що особливо проявилось за Сократа. Діяльність софістів і згодом Сократа призвели до формування сталої стрункої ідеології, абсолютно не примітивної, сформованої не тільки емпірично, але і вивіреної реальним історичним моментом і аналізом досягнутих результатів, яка отримала форму вже у постсократівський час. Поява різних філософських течій основним чинником мала саме символічність грецької міфології. За твердженням Г.Г. Шпета, «Гомер... на все життя грека, як про це свідчить Платон, лишався джерелом його моральних і політичних принципів, застосування яких потребувало не лише простого відтворення віршів, але і тлумачення їх» (Шпет, 1989, с. 232, переклад з рос. — Е. К.). І у софістів, і у Платона питання про значення слів і про їх тлумачення пов'язується з проблемами пізнання і логіки. Для Платона і Аристотеля питання про слова, думки і речі було одним зв'язаним питанням (Шпет, 1989, с. 232). Ф.Ф. Зелінський, характеризуючи давньогрецьку релігію, писав, що на відміну від канонічних книг світових релігій, які вийшли завдяки наявності засновника релігії і могутнього духівництва,

що оберігало її чистоту від вторгнень, давньогрецька релігія цього не мала: «в цьому її сила і в цьому її слабкість. Саме поняття «канону» було в цій області органічно противно волелюбному духу елліна» (Зелінский, 1918, с. 5, переклад з рос. — Е. К.). Останнє надзвичайно важливо для вирішення проблеми перенесення образу і смислу з суто міфічної канви на реальну ситуацію. Оскільки під такого плану варіативність підпадала і ідеологія, як було зазначено вище, неподільно пов'язана з міфологією, причиною такого переносу можна вважати саме її потреби.

Ще одним важливим питанням є визначення смислу, що вкладався греками у поняття «етнос». Воно вживається стосовно людських спільнот у різних значеннях — за принципом об'єднання, за походженням, за родом діяльності, але ніколи за соціальною організацією. Із появою поліса, як форми соціальної організації, його громадяни втрачають найменування «етнос», досягнувши соціально-економічної і політичної інтеграції всього етносу, що живе у тій області (Латишев, 1897, с. 24 та ін.). Це, з одного боку, надає поняттю значення додержавної (дополітичної) форми об'єднання колективу, а з іншого, робить його значення набагато ширшим за спільність за походженням. І, якщо семантика цього поняття всередині грецької культури, чи то йдеться про реальну історичну подію, чи міфічну оповідку, є вловимою, то смисл, вкладений стосовно зовнішнього не еллінського світу, може вбирати у себе всі можливі значення, вживані як свідомо, так і маючи на увазі широке абстрактне поняття.

З усіх письмових джерел, що дійшли до нас з того часу, у дослідженні було використано саме оригінальні, якими є повідомлення грецьких письменників, що датуються не пізніше II ст. до н. е., а також матеріали епіграфіки¹. Така верхня хроно-

¹ Тексти античних авторів, окрім оговорених у тексті, подаються за виданням: Латишев, 1947—1949, у перекладі В.В. Латишева. Тексти Геродота подані за виданням: Геродот, 1993, у перекладі А.О. Білецького. Найповніший огляд античних текстів по давній Тавриді див.: Дьяков, 1939, с. 72—86; по таврійській богині див.: Толстой, 1918; Русяева, Русяева, 1999.



логічна межа зумовлена фіналом пам'яток, що пов'язуються з кизил-кобинською культурою у Криму. Зазначений проміжок часу відповідає архаїчній, класичній та елліністичній добі історії Античної Греції і Північного Причорномор'я зокрема.

Північне узбережжя Чорного моря або Понта Евксинського, як називали його давні греки, ймовірно, було відоме античним мореплавцям ще задовго до появи тут грецьких поселень. Знана за гомеровською «Одіссеєю» бухта лестригонів і Телепіл, столиця царя Лама (Hom., Od., X, 77–99), багатьма дослідниками локалізується на північних землях на основі згадки про короткі північні ночі, вказується її візуальна подібність до Балаклавської бухти (Латишев, 1947, № 1, с. 281, прим. 1). Проте, перші цілком певні географічні свідчення про Кримський півострів з'являються у давніх переігесах не раніше VI ст. до н. е. У Гекатея Мілетського, автора VI–V ст. до н. е., в описі Європи вперше згадується місто Керкенітида, а Кримський півострів він уявляє у формі натягнутого скіфського лука (Hec., fr. 153, Steph. Byz.; fr. 163, Amn. Marc., XXII, 8). Геланік Митиленський, автор V ст. до н. е., лишив опис Боспору Кімерійського (Керченської протоки), згадуючи амазонок, синдів, меотів-скіфів, що живуть на його берегах (Hel., fr. 92, Schol. ad Apoll. Rhad., IV, 322; fr. 92, Tzet. ad Licophr., 1332). Попри засвідчену у джерелах популярність міфу про Іфігенію, ці два найдавніші автори не згадують ні Таврику стосовно Криму, ні народ таврів. Це дозволяє припустити пряму залежність ототожнення міфічної землі з Гірським Кримом і колонізаційної діяльності греків, а саме поширення на Кримське узбережжя античної ойкумени.

Найповнішу інформацію про таврів і Таврику надає Геродот. Його відомості належать до V ст. до н. е. і містять інформацію про Скіфію. Згадки про Крим і його населення є менш об'єктивними і ґрунтовними, але лишаються найповнішими серед інших джерел, принаймні того часу. За Геродотом, Таврика обіймає територію від Керкенітиди до Скелястого півострова (тобто гористу частину Південного Криму), яку він називає

країною таврів (Herod., IV, 99). Щодо Південного Криму він повідомляє, що «цей півострів заходить у море в напрямі до східного вітру» (Herod., IV, 99). Наголосивши на повідомленні, що країна «тягнеться вздовж моря і є гірською та заходить у Понт» (Herod., IV, 99), він продовжує зводити лінію на схід і фіксує крайню точку країни таврів — Скелястий півострів (Керченський півострів). На північ від таврів Геродот розміщує скіфів (Herod., IV, 100). У Геродота згадується також рів «сліпих», що тягнеться від Таврських гір до Меотійського озера в тому місці, де воно має найбільшу ширину (Herod., IV, 3). Цей рів має бути північно-східним кордоном Таврики, але локалізація його дуже проблематична. Геродот каже, що рів виходить до гавані, яка називається Кремни, і розташована на землі вільних скіфів.

Псевдо-Скілак, автор IV ст. до н. е., локалізує таврів на мисі материка, під яким можна розуміти південну й південно-західну частину Кримського півострова. Над таврами він розміщує скіфів — від зовнішнього моря на заході (ймовірно, Чорного) до Меотійського озера. Керченський півострів він також вважає скіфською землею. У таврській землі Скілак згадує й еллінів, зокрема емпорій Херсонес, а також мис Баранячий Лоб (Ай-Тодор), який він також вважає населеним елінами (Scyl., Euror., 68).

Окрім згадок в античних текстах, існує кілька повідомлень про місцеве населення Криму в епіграфіці. Перше належить до III ст. до н. е. Це почесний напис на мармуровій плиті, встановлений на честь Діви, яка врятувала херсонеситів від неочікуваного нападу сусідніх варварів (ІРЕ, 1², 343; фонди НЗХТ, інв. № 3609; детальніше див: Виноградов, 1997, с. 104–124). Із тексту незрозуміло, які саме варвари маються на увазі: можна припустити і скіфів, і таврів, і інші народи. Друге міститься в декреті на честь Діофанта, який датується II ст. до н. е. (ІРЕ, 1², 352; Державний Ермітаж, інв. № Х.1878.І.; детальніше див.: Виноградов, 1987, с. 55–78). У тексті повідомляється, що під час Мітрідатівських війн Діофант підкорив собі навколишніх таврів і на тому місці заснував місто. Крім того,



там вперше згадується народ ревксиналів, союзників Паллака, які, за однією з гіпотез, є роксоланами пізніших текстів. Відомо також кілька боспорських написів зі згадками таврів — надгробок тавра Тихона, що датується V ст. до н. е. (КБН. 114; детальніше див.: Щеглов, 1998, с. 66—70) і боспорський декрет часу Перисада I (КБН. 113; детальніше див.: Щеглов, 1998, с. 66—70), який вказує на розміщення кордону Боспорського царства з територією таврів на захід від Феодосії.

Інші античні джерела, що датуються до II ст. до н. е., не містять якихось географічних відомостей поруч із етнонімом таври. Проте, навіть ці нечисленні згадки дозволяють констатувати, що греки знали південну частину Криму і плавали вздовж північного узбережжя Чорного моря ще за часів архаїки і, цілком можливо, раніше. Таври починають фігурувати в письмових джерелах як населення кримського півострова лише в V ст. до н. е. До цього часу вони не згадуються поміж інших народів Надчорномор'я. Таврська земля в V ст. до н. е. локалізується на території Південного Криму від Керкенітиди на заході по лінії гір (?) до Феодосії або Керченського півострова (району рову «сліпих»). Цілком імовірно, що згодом, але не раніше IV ст. до н. е., територія кримського населення, що в грецькій античній традиції отримало назву таври, зменшилася зі сходу, що пов'язано із просуненням на ці землі скіфів. Приблизно у цьому ж районі розміщувалися таври за часу еллінізму (Ольховський, 1981, с. 54).

При перегляді матеріалу, що стосується етнографії і суспільного життя таврів, виділяються дві основні групи джерел. Це джерела, що відображають певні міфологічні сюжети, і такі, що стосуються саме звичаїв і стилю життя людності, яка населяла гірську частину Криму. Оскільки міфологічний матеріал є дуже специфічним і вимагає особливого й окремого дослідження, використано ті відомості, що вказують на певні риси життя гірськокримського населення.

Ще одним джерелом, яке згадує таврські звичаї, є «Іфігенія в Тавриді» Еврипіда (жив у 480—406 рр. до н. е.). Спільні риси у зображенні таврських звичаїв Еврипіда і Геро-

дота, вірогідно, пояснюються однаковими умовами формування світогляду авторів, що писали свої твори приблизно синхронно. У названій трагедії, присвяченій безпосередньо таврській землі, помітно виділено моралістичні засади античного суспільства, де Еврипід вустами Іфігенії промовляє, що «мешканці цієї країни, що самі були людинобивцями (або людодіями), приписують богині ганебний звичай» (Eurip., *If.*, 389—390, переклад з рос. — Е. К.), що свідчить про певну традицію в літературі, але й має, ймовірно, історичні фактичні корені. Трохи пізніше, у 90-ті роки IV ст. до н. е., у Платона в діалозі «Кратіл» (Лосев, 1990, т. 1, с. 44) зустрічаємо цілком стереотипне уявлення також суспільного характеру: «а вказує воно (ім'я Орест — Е. К.) на суворість його природи і дикість — таким буває хіба що житель гористого краю» (Платон, 1990, т. 1, с. 627, переклад з рос. — Е. К.). За римського часу те саме зустрічаємо у промовах Цицерона стосовно звичаїв варварів і таврів у тому числі (Cicer., *De Re Pub.*, II, 9, 15).

Геродот, описуючи таврські звичаї, переповідає легенду про Іфігенію (Herod., IV, 103), основною богинею таврів називає Діву, згадує людські жертви цій богині і її святилище на скелі. Але є деякі відомості, що, можливо, являють собою переповідки почутого від греків, які мешкали або бували у Тавриці, як то обряд відрубання голови у жертви чи вбитого ворога і насадження її на палю (Herod., IV, 103). Проте, навряд чи слід його пов'язувати з Дівою або Іфігенією, як таврською богинею, оскільки цей дуже давній культ має грецькі корені.

Щодо соціального життя таврів, то у Геродота згадуються їх царі, що були відносно незалежними від скіфів на момент походу Дарія в Скіфію, а прохання про допомогу таврів скіфам свідчить, швидше, про дружні або союзницькі стосунки, аніж про підлегле становище перших (Herod., IV, 102, 119).

У джерелах IV і III ст. до н. е. нових відомостей про звичаї таврів немає. Вони продовжують міфологічну традицію про Іфігенію, що загалом зводиться до початкового міфу (Call., *Hymni*, III, 173—174, 284—258;



Licophr., Alex., 186—201, fr. 92 (Tzetz. ad Lycophr., 1332)).

Фрагментарні відомості про звичаї місцевого населення Південного Криму належать автору другої половини III ст. до н. е. Аполлонієві Родоському у епічній поемі «Аргонавтика», написаній на свідченнях Ефора, можливо на матеріалі, отриманому через свого старшого сучасника Німфодора Сиракузького (Apoll. Rhod., III, 843—872, 1213—1224). У схоліях зустрічається інтерпретація назви Чорного моря як негостинного, оскільки воно було оточене піратами (Schol. ad Apoll. Rhod., II, 548), до яких ще Геродот зараховував і таврів (Herod., IV, 103).

У «Землеописі» Скімна Хіоського, що приписується також Маркіану Геранійському, за джерелами Ефора і Деметрія Калатійського, складеному у III—II ст. до н. е. (Латишев, 1947, № 3, с. 309), про таврів повідомляється, що це був народ чисельний, який любить кочове життя в горах; народ варварів і вбивць, що вмолюють богів нечесними діяннями (Schn., Per., 822—830). Друга частина цього повідомлення для античних авторів вже є традиційною, тоді як перша дозволяє припустити у таврів відгінний спосіб скотарства.

Етнонім «таври», прив'язаний до території і цілком реальний, з'являється в грецьких джерелах у V ст. до н. е., тоді як опис земель і перелік народів Надчорномор'я фактично не змінюється. Поряд із цим етнонімом згадується матеріал, що належить до міфологічної традиції про Іфігенію. Ймовірно, для греків ці два поняття були міцно пов'язані, з одного боку, літературною традицією, з іншого — з міфологією, а саме з історичним міфом, що в усіх пізніших своїх варіантах сходиться на Троянському епічному циклі.

Існування зв'язку між походженням назви «таври» і божеством Артеміді Таврополос, який неодноразово аналізувався у науковій літературі (Толстой, 1918; Русяєва, Русяєва, 1999), спостерігається також у ономастиці, етнонімії і топонімії античних текстів, що накреслює головні тенденції формування різних міфологічних традицій і напрямів.

До догомерівської традиції належать свідчення Стасіна з його «Кіпрських сказань».

Там згадуються Іфігенія, Артеміда, Таврида і поруч з ними таври. Будь-якої прив'язки до реальної території немає. Цю традицію відносять до міфології малоазійських греків (Stasin., (Procl I) Ciprei: Латишев, 1947, № 1, с. 296).

У Гомера таври не згадуються, але вони фігурують у пізніших схоліях до його «Одісеї» та «Іліади». Окрім згадок про Іфігенію, Тавриду і Скіфію (Schol. ad Hom., II., I, 108 (Cramer III, 4)), вже у Євстафія знаходимо північний народ таврів і Артемиду Таврополос (Eusth., Schol. ad Hom., II., II, 481 (S. 259, 7 Sll)). В.В. Латишев виводить традицію зображення Артеміді волопаскою (таврополою) від культу бика, що був розповсюджений у Фракії та Малій Азії і коренями своїми сягав у крито-мікенський світ (Латишев, 1947, № 1, с. 286, прим. 1). Не вдаючись у проблему культу бика і відзначивши існування малоазійської традиції, зазначимо, що, на наш погляд, таке пояснення появи назви таврів є логічнішим, аніж наведене Е.І. Соломонік (Соломонік, 1976, т. 20, с. 49).

До згадок VI—V ст. до н. е. можна віднести лише пізніші схолії до Піндара та Есхіла. У схоліях до Піндара згадуються Скіфія, Артеміда Істрійська, істрійські таври, Геракл, гіпербореї, витоки Істра (Schol. ad Pind., Olimp., III, 24 (13) Sll). В іншому місці згадуються Артеміда, Іфігенія, Авліда, Іліон, Скіфська земля, таври і о. Білий (Schol. ad Pind., Nem., IV, 79 (49)).

Цікаво, що ніяких згадок про таврів немає у Гекатея, який подає досить реальні свідчення про Причорномор'я. З іншого боку, така постановка питання пояснює цілком євріпідівську традицію в етногеографії таврів Геродота. Евріпід у трагедії «Іфігенія в Тавриді» поєднує кілька міфологічних традицій. Один із фрагментів висвітлює зв'язок з Афінами, де поруч з Таврійською землею містяться згадки про Афіни і Афіну, Кастрійський хребет, Али, Елладу і Артемиду, богиню Таврополу (Eurip., If., 625—626, 1446—1457). Крім того, добре простежується троянський цикл: Орест, Пілад, Іфігенія, Артеміда, таври. Він вже традиційно розташовує таврів у Скіфії (Eurip., If., 28—41). У схоліях до со-



фоклівського «До Аента» традиційно знаходимо Таврополу, Артеміду і таврів у Скіфії (Schol., ad Sophl., Ad Ayaent, 172).

Геродотовська традиція постає вже сформованою на основі тих уявлень, що були охарактеризовані вище. Це троянський цикл (Herod., IV, 99, 103), скіфська міфологія (Herod., IV, 102, 119), географічні уявлення (Herod., IV, 99, 100). У Геродота вперше згадується Діва саме як таврська богиня (Herod., IV, 103), однак культові ознаки вона має такі ж, як і Артеміда Таврополос. Більш доцільно розглядати цей культ як безперечно грецький, що сягає коренями глибини віків (Толстой, 1918), тим більше, що будь-які намагання розшукати його сліди у місцевого населення Криму не мають переконливих результатів. Так само варто розглядати і назву «таври» як цілком міфічного народу, що був ототожнений з місцевим населенням Південно-Західного Криму вже під час грецької присутності на півострові (Русяева, Русяева, 1999, с. 52).

Вже геродотовську традицію наслідує Псевдо-Скілак, автор IV ст. до н. е. Напевно, він добре знав географію Криму, але в його відомостях таври вже чітко, слідом за Геродотом, прив'язуються до справжнього населення і території (Scyl., Euror, 68).

Досить цікаві відомості надає Калімах (IV—III ст. до н. е.). У його гімні «До Артеміді» поєднуються згадки про таврів, що мають вже тенденційний характер, і легенда про зруйнування кімерійцями храму Артеміді в Ефесі (Call., Hymni, III, 173—174, 248—258). У пізніших схолиях до Калімаха зустрічається вже трансформована назва «тавроскіфи» (Schol. ad Call., III, 174).

В Аполлонія Родоського, автора другої половини III ст. до н. е., у «Поході Аргонів» простежується традиція іншого міфологічного циклу, вірогідно, давнішого — аргонавтики. Тут перетинаються культи Артеміді — Гекати — Персефони — Діви (Apoll. Rhod., III, 1213—1224), а в пізніших схолиях до цього твору описується родовід міфічних героїв, що включає богів, героїв, а також таврів, царем яких був Персей (Schol. ad Apoll. Rhod., III). Ці свідчення є типовим прикладом історичного міфу, про який писав І.І. Толстой (1958, с. 45).

У схолиях до Лікофронової «Олександри» продовжується геродотовська традиція і згадуються Скіфія, Таврида, Авліда, Іфігенія, елліни (Schol. ad Lycophr., 186, 192). Те саме зустрічаємо в «Землеописі» невідомого автора, що приписується Скімну Хіоському, автору III—II ст. до н. е. (Латишев, 1947, № 3, с. 310). Поруч із таврами, що вживаються як етнонім, він описує Таврику з містом Херсонес Таврійський, згадуючи при цьому легенду про Іфігенію (Schn., Per., 822—830, 831—834).

В автора II ст. до н. е. Нікандра у творі «Перетворення» зустрічається синтез вже декількох міфологічних традицій — троянського циклу та аргонавтики і сучасних йому географічних уявлень. В ономастиці присутні імена Іфігенії, Тезея, Єлени, Зевса, Клітемнестри, Агамемнона, Артеміді, Фоанта, Ахілла і Орсілохи; в етнонімії — ахейці і таври, однак вже як туземний кочовий народ; у топонімії — Авліда, Євксинський Понт, острів Левка (Nic., Fr. 58, Schn (Ant. Lib., Met. coll., 27)). Агатархід у творі «Про Еритрейське море» також продовжує традицію троянського циклу, згадуючи Іфігенію, Авліду і таврів (Agatarh., Eritr., I, 443. 2 (Bekk., 443.1)). І, нарешті, у Діонісія Митиленського, автора II—I ст. до н. е., простежується традиція аргонавтики (Геліос, Персей, таври, Геката, пустелі, Еет, Кірка) (Dion. Mit., fr. 4 (Schol. ad Apoll. Rhod., III, 200)).

Останнє свідчення, яке варто розглянути, хоч і не вписується у виділені нами хронологічні межі, але є суттєвим доповненням до «Кассандри» Лікофрона. Це пояснення Ісакія або Іоанна Цеца, що датуються XII ст. (Латышев, 1947, № 3, с. 267). У його творі поєднуються геродотовська традиція, троянський цикл і аргонавтика. Ономастика: Орест, Пілад, Іфігенія, Артеміда, цар Фоант, Агамемнон, Тезей, Єлена, Клітемнестра, Астінома, Хріс. Етнонімія: таври (частина скіфів), тавроскіфи. Топонімія: Скіфія, Іліон, Хрісопіль (Tzetz. ad Lycophr., 1374).

За римського часу писемні джерела хоч і продовжують згадувати народ таврів на території Кримського півострову, але ніяких нових даних не містять. Страбон, що найде-



тальніше оповідає про Таврику, згадує таврів лише у минулому часі (за перекладом В.В. Латишева (1947, № 7, с. 236—306)), як розбійників у Бухті Символів (Балаклавська бухта) (Strabo, VII, 4, 2) і мешканців гір на захід від Феодосії (Strabo, VII, 4, 4), а також називає скіфським плем'ям таврів населення Малої Скіфії або степового Криму (Strabo, VII, 4, 5), відрізняючи їх від скіфів (Strabo, VII, 4, 7—8).

Огляд всього матеріалу дозволяє зробити висновок про існування в конкретних текстах традиційного підходу античності, що з'являється ще за Платона. Міфологічні уявлення простежуються майже в усіх творах античних авторів. Це і є причиною пізнішого синтезу міфологічних, географічних та етнографічних уявлень у грецькій античній традиції і появи етноніму «таври» в давніх текстах. Як свідчать джерела, узбережжя Чорного моря було відоме грекам ще за часів архаїки. Згадуються місцеві народи і племена, однак назва таври як етнонім з'являється лише у V ст. до н. е. З цього часу таврами греки безперечно називали місцеве населення передгір'їв і гір Південного Криму, яке лишило кизил-кобинську культуру. Але цей етнонім має визначати те населення, з яким греки безпосередньо зіткнулися під час заснування перших міст у Західному Криму, а також у Східному, що хронологічно припадає на середину — останню чверть VI ст. до н. е. Цілком можливо, що в той час деякі поняття, в тому числі і міфологічні втратили своє семантичне навантаження і поняття таври отримало інший цілком певний сенс — ним називали тубільців Кримських гір і передгір'їв. В текстах цього часу зустрічаються свідчення про звичаї, суспільний розвиток і зовнішні контакти населення Південного Криму.

2.2. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ККК У ЗАХІДНОМУ КРИМУ

Поселення ККК розташовані переважно у річкових долинах Західного Криму. Найбільші за площею поселенські пам'ятки зосереджено у Інкерманській долині. Могилиники

знаходяться, як правило, на схилах прилеглих до долин гірських масивів. Однією із особливостей топографічних характеристик пам'яток західної групи ККК є нерівномірність розташування могилиників відносно поселень. Вони відсутні на Гераклейському півострові, у Балаклавській долині і оточуючих її висотах, де наявні поселення, і групуються на схилах гір, що спускаються до Байдарської долини у верхній течії Чорної, де відсутні поселення. Географічно обидві території сполучаються гірським проходом через Варнутську долину. У середній і нижній течії р. Чорна і на прилеглих територіях на північ від устя Чорної присутні як поселенські, так і поховальні пам'ятки ККК.

За своїми характеристиками усі пам'ятки ККК поділяються на кілька умовних груп. Перша і найбільш інформативна група — це великі поселення. До них належать Уч-Баш (рис. 3), Сахарна Головка (рис. 9), Чорна Річка (рис. 10), Інкерманське, Балаклавське, Мікензієві Гори (2-й кордон) та Кучки (дет. див.: додаток). Це багатошарові пам'ятки ККК, їх горизонти не завжди слідують один за іншим. Однією із основних характеристик є наявність закритих археологічних комплексів і простежена у ході польових досліджень стратиграфія. Усі вони містять так звані закриті комплекси — господарські ями, перекриті культурним шаром, залишки будівель, що припинили своє існування раптово і велику кількість археологічного матеріалу, загалом — кераміку.

Особливе місце серед поселень ККК посідає Уч-Баш (рис. 3). Це ключова пам'ятка для вивчення раннього залізного віку Криму. Публікації окремих речей із розкопок цього поселення лише створили передумови для постановки питань всебічного археологічного аналізу. Відсутність досліджень усього комплексу даного поселення призвела до невірних хронологічних побудов у нещодавніх узагальнюючих роботах. Картину розкопок зараз, на жаль, можна відновити лише за звітами і робочими записами, що зберігаються в архіві НЗХТ. При ознайомленні з цими матеріалами з'ясувалося, що розкопками було відкрито значну кількість так



званих закритих комплексів (ями, перекриті культурним шаром, спалені будівлі з перекритими обмазкою стін та дахів підлогами і т. ін.). Матеріал цих комплексів і є основою для класифікації з подальшою синхронізацією комплексів і визначення належності їх певному хронологічному горизонту (Кравченко, 2002, с. 169; 2004, с. 53—61; 2005, 2005а, с. 299—305; с. 485—495; 2007, с. 282—294; 2009, с. 26—40; 2009а, с. 187—198; 2010, с. 11—26; Kravchenko, 2005а, р. 33—38).

В культурному шарі, потужність якого на деяких ділянках поселення сягає 3 м, у залишках чотирьох будівель каркасно-стовпової конструкції та 86 ямах було знайдено багатий керамічний матеріал, в тому числі високоякісну багато орнаментовану лисковану кераміку, деякі зразки якої були зроблені гончарами-професіоналами із використанням, можливо, поворотника або іншого подібного пристрою.

Із доступних матеріалів домобудівництва відомі наземні споруди каркасно-стовпової конструкції. Вони представлені на поселеннях Уч-Баш (див. додаток) і Ашлама-Дере (Крис, 1981, с. 13). Різниця у їх будові зумовлена їх різним призначенням: будівля 1 Уч-Башу, ймовірно, була господарською, будівля 2 цього ж поселення, напевно, служила житлом (Кравченко, 2004, с. 58). Залишки ще однієї будівлі виявлено на розкопі II Уч-Башу (див. додаток). У продовж недавніх досліджень розкоп II вдалося прив'язати до місцевості, і є підстави припускати, що майданчик досліджено частково.

Напівземлянки і заглиблені житла із каркасно-тиновими стінками наземної частини відомі на поселеннях Уч-Баш і Чорна Річка (див. додаток). О.Я. Савеля вважає напівземлянку Чорної Річки господарською будівлею по наявності великої кількості органіки (перегною) у її заповненні (Савеля, Матвеева, 1982, л. 24—30).

Господарчі ями на поселеннях ККК мали дзвоноподібну або діжкоподібну форму і сягали від 0,30 до 1,20 м, рідко — до 2-х м завглибшки і від 1,00 до 1,40 м завширшки по дну. Дзвоноподібні у профілі ями, ймовірно, слугували льогами, а неглибокі діжкоподібні

у профілі ями, заповнені сміттям і попелом, можливо, для цього були і викопані (див. додаток).

За матеріалами поселень Уч-Баш і Сахарна Головка відомо кілька пічних конструкцій (за звітними описами, плани не збереглися). Піч із припічним чотирикутним заглибленням відкрита у будівлі 1 Уч-Башу (див. додаток). Ймовірно, піч мала виробниче призначення, як одну із гіпотез можна прийняти її використання для випалювання кераміки.

Другий тип таких споруд відкрито у будівлях 1 і 2 Уч-Башу. Це піч із заглибленим у долівку черенем, ймовірно, відкритого типу. У будівлі 1 поруч із такою піччю знаходилася зольна яма (див. додаток).

На поселенні Сахарна Головка відкрито три гончарні горни, дані про які також є тільки у звітних описах (див. додаток).

Серед знарядь праці на поселенні Уч-Баш переважають пов'язані із землеробством — зернотерки, пести, вкладні до серпів, у значній кількості зустрінуті знаряддя і їх фрагменти, належні до керамічного і ливарного виробництва — полірувальники, лоцила, розтиральники (рис. 153, 13), сирцева глина, крути для формування посудин (рис. 153, 15), пемзи, ливарні форми (рис. 153, 4), точильні бруски (рис. 152, 9, 10; 153, 16), є знахідки ливарного шлаку.

Другу групу пам'яток складають невеликі одношарові поселення, що існували, ймовірно, протягом незначного відрізка часу (потужність культурного шару до 0,30 м) із зафіксованими на них господарчими ямами, рідше — житлами. Основний археологічний матеріал — кераміка. Жодне із цих поселень не розкопане повністю. До цієї групи належать поселення Трактирний Міст (рис. 13), Кавказ, Енергетик, Комишеве, Лабораторне (Кеткартова круча), Мартинівська Балка, Сарандинакіно-2, Карань-2. Поселення групи, окрім Мартинівської Балки, містять античну кераміку серед матеріалу шарів і комплексів. Господарчі ями, відомі на цих поселеннях, як правило, мали дзвоноподібну у профілі форму і були досить глибокими — до 2 м.

У матеріалах розкопок поселення Мартинівська Балка є згадка про котлован будів-



лі, заглибленої на 0,30 см у східній частині з ціллю нівелювання долівки, при цьому підлога виходила на рівень давньої денної поверхні поселення (Назарова, Савеля, 1990, л. 22—27).

Палеоботанічні та археозоологічні дослідження, проведені на матеріалі поселення Трактирний Міст, виявили відбитки півчастого ячменю, пшениці однозернянки і проса на денцях ліпних посудин (визначення Г.О. Пашкевич) і превалювання кісток дрібної рогатої худоби у заповненні ям (визначення О. Маркової), що дозволяє припускати культивування цих культур племенами Інкерманської долини і орієнтацію тваринництва на розведення дрібної рогатої худоби. До місцевих типів культурних рослин відносяться особливі популяції дрібно-круглозерної пшениці *Triticum aefivo-compactum* і сорно-польове жито, півчастий багаторядний ячмінь і супутні йому *Hordeum lagunculiforme* Bacht., дрібнонасіньні форми бобових (Николаенко, Янушевич, 1981, с. 34). Найдавніші сліди культурного винограду з'являються в передгір'ях південного заходу лише в пізньоантичних шарах (Cordova, 2001, с. 14).

Усі інші поселенські пам'ятки ККК у Західному Криму відомі по зборах підйомного матеріалу, епізодичних розвідках або дуже коротких повідомленнях у пресі без конкретизації матеріалу: Мікрюкове, Карантинне, Шверінське, Маячне, Хомутове, Заря Свободи, Октябрьське, Стрілецька Балка, Каламітське, Поворотне (Софії Перовської), Докове, Каді-Су, Семякин Висоти, Лагерне, Сарандинакіне, Стрілецьке, Козаче, Балка Бермана, Мраморне, Волове, Верхньо-Садове, Терновка, Загайтанське, Кара-Тау, Чорноріччя, Безіменне, Оборонне, Гасфорт, Байдарське, Пісочне, Псілерахі (див. додаток). У матеріалах розвідок цих поселень міститься кизил-кобинська кераміка. Крім того відомо ще 7 поселень, ступінь дослідженості яких не дозволяє визначити їх культурну належність (див. додаток: № 1, 2, 3, 7, 56, 58, 61).

Нажаль, надзвичайно складно вирішується справа зі ступенем дослідженості пам'яток цієї групи — на Гераклеїському п-ові вони знищені у результаті давньої і

сучасної господарської діяльності, а в горах і передгір'ях — досліджувалися поодинокі пам'ятки. Колекції деяких поселень у теперішній час втрачено, тому у роботі були використані їх описи, Відповідно, висновки, зроблені на їх основі, ще довгий час вимагатимуть додаткового обґрунтування. Проте, не звертати на них увагу в узагальнюючих роботах також не можна. Ця низка пам'яток кінець кінцем дозволить пролити світло на питання греко-варварських відносин у Західному Криму, оскільки їх матеріали містять античні імпорти.

Котлован землянки зафіксовано на поселенні Октябрьське (рис. 12). На поселенні Сарандинакіно-2 відома каркасно-стовпова наземна конструкція (Савеля, 1994, с. 235, 236; 1997, с. 88, 89).

Ще одну групу пам'яток ККК складають могильники, представлені грядами кам'яних скринь. Могильники західної групи пам'яток вже неодноразово аналізувались. Специфіка цих пам'яток полягає у тому, що вони не є закритими комплексами, оскільки кам'яна скриня використовувалась для підзахоронень протягом довгого часу. Майже всі вони були пограбовані. Однак, попри широке датування цих пам'яток, їх можна співвіднести з чітко означеними хронологічними горизонтами, виділеними на матеріалах поселень. Знахідки з розкопок у переважній більшості зберігаються за межами України, однак усі вони неодноразово публікувались і аналізувались (Репников, 1909, 1909а, 1910, 1927, 1935; Лесков, 1959, 1965; Лесков, Кравченко, 2007; Крис, 1961, 1967, 1971, 1975, 1981). Речі з кам'яних скринь — це переважно прикраси, деталі оздоблення одягу, рідше — зброя, деталі кінського обладунку і дрібні фрагменти кераміки. Більш-менш репрезентативний матеріал надають могильники Скеля, Мал-Муз, Біюк-Мускомія, Уркуста, Черкес-Кермен (див. додаток). Кам'яні скрині могильника Уч-Баш майже не містили інвентарю, тому він може бути використаний лише на рівні порівняння конструкції і ритуалу. Цей могильник, який довгі роки відносили до Учбаського поселення, не містить супутнього археологічного матеріалу і співвідноситься



ся із останнім горизонтом західної групи пам'яток ККК за конструктивними особливостями. Речі з інших розкопаних могильників (Заря Свободи, Інкерманський, Чорноріччя, Гасфорт, Каймос, Орбона-Даучжи, Бага, Кизил-Кая) або втрачено, або він не введений у науковий обіг (див. додаток). За повідомленнями науковців, частково колекції розкопок можуть знаходитись у фондах МГУ.

Могильники кам'яних скринь Бага, Мал-Муз (Новобобровське), Біюк-Мускомія (Широке), Уркуста (Передове), Орбона-Даучжи, Скеля (Родникове), Уч-Баш за особливостями ритуалу поділяються на дві великі групи.

Перша об'єднує окремі скрині і гряди скринь без огорож, складені із плит підтесаного вапняку, прямокутні. Скрині цієї групи орієнтовано меридіанально, рідко — з південного заходу на північний схід, відповідно, гряди мають широтну орієнтацію. Група включає гряди могильника Кизил-Кая, скрині 5—15 могильника Скеля, розкопані гряди могильника Бага, гряду Мал-Муз, скрині 4—6 могильника Біюк-Мускомія, гряду Е Черкес-Кермена.

Друга група представлена грядями прямокутних складених із вапнякових підтесаних плит кам'яних скринь із кам'яними огорожами. Скрині цієї групи орієнтовано меридіанально або у напрямку південний захід — північний схід. Група включає могильники Орбона-Даучжи, скрині 1—4 могильника Скеля, скрині 1—3 могильника Біюк-Мускомія, могильник Уркуста I, можливо, Уркуста II, гряди А, В, С, D могильника Черкес-Кермен, могильник Уч-Баш.

Матеріал поховань — це прикраси із бронзи, пастові і скляні намистини, черепашки каурі, крем'яні знаряддя, предмети озброєння і кінської зброї. Дуже рідко зустрічається кераміка, у тому числі і антична.

Бронзові прикраси представлені різноманітними підвісками і бляшками. Вісімкоподібні бляшки знайдено в Уркусті (Лесков, Кравченко, 2007, рис. 5, 2—11; 6, 2, 9; 7, 6—15; 16, 9; 17, 3—5), Базі (Репников, 1909а, рис. 29, 18), Скелі (Крис, 1981, табл. 33, 55—61), Мал-Музі (Крис, 1981, табл. 34, 16—20), Черкес-

Кермені (Крис, 1981, табл. 40, 37—42; 41, 46, 47; 42, 9—11). Ці бляшки є поширеними предметами могильного інвентарю ККК середнього і пізнього етапів (Лесков, 1965, с. 122, 128). В.А. Колотухін визначає такі бляшки як тип 3 (Колотухін, 1987, с. 14). Вузької дати вони не мають. Серед знахідок у скринях 7 і 8 могильника Уркуста (Лесков, Кравченко, 2007, рис. 8, 3; 16, 10) було також знайдено кілька нашивних сферичних бронзових блях. Цікавою є знахідка уламків бронзового браслету або шпильки із трирядним уздовжнім пуансонним орнаментом із огорожі скрині 1 могильника Уркуста (Лесков, Кравченко, 2007, рис. 5, 12), Біюк-Мускомія (Крис, 1981, табл. 39, 17), Мал-Муз (Репников, 1909а, рис. 28, 48; Крис, 1981, табл. 35, 20). Подібний орнамент дуже рідко зустрічається у Криму, проте присутній у могильниках пізнього етапу (Колотухін, 1987, рис. 4, 13, 22, 23, 28). Він також поширений у культурах залізної доби ранішого часу як Кавказу, так і Карпато-Подунав'я (Крупнов, 1960, табл. LXVII, 4; Козенкова, 1975, рис. 2, 8; 2002, табл. 13, 6). Шпильки із верхньою частиною у вигляді тонкої розклепаної пластини, згорнутої у сувій вгорі, відомі також у могильниках Скеля (Крис, 1981, табл. 33, 45), Мал-Муз (Репников, 1909а, рис. 28, 40; Крис, 1981, табл. 35, 27), Уркуста (Крис, 1981, табл. 39, 18), Черкес-Кермен (Крис, 1981, табл. 42, 4). Оскільки Карпато-Подунав'я демонструє подібні речі у комплексах, що пов'язані із сходом, варто припустити потрапляння подібних речей або традиції їх виготовлення у Крим із Кавказу, тим більше, що це не єдиний випадок тотожності речей у розглядуваних комплексах.

Інша група бронзових прикрас — це пронизки, відомі у могильниках Уркуста I (Лесков, Кравченко, 1981, рис. 6, 3, 7, 8; 9, 7; 13, 2, 6—8, 9, 14; 16, 5—8, 11), Скеля (Крис, 1981, табл. 33, 29, 30, 40—43, 48—50, 62, 76, 79), Мал-Муз (Репников, 1909а, рис. 28, 35, 39, 43, 47), Біюк-Мускомія (Крис, 1981, табл. 39, 14, 15), Черкес-Кермен (Крис, 1981, табл. 40, 2, 11, 17; 41, 40, 48, 49). Із комплексів походять як спіралеві, так і згорнуті із суцільної пластини бронзові пронизки. Пронизки є типовими



для кизил-кобинських могильників середнього і пізнього етапів, а також поширені у археологічних культурах Передкавказзя.

Добре представлені у матеріалі могильників різноманітні *привіски*. Найпоширеніші — конусоподібні спіралеві привіски із бронзового дроту, відомі також і конусоподібні привіски, згорнуті із суцільної металевої пластини. Конусоподібні спіралеві привіски є частинами широко представлених у ККК середнього і пізнього етапів конічних спіралевих сережок, як то у могильнику Дружне 2 (Колотухин, 1987, рис. 4), що датується кінцем V — першою половиною III ст. до н. е., у скрині 1 (21 за Репніковим) та 6 Мал-Музу, що за супровідним матеріалом датується не пізніше VI ст. до н. е. (Репников, 1909, с. 138—140, рис. 28, 2; Крис, 1981, табл. 38, 8). Подібні сережки відомі також у похованнях Нестерівського та Лугового могильників на Північному Кавказі, датування яких потрапляє у V—IV ст. до н. е. (Крупнов, 1960, с. 285, 294). Подібний екземпляр зафіксовано також у похованні 1 Ешпаконського могильника кінця II тис. до н. е., що, правда, без контексту (Козенкова, 1998, с. 33, табл. IX, 2). В Уркусті такі сережки знайдено у скринях 1, 3 і 4 та їх огорожах (Лесков, Кравченко, 2007, рис. 6, 1; 7, 3, 4). Ще два екземпляри походять із скрині 5, єдиної частково розкопаної у нижній гряді Уркусти I (Лесков, Кравченко, 2007, рис. 6, 10) і з гряд в огорожах могильника Черкес-Кермена (Крис, 1981, табл. 40, 1). Кавказьке походження таких сережок вже не одне десятиріччя дискутується у науковій літературі (Крупнов, 1960, с. 294; Колотухин, 1987, с. 24). Наразі немає вагомих підстав вважати кримські екземпляри кавказьким імпортом, оскільки ці речі є досить простими у виготовленні. Але поява подібних речей в один і той самий час у суміжних регіонах не могла проходити без суспільних контактів.

Крім спіралевих конічних у матеріалі присутні згорнуті із суцільної пластини конічні підвіски із отвором біля краю, ймовірно, для підвішування. Речі походять із скрині 7 Уркусти I (Лесков, Кравченко, 2007, рис. 6, 6) та гряд у огорожах Черкес-Кермена (Крис, 1981, табл. 40, 9; 41, 41).

Цікавою є знахідка підвіски із ланцюжка, що закінчується змієподібно вигнутим дротом із зафіксованою на ньому скляною намістиною (Лесков, Кравченко, 2007, рис. 8, 1). Аналогії цій підвісці нам невідомі. Ймовірно, вона чіплялася до якоїсь іншої прикраси, як то скроневе кільце, чи поясна бляха. Підвіска походить із скрині 8 Уркусти I, її частина чомусь помилково віднесена Х.Й. Кріс до матеріалу могильника Біюк-Мускомія (Крис, 1981, табл. 39, 16).

Треба також зазначити, що майже у всіх могильниках кам'яних скринь знайдено так звані грибоподібні (або цвяхоподібні) привіски. Вони є у матеріалі Мал-Музу (Репников, 1909а, рис. 28, 36, 37, 42; Крис, 1981, табл. 34, 5, 12; 35, 22; 36, 7, 22, 30, 34; 37, 4, 14, 15; 38, 7), Скелі (Крис, 1981, табл. 33, 63, 64, 75, 77), Уркусти I (Лесков, Кравченко, 2007, рис. 17, 2), Черкес-Кермена (Крис, 1981, табл. 40, 16; 41, 43, 44) та інших синхронних могильників у Гірському Криму. Вони мають досить широке датування протягом майже всього скіфського часу (Петренко, 1978, с. 25; Чемякина, 2007, с. 144—145).

Бронзові бляшки із петелькою на зворотному боці знайдені у могильниках Скеля (Крис, 1981, табл. 33, 74, 78; Репников, 1909а, рис. 29, 4, 6), Мал-Муз (Репников, 1909а, рис. 29, 2), Черкес-Кермен (Крис, 1909а, табл. 40, 10, 18; 41, 45). Ці речі у контексті інших знахідок також мають широке датування.

Кілька ланок бронзового ланцюжка знайдено у огорожі скрині 6 Уркусти I (Лесков, Кравченко, 2007, рис. 6, 5).

Із скрині 1 Уркусти I і 2 (22 за Н.І. Репніковим) Мал-Музу походять бронзові браслети із потовщенням на кінцях (Лесков, Кравченко, 2007, рис. 13, 1; Репников, 1909а, рис. 29, 9). Браслети належать до дротяних із біконічними шишечками на кінцях (Колотухин, 1987, с. 11). Їх побутування у Криму поширюється за загальним датуванням могильника Дружне II на кінець V (за В.О. Колотухіним, на нашу думку початок його функціонування можна відсунути до VII ст. до н. е.) — першу половину III ст. до н. е. (Колотухин, 1987, с. 18).



До прикрас також належать мушлі каури, скроневі кільця, каблучки і обручки, пас-тові і скляні намистини, повністю оглянуті у науковій літературі (Крис, 1981, с. 45—50). Загальне датування знайдених у кам'яних скринях намистин — кінець VI — початок V ст. до н. е. (Крис, 1981, с. 49, 50). Намисто із могильника Уркуста I датується кінцем V—IV ст. до н. е. (Лесков, Кравченко, 2007). Призначення і функція черепашок каури досі лишаються питанням припущень: вони визначаються і як прикраси, і як гроші, і як амулети. Цікавий матеріал з цього приводу надає етнографія. У черкесів-шапсугів, племен, що мешкають на Західному Кавказі, вони відігравали роль амулета, що називався «змійною голівкою». Хворому давали випити води, пропущеної крізь черепашку, а потім вішали її на шию (Жердецькая, 1940, с. 43).

Із знарядь у кам'яних скринях присутні тільки крем'яні скребачки і різці. Вони також зустрічаються у верхньому шарі — бутовій засипці огорож скринь. Не виключено, що крем'яний матеріал походить із давнішого шару місцезнаходжень кам'яної доби. Але, враховуючи те, що крем'яні знаряддя надто часто зустрічаються у кизил-кобинських могильниках і на поселеннях, варто констатувати принаймні подібність виявлених крем'яних знарядь. Можливо, це було обумовлено ідентичністю ландшафтних характеристик, яким віддавали перевагу при спорудженні могильників кизил-кобинці і стоянок населення неолітичної доби — друга і третя тераси внутрішньої куести Кримських гір.

Залізні речі представлені також фрагментами вудил із скрині 4 Уркуста I (Лесков, Кравченко, 2007, рис. 7, 5), скрині 6 (26) Мал-Музу (Репников, 1909а, рис. 19), Черкес-Кермена (Крис, 1981, табл. 40, 15), що не мають чіткого датування, і платівкою у формі метелика, ймовірно, деталлю перехрестя меча із скрині 8 Уркуста I (Лесков, Кравченко, 2007, рис. 8, 4).

Також, майже у всіх скринях знайдено зуби собак.

Крім могильників кам'яних скринь відомо кілька курганных могильників, що зо-

середжені головним чином на Гераклеїському півострові (додаток, № 4, 5, 6, 8, 12, 25, 55, 63). Проте розкопки проводилися лише на могильнику у балці Бермана (№ 8), де єдиний розкопаний курган відноситься до кемі-обинської культури, і на могильнику у Верхньо-Юхариній балці (№ 55), що визначається ранньозалізною добою, і матеріал із якого, що складається із фрагментів керамічних посудин, було залучено до аналізу.

Кераміку ККК містять і античні поселення Західного Криму. Так, розвали окремих кизил-кобинських посудин було знайдено під час досліджень античних комплексів Керкенітиди. Хронологічне визначення кераміки ККК у античному комплексі робилося на основі сумарного визначення дати античного комплексу загалом за датами античної кераміки на основі датувань і статиграфічних спостережень авторів розкопок (Кутайсов, 1987, с. 27—40; 2004, рис. 120; 121). Оскільки ліпна кизил-кобинська кераміка зустрічається у античних комплексах не масово, вона має статус імпортової. Відповідно, до дослідження має залучатися лише той матеріал, який дозволяє синхронізувати комплекси античних пам'яток із ККК керамікою і поселень ККК, оскільки у перших відсутній повний посудний набір ККК, а у других наявний амфорний матеріал. До таких належать культурний шар найранішого будівельного горизонту під будинком 24 та на ділянці його двору (не пізніше середини V ст. до н. е.: Кутайсов, Ланцов, д. 1986/6, л. 10), траншея по вул. Санаторській у Євпаторії (біля кінця V ст. до н. е.: Кутайсов, Ланцов, д. 1985/16, л. 123), будинок 24 (підлоги із розвалами і цілими посудинами ККК у матеріалі) (остання чверть V — кінець V ст. до н. е. із окремими знахідками VI ст. до н. е.: Кутайсов, Ланцов, д. 1985/16, л. 10—12), приміщення 92 із розвалами посудин ККК з шару підлоги (рубіж VI—V ст. до н. е.: Кутайсов, 1982/149, л. 81), приміщення 51 (V ст. до н. е.: Кутайсов, д. 1981/10«р», л. 95), приміщення 47 із розвалами посудин ККК з шару підлоги (кінець VI—V ст. до н. е.: Кутайсов, д. 1981/10«р», л. 103), приміщення 27 (IV ст. до н. е.: Кутайсов, д. 1981/10«р», л. 63), ділянка



некрополя по вул. Гоголя (IV ст. до н. е.: Кутайсов, Ланцов, д. 1985/16, л. 120), шар під будинком 22, заповнення напівземлянки 1 (перша половина IV ст. до н. е.: Кутайсов, Ланцов, д. 1986/6, л. 10), приміщення 118 будинку 23 (перша чверть IV ст. до н. е.: Кутайсов, Ланцов, д. 1986/6, л. 10, 14), нівелювання під шар IV ст. до н. е. (Кутайсов, д. 1981/3«е», рис. 202), ділянка біля кладки 210 і приміщення 121 (перша — третя чверть IV ст. до н. е.: Кутайсов, д. 1984/7а, л. 23), шар сирцю, що розклався, над приміщеннями 20 і 21 будинку 9 (середина IV ст. до н. е.: Кутайсов, д. 1981/10«р», л. 112).

Особливий інтерес представляють комплекси будинку 24 Керкінітиди. На рівні верхньої підлоги приміщення 126 кубок ККК було знайдено поруч із дворучним східно-грецьким кубком останньої чверті V ст. до н. е. (Кутайсов, Ланцов, 1985, л. 10, рис. 56, п. о. 238) (рис. 114, 9). З ранньої підлоги приміщення 128 походять верхні частини хіоських амфор першої чверті V ст. до н. е. і розвал орнаментованого горщика ККК (Кутайсов, Ланцов, 1985, л. 11—12, рис. 58) (рис. 114, 17). Розвал корчаги ККК знайдено на нижній підлозі приміщення 125 разом із розвалами амфор із склянкоподібними ніжками, горловою частиною самоського глечика останньої третини V ст. до н. е. і горлом хіоської амфори (Кутайсов, Ланцов, 1985, л. 13) (рис. 114, 7). Розвал корчаги ККК походить із підлоги приміщення 132 другої чверті V ст. до н. е. (Кутайсов, 1986, л. 11, рис. 63; 64) (рис. 114, 5). З шару між ранньою (за монетними знахідками датується серединою IV ст. до н. е. (Кутайсов, Ланцов, 1985, л. 23, 59, рис. 67)) і пізньою (близько третьої чверті IV ст. до н. е. за монетними знахідками (Кутайсов, Ланцов, 1985, с. 59)) підлогами приміщення 123 будинку 23 походить фрагментований кухоль ККК (рис. 120, 17). Контекст знахідок розвалів кераміки ККК з приміщення 121 Керкінітиди — це нашарування над рівнем підлоги приміщення із античним матеріалом із сумарною датою — перші три чверті IV ст. до н. е. (Кутайсов, 1984, л. 23) (рис. 120, 12—14). З підлоги приміщення 92, яка зафіксована над стерильним піском, походить

розвал корчаги ККК, знайдений у куті приміщення разом із фрагментами хіоських амфор із червоними смугами початку V ст. до н. е. (Кутайсов, 1982, л. 81, к.о. 1789) (рис. 114, 2). Крім того на підлогах приміщень 51 (V ст. до н. е.: Кутайсов, 1981, л. 95, рис. 342), 27 (IV—III ст. до н. е.: Кутайсов, 1981, с. 63, 94, рис. 342), 21 (кінець IV ст. до н. е.: Кутайсов, 1981, с. 109, к.о. 931), 47 (V—IV ст. до н. е.: Кутайсов, 1981, л. 103, рис. 349) знайдено великі фрагменти посудин ККК (рис. 114, 3, 4, 19, 20; 120, 19, 20). В одному із найраніших комплексів Керкінітиди — напівземлянці № 1, на жаль, недодослідженої через високий рівень ґрунтових вод, зафіксовано кілька крупних фрагментів корчаги ККК (третья чверть VI ст. до н. е.: Кутайсов, Ланцов, 1986, с. 3, рис. 71). (рис. 114, 1). Інша кераміка ККК із розкопок Керкінітиди походить із культурних шарів поза будівельними залишками і археологічними комплексами, тому залучалась відповідно до знайдених у комплексах цілих і археологічно цілих форм.

Подібний матеріал було знайдено в античних шарах Маслин (Латишева, 1996, с. 56—61), Чайки (Попова, Коваленко, 2005), Панського I (Hannestad, Stolba, Scegllov, 2002, р. 220), античних садиб Гераклеїського півострова (Печенкин, б/г), що надає можливість точнішого датування типів посудин ККК і калібрації відповідно до датування античних комплексів. Так, орнаментована корчага з будівлі U6 Панського I була знайдена у приміщенні 3 у шарі пожежі разом із розвалами амфор, з яких — 15 херсонеських клеймлених. Клейма належать до першої і другої груп астиномного клеймлення, за В.І. Кацем, що і стало репером для датування комплексу авторам розкопок 320—310 рр. до н. е., проте зараз дискутується щодо можливості подавлення (Hannestad, Stolba, Scegllov, 2002, р. 40; порівн.: Буйських, Зубар, 2003).

Кераміка ККК із розкопок Херсонеса не є масовим матеріалом і знайдена у нижніх мішаних шарах городища (Сенаторов, 2003, с. 14—28). Ця пам'ятка, що, на відміну від Керкінітиди, проіснувала протягом усього середньовіччя, містить рештки античних шарів переважно у вигляді фундаментів. Закритих і



умовнозакритих комплексів античного часу у Херсонесі майже нема. Тому у знахідок ККК на цій пам'ятці відсутній контекст, а, отже, висновки, зроблені на основі вивчення цього матеріалу мають гіпотетичний характер і не можуть бути залучені до аналізу.

Специфіка джерельної бази пам'яток кизил-кобинської культури полягає у тому, що вона здебільшого складається із кераміки. Вироби із металу походять лише із розкопок кам'яних скринь, у яких до того ж майже відсутній матеріал побутових пам'яток — кераміка, кістяні і кам'яні знаряддя. Кам'яні скрині функціонували протягом значного проміжку часу, у переважній більшості грабувалися у давнину, тому за еталонну одиницю синхронізації братися не можуть. Проте поселення, особливо великі багаточарові, а також одношарові, із зафіксованими археологічними об'єктами — ямами, будівлями, що загинули у пожежі, збереженою і зафіксованою стратиграфією дозволяють синхронізувати комплекси матеріальної культури, визначити їх у часі один відносно одного і, класифікувавши, співвіднести із іншими комплексами Надчорномор'я.

Поставлені питання цілком можна вирішити на основі аналізу не введених у науковий обіг матеріалів ККК, а саме, — поселенських пам'яток Західного Криму Уч-Баш, Сахарна Головка, Чорна річка, Трактирний міст, Кавказ, Енергетик, Комишеве, Лабораторне (Кеткартова круча), Мартинівська балка, окремих поховань інших культур із кизил-кобинською керамікою², а також залучення матеріалів вже вивчених кизил-кобинських пам'яток — Інкерманське, Балаклавське, Південно-Донузлавське, Сарандинакіно-2, Карань-2 і могильників Байдарської долини; античних пам'яток із матеріалом ККК — Керкінітиди, Херсонеса, Панського I, Маслин та ін. До аналізу бралися лише ті комплекси античних пам'яток, умови знаходження яких і рівень дослідження дозволяє констатувати їх цілісність. Поселення Балаклавське, нажалі, не можна брати

за опорне, оскільки звіти про його розкопки і археологічний матеріал наразі втрачено або неможливо ідентифікувати серед іншого безпаспортного матеріалу фондів НЗХТ.

Під *опорною пам'яткою* розуміється археологічний об'єкт, що за своїми характеристиками дозволяє достовірно визначити час закінчення побутування артефакту і непорушність археологічного комплексу. Необхідною умовою є ретельні польові дослідження із дотриманням методики і чітка та детальна фіксація матеріалу. Насамперед, йдеться про Уч-Баш, Сахарну Головку, Чорну Річку, на матеріалах яких побудовані основні засади, проте які у наявних дослідженнях використані вибірково, у мізерній кількості або взагалі нерозглянуті. Крім цих поселень до західної групи відноситься чимало пам'яток, досліджуваних епізодично (про що вже йшлося), частина яких надає матеріал, що доповнює базу даних, складену по опорним пам'яткам. До цієї групи пам'яток також належать досліджені у минулому столітті і проаналізовані у багатьох дослідженнях могильники кам'яних скринь Байдарської долини (див. додаток), матеріали яких істотно доповняють джерельну базу західної групи пам'яток ККК і зроблять її цілісною, синхронізувавши горизонти поселень і групи могильників.

Наявність комплексів археологічних знахідок саме на поселеннях дозволяє на основі їх матеріалу виділити хронологічні горизонти із подальшою синхронізацією з іншими пам'ятками. Слабка наповненість матеріалів поселень металевими речами вирішення поставлених питань робить залежним від висновків, зроблених на основі аналізу керамічного посуду ККК, що вимагає побудови його класифікації і типології. Опрацювання наймасовішого археологічного матеріалу — керамічного посуду із залученням інших археологічних об'єктів дозволить створити базис для вирішення питання синхронізації, хронології і періодизації кизил-кобинських пам'яток західної групи. Інтерпретація отриманих результатів дозволить розв'язати питання співвідношення матеріальних типів із етніконом «таври».

² Див. додаток. Нумерація пам'яток у каталозі відповідає нумерації мапи на рис. 1; 2.



При побудові класифікації було використано кераміку (1500 одиниць, з них 250 цілих і реконструйованих посудин) із 107 археологічних комплексів (див. додаток) із кизил-кобинських поселень (Уч-Баш, Сахарна Головка, Чорна Річка, Кавказ, Енергетик, Комишеве, Лабораторне, Трактирний Міст, Мартинівська Балка) і античних комплексів Керкінітиди. При побудові типології було залучено увесь керамічний матеріал із цих та інших пам'яток регіону.

Крім матеріалу цих поселень, керамічні комплекси яких є опорними для виділення хронологічних горизонтів ККК західної групи, у роботі використовується матеріал усіх наведених вище поселень, могильників та місцезнаходжень, стратиграфічні спостереження та рівень дослідженості яких не дозволяють використати їх матеріал для вузького аналізу.

2.3. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

На сучасному етапі під ККК розуміють всі пам'ятки Гірського Криму і передгір'їв, що хронологічно визначаються від зламу бронзової та залізної діб до III ст. до н. е. (за В.А. Колотухіним — до II ст. до н. е.: 1996, с. 72). Це фактично робить її територіально виділеною і відсуває етнічний показник на другий щабель аналізу. Однак сама проблема співвіднесення археологічної культури та її етнічного навантаження, як було показано вище, лишилася нерозв'язаною. Причина цьому полягає у помилковому розумінні генези і хронології цієї культури.

Оскільки типологія і хронологія ККК в цілому була побудована на керамічному посуді з Уч-Башу, перегляд його типів і хронологічних прив'язок дозволить вирішити питання генези та хронології окремих періодів (і хронологічних горизонтів) цієї культури. Керамічна колекція Уч-Башу, доповнена матеріалами інших пам'яток, залучених до аналізу, в цілому синхронізується із типами кераміки інших культур передскіфського часу. Крім того, у дослідженні використано матеріали поселення Сахарна Головка, що

частково синхронізується із поселенням Уч-Баш, кількох інших поселень Інкерманської долини, Гераклеїського півострова та античних комплексів Керкінітиди, які містять кераміку кизил-кобинських типів.

Нині відомо, що ККК протягом свого існування пройшла декілька етапів. Типологія їх матеріальної культури була побудована в основному на аналізі кераміки, у відповідності з яким робилися хронологічні прив'язки комплексів, що широко датуються (Колотухин, 1996, с. 72). При датуванні кераміки була використана шкала 1950-х рр., створена на матеріалі степових і лісостепових пам'яток (Крис, 1981, с. 52 — 56; Кутайсов, 1987), хронологія яких останнім часом була переглянута (Смирнова, 1985, с. 49—51, Медведская, 1992, с. 87; Полин, 1996, с. 95—120; Иванчик, 2001, с. 228—247; Скорый, 2003, с. 34—37; Дараган, 2004, с. 211—216; 2005, с. 283—296; Махортых, 2003; 2005). Як результат, верхня хронологічна межа того або іншого типу посуду виявилася значно завищеною, що призвело до невідкорегованих висновків на іншому напрямі археологічних досліджень — античному. Відповідність у датуваннях етапів ККК і початку грецької колонізації звелася до орієнтації античної археології на дослідження «синхронних» античним поселенням варварських пам'яток у руслі вивчення греко-варварських контактів, а знайдені у античних шарах фрагменти ліпної варварської кераміки отримали абсолютні дати. При цьому широка хронологія матеріалу кизил-кобинських поселень, котрі в основному не мали чіткої стратиграфії, дозволила зробити два протилежних висновки, які потім переросли у наукові концепції і досі мають своїх adeptів. Перша постулює ідею маргінального греко-варварського суспільства у Західному Криму (Тюменев, 1949, с. 75 — 86; Белов, 1948, с. 155; Стржелецкий, 1959; Савеля, 1970, с. 50; Николаенко, 1999, с. 20), а друга констатує відсутність будь-якого варварського населення на час заснування античних поселень (Лапин, 1966, с. 234, 237). Інакше кажучи, в останньому випадку кизил-кобинська кераміка, знайдена на античних поселеннях, визначалася бронзовою добою. Така ситу-



ація виникла внаслідок розуміння ККК як місцевої кримської культури, що стадіально і замкнено, не змінюючи матеріального комплексу, розвивалася від так званої культури бронзової доби протягом майже всього першого тисячоліття.

Згідно хронологічних побудов другої половини XX ст. (Лесков, 1965; Крис, 1981; Колотухин, 1996) констатовано серйозні зміни у керамічному комплексі ККК у середині VII ст. до н. е. при збереженні з'єднувальної ланки, представленої кількома типами посудин, які мають широку хронологію. Але при цьому кардинально змінюється характер орнаментації і техніка нанесення орнаменту: зникає рельєфний і наліпний декор, а на його зміну приходить різьблений геометричний. Проте, не можна погодитись із висновком про привнесення до регіону виключно кераміки без зміни у етнічному складі населення. Загальновідомо, що саме посуд і, перш за все, його традиційна орнаментика є найвиразнішим етнічним показником, хоч при цьому необхідно врахувати, що етнос не є явищем статичним, отже і полишена ним матеріальна культура має демонструвати певну динаміку розвитку. Такого роду зміни із істотним зменшенням щільності населення спостерігаються і у степовому регіоні напередодні появи скіфських пам'яток (Бруяко, 2005, с. 35).

Виділення В.О. Колотухиним найраніших пам'яток ККК і співвіднесення їх із пізньозрубними старожитностями не вирішило проблему походження кизил-кобинського матеріального комплексу (Колотухин, 1996). Не дала відповіді на питання хронології і механізмів складання матеріального комплексу, у тому числі керамічного, і робота С.Н. Сенаторова (2002). Ці недоліки є наслідком зворотної схеми побудови хронології, коли за основу береться перевірена і апробована хронологія іншого суміжного регіону, наприклад, Дніпровського Лісостепу, і під неї механічно підтягується кизил-кобинський матеріал.

Проте, без вирішення цих питань на основі типології саме кераміки подальша інтерпретація матеріалу неможлива, оскільки

специфіка кизил-кобинського матеріального комплексу полягає у майже повній відсутності металевих речей і винятково скупому наповненні контексту речами, хронологія яких добре розроблена.

Досвід хронологічних побудов показав, що найліпшу схему можна отримати на основі аналізу матеріалів могильників, де основною умовою виступає навіть не наповненість комплексу добре датованими речами (такими вони стають вже після складання схеми), а закритість комплексу. Тому обов'язковою умовою екстраполяції цієї схеми на матеріали поселень є велика кількість на них закритих комплексів.

Під закритим комплексом ми розуміємо археологічний об'єкт, штучно обмежений у давнину і непорушений у своїх межах після припинення функціонування, яке відбулося одномоментно або протягом незначного часу, який не має принципового значення для хронологічної шкали, що застосовується (наприклад, датування у рамках століття дозволяє для уточнення використовувати комплекс, що функціонував менше ніж століття за стратиграфічними і іншими спостереженнями).

На античних пам'ятках роль таких комплексів належить законсервованим *in situ* шпрам або контекстам, що не зазнали пізнішої руйнації. Така ситуація зафіксована у Керкінітиді і на садибі У6 агломерації Панське І.

Зазначимо, що культурна належність вибраної системи артефактів і археологічних об'єктів має визначити місце артефакту, наприклад, керамічної посудини, у певній соціальній системі, породженій населенням, що лишило артефакт, тобто співвіднесенням із іншими артефактами у певній археологічній культурі або добі (Генинг, 1989, с. 77). Кераміка є наймасовішим археологічним матеріалом на пам'ятках, молодших за мезолітичні, тому саме вона має братися за основний об'єкт вивчення певного соціального організму або населення (Генинг, 1976, с. 3—37).

Що стосується кераміки, то тут необхідно враховувати не лише формальні показники обмірів, але і функціональне її призна-



чення, динаміку розвитку, характер статичності, якщо така є. Оскільки йдеться про матеріальні рештки, то, за словами Д. Кларка, визначається відношення існуючої методики, а також наших знань і уявлень взагалі до матеріальних решток, рівня археологічної класифікації до зміни культурних типів або методики реконструкції рівня суспільних відносин до суспільних змін і т. п. (Clarke, 1968, р. 80). Схема Д. Кларка головним чином стосується прихованих механізмів розвитку, що спостерігається у матеріальній культурі. Така постановка проблеми є найбільш універсальною, оскільки лишає простір для врахування відносності явищ, які розглядаються, що, не зважаючи на чисельність протилежних думок, все-таки необхідно у археологічних пошуках, об'єкт яких належить до сфери природничого (матеріальні рештки відносно геологічних та ґрунтових нашарувань), а предмет — гуманітарного (людина і суспільство) знання.

Серйозні проблеми виникають також при спробах датування кераміки ККК, яка знайдена у шарах грецьких поселень, античним матеріалом. У більшості випадків ліпна кераміка потрапляє туди з нижчих шарів, а датування за античною вказує на те, коли шар виявився законсервованим. Це підтверджується низкою нещодавніх публікацій, де різночасова кизил-кобинська кераміка (від X до IV ст. до н. е.) датована античним часом (Сенаторов, 2003, с. 17). Варто вказати, що, навіть враховуючи можливість локального збереження того чи іншого типу у кизил-кобинській кераміці, типам, як явищу, не властива такого роду статичність, таким або іншим чином вони, розвиваючись, змінюють пропорції, орнаментацию і, врешті решт, змінюється технологія їх виготовлення (Бобринский, 1978, с. 76, 77).

Таким чином, треба вказати декілька обов'язкових умов у хронологічному визначенні ККК: 1) використання, як базису, добре вивчених комплексів поселень зі збереженою стратиграфією або наявністю так званих закритих комплексів; 2) залучення при датуванні ширшого масиву джерел, у першу чергу відносно кераміки ККК; 3) відмова від аб-

солютних дат при визначенні кераміки ККК з античних шарів, використання античного матеріалу у разі, якщо він належить до контексту пам'ятки; 4) розгляд ККК не як залишків замкнутої локальної групи населення, а у контексті давньої історії надчорноморського регіону; 5) інтерпретація даних, отриманих формально-статистичним методом, у комплексі зі всякою іншою доступною інформацією як теоретичного, так і практичного плану, лишаючи простір для врахування відносності явищ, що розглядаються.

Задля здійснення історичних побудов, тобто аналізу контексту знахідки, найперше, що треба чітко визначити, це положення окремої речі у системі речей, тобто у контексті комплексу, у якому вона була зафіксована, і у часі, що включає час виготовлення речі, її побутування і відкладання у культурний шар. Обов'язковою умовою таких досліджень є чіткість фіксації археологічного матеріалу при розкопках, що дозволяє дістати відповідь на питання про її фіксацію, тобто визначення у просторі.

Надалі постають питання хронології знахідки, що, як зазначалося, є питанням часу її виготовлення (дата речі), побутування і відкладання у шар (дата комплексу). При цьому час побутування речі — це відрізок між часом виготовлення речі і потрапленням її у шар, тобто найчастіше у сукупності — це дата типу. Обов'язковою умовою першої дати (дата речі) є вже отримане речознавче дослідження, що можливо зробити не на всякому матеріалі. Наприклад, ліпна кераміка (як окрема нетоварна одиниця) не дозволяє отримати інформацію про час її виготовлення, оскільки вона виготовлялась локально, і в нашому випадку ці території не надають можливостей виходу на абсолютні дати. Отже, для кераміки ККК єдиною можливістю отримати інформацію з хронології є аналіз комплексу із встановленням спочатку дати відкладання у шар того чи іншого типу, а потім визначення того типу у системі типів задля встановлення побутування речі або дати типу із подальшою інтерпретацією на історичному рівні, тобто типологічний метод. Особливого значення при цьому на-



бувають так звані закриті чи умовнозакриті комплекси, оскільки вірогідність потрапляння асинхронної речі до них є найменшою.

Найголовнішою першою умовою такого аналізу є окремі збережені *in situ* цілісні комплекси знахідок, що відображають реальне побутування різних артефактів у певний короткий проміжок часу. На нашу думку, такими є комплекси поселень, оскільки саме поселення відбивають реальні залишки побуту населення і не несуть такої кількості сакрально-світоглядного навантаження, як поховальні пам'ятки. Другою умовою є формування основи джерельної бази із комплексів, що можуть бути визначеними як закриті, тобто такими, що функціонували у короткий проміжок часу, як то ями, перекриті культурним шаром, або загинули у процесі функціонування і були перекриті стратифікуючим матеріалом, як то будівлі, що загинули у пожежі, археологічні об'єкти *in situ*, перекриті стерильними прошарками в результаті геологічних або соціальних катаклізмів і т. п.

Звичайно, що навіть такі критерії до відбору матеріалу не гарантують потрапляння у вибірку матеріалу, припустимо, із культурного шару чи іншого комплексу, але у такому разі процент цього матеріалу буде незначним і, як показує практика, різке виділятиметься із загального масиву із подальшим відфільтровуванням на етапі підбору аналогій. Загалом, такий матеріал представлено незначним відсотком, що відноситься до попереднього або наступного часу багатошарових пам'яток і підтверджує або спростовує спадковість традицій на пам'ятці.

Специфіка аналізованого матеріалу полягає у його загальній аморфності і фрагментованості. Тому кожна одиниця аналізувалась за 70-ма критеріями задля з'ясування набору характерних ознак, що групують матеріал. У роботі використані основні принципи аналізу, що базуються на визначенні класифікації і типології як різних протилежних процесів, перший із яких аналізує матеріал від загального масиву до окремих видів, а другий — від окремого (особливого — вид) до спільного (тип), тобто методом, що дав результати при

використанні у різних наукових дослідженнях, у тому числі і археологічних (дет. див.: Никитина, 1994, с. 93—97). Аналіз особливостей технології виробництва разом з типологічними ознаками — формою та орнаментациєю базувався на критеріях, присутніх на всіх незалежно від рівня фрагментованості, об'єктах, ґрунтуючись на цілих та археологічно цілих формах та враховуючи ступінь вторинного обпалу: обробка та колір зовнішньої та внутрішньої поверхонь, наявність ангобу чи ґрунту, склад, промішаність, характер обпалу та колір тіста, міцність черепка, товщина стінок — опосередковано, а також форми та орнаментациї посуду.

Для виділення хронологічних горизонтів археологічних комплексів Західного Криму було залучено матеріал із закритих комплексів кількох поселень, що дали вихід на хронологічні схеми Балкано-Карпаття, Північного Кавказу та Надчорномор'я для часу, що передуює появі античних поселень у Західному Криму, та комплексів як кизил-кобинських, так і античних пам'яток, що відносно вузько датуються за античним матеріалом. Первинною є відносна хронологія, побудована за стратиграфічними спостереженнями комплексів різних горизонтів на багатошарових пам'ятках ККК у Західному Криму із подальшою перевіркою за імпортом ККК на пам'ятках інших культур регіону. Виділення характерних хронологічних ознак здійснене шляхом класифікації керамічного посуду поселень ККК Західного Криму. Матеріали поховальних пам'яток використовувалися опосередковано, оскільки поховання передскіфського та ранньоскіфського часу у Криму поодинокі, а серед поховальних пам'яток ККК закриті комплекси невідомі. Хронологічними реперами взято масові аналогії у керамічному посуді інших культур із вузькими датами та всякий інший матеріал комплексів, що може бути визначеним хронологічно. При класифікації було з'ясовано, що найвузчим хронологічним показником є орнаментация, а саме прийоми її нанесення (стиль) і мотив орнаменту, тоді як форма є типотворюючим критерієм, а технологія виробництва виділяє інновації у рамках по-



селення, а загалом є ознакою локальною. Основними для визначення хронології як горизонтів, так і окремих артефактів бралися дати аналогій до провідних видів, встановлені для інших регіонів, хронологія яких має прямі прив'язки до абсолютних дат регіонів Східного Середземномор'я і Близького Сходу. При визначенні речей, аналогії до яких мають абсолютне датування у інших культурах, їх дати використані при синхронізації. При цьому виявилось, що не викликають заперечень і протиріч при побудові загальної синхронізаційної схеми нові абсолютні дати низької хронології, що оговорено у кожному окремому випадку.

Наразі аналіз керамічного матеріалу із відібраних закритих комплексів проводився у два етапи: аналіз усього масиву кераміки за 70-ма формальними критеріями показав, що найстійкішою рисою керамічної посудини є її форма, при цьому різні функціональні категорії посудин об'єднуються між собою за групою показників обробки зовнішньої поверхні у рамках класів — неліскованої (умовно кухонної) і ліскованої (умовно столової або парадної) кераміки. Тому вирішено було аналізувати не окремі форми, а весь посудний набір із кожного закритого комплексу. Під час аналізу у рамках комплексів було виявлено, що загалом вони містять повні посудні набори, причому основною статичною ознакою у рамках комплексу є орнаментация. У рамках класів кераміки було виділено найдрібнішу класифікаційну таксономічну одиницю — *вид*, що є інструментом для виокремлення групи артефактів, існуючих у вузький проміжок часу, що відповідає хронологічному горизонту і відбиває єдність форми, орнаменту і технології виготовлення. При виділенні враховувались усі критерії — орнамент, його мотив і спосіб нанесення, обробка поверхні, формувальна маса, випал, особливості технології виготовлення, форма. По виділених статичних ознаках сукупність видів у комплексах було синхронізовано і об'єднано у просторово-часові одиниці — *хронологічні горизонти* — вузькі проміжки часу, що характеризуються певним набором ознак матеріальної культури

(горизонт не є періодом, він може межувати або не межувати із наступним на сьогодні відомим горизонтом). Для перевірки даних комплекси із отриманих горизонтів було нанесено на план розкопів, що виявило: комплекси із усіх горизонтів зосереджуються компактними групами на певних ділянках поселення. Після цього були задіяні стратиграфічні спостереження автора розкопок, що дозволило розташувати горизонти у хронологічній послідовності, чому не заперечували знахідки у комплексах предметів із власними датами. При цьому на поселенні Уч-Баш (рис. 5—8) виявилось, що горизонти розташовані планіграфічно у шаховому порядку один до одного — від старшого до молодшого і лише через два горизонти накладаються на попередній. Шляхом залучення аналогій до отриманих видів із нестратифікованих пам'яток і шарів Гірського Криму було проведено синхронізацію отриманих горизонтів у рамках ККК. Для інтеграції отриманої схеми у хронологію Надчорномор'я було залучено аналогії з інших культур як степової зони Надчорномор'я, так і кола некласичного гальштату (термінологічна схема за: Кашуба, 2001—2002, с. 260) і Північного Кавказу. Така синхронізація дозволила додати пам'ятки ККК до найкраще розробленої загальноєвропейської хронологічної схеми гальштатських пам'яток. Аналогії з культур кавказького регіону не заперечили і поточили цю схему. За аналогіями у інших регіонах були також залучені деякі абсолютні дати.

Якщо ранні горизонти отримали домінанту синхронізації із пам'ятками некласичного гальштату, то наступні — із пам'ятками Передкавказзя у рамках хронологічної схеми скіфських пам'яток Східної Європи.

Ще одним елементом синхронізації комплексів матеріальної культури із подальшим їх хронологічним визначенням є хронологічний зріз — сукупність археологічних комплексів з різних пам'яток як ККК, так і інших культур, виділених за одним чи кількома жорсткими критеріями суто хронологічного плану. До таких належить синхронізація опорного комплексу третього горизонту Уч-



Башу (Ш-УБ) із іншими надчорноморськими пам'ятками за предметом кінської вузди (псалієм) і знахідки кераміки ККК у комплексах античних пам'яток. Оскільки антична кераміка у ККК або скіфських комплексах і кизил-кобинська у античних починає з'являтися у Західному Криму не раніше другої половини VI ст. до н. е., і пов'язано це не з внутрішньокримськими процесами, а з розширенням кордонів античної ойкумени на Західну Таврику і появою античних полісів на цій території, початкова дата (як і подальші) горизонту може бути визначеною лише як хронологічний репер, що унеможливорює виділення самого горизонту. Частина керамічного посуду походить не з варварських пам'яток, а з античних, де такі комплекси (ліпної кераміки) не є цілісними. Комплекси із античною керамікою на тубільних поселеннях поодинокі, тому виділяти окремо горизонт на основі наявності античної кераміки і інший на основі аналогій у ліпній, який фактично може бути синхронним, обумовленим епізодичністю потрапляння античної кераміки до варварських комплексів, некоректно. Тому матеріал цього часу некоректно об'єднувати у горизонти, і доцільнішим є розуміння цих горизонтів як хронологічних зрізів із подальшою інтерпретацією вже на рівні типології і періодизації. Матеріали також доповнено знахідками кераміки ККК у скіфських підкурғанних похованнях у комплексах із античною керамікою.

Античний матеріал надає виняткові можливості для датування супровідних типів кизил-кобинського матеріалу. У випадках залучення закритих кизил-кобинських комплексів античний імпорт береться із своєю власною датою або сукупністю дат. Якщо залучається античний комплекс (як то у Керкенітиді), у якому присутні кизил-кобинські типи, за опорну дату береться дата комплексу, а не окремих речей із нього. Незважаючи на те, що така схема надає ширшу дату, вона є коректнішою, аніж дата окремої речі або речей, вирваних із контексту. Загалом, аналіз подібних комплексів надав монолітний у типологічному наповненні синхронних комплексів масив кизил-кобинського матеріалу,

фактично представивши хронологічні зрізи по пізнім кизил-кобинським пам'яткам заходу Криму.

Таким чином, перший ступінь класифікації сформував основу для побудови археологічної типології, відповів на питання хронологічного визначення отриманих первинних таксонів і датування комплексів.

Другий ступінь полягав у типологізації кераміки, основного матеріалу археологічної культури, причому за основу виділення типу бралася форма посудини. Проведений аналіз підтвердив правильність виділення видів і горизонтів, об'єднавши види у типи, що безперервно існують протягом кількох горизонтів, ініціювавши таким чином їх об'єднання у археологічні періоди.

У ході типологічного аналізу виділені види було згруповано у *типи*. В основу типології покладено принцип подібності форми керамічного посуду, тобто наявності закономірностей у розвитку морфологічних ознак (рис. 193). Типи розподілено по ширшим типологічним щаблям — *категоріям* за їх функціональним призначенням, якому і відповідає форма посудини. Увесь посуд поділяється на шість категорій відповідно до профілювання із першочерговим показником профілювання верхньої половини посудини, що, загалом, відповідає їх функціональному значенню: горщикоподібні, банкоподібні, корчагоподібні (або вазоподібні), кубкоподібні/кухлеподібні, мископодібні. За призначенням їх також можна поділити на умовнокухонну і умовностолову. При цьому частина видів, належних до класу лискованих, виявиться розмитою між кухонними і столовими посудинами, як то миски за об'ємами, а частина видів як класу лискованих, так і нелискованих об'єднується у категорії тарних, що призведе до плутанини у типах та їх подрібнення і не дасть відповіді на жодне із поставлених питань. Отже, було виявлено, що типи групуються у функціональній синхронності і хронологічній послідовності по виділеним горизонтам і змінюють один одного. У кожній синхронній групі початковий розподіл на категорії (функціональний показник) порушено не було.



Таким чином, згруповані синхронні типи виявили археологічні періоди — ширшу за горизонти часову категорію, що відбиває не тільки часові межі, але і тенденції культурних і етнічних впливів і ознак у археологічній культурі. Виявлено, що інноваційні типи зазвичай з'являються у комплексі на початку періоду. Половина інноваційних типів продовжує свій розвиток у наступних горизонтах періоду, а частина зникає у наступному горизонті. Якщо більша частина інноваційних типів зникає у наступному горизонті при збережених типах попереднього горизонту, то підстав для виділення нового періоду немає. Найдинамічнішою хронологічною ознакою, поширеною, як показують аналогії, на значній території, виявилася орнаментация і спосіб її нанесення, що відбиває вид. Тип і форма посудини, як основа його виділення, є статичнішими і відбивають етнічну ситуацію у регіоні і її зміни. Культурною ознакою є весь комплекс типів певного археологічного періоду, але насамперед — критерій профілювання. Це і дає можливість інтерпретації на соціально-історичному рівні.

Для опису таксономічних одиниць було вжито наступні дефініції:

Вінця — верхня відігнута частина посудини від закраїни до найменшого діаметру верхньої половини висоти (для посудин із шийкою) або верхня частина посудин без шийки до найбільшого розширення тулуба.

Шийка — частина посудини із відігнутих вінцем, на яку припадає найменший діаметр верхньої половини її висоти.

Горло — верхня частина посудини, що складається із вінців і шийки, найбільший діаметр якого менший за найбільший діаметр тулуба.

Плеche — частина посудини із шийкою від найменшого діаметру верхньої половини висоти (шийки) до найбільшого діаметру тулуба.

Тулуб — одна з основних функціональних ознак посудини, що визначає її об'єм. Частина посудини від шийки до денця, що складається із плеча, яке приходить на верхню частину тулуба, і придонної частини — нижньої частини тулуба нижче рівня найбільшо-

го діаметра тулуба (для посудин із шийкою) або від краю вінців до денця (для посудин без шийки).

Денце — нижня горизонтальна частина посудини, діаметр якої визначається точками дотику до горизонтальної поверхні.

Нелискований посуд — посудини, зовнішня поверхня яких не має слідів лискування. Можуть бути вкриті ангобом, обмазкою, заглажені по зовнішній поверхні. У археологічній літературі також визначається як простий, кухонний, умовно-кухонний та ін.

Лискований посуд — посудини, зовнішня поверхня яких піддавалася складній технології лискування по ангобу або обмазці (по вологій або сухій поверхні) на одному з етапів виготовлення. Одна із найскладніших технологій — лискування по спеціально підготовленій основі-ангобу із нанесенням рельєфного канельованого орнаменту і подальшим відновлювальним випалом, результатом якого була чорна глянцева поверхня посудини. У археологічній літературі також використовуються визначення парадний, столовий або умовно-столовий посуд.

Категорія горщикоподібні — нелискований посуд із морфологічними особливостями, властивими горщику. Має відігнуті вінця, звужену шийку, розширений тулуб і пласке денце. Ймовірно, посуд мав господарче призначення для приготування і зберігання певного продукту.

Категорія банкподібні — нелискований посуд без шийки, висота тулуба якого перевищує її найбільший діаметр. Має вінця, тулуб, денце. Ймовірно, що посуд мав те саме призначення, що і горщикоподібні.

Категорія корчаго/вазоподібні — лискований посуд із вузьким горлом, що, як правило, у кілька разів вужче за найбільший діаметр тулуба. Діаметр вінців значно менший за висоту посудини. У археологічній літературі також використовується термін «ваза». Має горло (вінце, шийку), тулуб (плече), денце. Ймовірно, що такий посуд використовувався для зберігання (приготування) рідких речовин.

Категорія кубко/кухлеподібні — лискований посуд із діаметром вінців, що як пра-



вило дорівнює найбільшому діаметру тулуба і висоті посудини або незначно меншим. Має вінце, шийку, тулуб (плече), денце, а також як варіант «кухлеподібні» — вертикальну ручку, що кріпилася на тулубі і вінці. Ймовірно, подібний посуд використовувався для вживання питва чи їжі.

Категорія мископодібні — лискований посуд без шийки, діаметр вінців якого перевищує висоту посудини. Має вінця, тулуб і денце. Посуд, вірогідно, використовувався для вживання їжі.

Категорія обрядові не виділялася, оскільки обрядові функції могла виконувати будь-яка із наведених категорій.

Інші існуючі методики типології кераміки, що орієнтовані на соціально-історичні реконструкції, як то побудова типології за об'ємами (Гершкович, 1997, с. 127—131), у роботі не використовувались, оскільки джерело при застосуванні напрацьованої методики надає достатньо інформації для відповідей на поставлені питання.

Позаяк види було виділено по добре стратифікованим жорстко перевіреним закритим комплексам, питання вузької хронології типологія форм перед собою не ставить. Зазначимо, що типологія об'ємів має рацію, коли йдеться про соціальні реконструкції, оскільки велика кількість середніх і малих форм у столовій кераміці (кубки, кухлі, миски) може свідчити як про чисельність сім'ї, так і про початок виділення персонального паю, як це

видно за матеріалами етнографії (Дмитриев, 2001, с. 159—169). Такий висновок опосередковано було зроблено і в цій роботі.

Наявна джерельна база цілком дозволяє розв'язати поставлені питання, уточнити вже здійснені дослідження і збагатити наукову базу новим введеним у обіг матеріалом. Проблема складання, закономірностей розвитку і зникнення ККК у Західному Криму лежить у кількох залежних площинах уточнення хронології її пам'яток, введення їх у загальну схему історичних процесів у Надчорномор'ї і з'ясування особливостей розвитку у окремі періоди. Важливість використання матеріалу закритих комплексів зумовлена комплексним підходом при визначенні артефакту у системі археологічних фактів і стосовно до напрацьованої наукової системи чи методики, ціллю якого є визначення окремої речі у системі речей (контекст комплексу) і у часі, де при здійсненні синхронізації окремого комплексу або горизонту із іншими комплексами і регіонами однією із основних умов виступає використання стратиграфічних і планіграфічних спостережень автора розкопок. Для інтерпретації наявних археологічних джерел на історичному рівні і виділення історичних періодів обов'язковим є використання методів археологічної класифікації і типології із зіставленням результатів із даними інших історичних, зокрема, писемних джерел із подальшим картографуванням синхронних археологічних об'єктів.

Розділ 3

КЛАСИФІКАЦІЯ І ТИПОЛОГІЯ КЕРАМІКИ. СИНХРОНІЗАЦІЯ І ХРОНОЛОГІЯ КОМПЛЕКСІВ ПАМ'ЯТОК ККК У ЗАХІДНОМУ КРИМУ



3.1. Класифікація кераміки.
Синхронізація і хронологія комплексів
кизил-кобинської культури

горизонт I-УБ (с. 45),
горизонт Ia-УБ (с. 51),
горизонт II-УБ (с. 53),
горизонт III-УБ (с. 59),
горизонт IV-УБ (с. 63),
горизонт V-УБ (с. 68),
горизонт VI-Г (с. 72),
горизонт VII-К (с. 75),
горизонт VIII-К (с. 78),
горизонт IX-К (с. 83)

3.2. Типологія ліпного посуду
категорія горицкоподібні (с. 85),
категорія корчаго/вазоподібні (с. 86),
категорія кубко/кухлеподібні (с. 87),
категорія мископодібні (с. 88)

3.1. КЛАСИФІКАЦІЯ КЕРАМІКИ. СИНХРОНІЗАЦІЯ І ХРОНОЛОГІЯ КОМПЛЕКСІВ ККК

Синхронізація матеріальних комплексів окремих етапів, виділених в археологічних культурах, що існують у широкому хронологічному діапазоні, завжди викликала серйозні труднощі. Це стосується і співвідношення в рамках культури, до якої вони належать, на рівні синхронізації різних комплексів поселень, і, особливо, співвідношення матеріальних комплексів поселень і поховальних пам'яток. Так само нелегким завданням є і синхронізація окремих комплексів з певними пам'ятками або їх шарами інших культур регіону. Притім питання синхронізації уявляються нам ключовими у побудові хронології і схеми складання того або іншого типу матеріальної культури з наступним виходом на етап історичних реконструкцій. Метою класифікації ми бачимо визначення стійких часових ознак, метою типології є визначення культурних традицій і їх динаміки.

І горизонт поселення Уч-Баш (I-УБ) виділяється за матеріалами ям 17, 28, 31, 52, 69 і рештками ями у нівельованій у давнину денній поверхні, синхронній будівлі 1, нівельованій ями під підлогою цієї ж будівлі розкопу I і ям 10, 11 розкопу II (рис. 1—13). Ями розташовані по всій дослідженій площі поселення, тяжіючи до його зруйнованої частини. Зважаючи на масштаби зруйнованої площі, ями розкопу I належать периферійній частині городища, а розкопу II розташовані ближче до його центральної частини. Предметами цього горизонту, що мають визначені аналогії у чітко датованих комплексах інших культур, виступають:

1. Роговий гарпун з двома наскрізними отворами із ями 11 розкопу II. Такі гарпуни відомі на пізніх поселеннях зрубної культури Красний Яр та Безіменне II (Усачук, 1997, с. 173—180) (рис. 152, 5).

2. Двоє кістяних чотиригранних втульчастих вістер стріл із шипом із ями 52 розкопу I. Тригранні вістря стріл із подібними вирізами шипа з висвердленою втулкою відомі серед матеріалу Кіровського поселення (Лесков, 1970, с. 35), О.І. Тереножкін відносив чотиригранні вістря стріл із вирізом в ниж-



ній частині до найархаїчніших серед чорногорівських, пов'язаних із білозерськими (Тереножкін, 1976, с. 136). Недбало виконані кістяні вістря із вирізом визначають як пізньобронзові прототипи чорногорівських і інші дослідники (Дубовская, 1993, с. 157, рис. 77, 43; Махортых, 2005) (рис. 152, 2, 3).

3. Уламок кам'яної сокири із ями 10 розкопу II (рис. 152, 11). Такі сокири є доволі поширеними у культурах пізньобронзового — ранньозалізного часу території України: білозерській, чорноліській, висоцькій, ККК, кобьяковській та інших.

Матеріал комплексів Уч-Башу синхронізовано на основі аналогій у керамічному комплексі.

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД. КЛАСИФІКАЦІЯ

Синхронізація комплексів I горизонту поселення і його виділення є результатом групування характерних видів кераміки при класифікації керамічного комплексу. В основу класифікації було покладено традиційний поділ на класи неліскованої та ліскованої кераміки за технологією виготовлення із подальшим поділом на види, на основі аналізу форми, технології виготовлення та орнаментативності посудини. Технологічні особливості враховуються у класифікації, оскільки вони максимально відображають і підпорядковані функціональному навантаженню того чи іншого виду посуду, що на інтерпретаційному рівні надає інформацію про належність виду тій чи іншій культурній традиції, а також про господарство і, сумарно, суспільний устрій. Хронологічним показником може виступати як окремий вид, так і група критеріїв, що притаманна саме цьому горизонту і зустрічається на посудинах різних видів.

Клас неліскований посуд

Вид I/1 (рис. 14, 7; 21, 1, 2; 15, 5). Великі та середні нелісковані посудини, товстостінні, з коротким відігнутим вінцем, короткою шийкою, розширеним до середини висоти округлим тулубом, звуженим до вузького плоского денця, вужчого та значно вужчого

за вінця. Основною хронологічною рисою таких посудин є профіль придонної частини — чітко виражений перегин на переході від вузького дна до сферичного розширеного тулуба. На одному фрагменті денця із придонною стінкою з перегином простежуються розчоси соломою, ознака кераміки кола канельованого гальштату, а саме, культури Гава-Голігради (Смирнова, 1976, с. 18—34, рис. 2: поселення Магала III). Формувальна маса — крупнозерниста із додатком крупнозернистого та дрібнозернистого піску, жорстви, черепашкового піску, зрідка — шамоту. Випал добрий, іноді — до червоного. Зовнішня поверхня у більшості випадків покривалася коричнюватим ангобом, зрідка злегка підлощувалася. Також часто зустрічається розіркнений підтрикутий пружок, іноді декорований ножовими діагональними насічками. Особливості формування, склад формувальної маси, характер випалу свідчать про належність цього виду посудин до однієї технологічної традиції.

Подібні керамічні форми відомі і преважують у білозерському шарі поселення Кірове у Східному Криму. О.М. Лесков визначає їх як горщики першого типу з пружками (Лесков, 1970, с. 14), а Н.О. Гаврилюк — як горщики із дугоподібною у розрізі шийкою (Гаврилюк, 1980, с. 31). Посудини із подібним профілюванням походять із закритих комплексів поселення Кірове (житло 1 і яма 10) (Лесков, 1970, с. 14, рис. 7, 6, 7). Особливості профілювання цього виду відповідають таким самим формам із керамічного комплексу групи Кишинеу-Корлатень, але там це лісковані корчаги, орнаментовані канелюрами (Levitki, 1994, p. 164, fig. 2, 24, 25). У нашому випадку вид представлено не парадним посудом, а господарським, орнаментованим пружком, типовим для білозерського керамічного комплексу, хоч функціональне навантаження не різняться. Отже, можна вважати, що вид потрапляє в регіон у вже адаптованому вигляді і його в даному випадку варто пов'язувати із керамічним комплексом білозерської культури. У функціональному плані до цього виду належать тарні посудини. Орнаментативність розіркненим



пружком, декорованим навскісними насічками, зробленими гострим інструментом, знаходить аналогії у керамічному комплексі пам'яток басейну Великої Морави періоду I-a (Stojic, 1986, t. 1, 10). Подібні посудини походять із кількох поховань Казаклійського могильника, одне з яких (№ 1) датується за супровідною фібулою серединою XI ст. до н. е. (Агульников, 2005, с. 81). Могильник у цілому відносяться до виділеного С. Агульниковим середнього періоду білозерської культури або НаА1—НаА2.

Підвид I/1a (рис. 16, 2; 19, 2—4; 23, 12, 13; 25, 1). Великі посудини з різко відігнутим вінцем без виділеної шийки. Відомі два фрагменти верхніх частин таких посудин. Формувальна маса з домішками дрібнозернистого, крупнозернистого та черепашкового піску після обпалу має сіро-бурий колір. Зовнішня поверхня — зі слідами ангобу. Рідко декорується підтрикутним пружком під шийкою.

Цей підвид також знаходить аналогії у матеріалі поселення Кірове. Подібні форми було визначено О.М. Лесковим приналежністю до лискованої кераміки як корчаги (Лесков, 1970, с. 23). На нашу думку, такі посудини належать до виділеного виду I/1 підвиду а, за різким перегином вінця і не мають визначатися корчагами, тим більше, що нам відомі такі посудини лише із заглаженою поверхнею, про що згадує і О.М. Лесков. За формою доцільніше застосувати назву «посудини із сфероїдним тулубом», що не виключає їх використання як тарних.

Вид I/2 (рис. 14, 1—3; 19, 1). До цього виду нами віднесені верхні частини великих товстостінних посудин із прямим або майже прямим горлом і не відігнутим вінцем. Такі посудини мають у складі формувальної маси грубі домішки: крупнозернистий та черепашковий пісок, а також велику частку солами. Ймовірно цей тип у своєму функціональному значенні належить до так званих піфосів — господарських посудин, призначених для зберігання сухої сировини. Вони відповідають четвертому типові горщиків Кіровського поселення (Лесков, 1970, с. 22), але їх виникнення не варто пов'язувати з пізньокатакомбними старожитностями, як

зазначено у аналізі кераміки з Кіровського поселення. Вони з'являються у Криму серед цілісних керамічних комплексів, що традиційно склалися, ймовірно, за його межами. Саме тому ні пізньобронзова епоха Криму, ні Східного Надчорномор'я не містить прототипів складових керамічного комплексу горизонту, що виділяється. Проте, на ранньогальштатських пам'ятках Подунав'я є знахідки вінців великих тарних посудин із прямим горлом часу Бабадаг I (Juganagu, 1997, fig. 4, 1—6). Вони також відомі на пам'ятках білозерської культури як імпорт культур некласичного гальштату (Левицкий, 2002, рис. ІБ, 1).

Вид I/3 (рис. 19, 5; 23, 1—4). Нелисковані посудини значного об'єму із відігнутими вінцями, що плавно переходять у високу звужену шийку, яка закінчується вигнутим опуклим плечем, тулуб розширюється максимально у верхній третині посудини. Посудина від найбільшого діаметру тулуба конічно звужується до вузького плаского дна. Діаметр вінця менший за найбільший діаметр тулубу і більший за діаметр денця. Посудини тонкостінні, за формувальною масою, характером обпалу та іншими технологічними характеристиками не відрізняються від типу I/1. О.М. Лесков такий посуд визначав як типовий для білозерського часу (Лесков, 1970, с. 22). Він відомий і серед кримських матеріалів (Кірове), і у інвентарі степових поховальних пам'яток (Чернянський могильник) (Кубышев, Черняков, 1986, с. 147, рис. 6, 21, 22), серед кераміки поселення Томай (Агульников, 2006) та ін.

Підвид I/3б (рис. 23, 5—10; 25, 4; 34, 1). Підвид виділено за верхніми частинами нелискованих посудин великих, середніх і малих об'ємів. Характеризується незначно відігнутим вінцем, високою шийкою, що плавно переходить у незначно розширене плече. За кількома формами, які реконструюються, можна припустити, що денце посудин було менше за діаметром від їх вінець. Тісто посудин міцне і щільне із незначними домішками дрібнозернистого та черепашкового піску, фрагменти доволі важкі для свого розміру, обидві поверхні було вкрито ангобом,



зовнішню — світлим, і ретельно заглажені. Посудини прикрашено наліпним пружком із розімкненими кінцями під шийкою. На одному з екземплярів кінці пружка було відігнуто у вертикальній площині — вгору і вниз.

Подібні посудини відомі у матеріалі Зміївського поселення білозерської культури (Гаврилюк, 1980, л. 32), а також серед інвентарю Чернянського могильника (Кубышев, Черняков, 1986, с. 147, рис. 6, 18, 20, 23).

Вид знаходить аналогії у комплексі білозерської культури біля с. Кошниця (Мелюкова, 1979, с. 43, рис. 9, 4, 6, 10—12), а також відомий як імпорт на поселеннях орнаментованого гальштату Бабадаг і Хіршова (Левицький, 2002, с. 192, рис. ВБ, 1, 2). Умови знахідки одного фрагменту (у ямці під полом будівлі 1) можуть свідчити про належність цього виду горизонту, що передує горизонту II. У ККК він навіть на найраніших поселеннях майже не трапляється за поодиноких винятків (Чуюнча, Петрівська балка) (Колотухин, 1996, с. 113, рис. 13, 8; с. 116, рис. 16, 3, 12, 13). Ребро на переході від шийки до тулуба відоме також на посудинах із підкурганих поховань Степового Криму (Колотухин, 2003, с. 23, рис. 26, 7; 27, 1, 6, 7, 13).

Поодинокі форми неліскованої кераміки. До таких належать:

- округло- або гостродонна посудина з відігнутим вінцем, що з перегином переходить у звужений тулуб (рис. 19, 6). Формувальна маса із домішками дрібнозернистого, крупнозернистого та черепашкового піску, випал хороший. Форма належить до кола культур Гава;
- фрагменти цідилки — господарсько-виробничих посудин із поверхнею, густо вкритою наскрізними отворами (рис. 19, 11; 23, 30). У комплексах горизонту відомі як банко- та чашоподібні цідилки, так і відкриті посудини типу мисок. Тісто посудин має сірий колір, міцне, без крупних домішок, випал хороший. Отвори у стінках проколювалися ззовні всередину, зовнішня поверхня ретельно заглажена;
- масивна ручка-упор, модельована на стінці великої посудини у вигляді наліпа з

основою, закріпленою у стінці посудини і наскрізним отвором, що мав функціональне значення (рис. 19, 21). Формувальна маса після обпалу має темний колір, поверхню вкрито жовто-бурым ангобом. Поверхня храпувата, неліскована.

- кришка посудини з відбитою ручкою, що кріпилася у центрі, припіднятими краями і модельованим зовнішнім ободком (рис. 19, 12). Тісто — сіре, поверхня вкрита білим ангобом. Подібні кришки характерні для ранніх горизонтів Бабадаг, відомі вони і в шарі Троя VIIb2. Традиційно пов'язуються з раннім орнаментованим некласичним гальштатом.
- глиняна підвіска з отвором для підвішування у формі мушлі «cardium» (рис. 152, 7).
- уламки глиняного виробу із жолобом для литви (ливарна форма?) (рис. 20, 6).
- фрагмент посудини, що знаходилася у процесі формовки, із відбитками пальців (рис. 23, 31; 24, 3).
- фрагменти коксованої обмазки невідомого виробничого комплексу, у складі формувальної маси — дрібна морська галька (?), зцементована дуже міцною глиняною сумішшю сірого кольору (кіл?) і випалена (рис. 24, 4).

Виготовлення усіх нетипових керамічних форм (окрім обмазки) має однакові технологічні риси: склад тіста, обробка поверхонь і характер випалу.

Клас лискований посуд

Вид I/4 (рис. 14, 8; 15, 3, 4; 16, 1; 19, 15; 21, 3; 23, 15; 25, 3). Вузькогорлі лисковані посудини з відігнутим, але не загнутим вінцем, широким тулубом, що заокруглено звужується до плаского дна, діаметр якого дорівнює або незначно більший за діаметр горла, з чітко вираженим ребром на переході плеча у тулуб, із найбільшим розширенням тулуба нижче за ребро (корчаги). Формувальна маса — з домішками дрібнозернистого та черепашкового піску, іноді трапляється шмот. Поверхня посудин ретельно лискована по чорному або жовтому ангобу. Слідів



лощила нема. Корчаги орнаментовано у верхній частині тулубу не вище ребра канелюрами і наліпами. Наліпи — невеликі шишкоподібні, модельовані на вигині тулуба під самим ребром. Канелюри нанесені лощиком у вигляді трьох паралельних ліній, опушених діагонально від ребра посудини. Трапляється орнаментация наліпним крученим пружком на ребрі. Хронологічним показником цього виду корчаг є профілювання і орнамент. Про корчаги подібного профілювання, тонкостінні із лискованою поверхнею світлого кольору із Яруги і Суботівки пише В.Д. Рибалова, пов'язуючи їх із балтською групою білозерських пам'яток (Рыбалова, 1999, с. 321). Такої форми посудини є похідними від раннього канельованого посуду кола неklasичного гальштату (Patek, 1968, LXIII, 7; CXXIX, 6, 9). Із ранніх пам'яток гавського кола їм є аналогії і на поселенні Бабадаг його I фази (Morints, 1987, р. 47, 51; Morints, Juganaru, 1995, fig. III, 3; Смирнова, 1976, с. 28).

Підвид I/4a (рис. 19, 14). Підвид виділено як робочий на основі фрагменту корчаги. За формою і технологією виготовлення цей фрагмент відноситься до виду I/4, однак має нетипову орнаментацию: шишка-наліп під ребром і канельовані лінії та лінії з наколів, що оконтурюють композицію з канелюрів. Детальнішу інформацію із фрагменту зняти неможливо внаслідок його повторного обпаду.

Вид I/5 (рис. 16, 3; 17, 1; 18, 1; 19, 16—20, 22, 26; 20, 1—4; 21, 6—8; 23, 17—22, 24; 24, 1, 2). Кубки, черпаки і кубкоподібні посудини зі сферичним тулубом, рівно або слабо відігнутим але не загнутим вінцем, звуженою шийкою, чітко вираженим ребром на переході плеча у тулуб та округлим з омфалом або сплющеним денцем. Усі посудини тонкостінні, вкриті якісним лискуванням жовтого або чорного кольору, формувальна маса із домішками дрібнозернистого та черепашкового піску. Орнаментовані канелюрами, що утворюють підтрикутні фігури, але без чіткої геометрики. Усі лінії напівкруглі або заокруглені, плавні (переважно по 3 у рядку). Іноді зустрічається орнаментация у вигляді

видовжених овальних вдавлень, розташованих під кутом одне до одного (рис. 23, 24). Орнамент наносився у верхній частині тулуба від ребра. Петелеподібні ручки черпаків також орнаментовано канельованими лініями. Відомий один дворучний черпак цього виду (рис. 23, 17).

Підвид I/5a. Виділено за наявністю посудини із сферичним тулубом і високою прямою шийкою. Денце округле із омфалом, вінця ледь відігнуті. посудина орнаментована опушеними вниз вертикальними лініями по всьому тулубу. Тісто ідентичне виду I/5, зовнішня поверхня лискована і має сірий колір. Можливо є місцевою адаптацією посудини виду I/5.

Характерною особливістю виду є співвідношення діаметру вінця до найбільшого діаметру тулуба, який є незначно більшим, профілювання та заокругленість ліній орнаменту. За цими параметрами вид співвідноситься із посудом I фази поселення Бабадаг (Morints, 1987, р. 47; Morints, Juganaru, 1995, fig. III, 1, 2). Відповідно, черпаки також знаходять аналогії у Бабадаг I (Morints, 1987, fig. 14; 16; Juganaru, 1997, fig. 2, 1, 3, 5, 7). Генетично спорідненими із видом є дворучні кубки культури Ноуа, на яких представлений і подібний орнамент (могильник Старі Бедражі) (Смирнова, 1967, с. 70, рис. 21, 2, 3; 22, 1). Характер нанесення орнаментации виду і мотив відповідає традиціям гавського кола, де так само характерним для ранніх пам'яток є канельований або прокреслений орнамент із заокруглених ліній (Смирнова, 1976, с. 22). Канельований орнамент і орнаментальні композиції, а також специфіка профілювання кухлів і кубків, наявність дворучних кухлів дозволяють синхронізувати цей вид також із періодами I-a—I-b залізної доби басейну Великої Морави (Stolij, 1986, t. 1—11). Нижньою хронологічною межею періоду I цієї групи визначено XII ст. до н. е., а зазначені періоди відповідають часу НаА (Stojic, 1986, s. 89—95), причому період I-b так само, як і на Уч-Баші, демонструє у керамічному комплексі потужний вплив з боку групи Гава-Белегіш (Stojic, 1986, s. 92).



Вид І/6 (рис. 14, 11—13; 19, 24, 25; 21, 5; 23, 27). До цього виду належать відкриті посудини — миски і чашки. Як товстостінні, так і тонкостінні посудини цього виду мають добре промішану формувальну масу з домішками дрібнозернистого та черепашкового піску і якісне ретельне лискування зовнішньої та внутрішньої поверхонь чорного або коричневого кольору. Форма посудин — напівсферична, діаметр вінців більше висоти посудини, вінця в переважній більшості випадків має внутрішнє ребро. Орнаментація — канелюри, що діагонально прокреслені від вінців, рідше, підпрямокутні наліпи на вінцях.

Вид І/6а (рис. 21, 4; 23, 25, 26; 29, 17). Вид виділено по наявності високих вінців мисок, що конічно звужуються до денця (відсутні). При висоті посудини, що явно перевищує її найбільший діаметр по вінцях, денце посудини мало бути плоским. Орнаментація у вигляді підпрямокутного наліпа на вінцях.

Вид І/6б. Фрагмент посудини, вінця якої модельовані хвилеподібно.

Вид І/6в (рис. 22, 1; 23, 28, 29). Мініатюрні відкриті посудини — чашки і плошки — із діаметром вінець менше 12 см. Посудини тонкостінні, тісто без грубих домішок, поверхні вкрито якісним лискуванням чорного, коричневого або жовтого кольору. Відомі округлодонні форми. Одна ціла форма — невелика плошка на кільцеподібному піддоні зі слідами горіння всередині. Посудина виготовлена неретельно, без лискування і орнаменту, обмазана жовтою глиною. Відома орнаментація — підпрямокутні наліпи на вінцях.

Види І/6 не мають похідних форм у місцевій кераміці, як Криму, так і Надчорномор'я. Хвилеподібні вінця типові для ранніх комплексів Гави (Смирнова, 1976, с. 22). У цій саме культурі відомі й посудини, орнаментовані канелюрами по вінцях. Що стосується курільниць на піддоні, то цей вид має безсумнівні гальштатські корені, зокрема, у керамічному комплексі гавського кола (Смирнова, 1976, с. 22, рис. 2, 7, 22).

Поодинокі форми лискованого посуду:

- фрагмент стінки великої лискованої по жовтому ангобу корчаги, орнаментованої

розімкненим пружком з опушеним під прямим кутом кінцем по плечу — керамічний брак;

- мініатюрний черпак, що за пропорціями не відрізняється від посудини виду І/5, але недбало виготовлений без ретельного лискування — проба гончара або дитяча іграшка;
- фрагмент тонкостінного кубка або черпака із якісним лискуванням по чорній поверхні. На стінці посудини після її виготовлення було прошкріяно гострим інструментом дещо схоже на орнамент: зигзагоподібна лінія по шийці і нанесені нижче неї короткі штришки у шаховому порядку.

Характерними особливостями кераміки І горизонту Уч-Башу, які фактично є його хронологічними ознаками є:

1. Різко розширений від денця тулуб у великих тарних нелискованих посудин, придонна стінка яких має виражений перегин на переході від вузького денця до сферично розширеного тулуба.

2. Вінця як лискованої, так і нелискованої кераміки відігнуті або прямі, але не загнуті.

3. Корчаги, кубки і черпаки мають характерний сферичний тулуб, чітке ребро на переході плеча у тулуб, відігнуті але не загнуті вінця, переважно тонкостінні. Найбільший діаметр посудини припадає на середину висоти.

4. Плавні заокруглені лінії канельованого орнаменту, відсутність чіткої геометрики, перевага канельованого орнаменту над наліпним, у тому числі пружковим.

Ймовірно, до цього ж горизонту відноситься посудина, складена із уламків, зібраних на поверхні Учбаського поселення, у його північній частині (рис. 135, 6). Вона орнаментована вертикальними пружковими наліпами по протилежних боках від перегину плеча до омфалу на денці, на двох інших сторонах на перегині зроблено виступ-наліп. Найближчими аналогіями до неї виступають так звані целіндроподібні кубки білозерської культури. Поверхня посудини оброблена так само, як і поверхня корчаг цього горизонту, і має жовтий колір. З іншого боку,



типово білозерських целіндрощийних кубків матеріали ККК не містять і найближчі аналогії посудина отримуює серед видів тонкостінних корчаг цього і наступного горизонтів.

Ці показники, наведені вище аналогії та датуючі речі у комплексах вказують на датування горизонту кінцем НаА, що визначається у межах другої половини XII — початку XI ст. до н. е. (Смирнова, 1985, с. 50, Morintz, 1987, р. 42). Велике значення для датування старшого горизонту поселення має знахідка у підйомному матеріалі фрагменту горла коричневолискованої корчаги із штампованим орнаментом (рис. 134, 1; 135, 1). Його було знайдено на схилі обриву, що утворився внаслідок підризу скелі, тому, вірогідно, що він походить із зруйнованих комплексів чи нашарувань поселення. По шийці фрагменту нанесено крупним штампом орнамент із кружків із внутрішньою підквадратною фігурою, що поєднуються навскісними подвійними лініями, зробленими гусеничним штампом. Нижче на переході у плече прокреслено врізний орнамент у вигляді заштрихованих ромбів, що поєднуються між собою. На внутрішній поверхні вінця нанесено також крупним штампом s-подібні фігури, що утворюють двоє орнаментальних рядків. Поєднання цього типу штампованого і врізного орнаменту, за спостереженнями С. Моринца, характерно для раннього Бабадагу (Morints, 1987). Відомий такий орнамент і на інших пам'ятках раннього некласичного гальштату як у Румунії, так і у Болгарії (Аладжов, Балабанян, 1984, рис. 5, 7, 8, 11; 33, 4; 22). Причому, болгарські вчені відзначають ідентичність такої кераміки на поселеннях і у так званих дольменних похованнях Болгарії. Саме такий орнамент характерний для ліпного посуду, знайденого у шарах Троя VIIb2 (Morints, 1987, р. 39—67). Однак для басейну Великої Морави подібний декор властивий лише для горизонту I-c саме у поєднанні із лініями, утвореними S-подібним штампом. Цей період припадає на самий початок НаВ (Stojic, 1986, s. 92). На поселенні Пшенічево поєднуються усі орнаментальні мотиви на корчагах, у тому числі тих, що походять із

закритих комплексів, і визначаються часом Троя VIIb2 або від XII ст. до н. е. (Cicikova, 1972, s. 79—100). Проте Б. Хенсель синхронізує всю групу Пшенічево лише із Бабадаг II і визначає X—IX ст. до н. е. (Hensel, 1974, S. 94). Такі розбіжності для нас не можуть бути проблемними, оскільки йдеться про дві групи пам'яток із різними культурними традиціями. Якщо гавський вплив проявився у бабадазьких пам'ятках лише наприкінці найстаршого періоду (Бабадаг I/II), то Моравська долина сформувала свою культуру під гавськими впливами, що підтверджується і на рівні синхронізації культур балканського кола (Hansel, 1974, S. 87—94). Отже потрапляння різних культурних традицій на пам'ятки Західного Криму могло проходити одночасно. Однак превалювання бабадазьких традицій фази I/II у II горизонті Уч-Башу, про що йтиметься нижче, вимагає віднесення цього фрагменту до найпізніших речей I горизонту разом із матеріалом ями 52, корчага із якої орнаментована у традиціях горизонту II. Синхронізація із культурами некласичного гальштату, суттєвий вплив із їх боку на доволі віддаленій території, датування часом Троя VIIb2 не викликають серйозних заперечень, оскільки сучасна дата падіння Трої біля 1200 р. до н. е. співпадає зі єгипетськими згадками про навалу так званих «народів моря» у 1190 і 1180 рр. до н. е., що так або інакше пов'язано із поняттям «фракійська таласократія» (Йорданов, 2001, с. 31—46). Поява кераміки кола культур некласичного або фракійського гальштату у Північно-Західному Причорномор'ї і Південно-Західному Криму є відлунням цього глобального історичного процесу.

Ia горизонт поселення Уч-Баш (Ia-УБ) виділено на основі синхронізації керамічних комплексів ям 12, 18, 19 розкопу 2 поселення Уч-Баш. Ймовірно, що до цього ж горизонту відноситься так званий майданчик розкопу 2 — підлога покинутої будівлі, що загинула без дії вогню, притім була кинута мешканцями із ужитком. За аналогіями у видах до цього ж горизонту долучається комплекс гончарних горнів і яма 4 поселення Сахарна Головка.



До речей, що мають визначені аналогії у чітко датованих комплексах інших культур, у цьому горизонті належить рогове вістря стріли, чотиригранне у плані, із зрізаною вершиною із ями 18 розкопу 2 Уч-Башу (рис. 152, 1).

Серед знахідок також є баранячі астрагали, уламки зернотерок, гострих каменів і точил, мергелеві грузила, підвіски із мушлі *cardium*, шматочки деревного вугілля, крем'яні вкладні до серпів або ножі (рис. 153).

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД. КЛАСИФІКАЦІЯ

У рамках комплексів було виділено певну кількість видів посудин, що загалом підтвердило правильність його виділення. З іншого боку, подібність багатьох видів до таких горизонтів Уч-Башу зумовили перевірку звітної документації, яка виявила помилку у фіксації матеріалу. Матеріал, що позначається у колекційному описі як яма 19, насправді належить ямі 16 і у колекції наявний увесь за одним винятком. Його становить глиняна підвіска — імітація мушлі серцевидки (рис. 152, 8). Аналогічна підвіска походить із ями 11 розкопу 2 (рис. 152, 7), яка якраз і маркує перший горизонт поселення. Обидві речі присутні на одному фото у звітній документації із відповідними позначеннями С.Ф. Стржелецького (1953а, фото 127). Оскільки наразі неможливо встановити, де саме припустилися помилки, цей горизонт описується окремо.

Клас неліскований посуд

Більшість неліскованого посуду належить до видів горизонту I. Єдиною відмінністю є орнаментация у вигляді врізної горизонтальної лінії під шийкою посудини, іноді — подвійної. До **виду I/1a** відносяться посудини із ями 4 Сахарної Головки (рис. 27, 2, 3), ями 19 (16) Уч-Башу (рис. 29, 1, 3), ями 18 Уч-Башу (рис. 30, 1). До **виду I/3** належать посудини із ями 19 (16) (рис. 29, 2) і ями 18 (рис. 30, 2). Посудини, орнаментовані врізною горизонтальною лінією, що повторює усі атрибу-

ти пружкового декору, відомі на пам'ятках Гірського Криму (Таш-Джарган-2 і Дружне-1) (Колотухин, 1996, рис. 28, 4, 6, 8—10; 30, 8), однак безлад у публікації і атрибуції останніх не дозволяє зробити з цього ніякого висновку.

Вид Ia/1. Представлений однією посудиною тюльпаноподібної форми із діаметром вінця, що незначно перебільшує найбільший діаметр тулуба, удвічі — діаметр плаского дна і незначно — висоту посудини (рис. 26, 2). Тісто із грубими домішками жорстви і піску, випал хороший. Орнамент — врізна горизонтальна лінія під шийкою.

Посудину такої форми знайдено у похованні 45 Верхньохортицького могильника, синхронізованого за зооморфною шпилькою із раннім етапом кобанської культури (Отрощенко, 1986, с. 129, рис. 39, 1).

Поодинокі форми неліскованих посудин:

- цідилка червоноглиняна кубкоподібної форми із ретельно загладженою зовнішньою поверхнею (рис. 29, 4);
- глиняна підвіска з отвором для підвішування у формі мушлі «*cardium*» (рис. 152, 8).

Клас ліскований посуд

Значна кількість ліскованої кераміки належить до видів горизонту I: I/4 (рис. 26, 1, 3; 27, 4; 29, 5, 7), I/4a (рис. 29, 6), I/5 (рис. 26, 4; 27, 1; 29, 11, 15; 31, 1), I/6 (рис. 26, 10), I/6a (рис. 29, 17).

Вид Ia/2. Посудини середніх та малих об'ємів (кубки-чаші) із незначно відігнутим або рівним вінцем, звуженою шийкою, сферичним тулубом і округлим денцем (рис. 28, 1; 29, 8—10, 12). Діаметр вінців незначно менший за найбільший діаметр тулуба і більший за висоту посудини. Тісто посудин добре промішане із домішками піску, випал хороший. Орнаментация — пружкові наліпи під шийкою або врізні лінії від шийки до середини тулуба. Відома посудина із петелеподібною ручкою, що піднімалась над вінцями.

Подібні чаші характерні як для білозерського керамічного комплексу, як то у



Чернянському могильнику (Кубишев, Черняков, 1986, с. 147, рис. 6, 12), у Широкому та Компанійцях (Гаврилюк, 1979, с. 23, рис. 2, 3, 5; 1980, с. 37), Первомаївці, Гадючій Балці, Рисовому (Гаврилюк, 1979, с. 23, рис. 2, 1, 2, 6), Верхньохортицькому могильнику (Отрощенко, 1981, с. 161), Каїрах (Агульников, Шилов, 1990б, с. 69—70, рис. 1, 3), так і, як тип, вони є особливістю керамічного комплексу групи Кишинеу-Корлатень, де така орнаментация також не є винятком (Смирнова, 1990, с. 23, рис. 2, 2).

Вид Ia/3. Малі посудини (кубки та черпаки) із плавним профілюванням, діаметром вінців, що дорівнює найбільшому діаметру тулуба і є незначно більшим висоти посудини (рис. 29, 13, 14). Напевне, що денце таких посудин було пласким. Тісто добре промішане, випал хороший. Орнаментация невідома.

Подібні посудини походять з поховання 45 Верхньохортицького могильника. За булавкою кобанського типу ця могила синхронізується із раннім періодом кобанської культури. (Отрощенко, 1986, с. 129, рис. 39, 2).

Поодинокі форми лискованого посуду:

- вінце відкритої посудини із великим діаметром вінців, що у четверо перевищує висоту посудини (рис. 29, 18), орнаментованої наліпним підтрикутним пружком, що хвилеподібно оперізує верхню частину. Посудина вкрита світлим ангобом і добре лискована;
- край (вінце?) посудини (рис. 29, 16), ретельно виготовленої, тонкостінної і добре лискованої, із прямою стінкою, ймовірно, великого діаметру. Можливо, профіль піддону.

Характерні особливості виділеного горизонту Ia:

1. Наявність посудин із сферичним тулубом.
2. Присутність кубків-чаш у керамічному комплексі.
3. Врізна лінія у орнаментации нелискованого посуду.
4. Заокругленість ліній усіх видів орнаменту, відсутність чіткої геометрики.

5. Якісне дзеркальне лискування на парадному посуді без слідів лошिला.

Датування цього горизонту утруднюється помилкою у звітній документації. Якщо глиняна підвіска дійсно походить із ями 19 (16), то горизонт має датуватися упритул до горизонту I, чому не суперечить датування видів білозерським часом і синхронізація із раннім періодом кобанської культури. Якщо ж вона не належить цьому комплексі, то він може отримати широке датування у межах I-УБ.

Звертає на себе увагу перевага у нетарному парадному посуді так званих кубків-чаш, типових для ранньобілозерських комплексів Північно-Зхідного Надчорномор'я (Каїри, к. 4, п. 1) (Агульников, 2005, с. 77). Такі комплекси деякими дослідниками визначаються як найраніші білозерські і датуються BrD—HaA1, проте у нас поки таких підстав для датування немає. Тим не менше, кубки-чаши можуть непрямо свідчити, що горизонт передуює виділеному I-УБ без хронологічного розриву.

II горизонт поселення Уч-Баш (II-УБ) об'єднує комплекси будівлі 1 (опорний), ям 16, 20, 22, 50, 61 та денної поверхні, синхронний дому 1, розкопу 1 і ям 4 і 6 розкопу 2. Будівля 1 і ями 16, 20 і 22 розкопу I пов'язані між собою планіграфічно, що видно зі звіту про розкопки (Стржелецкий, 1952, л. 81). Інші ями, включені до горизонту, тяжіють до північної частини розкопу 1, де знаходилася будівля 1. Що ж стосується ям розкопу 2, то за відсутності плану розкопу їх місцезнаходження ідентифікувати неможливо. До цього ж горизонту відноситься і яма 5 поселення Сахарна Головка. Найціннішим є те, що закриті комплекси у даному випадку містять велику кількість керамічного матеріалу, у тому числі столового посуду. Це дає змогу корелювати хронологію різних типів кераміки як між собою, так і з гальштатською керамікою Балкано-Карпаття, точніше визначеною хронологічно.

Цей горизонт надає менше речей із транскультурними датами, окрім кераміки, але вони цілком показові. Предметами цього горизонту, що мають визначені аналогії у чітко



датованих комплексах інших культур, виступають:

1. Кам'яна сокира із невідцентрованим отвором із денної поверхні, синхронної будівлі 1 (рис. 40, 3). Подібні сокири відомі у культурах часу раннього заліза Надчорномор'я. Уламки кам'яних знарядь із підлоги будівлі 1 (рис. 152, 12, 13).

2. Точило з дрібнозернистого пісковика підпрямокутної форми з отвором для підвищення у верхній товщій частині, свердління якого не було закінчено, з підлоги будівлі 1. О.І. Тереножкін такі точила вважав одною із основних ознак початку ужитку залізних знарядь і відзначав початок їх використання ще у білозерський час (Тереножкін, 1976, с. 180) (рис. 152, 9).

3. Крем'яні підтрикутні ножі зі слідами заполірованості на робочому краї з підлоги будівлі 1.

4. Уламки діоритових мотик з підлоги будівлі 1 і ями 22 (рис. 152, 14).

5. Кістяне вістря стріли, квадратне у перетині із вирізами по бокових гранях, із ями 50 розкопу 1. Подібні вістря відомі у комплексах білозерської культури (Тереножкін, 1976, с. 136), хоч вістря із ями 50 вже є видовженим, подібно до чорногорівських типів (Махортьх, 2005, с. 78) (рис. 152, 4).

6. Працовий камінь із ями 5 поселення Сахарна Головка (рис. 153, 11).

Крім того, було знайдено велику кількість уламків зернотерок, гострильних каменів, відбійників, уламки діоритових сокир, мергелевих кругів з центральним отвором та їх фрагментів, керамічних пряслиць. На долівці будівлі 1 зафіксовано половину мергелевої ливарної форми для відливки стержнів-заготовок (рис. 153, 4). Звертає на себе увагу невелика кількість предметів озброєння, що значно ускладнює датування горизонту.

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД. КЛАСИФІКАЦІЯ

Оскільки цей горизонт поселення було виділено загалом за планіграфічними спостереженнями С.Ф. Стржелецького, і інші комплекси поселення не надали повних аналогій за деяким винятком (яма 50 розкопу 1,

яма 4 і 6 розкопу 2, яма 5 поселення Сахарна Головка), класифікацію було здійснено у рамках наявного матеріалу. Невелика кількість отриманих видів при значній кількості посудин підтвердила правильність такого підходу.

КЛАС НЕЛИСКОВАНИЙ ПОСУД

Вид II/1. Вид представлено посудинами господарсько-виробничого призначення — великими товстостінними горщикоподібною форми із незначно відігнутих вінцем, звуженим горлом і розширеним тулубом (рис. 33, 1—3; 40, 2). Вони мають ледь пригладжені по тісту поверхні, притому ретельнішу обробку має одна з них — або внутрішня, або зовнішня. Формувальна маса буро-бежевого кольору, слабка, максимально полегшена, із домішками дрібно і крупнозернистого піску, незначною кількістю жорстви із подрібненого місцевого вапняку, погано товченої черепашки та значної частки соломи. Орнаментація — наліпний широкий пружок із пальцевими вдавненнями. Аналогії до цього виду посуду нам невідомі. За особливостями профілювання можна припустити його генетичну спорідненість із видом I/2.

Знахідки таких екземплярів на поселенні Уч-Баш у споруді виробничого призначення із керамічним посудом, виробництво якого не було закінчене на момент загибелі об'єкту, вказує на належність традиції виготовлення цього виду місцевим майстрам (Кравченко, 2004, с. 61).

Вид II/2. Вид визначає нелисковані посудини зі слабо відігнутими вінцями, високою, незначно звуженою шийкою, що переходить у слабо розширений тулуб (рис. 32, с 1, b 2; 34, 2—6, 12—15; 41, 1—3; 48, 2; 49, 3; 56, 3; 61, 1). Найбільше розширення тулуба припадає на середину висоти посудини, діаметр вінців дорівнює або менший за найбільший діаметр тулуба. Орнаментація — розіркнений підтрикутний пружок з опушеними донизу кінцями, іноді декорований паличковими вдавненнями. Формувальна маса із домішками дрібнозернистого, крупнозер-



нистого та черепашкового піску, поверхня переважно вкрита світлим ангобом і ретельно заглажена.

Підвид II/2а. Виділено по наявності аналогічних посудин малих розмірів (рис. 34, 9, 10).

Аналогічні посудини широко відомі у комплексах білозерської культури і визначається як горщики першого типу з пружками, за О.М. Лесковим (1970, с. 20, рис. 11) і Н.О. Гаврилюк (1980, л. 31). Цей тип також знаходить аналогії у кераміці поселення біля с. Яруга часу канельованого гальштату (Рибалова, 1999, с. 324), відомої як імпорт на фракійських поселеннях (Левицкий, 2002, с. 192, рис. ВБ, 21). Вид широко представлений на пам'ятках ККК протягом усього раннього періоду, за О.М. Лесковим (Колотухин, 1996, рис. 14; 15; 17; 18; Колотухин, Пуздровский, 1993, рис. 1, 6; Лесков, 1965, с. 27, рис. 6).

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із підвидом I/3б.

Вид II/3. Нелисковані посудини із різко відігнутим вінцем, короткою шийкою, яка переходить у розширений тулуб, що конічно звужується до вузького денця (рис. 34, 7, 8, 11, 20; 52, 1; 53, 1). Діаметр вінця менший за найбільший діаметр тулубу, що припадає на верхню половину висоти посудини. Орнаментація зустрічається дуже рідко у вигляді пружка, іноді з паличковими вдавленнями. Формувальна маса із домішками дрібнозернистого, крупнозернистого та черепашкового піску, глина щільна, випал хороший, стінка міцна. Зовнішня поверхня переважно прикрашена світло-бурым ангобом.

Підвид III/3а. Виділено за наявністю аналогічних посудин невеликих розмірів (рис. 34, 16–19).

Ймовірно, є розвитком профілювання аналогічних посудин, відомих у першому горизонті — вид I/1 підвид I/1а, що також знаходить аналогії у керамічному комплексі поселення Кірове (Лесков, 1970, с. 7–59).

Поодинокі форми нелискованого посуду:

- фрагменти цідилки — посудин із стінками, вкритими частими наскрізними проколами. Тісто сірого кольору із незначними домішками дрібнозернистого

та черепашкового піску, добре промішане, випал добрий. Проколи робилися із зовнішнього боку, після чого зовнішня поверхня ретельно заглажувалася. Відомі як горщикоподібні, так і чашкоподібні цідилки (рис. 33, 4);

- круглі пласкі кришки, виготовлені із глини із домішкою соломи, та слабо випалені (рис. 40, 1).

Клас лискований посуд

Вид II/5. Великі тонкостінні посудини типу корчаг із рівно відігнутими вінцями, невисокою, розширеною донизу шийкою, що слабким перегином переходить у сферичний тулуб на сплюсненому денці (рис. 32, а; 3, 4, 5 б; 2 с; 35, 1–22; 41, 4; 48, 1, 3). Посудини мають великі об'єми і стінку завтовшки біля 5 мм. Формувальна маса без істотних домішок, однорідна, дуже міцна після випалу — чорного або коричневого кольору, злам рівний без рваного краю. Внутрішня поверхня оброблена лискуванням світло-бурого або коричневого кольору із глянцеvim блиском. Часто зустрічаються трейси від кружання на невизначеному пристрої на кшталт повільного гончарного кола. Зовнішня поверхня має густий шоколадний колір із глянцеvim лискуванням без слідів лощика. Він, ймовірно є результатом нанесення певної фарбувальної маси із подальшим її випалом. Орнаментація таких посудин — наліпний круглий пружок на шийці або під нею, шишкоподібні наліпи на переході плеча у тулуб, подвійні шишкоподібні наліпи, де-не-де — канелюри у верхній частині шийки або по боках наліпу на плечі посудини. Технологія виготовлення таких посудин надзвичайно складна, тому може виступати при подальшій типологізації одним із критеріїв (далі — технологія типу Уч-Баш).

Цей вид посуду знаходить повні аналогії серед посудин білозерських пам'яток Надчорномор'я: Чернянський мог., Заповітне, Каїри (Кубишев, Черняков, 1986, с. 146, рис. 6, 1–10; Отрощенко, 1981, с. 162; Агульников, Шилов, 1990, с. 69–70, рис. 1, 7), які іменуються у історіографії кубками, за ви-



нятком того, що учбаські є виконаними на багато якісніше і ретельніше. Не виключено, що більшість таких посудин належить руці одного майстра. Такі форми присутні також у комплексах білозерської культури Перро-те, Компанійці, Степовий (Гаврилюк, 1979, с. 22, рис. 1, 3, 8, 10—13; Отрощенко, 1975, с. 200, рис. 5, 1), Тудорово (Мелюкова, 1979, рис. 12, 1—3), у матеріалі гальштатського могильника Сбораєново у комплексі 975—875 р. до н. е. і відповідає межі I/II та II фази культури Бабадаг (НаВ1/2) (Стоянов, 1997, с. 85, табло, таб. XIII, 95, 96), поселення Бабадаг фази I/II (Morints, 1987, fig. 9, 3; 10, 6, 9, 11; Morints, Juganaru, 1995, fig. XI, 3—6; XII, 3—5), поселення Яруга (Рыбалова, 1999, с. 320—343). Відомі такі посудини і в ареалі культур полів поховальних урн часу НаА—НаВ Центральної Європи (Patek, 1968, XI, 20).

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видом I/4.

Вид II/6. Товстостінні лисковані посудини типу корчаг із відігнутим масивним вінцем, невисоким горлом, що розширюючись переходить перегином у широкий тулуб (рис. 32, 3 с; 36, 1—8; 57, 1; 58, 1). Ймовірно, мали вузьке пласке денце. Формувальна маса із великою кількістю домішок: дрібно та крупнозернистий і черепашковий пісок, жорства. Стінка дуже міцна і досить товста, випал добрий. Зовнішня поверхня вкрита відмінної якості лискуванням по чорному ангобу, слідів лощила майже не видно. Внутрішня — часто має підкладку світло-бурого або помаранчевого кольору, горло підлощене із внутрішнього боку. Орнаментація — канелюри на шийці, іноді ними вкрита уся горловина аж до перегину, тулуб орнаментований групами косих канелюрів, опущених під кутом одна до одної (рис. 36, 1, 2; 43, 5; 57, 1; 58, 1). Часто зустрічається орнамент із наліпних фігурних пружків, що іноді комбінуються із наліпами (рис. 50, 1—3; 51, 1—3). Іноді трапляються парні наліпи із оточуючими їх круглими вдавленнями (рис. 32, 3 в). Кілька фрагментів виготовлені у технології відновлювального випалу: ці фрагменти орнаментовано наліпом, оточеним знизу хвилястим фігурним пружком (рис. 36, 3, 5).

Подібні корчаги відомі у культурах раннього канельованого гальштату. Орнамент і специфіка профілювання вказують на ранню культуру Гава, групу Інсула Банулуй (Morints, Roman, 1969, fig. 19) і Бабадаг фази I/II (Morints, 1987, fig. 10). Горизонтальні канелюри, що оперізують шийку корчаг під самим вінцем або усю шийку аж до ребра, загалом характерні для пам'яток ранньогальштатського часу дунайського регіону (Kancev, 1974, s. 65—76). Подібний декор на корчагах присутній у матеріалі шару Троя VIIb2, про гавське походження яких вперше сказала ще М. Гімбутас (Gimbutas, 1965, p. 325; порівн.: Stefanovich, 1974, p. 101—105), що в цілому не суперечить іншим знахідкам. Така сама орнаментація горла корчаг із подібним профілюванням відома на матеріалі некрополя Сбораєново 1 у кургані 4, що датується X ст. до н. е. або НаВ1, за періодизацією Г. Мюллера-Карпе (основою хронології Сбораєново 1 є вузликові фібули) (Стоянов, 1997, с. 36—43, табло VIII, 64, 65). Дуже фрагментовані корчаги із світлою підкладкою відомі у ранньогальштатському поселенні Яруга. Як зазначає В.Д. Рыбалова, внутрішня поверхня деяких корчаг цього поселення вкрита червоно-помаранчевим ангобом, аналогічним світло-бурому лискуванню внутрішньої поверхні чорнолискованих корчаг Уч-Башу, що свідчить про належність цих ознак до групи Кишиневу-Корлатень чи, меншою мірою, Гава-Голігради (Рыбалова, 1999, с. 338). Проте Г.І. Смирнова визначає помаранчеву підкладку як типову ознаку кераміки культур типу Гава-Голігради (Смирнова, 1990, с. 23).

Не має аналогій до орнаменту із фігурним пружком під наліпом. Змієподібні пружки відомі на кераміці часу раннього заліза, наприклад, на кераміці Нестерівського могильника (Крупнов, 1960, табл. LX, 1, 2). На балканських пам'ятках він також трапляється. Але там він має іншу семантику і відноситься загалом до часу IV горизонту Уч-Башу. Декор же на корчагах даного типу зустрічається лише в одному горизонті і лише у Криму (Кизил-Коба: Колотухин, 1996, рис. 26, 28), ймовірно, є локальним явищем.



Щодо цього виду варто зазначити, що в опорному комплексі усі фрагменти посудин зустрінуті у заглибленнях підлоги будівлі 1 у шарі попелу. С.Ф. Стржелецький інтерпретував їх як очажні ями, проте останні дослідження на Учбаському поселенні показали, що таким чином можуть виглядати просадки верхніх шарів у комплекси на місці об'єктів, що не збереглися (напр., дерево). Із фрагментами з будівлі синхронізовано посудину із поселення Сахарна Головка за особливостями оздоблення. Це дозволяє припускати, що усі ці посудини відносяться до пізнішого часу, на що вказує і балканський матеріал, особливо, враховуючи те, що основними аналогіями виступають корчаги групи Інсула Банулуй, хронологія якої доволі дискусійна. Проте наразі це питання лишається відкритим.

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видом І/4.

Вид II/7. Середні та малі закриті лисковані посудини (кубки та кухлі) із S-подібним профілем та діаметром вінців, що дорівнює або є меншим за найбільший діаметр тулуба, з округлим денцем із омфалом (рис. 37, 1–6, 10; 38, 1–7; 41, 6, 7; 42, 1; 49, 4; 54, 1; 55, 1, 2; 56, 1, 2; 59, 2). Висота посудини дорівнює або менша за діаметр вінця. Лискувалися по зовнішній поверхні по бурому або коричневому ангобу чи тісту. Формувальна маса із домішками дрібнозернистого та черепашкового піску, добре відмулена. Ручки кухлів — петелеподібні, підняті над вінцями. Іноді зустрічається наліп на тулубі із наскрізним горизонтальним отвором для невідомого кріплення. Орнаментация — наліпи у вигляді перевернутого півмісяця, пружки, зигзагоподібні канельовані лінії, але найчастіше посудини цього виду неорнаментовані. Дві форми мають ідентичне зображення на донній частині — невизначений символ (рис. 37, 6; 41, 6). Зображення ймовірно належить руці однієї людини, можливо, є знаком гончаря. Це дозволило синхронізувати комплекси з двох розкопів поселення Уч-Баш: зображення було знайдено у будівлі 1 розкопу 1 і у ямі 6 розкопу 2.

Такі форми найбільше представлені у керамічних комплексах пам'яток білозерської культури: Широке (Гаврилюк, 1979, с. 23, рис. 2, 5; 1980, л. 37; Отрощенко, 1981, с. 161), Верхньохортицький могильник (Отрощенко, 1981, с. 161, 162), Рисове (Гаврилюк, 1979, с. 23, рис. 2, 4, 6), Кошниця (Мелюкова, 1979, с. 43, рис. 9, 1–3, 6, 8, 10, 11), Широчанський могильник (Мелюкова, 1979, с. 57, рис. 17, 1). На кримських пам'ятках вид відомий у матеріалі ранніх могильників Суучхан і Донське, трапляється на поселенні Кизил-Коба (Колотухин, 1996, рис. 22; 23; 25; 26). Деякі форми учбаських черпаків мають повні аналогії на Балаклавському поселенні (Крис, 1981, табл. 27, 15; 30, 8, 19). У західних пам'ятках цей тип є характерною ознакою пам'яток групи Кишинев-Корлатень (Смирнова, 1990, с. 23, рис. 2, 11), однак на учбаських відсутній характерний для них орнамент. Не виключено, що до Криму цей тип потрапляє опосередковано, пройшовши «адаптацію» у білозерському середовищі.

Подібні до учбаських малі кубки зі слабким профілюванням є у керамічному комплексі пізньобронзового поселення Бурун-Елі (Колотухин, 2003, рис. 49, 10, 11). Ймовірно, генеза цього виду пов'язана із керамічним комплексом культури Ноуа (могильник Старі Бедражі) (Смирнова, 1967, с. 66–74, рис. 21, 4).

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видом Іа/3.

Вид II/8. Малі товстостінні посудини (кубки/кухлі) із діаметром вінця, що приблизно дорівнює найбільшому діаметру тулуба і більшим за висоту посудини із відігнутим вінцем, звуженою шийкою, яка, утворюючи чітко виражене ребро на плечі, переходить у тулуб (рис. 37, 7–9, 11). Формувальна маса із домішками крупнозернистого, дрібнозернистого та черепашкового піску, іноді жорстви із подрібненого вапняку, добре випалена, має сіро-чорний колір. Зовнішня поверхня вкрита якісним лискуванням по чорному ангобу, внутрішня — заглажена, іноді доволі недбало. Орнаментация — канельовані і вдавлені лінії, опущені



від ребра донизу під кутом. На фрагменті денця однієї посудини — фрагментоване зображення соляр-свастики (рис. 37, 11).

Вид є розвитком виду I/5 I горизонту за профілюванням. Найближчі аналогії знаходять у керамічному комплексі Бабадаг (Morints, Juganaru, 1995, fig. III, 1, 2, 4; VI, 2, 3). Він також відомий серед інвентарю Широцького могильника (Мелюкова, 1979, рис. 16, 13) та в надчорноморській, на думку О.Г. Левицького, кераміці фракійських пам'яток Голеркань, Калфа, Кишиней та Греничешть (Левицький, 2002, с. 194, рис. VB, 16).

Вид II/9. Закриті посудини середнього об'єму із діаметром вінців меншим за найбільший діаметр тулуба і таким, що дорівнює висоті посудини. Поверхня бурого кольору, ретельно лискована, тісто добре відмудене, без грубих домішок. Серед домішок — черепашковий і дрібнозернистий пісок. Випал хороший. Орнаментовані шишкоподібними наліпами, відрізками пружків (рис. 54, 2; 57, 2; 58, 2).

Цей вид найвірогідніше походить від кубків-чаш Iа горизонту Уч-Башу (вид Iа/2).

Вид II/10. Глибокі відкриті товстостінні посудини (миски) (рис. 32, b: 6, 7; 39, 8—10; 52, 3; 61, 2), радіус вінця яких приблизно дорівнює висоті посудини, сформовані із добре відмуденого тіста із домішками дрібно- та крупнозернистого і черепашкового піску із лискованою по коричневому ангобу зовнішньою й внутрішньою поверхнею, добре випалені, орнаментовані горизонтальними виступами-наліпами на вінцях.

Вид належить до масового матеріалу поселень Західного Криму. Притаманність горизонту визначають особливості їх виготовлення, типові для Уч-Башу, датуючими є також виступи-наліпи на вінцях із наскрізним отвором.

Вид II/11. Мілкі відкриті посудини (миски і чашки) переважно тонкостінні, радіус вінців яких удвічі перевищує висоту посудини (рис. 32, b: 8; 39, 1—7; 42, 2; 48, 4; 49, 1). Тісто без грубих домішок, переважає дрібнозернистий та черепашковий пісок. Зовніш-

ня поверхня вкрита якісним лискуванням по коричневому або буро-жовтому ангобу. Деякі фрагменти виготовлені по технології типу Уч-Баш. Орнаментация — шишкоподібні виступи-наліпи на вінцях, іноді із наскрізним горизонтальним отвором для якогось кріплення, наліпні діагонально опущені від вінців пружки.

Посудини видів II/10 та II/11 і за профілюванням, і за орнаментом дуже поширені як на Учбаському поселенні, так і на інших пам'ятках Криму. За його межами наліпи на вінцях мисок із отворами чи без них характерні для кераміки пам'яток неокласичного гальштату. У такому вигляді як у II горизонті Уч-Башу вони відомі у групі Інсула Банулуй (Morints, Roman, fig. 10, 2, 4, 15; 11, 9, 10; 14, 12; 16, 8), у Криму — на поселеннях Кизил-Коба (Колотухин, 1996, рис. 26, 18, 23, 24), Нейзац, Балаклавське (Крис, 1981, табл. 25, 5, 7).

Поодинокі види лискованого посуду:

- мініатюрні посудини із ретельно лискованою поверхнею, без орнаменту (рис. 42, 3; 59, 3), співвідносяться із видом I/6б, в;
- Характерними особливостями II горизонту поселення Уч-Баш є:

1. Високе широке горло посудин неліскованих видів, орнаментоване у нижній частині підтрикутним наліпним пружком.

2. Орнаментация неліскованої і підлощеної кераміки (горщикоподібні, корчагоподібні посудини) — наліпний пружок під горлом, обидва кінці якого опущені донизу у різний спосіб: під прямим кутом не поєднуючись, перехрещуючись, діагонально не перехрещуючись.

3. Світлий рожевий або буро-рожевий ангоб як лискованих, так і неліскованих посудин.

4. Наявність специфічних елементів декору лискованого посуду:

- прокреслених символів невідомого значення на денцях;
- наліпів у вигляді півмісяця рогами донизу;
- низки вдавлень, що оточують парні виступи на стінці посудини;
- шишкоподібні (одинарні і парні) наліпи у декорі лискованого посуду.



5. Наявність групи кераміки, виготовленої за складною технологією, тонкостінної, якісно лощеної по коричневому покриттю, із досить міцним на злам черепком і слідами кружання на внутрішній поверхні (поширена на поселенні Уч-Баш, відома на Сахарній Головці).

Характерні особливості кераміки горизонту вказують на подібність керамічного комплексу до культури Гава раннього канельованого гальштату, аналогічний посуд відомий на поселенні Бабадаг фази 1/2 та на пам'ятці Інсула Банулуй. Усі ці комплекси датуються часом НаВ1 Центральної Європи і припадають на першу половину — середину Х ст. до н. е. або на кінець XI—Х ст. до н. е. (Смирнова, 1985, с. 33—53). Це співвідноситься і з іншими знахідками у комплексах горизонту. Наявність у горизонті посудин, характерних для ранньобілозерських комплексів (кубки-чаші, корчаги, аналогічні за формою білозерським) може вказувати на продовження на поселеннях цього горизонту традицій попереднього. Орнаментація на усіх цих посудинах відбиває вже наступний етап культур Нижнього Подунав'я. Знахідки у могильнику Казаклія (пп. 53—56) подібних корчаг і кубків-чаш, в орнаментації яких привалюють шишкоподібні наліпи на плечі, що датуються за супутнім матеріалом другою половиною XI—Х ст. до н. е. (Агульников, 2005, с. 86), і знаходять аналогії у комплексах Бабадаг I і I/II, які припадають на НаВ1, також підтверджують синхронність горизонту цьому часові.

III горизонт поселення Уч-Баш (III-УБ) виділено на основі матеріалу з долівки будівлі 2, що загинула у пожежі, культурного шару і давньої денної поверхні над залишками будівлі 1, ям 1—5, 9, 11, 13, 14, 26, 44, 56, 57 розкопу 1. На розкопі 2 комплексів із синхронним матеріалом не зафіксовано. Аналогічний керамічний комплекс було знайдено у ямі 2 поселення Сахарна Головка. За планіграфічними спостереженнями С.Ф. Стржелецького, ями з 1 до 14 групуються між собою і тяжіють до західного борту розкопу 1 1952 р. Дослідження 1953 р. дійсно

виявили до заходу від цієї групи ям залишки будівлі 2. Інші ями розташовані у північно-західному куті розкопу 1 (1953 р. досліджень) і, вірогідно, належать ще недослідженим комплексам. До групи ям 1952 р. також відносяться ями 6, 7, 17, але за матеріалом не можуть бути віднесені до цього горизонту. Яму 17 зараховано до I-УБ, яму 7 — до горизонту IV-УБ, яму 6, що прорізає яму 5, разом із ямою 10, яка входить за звітом до групи ям навколо будівлі 1, віднесено до пізнішого горизонту, про що йтиметься нижче.

Предметами цього горизонту, що мають визначені аналогії у чітко датованих комплексах інших культур, виступають:

1. Працовий камінь із ями 1 розкопу 1 Уч-Башу (рис. 152, 16).

2. Нижня частина кістяного тридірчатого псалія із отворами на одній вісі, що був знайдений на обмазці будівлі 2 (рис. 152, 6). За О.І. Тереножкіним псалій відноситься до стерженеподібних із отворами у одній площині (Тереножкін, 1976, с. 181). Такі псалії мають широке датування від білозерського до ранньочорногорівського часу. Подібний псалій відомий у матеріалі II фази Бабадаг, що також має досить широке датування Х—IX ст. до н. е. (Morints, 1987, р. 52, 64, fig. 14, 2). Уламок псалія цього типу є у матеріалі поселення Цахнеуць групи Козія-Сахарна і інших поселень цієї групи (Кашуба, 2000, рис. XXX, 4, 5, 11). М.Т. Кашуба на основі аналогій доходить висновку про ідентичність цього типу псаліїв пізньочорноліським знахідкам і чорногорівським комплексам північно-східної зони, за О.Р. Дубовською (Кашуба, 2000, с. 325, 326). Наразі такі псалії відносять до групи із отворами однакового розміру на одній вісі без шлямпок на кінцях і без потовщення навколо отворів (тип Жирноклеевський-1) (Вальчак, Мамонтов, Сазонов, 1996, с. 35—36), що відповідають ранньому етапу чорногорівської культури степів Східної Європи.

У комплексах горизонту часто зустрічаються кам'яні зернотерки та їх фрагменти, уламки гострильних каменів та точил, мергелеві кружки із центральним отвором, крем'яні вкладні, пряслиця, мушлі морських черепашок із просвердленим отвором.



КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД. КЛАСИФІКАЦІЯ

Комплекси горизонту було синхронізовано на основі аналізу керамічного посуду. Загалом усі комплекси зосереджено на розкопі 1, за винятком ями 2 поселення Сахарна Головка, двома компактними групами, одна з яких групується навколо будівлі 2, а друга тяжіє до краю розкопаної площі.

КЛАС НЕЛИСКОВАНИЙ ПОСУД

Вид III/1. Великі нелисковані посудини (рис. 70, 1, 2; 76, 1) із короткою шийкою, незначно відігнутих вінцем і розширеним тулубом, товстостінні, без грубих домішок у тісті. Відома орнаментация — наліпний широкий пружок, декорований пальцевими зашпигами.

Найпоказовіші фрагменти було сильно деформовано у пожежі, тому аналогії до них можуть бути некоректними, ймовірно, вид знаходиться у одному типологічному рядку із видами I/1 і II/3.

Вид III/2. Великі нелисковані посудини значного об'єму із плавно відігнутих вінцем, високою шийкою, що перегином переходить у опукле плече, із ретельно заглаженою зовнішньою поверхнею, переважно ангобованою (рис. 62, 1—3; 66, 1, 4; 68, 1; 67, 2; 70, 3—6; 71, 2; 72, 1, 3; 73, 2; 74, 1; 75, 2, 3; 79, 1—3). Тулуб витягнутих пропорцій, переходить у пласке денце, за діаметром, меншим за вінця. Максимальне розширення тулуба — у верхній третині посудини. Найбільший діаметр посудини менший за її висоту. Характерна орнаментация — підтрикутний пружок під горлом, розімкнений.

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із підвидом I/3б і видом II/2. Посудини будівлі 2 походять із шару на підлозі під обмазкою.

Подібний посуд знайдено у заповненні ям поселення Ашлама-Дере біля Бахчисарая (Крис, 1957, с. 44, рис. 2, 1, 2).

Вид III/3. Великі посудини (тарні) (рис. 62, 4, 7; 67, 1; 75, 4), іноді злегка підлощені із домішкою піску і черепашкового піску без ангобування із дугоподібно відігнутими широ-

кими вінцями, короткою увігнутою шийкою, що переходить у випнуте плече і тулуб із найбільшим розширенням у верхній третині посудини, яка конічно звужується до вузького плаского денця. Діаметр вінців значно перевищує діаметр денця і незначно менший за діаметр тулуба. Висота посудини приблизно дорівнює найбільшій ширині. Посудини зазвичай неорнаментовані або орнаментовані рогоподібним виступом-наліпом на плечі.

Така посудина походить із будівлі 2 із шару на підлозі.

Цей вид викликав неабиякі труднощі із синхронізацією. З одного боку, він може бути результатом розвитку виду I/1, відомого із білозерського часу. З іншого — його форма є ближчою до набагато раніших посудин — великооб'ємних чаш, відомих у керамічному комплексі поселень Бурун-Елі та Тау-Кипчак (Колотухин, 2003, рис. 49, 7; 59, 15), які відносяться до часу пізньої бронзи. Найвірогідніше, що всі вони є похідними від чаш «сабатинівського» керамічного комплексу (Гершкович, 1997, рис. 5, 4). Велика кількість архаїчних рис у попередніх горизонтах допускає таку можливість, тим паче, що представлений вид походить із долівки будівлі 2, а отже, передуює пожежі і є ближчим до попередніх горизонтів, аніж до наступних. Дослідження щодо взаємовпливів культур білозерської і Ноуа також констатували подібність відповідної форми посудин до посудин Ноуа (Агульников, 2004, с. 5, рис. 2, 7). Тим самим, подібні форми виводять із ареалу балкано-карпатських культур, де вони зустрічаються у керамічному комплексі групи Холеркань-Ханска, яка змінює Ноуа і сабатинівську культуру у результаті демографічного переміщення із Нижнього Подунав'я (Levitki, 1994, р. 167—172, fig. 4, 35, 38).

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видами I/1 і II/3.

Поодинокі форми посудин:

- вінце великої нелискованої посудини із ледь наміченою шийкою, що, різко розширюючись, переходить у широкий тулуб (рис. 68, 2). Тісто міцне, із значними домішками, поверхня заглажена.



Клас лискований посуд

Вид III/4. Посудини (корчаги) із лисловою поверхнею, переважно товстостінні, із найбільшим розширенням тулуба у нижній частині посудини, з округлим тулубом, рівно відігнутим вінцем і високим горлом та денцем, модельованим без уступу (рис. 62, 8–10; 66, 6, 7; 67, 3, 6; 68, 3–5; 70, 7–10; 71, 1; 72, 2, 4; 74, 9; 76, 3; 78, 1; 79, 5–7, 11–15). Орнаментовані від плеча — відрізок пружка, наліп, наліп-кнопка із оторочуючими знизу канелюрами, наліп у вигляді перевернутого напівмісяця. Плече нерідко модельоване незначним перегином (на середині висоти посудини). Висота посудини дорівнює або небагато перевищує її найбільший діаметр, що припадає на середину або нижню половину посудини.

Кілька фрагментів стінок із наліпом — перекинутим напівмісяцем походить із шару на підлозі. У шарах над обмазкою також відомі посудини із подібною орнаментациєю. Проте закриті комплекси містять форми, аналогічні матеріалу із підлоги будівлі 2 і, частково, горизонту II.

Подібні корчаги відомі також серед інвентарю підкурғанних зібганих поховань як Криму, так і Надчорноморського степу, що традиційно визначаються як чорногорівські: п. 10 к. 2 Володимирівки (Махортых, 2004, с. 158–163, рис. 2, 1–4), п. 2 к. 11 Аккермень (Гошко, Отрощенко, 1986, с. 168–183). У верхньому шарі поселення Уч-Баш знайдено чимало уламків подібного посуду чудової якості — тонкостінних, міцних на злам, із дзеркальним лискуванням і ретельно нанесеним орнаментом (рис. 125, 13; 126, 17; 132, 18, 26, 29). Цей вид як профілюванням, так і орнаментациєю є генетично близьким до парадних целіндроподібних кубків білозерської культури з одного боку і відповідного посуду чорногорівських поховань з іншого.

Вид III/5. Біконічні посудини (корчаги) середніх пропорцій із найбільшим розширенням тулуба на середині або у нижній частині, ймовірно, із відігнутим вінцем, звуженою короткою шийкою і плоским денцем (рис. 62, 5, 6; 66, 5, 13; 75, 1). Посудини тонкостінні, із

добре промішаної відмуленої формувальної маси без грубих домішок, із лискованою світлою поверхнею. Відомий орнамент — наліп над перегином тулуба.

Вид у матеріалі будівлі 2 представлено у шарах над обмазкою. Він є типологічно ближчим біконічним корчагам наступного горизонту видам IV/4 і, можливо, корчагам-кубкам IV/5, які у горизонті III представлені дуже фрагментарно. Ймовірно, відображає зміну типів на поселенні.

Вид III/6. Посудини товстостінні (кубки та черпаки), лисковані по зовнішній поверхні чорним або бурим кольором, із плавним профілем без чітко вираженого ребра із діаметром вінців, що приблизно дорівнює найбільшій ширині посудини та дорівнює або більше висоти посудини (рис. 46, 1; 63, 1, 4, 5, 7, 10, 13; 64, 2–5; 66, 12; 67, 5; 69, 1; 70, 12, 13, 14; 71, 3; 73, 1; 74, 11, 12; 75, 7–9; 77, 1; 79, 17; 80, 1). Найбільша ширина посудини приходить на нижню половину або середину висоти, вінце слабо відігнуте, шийка висока, виражена слабо. Ручки черпаків петлеподібні, піднімаються над вінцями. Орнамент — шишкоподібні або пружкові наліпи у верхній частині тулуба, часто потрійні. У шарі над обмазкою будівлі 2 зустрічаються подібні посудини із орнаментом вдавненнями. Тісто із домішками крупно-, дрібнозернистого та черепашкового піску, випал хороший.

Вид у матеріалі будівлі 2 представлено як із підлоги, так і на шаруванні над обмазкою. Ймовірно, що він знаходиться у одному типологічному рядку із видом II/7 попереднього горизонту.

Посудини цього виду і його підвидів широко представлені у матеріалі Григорівського городища, однак там вони мають іншу орнаментацию (Смирнова, 1980, с. 121–144, рис. 2, 23–25, 27, 28; 3, 5; 4, 11). Г.І. Смирнова визначила цю пам'ятку пізньочорноліським часом і синхронізувала із групою пам'яток Сахарна-Солончени та похованням у к. 1 біля с. Мервинці, де також відомі черпаки подібної форми. Відповідно переглянутій хронології пізньочорноліських та жаботинських старожитностей (Дараган,



2005, с. 16) і відсутності жаботинських матеріалів на Григорівському городищі (Смирнова, 1980, с. 133), його дата приходить на фінал НаВ2 і визначається у рамках IX ст. до н. е.

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видами Іа/3 і ІІ/7.

Вид ІІІ/7. Посудини (кубки та черпаки) із чітко виділеною шийкою, відігнутим вінцем, сферичним тулубом, округлодонні із омфалом (рис. 63, 11, 12; 64, 7—9; 79, 16). Діаметр вінця приблизно дорівнює діаметру тулуба та висоті посудини. Перехід горла у тулуб модельований ребром або перегином. Ручки черпаків петелеподібні, підняті над вінцями. Посудини тонкостінні, формувальна маса без грубих домішок. Відома орнаментация у вигляді відрізків наліпного пружка. Посудини вкриті світлим (бурим або жовтим) лискуванням.

Посудини будівлі 2 походять як із шару над підлогою, так і з нашарувань над обмазкою. Вид співвідноситься із видом ІV/7 наступного горизонту і знаходиться у одному типологічному рядку із видами Іа/3 і ІІ/7 попереднього горизонту, у тому числі і за орнаментом.

Орнамент наліпними пружками (парними або потрійними) відомий у західних пам'ятках, як то Бабадаг, лише у його ІІІ фазі (Morints, 1987, fig. 10, 7).

Вид ІІІ/8. Відкриті посудини значного об'єму (глибокі миски типу лутеріїв) із загнутими досередини вінцями, часто із внутрішнім ребром на вінцях (рис. 63, 3, 8, 9, 15; 68, 8, 9; 74, 16; 76, 2; 79, 20, 21, 23). Всі достатньо подібні. За цілими формами реконструюються посудини на піддоні і плоскодонні без модельованого піддону. Посудини товстостінні, вкриті слабким лискуванням зовнішньої і внутрішньої поверхні. Орнамент — наліпи на вінцях із наскрізними горизонтальними отворами для кріплень або без них. На одному фрагменті — потрійний наліп на вінцях.

Посуд походить як із рівня підлоги, так і з нашарувань над обмазкою будівлі 2. Вид співвідноситься із видом ІІ/10 попереднього горизонту.

Вид ІІІ/9. Відкриті посудини невеликого об'єму (чашки і плошки), тонкостінні без грубих домішок (рис. 68, 10; 69, 2; 74, 13—15; 79, 22, 24, 25). Серед домішок — черепашковий і дрібнозернистий пісок. Посудини добре лисковані чорним по зовнішній і внутрішній поверхні. Характерна орнаментация — наліпний пружок, опущений вертикально або діагонально від вінця або наліп-упор на вінцях.

Вид співвідноситься із видом ІV/8 і ІV/9 наступного горизонту.

Поодинокі форми лискованих посудин:

- одноручний черпак зі сферичним тулубом (рис. 64, 6), округлодонний, вінця відігнуті, шийка звужена, коротка, ребром переходить у тулуб. Ручка петелеподібна. Поверхня вкрита слабким лискуванням, посудина товстостінна, тісто із грубими домішками. Подібний посуд відомий у похованні кургану 1 біля с. Мервинці і на Григорівському городищі (Смирнова, 1980, с. 128, 138, рис. 4, 11; 8, 1, 3). Можливо є запозиченням виду ІІ/9.
- фрагмент чорнолискованого черпака із найбільшим розширенням тулуба у нижній третині висоти і високою шийкою (рис. 63, 14). По плечу черпак було декоровано лінією із мигдалеподібних вдавлень.
- вінце посудини гостродонної або банкоподібної форми (рис. 79, 8).
- верхня частина гостродонної посудини (рис. 46, 2)
- фрагмент корчаги із сферичним тулубом і високою шийкою відновлювального випалу із орнаментом заштрихованими горизонтально трикутниками вершиною донизу (рис. 75, 6). Подібна орнаментация найпоширеніша у чорноліській культурі лісостепу.

Характерні особливості керамічного посуду горизонту ІІІ.

1. Підтрикутний наліпний пружок у орнаментации нелискованої кераміки із розімкненими кінцями, що горизонтально або під незначним нахилом заходять один за інший.

2. Наявність корчаг біконічної форми із найбільшим розширенням на середині і нижній половині висоти.



3. Переважання плавного профілювання переходу горла у тулуб над профілюванням із ребром.

4. Превалювання наліпного пружкового декору (відрізки пружка) на лискованому посуді і поодинокість канельованого орнаменту.

5. Поява на мисках декору у вигляді опущеного від вінця вниз пружка.

6. Поява декору у вигляді пальцевих вдавлень.

7. Моделювання декоративних виступів-наліпів на лискованому посуді у вигляді невеликих рогоподібних виростів або кнопок.

8. Скорочення кількості посудин із якісним дзеркальним лискуванням зовнішньої поверхні чорним і, особливо, жовтим і коричневим по відношенню до ранішого горизонту.

9. Переважання товстостінного посуду, виготовленого із цупкого тіста, досить важкого.

Оскільки даний горизонт є фактично хронологічним зрізом, у ньому присутні типи як попереднього горизонту, так і наступного. Тим не менше, виділені види III/2, 3, 4, 6, 7, 8 мають віддзеркалювати реальний момент, тобто час загибелі будівлі 2, що відбулося напередодні осідання у шар уламка псалія чорногорівського типу. Тип псалія належить до стерженеподібних із трьома однаковими отворами в одній площині, що за сукупністю аналогій датується кінцем періоду НаВ2. До періоду НаВ2 відносяться аналогії до керамічного комплексу горизонту. Кінцем X — початком IX ст. до н. е. визначаються і аналогії із підкурғанних чорногорівських комплексів Степу. Сукупно матеріал може датуватись другою половиною X — серединою IX ст. до н. е. або кінцем X — серединою IX ст. до н. е., хоч не виключено, що види із повними аналогіями у попередньому горизонті із долівки будівлі 2 можуть вказувати на близькість часу загибелі будівлі 1 і будівлі 2 у X ст. до н. е., після чого поселення деякий час не функціонувало, скажімо до середини IX ст. до н. е. Проте, оскільки поселення розкопано лише частково, такий висновок може бути зроблений лише як гіпотеза.

Яма 2 поселення Сахарна Головка належить до західної групи ям, матеріал із неї відповідає виділеному горизонту III, більшою мірою маючи аналогії у шарах над обмазкою будівлі 2, отже може бути датованою IX ст. до н. е.

IV горизонт поселення Уч-Баш (IV-УБ) об'єднує комплекси будівлі 3, денної поверхні, зафіксованої над шаром, що перекриває рештки будівлі 1, ям 18, 34, 35, 37, 46, 63 та 65 розкопу I. Розкоп II та інші поселення не містять ідентичних комплексів кераміки. Опорні комплекси цього горизонту — це будівля 3, яка є закритим комплексом і надає найбільшу кількість цілих форм, і ями 46 і 65, що синхронізуються із комплексом будівлі 3 за видовим складом керамічного набору. Ці ями містили рештки керамічного браку. Окремі фрагменти посудин із ями 65 належали посудинам, знайденим у ямі 46. За стратиграфічними спостереженнями С.Ф. Стржелецького, ямі 46 передувала яма 44, віднесена нами до попереднього горизонту. Інші ями згруповано до горизонту на основі ідентичності видового набору. Планіграфічно усі ями тяжіють до південно-західної частини розкопу, але знаходяться на віддалі від будівлі 3. Ймовірним є знаходження центральної споруди на нерозкопаній площі. Навколо будівлі 3 ями не зафіксовані.

Предметами цього горизонту, що мають визначені аналогії у чітко датованих комплексах інших культур, виступають:

1. Точило видовженої прямокутної форми, трохи звужене донизу, пласке із недосвердленим невідцентрованим отвором у верхній частині із долівки будівлі 3 (рис. 152, 10).

2. Працовий камінь із діориту з ями 34 (рис. 152, 15).

Крім того, серед матеріалу у великій кількості присутні уламки діоритових сокир, зернотерок, точил, горстильників, мергелевих пласких кружків із отвором та грузил, крем'яні вкладні і інші знаряддя, глиняні прясла, підвіски із мушлів морських черепашок, уламки кістяних знарядь, шматки шлаку, вуглинка і т. п.



КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД. КЛАСИФІКАЦІЯ

Видовий аналіз кераміки виділених комплексів підтвердив правильність їх синхронізації у рамках горизонту. Відмінність описаних видів від видів інших горизонтів підтвердила об'єктивність виділення горизонту.

Клас неліскований посуд

Вид IV/1. Великі та середні посудини із відігнутим вінцем, меншим за діаметром за найбільший діаметр, дугоподібною високою шийкою, що переходить в округлий тулуб, із найбільшим діаметром на середині висоти посудини (рис. 81, 4, 5; 88, 1, 3; 90, 1—3; 92, 1). Формувальна маса щільна, зовнішня поверхня не ангобована, іноді зустрічається підліскований ангоб внутрішньої поверхні. Орнаментовані підтрикутним пружком під шийкою із кінцями, що заходять один за інший.

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видами I/3б, II/2, III/2 попередніх горизонтів.

Вид IV/2. Біконічні посудини із широким горлом, прямим плечем без перегину і ребром нижче середини висоти посудини, на яке припадає найбільший діаметр, від якого тулуб конічно звужується до плаского вузького денця (рис. 87, 1; 88, 4; 89, 4). Діаметр вінця незначно менший за найбільший діаметр посудини і вдвічі більший за діаметр денця. Найбільший діаметр дорівнює висоті посудини. Орнаментация — пружок (на фрагментах зустрічається тільки відтягнутий, на реконструйованій формі неможливо визначити його структуру).

Аналогічні посудини відомі серед інвентарю Сержень-Юртівського могильника у Чечні, де вони є переважною формою (Козенкова, 2002, с. 59). Переважна більшість поховань із такими посудинами В.І. Козенкова датує кінцем IX — початком VII ст. до н. е. або НаВЗ — початок НаС1, за Г. Мюллером-Карпе (Козенкова, 2002, с. 128).

Вид IV/3. Середні та малі посудини (горщики) із різко відігнутим вінцем, шийкою, що перегином переходить у розширений

сферичний тулуб (рис. 85, 1; 88, 5; 90, 4, 5). Зовнішня поверхня має світлий ангоб (бурий або рожевий). Тісто ретельно промішане із мілкозернистим піском, дрібноструктурне. Випал добрий. Відома орнаментация — навскісні вдавнення паличкою на шийці.

Інші форми неліскованого посуду:

- пласкі глиняні кришки із тіста з домішками соломи (рис. 83, 5, 6);
- мініатюрна відкрита посудинка конічної форми, непропорційно виліплена, із омфалом на денці (рис. 82, 13).

У культурах канельованого гальштату такі чашечки зустрічаються головним чином у складі інвентарю поховань на досить широкому хронологічному відтинку (див. напр.: Patek, 1968, Taff. XVI, 1—10; XXI, 1—25; Стоянов, 1997, табл. V, 41—46), що дозволяє припустити їх деяку обрядову функцію.

Клас ліскований посуд

Вид IV/4. Біконічні посудини з високою шийкою (корчаги), відігнутим вінцем, що незначно перебільшує за діаметром пласке вузьке денце, і найбільшим розширенням тулуба на середині висоти посудини (рис. 50, 1, 2; 51, 1, 2; 81, 1, 2; 83, 1; 84, 1; 86, 1; 88, 2, 8, 9; 89, 1, 3; 90, 7; 91, 1). Найбільший діаметр тулуба вдвічі більший за діаметр вінців і дорівнює або незначно менший за висоту посудини. Посудини виготовлені з міцного добре промішаного тіста сіро-бурого кольору із домішкою дрібнозернистого та черепашкового піску, рідше — шамоту. Усіх їх ангобовано різного кольору сумішшю від яскраво-помаранчевого до синьо-чорного. Зовнішня поверхня посудин, за винятком керамічного браку, має відмінної якості ліскування. Характерний орнамент — наліпи-виступи, часто оторочені напівкруглими або фігурними пружками. Відома також орнаментация мигдалеподібними вдавненнями під наліпом-виступом, паличковими вдавненнями, заповненими пастою, наліпною фігурою у вигляді пташиної лапи, «мотузковими» відтисками у вигляді трьох горизонтальних ліній на плечі.

Подібні посудини відомі у шарах фази III поселення Бабадаг (Morints, 1987, fig. 8, 7—9),



інших пам'яток культури Бабадаг, де також датуються її третьою фазою (Toroleanu, Jugănar, 1995, p. 207, fig. 6, 3, 4). У культурах полів поховань дунайського регіону вони з'являються дещо раніше і доживають до HaC і скіфського часу (Patek, 1968, S. 90). Для румунських матеріалів так само найпоширенішим є характерна для виду орнаментация наліпами-виступами на плечі. «Мотузковий» відтискний орнамент є найпоширенішим у керамічному комплексі кобьяковської культури (Шарафутдинова, 1980, с. 36), де корчагу із подібною орнаментацией знайдено у комплексі разом із бронзовим дволезовим ножом, датованим X—VIII ст. до н. е. (Шарафутдинова, 1967, с. 75—81, рис. 25). Широка дата ножа не дозволяє вужче визначити тип орнаменту, але потрапляє у вужче датування за матеріалами Бабадаг і не суперечить їм. Третя фаза пам'яток Бабадаг виділена за наявністю у її комплексах кераміки типу Басарабі, що вирішило питання їх синхронізації (Petrescu-Dimbovita, 1988, s. 182) і визначення часом HaC. У степових підкурганних похованнях три таких посудини супроводжували п. 32 і 9 к. 5, п. 39 к. 7 у Рисовому, що, за Н.О. Гаврилюк, відносяться до чорногорівсько-новочеркаського періоду (Гаврилюк, 1979, с. 28, рис. 5, 3—5). Подібні корчаги відомі у пізньочорноліських комплексах Немирівського городища (Смирнова, 1996, с. 73, рис. 7, 4, 5).

Символ у вигляді пташиної лапи на тулубі чорноліскованої парадної кераміки відомий як у культурах канельованого гальштату, так і у Кавказькому регіоні. Щоправда, в усіх випадках посуд походить із поховальних комплексів, що вказує на певне значення цього символу. У некрополі Сбораєво 1 символ нанесено канелюрою на чашці, поховання датується початком X — початком IX ст. до н. е. (Стоянов, 1997, с. 30—36, табло II, 25). Відомий такий символ і на ліпному посуді егейського світу, де, на жаль, не має чіткої дати (Benton, Waterhouse, 1973, p. 1—24, fig. 7, 155a). Повні аналогії такого знаку на кераміці є на корчагах із п'яти поховань Сержень-Юртівського могильника. Символ там так само, як і на учбаських посудинах нанесено

на тулубі пружковими наліпами (Козенкова, 2002, табл. 24, 8; 39, 14; 52, 18, 19; 54, 12, 14; 61, 16). Усі поховання датовані на основі інвентарю від HaB1 до HaB3, за Г. Мюллером-Карпе (Козенкова, 2002, с. 128). За наведеним інвентарем усі могили, окрім однієї, складаються у хронологічний проміжок від середини IX до середини VIII ст. до н. е. Серед них є лише одна із твердою вузькою датою, причому символ тут має таку ж форму, як і учбаський, і нанесено його на верхній частині тулуба біконічного горщика. Датується поховання початком VIII ст. до н. е. що припадає, на думку автора, на злам HaB2/HaB3 (Козенкова, 2002, с. 130). В.І. Козенкова припускає семантичне значення зображення — жіночий образ, що виконував функцію оберегу (Козенкова, 2002, с. 73). У Криму подібний наліп відомий на стінці корчаги (?) з поселення Кизил-Коба (Колотухин, 1996, рис. 26, 17). Подібний декор зустрінуто на корчазі із зібганого поховання (2) головою на південь у кургані 1 біля с. Булаховка Павлоградського р-на Дніпропетровської обл. (Махортых, 2005, рис. 60, 4—6).

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видом III/5.

Вид IV/5. Посудини грушоподібної форми (кубки-корчаги) з вузьким високим горлом, що плавно розширюється до нижньої напівсферичної частини посудини, із округлим дном з омфалом (рис. 89, 2, 5; 91, 8). Найбільше розширення тулубу припадає на нижню третину висоти посудини. Горло переходить у тулуб із перегином або без нього. За відсутності вінців посудин можна лише припустити, що їх висота незначно перевищувала найбільший діаметр. Посудини тонкостінні, але черепок дуже міцний. Зовнішня поверхня вкривалася світлим помаранчевим або рожевим ангобом, по якому проводилось лискування. Орнаментация — наліпиступи, оточені знизу напівкруглими подвійними або потрійними пружками або пружки, парно опущені від ребра до денця. Відомий наліп у вигляді пташиної лапи, як у виді IV/4.

Вид, як писала про це А.І. Мелюкова, не знаходить повних аналогій у кераміці ду-



найсько-карпатського регіону, хоч традиційно із ним пов'язаний (Мелюкова, 1979, с. 66, рис. 21, 3). На нашу думку, вони можуть бути генетично пов'язаними із подібними керамічними формами пам'яток культури Бесарабі (Guta, 1993, pl. LXXXIII). Тим не менше, такі посудини відомі у Криму. Наприклад, у п. 7 к. 7 Астанінського могильника вона супроводжувала зібране поховання (Махортых, 2004, с. 158—163, рис. 1, 1, 2). А.І. Мелюкова визначила цей комплекс як ранньокочівницький (Мелюкова, 1979, с. 64—66).

Посудина із подібною орнаментациєю, із відбитими вінцями відома у матеріалі поселення Ашлама-Дере біля Бахчисарая (Кріс, 1981, табл. 20, 6). (Щоправда в іншій публікації Х.І. Кріс подає її як цілу: 1957, с. 44, рис. 2, 3). Після ознайомлення з колекцією виявилось, що ця корчага була у давнину розбита на багато шматків і відремонтована. Вінце було втрачено повністю, тому шийку рівно обпиляли і скол замазали якоюсь органічною речовиною (смола із глиною?). Посудина декорована потрібним наліпним пружком вертикально опушеним від плеча до придонної стінки. Подібна до неї за формою посудина походить із ранньокочівницького поховання 2 к. 5 біля м. Зимогір'я, яке датується VIII ст. до н. е. (Дубовская, 1985, с. 166—172, рис. 1, 2). У матеріалі Немирівського городища присутні корчаги із наліпними напівкруглими пружками під наліпом-виступом на плечі (як це видно із ілюстрації). Г.І. Смирнова відносить їх до скіфського шару (Смирнова, 1996, с. 76, рис. 10, 1—5). Однак присутність серед керамічного браку із ями 46 Уч-Башу посудин, що відносяться за матеріалами Немирова і до «чорноліського», і до «скіфського» шарів вказує на їх хронологічну одночасовість. Подібна орнаментальна схема із напівциркульними канелюрами навколо наліпу відома на кераміці поселення Цахнеуць групи Козія-Сахарна (Кашуба, 2000, рис. L, 10). Невеликі корчаги подібного профілювання і орнаментациї є у матеріалі епонімного поселення Кизил-Коба (Колотухин, 1996, рис. 25, 10, 13).

Вид IV/6. Посудини (черпаки або кухлі) з високою шийкою, слабо відігнутим вінцем, виділеним ребром, напівсферичним тулубом, округлим денцем і петелеподібною ручкою, що піднімається над вінцем не менше ніж на 2—4 см (рис. 81, 3, 8; 82, 5—8; 83, 2—4; 86, 2; 91, 2, 3). Найбільший діаметр посудини припадає на нижню половину висоти посудини і дорівнює або незначно перевищує її висоту. Усі наявні форми — товстостінні, у тісті домішки дрібно-, крупнозернистого та черепашкового піску, іноді — жорстви з подрібненого вапняку. Зовнішня поверхня вкрита лискуванням буро-жовтого кольору по ангобу, внутрішня — ретельно заглажена. Характерний орнамент — вдавлення на ребрі з боку, протилежного ручці (непарна кількість — 3 або 5), іноді — по боках (по два).

Підвид IV/6а. Дворучна посудина відповідних видові пропорцій, на ребрі — подвійний наліп, оточений знизу напівкруглим пружком (рис. 81, 6).

Подібні форми відповідають фазі III поселення Бабадаг і по формі, і по орнаментациї, відомі там і дворучні кухлі із тим самим профілюванням і орнаментом, зустрічаються вони і в шарах Бабадаг II—III (Morints, 1987, fig. 9, 10—15; Morints, Juganaru, 1995, fig. III, 5). Аналогічна посудина походить із поховання кургану 98Б біля с. Паркани (Махортых, 2003, рис. 36, 18). Також цей вид відомий у матеріалі пам'яток Середнього Подністров'я (Непоротів III, розкоп 7, споруда 23 (10)) із вузькими датами. Л.І. Крушельницька датує даний комплекс часом НаС (Крушельницька, 1998, с. 113, рис. 68; с. 185). Вона також вважає цей вид черпаків типовим для непоротівських пам'яток і пов'язує його походження із культурами східнобалканського кола (Крушельницька, 1985, с. 111). Там подібна форма черпаків і кубків починає превалювати із появою пам'яток типу Басарабі (Guta, 1993, pl. LXIII, 3—6; СП, 18). Кубок аналогічної форми походить із парного дитячого поховання 3 к. 9 біля с. Шалаши у Західному Криму (Колотухин, 2000, рис. 25, 2). Кістяки орієнтовано на південний захід, обидва по-



ховання випростані, один на боку, другий на спині.

Вид IV/7. Приземкуваті посудини малих об'ємів (кубки) із відігнутим вінцем, частіше таким, що перегином переходить у тулуб (при наявності шийки, вона не настільки висока, як у черпаках, ребро ледь помітне) (рис. 81, 9; 82, 3, 4; 88, 18; 90, 8). Діаметр вінців менший за найбільший діаметр тулуба, що приходить на другу третину посудини. Відносно форм категорії кубкоподібні інших горизонтів посудини цього виду товстостінніші, тісто із домішками дрібно-, крупнозернистого і черепашкового піску, випал хороший. Лисковані по світлому (буро-жовтому) ангобу, так само як і вид IV/6. Орнаментация, як правило, відсутня.

Вид знаходиться у одному типологічному ряду із видами Ia/3, II/7, III/6, 7.

Вид IV/8. Відкриті посудини із діаметром вінців більшим за 20 см (миски), напівсферичні округлодонні із омфалом на денці (рис. 82, 9, 10; 90, 10—12; 91, 4, 7). Діаметр вінців вдвічі перевищує висоту посудини. Черепок міцний, тісто із домішками дрібно-, крупнозернистого та черепашкового піску, лискувалися обидві поверхні переважно без ангобування. Часто зустрічається орнаментация у вигляді наліпного пружка, опущеного від вінця, або парного наліпу-виступу на вінцях зі наскрізним отвором для невідомого кріплення.

Вид IV/9. Відкриті неглибокі напівсферичні посудини (чашки та плошки) із діаметром вінців меншим за 20 см (рис. 82, 11—13; 85, 2). Тісто із домішками крупно-, дрібнозернистого та черепашкового піску, випал хороший. Посудинки зі стінкою завтовшки до 0,5 см мають якісне лискування обох поверхонь, якщо стінка товща, то поверхні посудин лише заглажені. Відома посудина із горизонтальною ручкою на вінцях із вертикальним круглим отвором посередині. Орнаментация на посудинах цього типу не зустрічається.

Подібні горизонтальні ручки відомі на кераміці із пам'яток культури Басарабі (Guta, 1993, pl. LXXXIV, 16).

Вид IV/9a. Мініатюрні відкриті посудини із діаметром вінця, що вдвічі перебільшує

висоту до денця (рис. 91, 5, 6). Стінка посудин різко звужується до денця, яке або було округлим, або мало піддон. Вкриті якісним лискуванням, формувальна маса щільна, без грубих домішок із додатком дрібнозернистого та черепашкового піску. Випал хороший. Орнаментация невідома.

Вид IV/10. Відкриті посудини зі стінками, що різко звужуються (рис. 88, 17; 90, 9). Посудини тонкостінні, із добре промішаного тіста без грубих домішок, частіше — чорно- або коричневолисковані по ангобу. Відома орнаментация у вигляді вертикального пружково-го наліпу, опущеного від вінця вниз, і наліпу виступу на стінці під вінцями із наскрізним горизонтальним отвором для невідомого кріплення. Цілі форми цього виду невідомі у розглядуваних комплексах, але профілювання дозволяє припускати, що віднесені до виду фрагменти належать тарілкам із пластичним денцем або піддоном.

Миски і чашки подібної форми поширені дуже широко як у гальштатських культурах, так і культурах Надчорномор'я і Передкавказзя. Невеликі вертикально опущені від вінця відрізки пружка зустрічаються на кераміці культур канельованого гальштату, а також на передскіфських і скіфських пам'ятках українського Лісостепу (Patek, 1968, Taff. XCVII, 16; Крушельницька, 1976, рис. 37, 16; 1985, рис. 34, 31; Смирнова, 1984, рис. 6, 7). У Криму подібна орнаментация засвідчена на мисках із поселень Кизил-Коба і Дружне I (Колотухин, 1996, рис. 26, 18, 23; 31, 10). Посудини із піддоном широко відомі на пам'ятках чорноліської культури Лісостепу України, де пов'язуються із керамікою голіградського кола (Смирнова, 1984, с. 43—60, рис. 11, 1—4).

Рідкісні та поодинокі форми лискованого посуду наразі невідомі.

Характерні особливості керамічного посуду горизонту IV:

1. Широкогорлі опуклобокі посудини у складі нелискованої кераміки.
2. Наявність біконічних посудин серед нелискованого посуду.
3. Біконічні високогорлі корчаги серед лискованої кераміки.



4. Наявність грушоподібних корчаг-кубків у складі парадного посуду.

5. Кухлі із високим горлом та сферичним приземкуватим тулубом.

6. Відсутність канельованого орнаменту.

7. Превалювання у орнаментатії лискового посуду:

- пружків і вдавлень;
- наліпів-виступів, оточених знизу наліпним підтрикутним пружком;
- вдавлень на ребрі посудини;
- парних наліпів на вінцях мисок.

8. Наявність посудин із наліпним орнаментом у вигляді пташиної лапи.

9. Присутність орнаментатії мотузковим штампом.

10. Наявність так званих тарілок у керамічному комплексі.

11. Наявність дворучних кухлів.

12. Превалювання серед закритих посудин розташування найбільшого діаметра тулуба у нижній половині (між другою і третьою третинами) висоти посудини.

Характеризований вище горизонт є досить показовим і дуже яскравим явищем ранньої залізної доби Західного Криму, оскільки відбиває кілька традицій, що переплелися у керамічному комплексі. Крут наведених аналогій до виду IV/4 вказує на датування часом HaC, його найранішу фазу біля 800—750 рр. до н. е. (Тереножкін, 1976, с. 206; Дараган, 2005, с. 283—290). Біконічні корчаги, кухлі і відкритий посуд разом із орнаментатією наліпами із пружком характерні для гавської культурної традиції пізнього варіанту (HaC, Бабадаг III) (Morints, 1987; Morints, Juganagu, 1995), аналогічні комплекси відомі на Середньому Дністрі (Непоротове), що визначаються за C14 кінцем IX — першою половиною VIII ст. до н. е. (Крушельницька, 1985, с. 111). Біконічні нелісковані посудини і наліпний орнамент у вигляді пташиної лапи знаходять повні аналогії серед матеріалу могильника Сержень Юрт, де вони датуються HaB3—HaC1 або рубежем IX — VIII ст. до н. е. Отже цей горизонт отримує відносну дату HaB3 — HaC його ранню фазу, за Г. Мюллер-Карпе, або кінець IX — перша половина VIII ст. до н. е. За поточною хронологією це HaB2/3—

HaC1 (ранній), що приходить на другу половину IX — початок VIII ст. до н. е. (Pare, 1996). Слід також зазначити, що повною аналогією до грушоподібних корчаг-кубків горизонту IV виступає посудина із підкуртаного поховання біля с. Астаніно Ленінського р-ну АРК (Махортых, 2004, с. 158—163, рис. 1, 1, 2; Мелюкова, 1979, с. 64—66). Горизонт відбиває пізню фазу дотаврських періодів в Криму, синхронних передскіфському часу у Причорноморському Степу.

V і останній **горизонт** поселення Уч-Баш (V-УБ) виділено на основі аналізу керамічних комплексів ям 6, 7, 8, 10 і 12 розкопу 1. Комплекси належать двом різним групам ям розкопу 1 1952 р. і об'єднані на основі класифікаційного аналізу матеріалу, чітко відмінного від матеріалу інших комплексів планіграфічних груп. З огляду на нечисельність комплексів і знахідок у них, відсутність датуючих предметів і предметів озброєння серед матеріалу при синхронізації бралися до уваги повні аналогії у кераміці між виділеними комплексами. Ймовірно, що до цього ж горизонту належить яма 1 поселення Чорна Річка (рис. 10). У ході нещодавніх розвідок на поселенні Уч-Баш було відкрито ще кілька ділянок із подібним матеріалом, дослідження яких ще не закінчене, що підтверджує правильність виділення горизонту.

Дослідження останніх років виявили потужний зольник на західному схилі поселення, Уч-Баш що також відноситься до цього горизонту. За стратиграфічними спостереженнями він не пов'язаний із нижніми шарами. До початку накопичення зольника нижні комплекси вже деякий час не функціонували.

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД. КЛАСИФІКАЦІЯ

При класифікації опорними взяті фрагменти із збереженими вінцями, археологічно цілі і орнаментовані.

Клас неліскований посуд

Вид V/1. Великі нелісковані посудини із коротким незначно відігнутих вінцем, що перегином переходить у сферичний тулуб



(рис. 60, 2; 93, 6; 94, 1–3). Посудини товстінні, у тісті — велика кількість отошувачів — жорства, шамот, крупнозернистий та черепашковий пісок. Орнаментация зустрічається дуже зрідка у вигляді підтрикутного пружка.

На поселенні Альма-Кермен подібні посудини мають різко відігнуті вінця або різкий перегин рівно відігнутої шийки до тулуба без чітко виділеного плеча. Зафіксовані такі посудини і на сході Кримських гір — у могильнику кам'яних скринь на плато Карли-Кая (Кравченко, 2007, рис. 1, 6–26).

Подібні посудини широко представлені у комплексах наступного горизонту західної групи ККК, де вони зустрінуті у комплексах із корчагами, що вперше з'являються у регіоні у підкурганних випростаних похованнях, орієнтованих на захід, що пов'язуються із ранніми комплексами Келермеського могильника (кургани Сімферопольського водосховища (Колтухов, 1999, с. 76–92; Лесков, 1957, с. 109–116)). Проте, подібні корчаги у даному горизонті відсутні. У комплексах Уч-Башу цей вид є інноваційним і нечисельним, а на поселеннях центральної групи пам'яток стає превалюючим у категорії горщикоподібні. Питання походження цього виду лишається поки відкритим.

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видом VI/2.

Вид V/2. Великі нелисковані посудини із дугоподібним профілем вінця, невисокою шийкою і діаметром тулуба істотно більшим за діаметр вінця (рис. 93, 1–5; 95, 1; 96, 1). Тісто із меншою кількістю жорстви, цупке, із домішками крупно та дрібнозернистого і черепашкового піску. Посудини відносно тонкостінні для свого об'єму. Відома орнаментация — підтрикутний пружок під шийкою.

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видом I/3b, II/2, III/2, IV/1.

Вид V/2a. Середніх розмірів посудини, відносно тонкостінні для свого об'єму, із діаметром вінців, що приблизно дорівнює діаметрові тулуба або незначно більшим (рис. 60, 1; 95, 4). Тісто із домішками крупно-, дрібнозернистого та черепашкового піску. Орнамент не відомий.

Подібні посудини представлені у комплексах Альма-Кермена і інших центральної групи пам'яток.

Вид повністю співвідноситься із видом VI/4 наступного горизонту.

КЛАС ЛИСКОВАНИЙ ПОСУД

Вид V/3. Виділено за уламками великих лискованих посудин (корчаг), за якими можна визначити наступні особливості:

- вузьке високе горло і відігнуті, але не загнуті вінця (рис. 43, 1–3; 47, 1–3; 93, 8–11);
- наявність ребра на перегині плеча (рис. 43, 5; 93, 17);
- лискування сіро-зеленого кольору зі слідами лощила, іноді трапляється світлий і чорний ангоб (рис. 43, 5–8; 47, 5; 60, 10, 11, 13–15; 93, 13–18; 94, 6, 7, 9–14);
- орнаментация у вигляді глибоких канелюрів, прокреслених і врізаних ліній із мотивом трикутника, іноді трапляються слабкі канелюри типу розчосів (рис. 43, 5–8, 15, 18; 44; 45, 2, 5; 60, 11, 14, 15; 93, 13–18; 94, 6, 7, 9–14).

Ймовірно, що аналогіями до посудин із подібними характеристиками можуть бути корчаги із підкурганних поховань степового Криму, як то випростане, орієнтоване на захід із крейдовою підсипкою поховання біля с. Сусаніно (к. 2, п. 8) (Колотухин, 2000, рис. 20, 9), колективне поховання у кам'яній скрині у насипі кургану біля с. Піонерське (Колтухов, 1999, рис. 4, 5, 6), із Сімферопольського поселення, поселень Карагач і у Холодній балці (Колотухин, 1996, рис. 35, 1, 2; 36, 1; 38, 6, 8, 9; 41, 9; 42, 1).

Посудини цього виду знаходяться у одному типологічному рядку із видами VI/6, VII/4, VIII/7. На поширення посудин із подібними характеристиками у передкелермеський час у підкурганних степових похованнях вказав також І.В. Бруяко (2005, рис. 10).

Вид V/4. Посудини малих об'ємів (кубки) із сферичним тулубом і рівним або незначно відігнутим коротким вінцем (рис. 43, 15, 18; 45, 1, 2, 5; 47, 5; 93, 22, 24; 94, 4, 5; 95, 5–7; 96, 2, 3). Діаметр вінця дорівнює або більше



висоти посудини. Вінця різким вигином переходять у широкий сферичний тулуб із заокругленим сплюсненим денцем або денцем із омфалом. У складі тіста грубих домішок немає, загалом, мілкозернистий і черепашковий пісок. Формувальна маса — темна глина із грубими домішками. Зовнішня поверхня зазвичай ангобувалася і вкривалася якісним лискуванням без слідів лощика. Орнаментація — прокреслені лінії під нахилом на плечі, іноді верхня кайма із наколів, ломана зигзагоподібна лінія, утворена із окремих вдавлень лощиком.

Аналогічні кубки є у матеріалі поселень Карагач, Сімферопольське (Колотухин, 1996, рис. 36, 1, 2; 41, 1, 6), Альма-Кермен, могильника Карли-Кая (Кравченко, 2007, с. 282—294).

Вид V/5. Посудини малих об'ємів (кубки) із сферичним тулубом, короткою шийкою, слабко відігнутим вінцем і ребром на плечі (рис. 43, 14, 16; 45, 3; 60, 10, 14, 15; 93, 20, 21; 94, 8). Діаметр вінця дорівнює або більше висоти посудини. Тісто із домішками дрібнозернистого і черепашкового піску. Поверхня вкрита ангобом, по якому проводилося лискування. Відома орнаментація — врізні і канельовані лінії, опущені під кутом від ребра.

Видові відповідають посудини із поселень Карагач, Холодна балка, Таш-Джарган-1, Сімферопольське (Колотухин, 1996, рис. 36, 11; 38, 7; 40, 19; 41, 7).

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видами Ia/3, II/7, III/6, 7, IV/7.

Вид V/6. Посудини малих об'ємів (кухлі) із широким вінцем, що за діаметром перевищує діаметр тулуба, слабко профільованою шийкою і приземкуватим тулубом та петелеподібною ручкою, що піднімається над вінцем (рис. 44; 93, 23, 26, 27). Тісто цупке, без грубих домішок, поверхня лискована, має сіро-зелений колір. Орнаментація відома у вигляді вдавлених ліній, нанесених під кутом одна до одної, утворюючи зигзаг.

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видами VI/7a та VII/6.

Вид V/7. Відкриті посудини (чашки) із відігнутим вінцем. Лисковані по коричневому ангобу по обох поверхнях (рис. 93, 12).

Тісто без грубих домішок із дрібнозернистим і черепашковим піском. Орнаментовані подвійним наліпом на вінцях.

Подібні посудини відомі у матеріалі закритих комплексів Альма-Кермену (Кравченко, 2007, с. 282—294).

Вид V/8. Глибокі відкриті посудини (миски), товстостінні із лискуванням обох поверхонь (рис. 93, 28—32; 95, 3). Тісто із домішками жорстви, крупно-, дрібнозернистого та черепашкового піску. За відсутності донних частин по профілю стінок можна припускати як округлодонні сферичні, так і плоскодонні конічні посудини. Відома орнаментація — видовжені від борта горизонтально наліпи-упори на вінцях.

Поодинокі форми посудин:

- фрагмент посудини типу корчаг із вінцем, що повздовжно луснуло під час випалу — керамічний брак (типове пошкодження при використанні морського піску, недостатньо вимоченого у прісній воді) (рис. 43, 3; 45, 6).
- мілкі відкриті посудини за значного діаметру вінців із загнутими до середини вінцями і тулубом, що різко звужується до денця (рис. 93, 33), товстостінні, тісто добре промішане із дрібнозернистим, крупнозернистим і черепашковим піском, вкриті якісним лискуванням по обох поверхнях, орнаментація не відома;
- верхня частина посудини відкритого типу із відігнутими вінцями (рис. 43, 17);
- денце посудини із ретельно профільованим кільцевим піддоном, поверхня ангобована, має світлий колір, стінка тонка, розширюється від піддону (ймовірно, тарілка) (рис. 93, 19);
- денце із ретельно профільованим піддоном, зовнішня поверхня вкрита червонобурих ангобом, підлискована, по ангобу прокреслений солярний знак (хрест) через увесь піддон (рис. 93, 25);
- фрагмент придонної частини посудини невідомої форми, придонна стінка якої має чітко виражене ребро (рис. 47, 4);
- фрагмент мініатюрної відкритої посудини із пласким дном, що переходить у ледь припідняту стінку, висота стінки не пере-



вищує 0,5 см, вкрита хорошим чорним лискуванням (рис. 93, 34).

Характерні особливості кераміки горизонту V:

1. Переважна відсутність ангобування і орнаментації на неліскованій кераміці.

2. Лискована сіро-зеленого кольору поверхня із слідами ложила великих посудин типу корчаг.

3. Орнаментация врізаними лініями, прокресленими глибокими канелюрами, слабкими канелюрами-розчісами, наявність кайми із наколів на лискованій кераміці.

4. Видовжені горизонтальні наліпи-упори на вінцях відкритих глибоких посудин.

5. Мотиви не заштрихованого трикутника у орнаментации.

6. Наявність сфероїдних кубків із рівно відігнутою шийкою.

7. Поява відкритих посудин типу чашок і чаш із горизонтальним бортиком.

8. Відсутність омфалів на денцях лискованих посудин.

До цього ж горизонту відноситься підкурғанне поховання у кам'яній скрині із південною орієнтацією у зібганому стані досліджене у Верхньо-Юхариній балці на Гераклеїському півострові, яке супроводжували кубкоподібні посудини виду V/4, відповідно орнаментовані (рис. 142, b: 1–5).

Надзвичайно важливим як для Криму, так і для Надчорномор'я є факт присутності одного із видів, а саме, корчаг типу V/3 у підкурғанних комплексах Північно-Східного Причорномор'я і Передкавказзя (Бруйко, 2005, рис. 10). На фоні дуже слабого заселення степової зони у час, що передував появі комплексів РСК-1, поява нових рис у матеріальній культурі, що знайшли відбиток перш за все у кераміці, особливо парадній (лискованій) — найкрихітшому археологічному матеріалі, свідчить про зміну етнічної ситуації у регіоні у цей час.

З огляду на те, що яма 6 перерізала яму 5, належну, безсумнівно, горизонту III, відсутність у горизонтах III і IV аналогій до виділених комплексів, відносна хронологія будувалася на тотожності матеріалу до інших закритих комплексів Надчорномор'я і наяв-

ності інновацій відповідно як до попередніх горизонтів, так і до наступних. Вирішальними стали характерні особливості горизонту, що має риси як попередніх горизонтів (глибокі канелюри, наколи, подвійні наліпи на вінцях, поява тарілок), так і наступних (мотив трикутника, слабкі канелюри-розчіси, наліпи-упори на мисках, профілювання горла корчаг, врізний орнамент, кайма із наколів). Архаїчно також виглядає орнаментация підтрикутним пружком неліскованої посудини із ями 1 поселення Чорна Річка при супровідному кубку, аналогічному кубку із ями 10. Присутність у інвентарі колективного поховання біля с. Піонерське кубків, характерних для наступного хронологічного горизонту виду VI/7 (Колтухов, 1999, рис. 4, 2, 4), дозволяє припустити синхронність або часткову синхронність горизонтів V-УБ і VI-Г або традиційно різні лінії генези лискованого посуду із трикутковою орнаментацией, виконаною глибокими канелюрами або прокресленими лініями. В одному випадку трикутники не заштриховувались, а утворювались кількома рядами паралельних ліній на гранях із каймою вгорі, у другому орнамент виконано врізаними лініями із заштрихованою фігурою і каймою із наколів вгорі. Причому перший вид може походити від місцевих типів або генетично близьких до них, тоді як другий невідомий у місцевих культурах, так само як невідомі тут підкурғанні поховання, випростані на спині, орієнтовані на захід, на супровідних корчагах у яких він домінує. Відсутність такого декору у горизонті Уч-Башу і наявність учбаських видів на пам'ятках із матеріалом пізнішого часу надає підстави визначати V горизонт Уч-Башу фіналом передскіфського періоду і горизонтом РСК-1 (Полін, 1996, с. 116). Треба визнати, що цей горизонт приходить на передкелермеський час, отже має визначатися у рамках другої половини VIII ст. до н. е., можливо, початку VII ст. до н. е. Повні аналогії кераміці найраніших келермеських курганів дає лише наступний хронологічний горизонт західнокримських пам'яток. Розглянутий комплекс підтверджує виділення передкелермеського горизонту у ККК.



VI горизонт виділено на основі синхронізації комплексів поселень Сахарна Головка і Чорна Річка (VI-Г). На основі видових аналогій у кераміці до горизонту віднесено ями 1 і «1944 року» поселення Сахарна Головка, а також перевідкладений законсервований культурний шар над горнами на цьому поселенні опосередковано, і майже всі комплекси поселення Чорна Річка за винятком ями 1 і заповнення напівземлянки 1, що не є закритим комплексом, тому не може братися за основу при синхронізації.

У наведених комплексах, окрім кераміки, загалом відсутній датований за аналогіями у інших культурах матеріал. Серед знарядь праці часто зустрічаються крем'яні, їх уламки, глиняні прясла. Прикраси — це, загалом, мушлі морських черепашок і бронзова обручка-змійка із ями 19 поселення Чорна Річка (рис. 106, 4). Також у ямах часто зустрічаються уламки глиняної обмазки, структурно відмінної від обмазки учбаських комплексів.

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД. КЛАСИФІКАЦІЯ

Класифікація кераміки і окреслення даного горизонту базувалося виключно на аналізі кераміки із прив'язками до аналогічних видів інших хронологічних комплексів Надчорномор'я.

Клас неліскований посуд

Вид VI/1. Великі тарні посудини із дугоподібно відігнутих вінцем із діаметром, меншим за найбільшу ширину посудини (рис. 97, 1; 98, 2; 99, 1; 106, 1; 110, 5; 113, 1). Тісто із домішкою дрібно, крупнозернистого та черепашкового піску, стінка досить товста. Відома орнаментация — прокреслений орнамент на плечі із мотивом трикутників.

Вірогідно, вид генетично споріднений із видами V/1 попереднього, VI/2 і VI/3 цього горизонту.

Вид VI/2. Посудини (горщикоподібні) середніх та малих розмірів із різко відігнутих вінцем. У виді є як приземкуваті (діаметр вінців менше висоти посудини), так і витягнуті (діаметр вінців більше або дорівнює

висоті посудини) цілі форми посудин (рис. 100, 2; 101, 3; 105, 1; 110, 4; 111, 1, 2). Оскільки вінця таких посудин не різняться, а обидва варіанти зустрічаються у одних і тих самих комплексах, на підвиди вони поділені не були. Найбільша ширина тулуба припадає на верхню половину посудини. Поверхня заглажена по світлому ангобу (жовтий, білий, рожевий). Тісто із домішкою великої кількості піску і черепашки, випал середньої якості. Орнаментация невідома.

Подібна посудина супроводжувала поховання у кургані 24 біля с. Келермеської (Галанина, Алексеев, 1990, рис. 5, 40). Вона дуже своєрідна, тому у нас не виникає сумнівів із приводу коректності аналогій, тим більше, що вона не єдина аналогія із цього могильника, про що йтиметься далі. Поховання у к. 24 Л.К. Галанина ототожнює з одним із комплексів, розкопаних Д.Г. Шульцем — курганом 3 або 4, які вона датує серединою — третьою чвертю VII ст. до н. е. (Галанина, 1997, с. 178, 190).

Вид співвідноситься із видом V/1 попереднього горизонту.

Вид VI/3. Посудини середнього об'єму із різко відігнутих широкими вінцями, які без шийки переходять у видовжений тулуб із ледь наміченим плечем (рис. 97, 2; 101, 1; 110, 2, 3). Діаметр вінців перевищує найбільший діаметр тулуба. Посудини ліплені лоскутним способом із тіста із великою кількістю дрібних домішок (дрібнозернистий та черепашковий пісок), випал середньої якості. Орнаментация невідома.

Посуд цього типу поширений на пам'ятках центральної групи (Альма-Кермен, Нейзац), що виникають синхронно попередньому горизонту західної групи (Кравченко, 2007, с. 282—294). Типологічно співвідноситься із видами V/1, VI/1, VI/2.

Вид VI/4. Посудини середніх об'ємів із дугоподібно відігнутих вінцем, що перебільшує або дорівнює найбільшому діаметрові тулуба і менше висоти посудини (рис. 98, 3; 99, 3; 100, 1; 109, 1; 110, 1; 113, 4). Найбільший діаметр тулуба припадає на верхню половину або середину висоти посудини. Вони ліплені лоскутним способом, тісто із доміш-



ками дрібнозернистого та черепашкового піску, випал середньої якості. Орнаментація не відома, зрідка поверхню вкрито розчосами соломою.

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видами I/3б, II/2, III/2, IV/1, V/2.

Вид VI/5. Посудини великих, середніх і малих об'ємів із рівним або незначно відігнутим вінцем, воронкоподібним, що перегином переходить у розширений тулуб (рис. 101, 2, 4, 7; 102, 1, 2). Діаметр вінця є меншим за найбільший діаметр тулуба. Посудини ліплені лоскутним способом, тісто із домішками черепашкового та дрібнозернистого піску, випал середньої якості. Орнаментація невідома.

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видами V/1 попереднього і VII/2 наступного горизонтів.

Поодинокі форми посудин:

- кругла жаровня із глиняного тіста із домішками соломи із вертикальними бортами із ями 4 поселення Чорна річка (рис. 98, 1).

Клас лискований посуд

Вид VI/6. Посудини значного об'єму (корчаги) із вузьким відігнутим вінцем, відносно високою рівною шийкою, що перегином переходить у сильно розширене плече (рис. 99, 4; 105, 4; 107; 108; 109, 3, 5; 110, 6; 112). Верхня частина тулуба у вигляді перекинutoї напівсфери. Нижче половини висоти посудини тулуб конічно звужується до вузького плаского денця. Діаметр шийки приблизно дорівнює діаметрові денця і набагато менший за найбільший діаметр тулуба, який є не набагато меншим за висоту посудини. Стінки достатньо тонкі відповідно до об'єму. Тісто із домішкою дрібнозернистого і черепашкового піску. При формувці на підсушену посудину наносився ґрунт із великою кількістю черепашкового піску, на який у свою чергу накладався шар однорідного дрібноструктурного ангобу, по якому і проводилось лискування. Врізаний орнамент виконувався однозубим гострим інструментом на лисковану, але не випалену посудину, піс-

ля чого заповнювався білою пастою. Орнамент — заштриховані трикутники на плечі вершиною донизу, оторочені вгорі каймою із наколів. Іноді зустрічаються рудиментарні наліпи-виступи на плечі і тулубі.

Подібні корчаги є характерними для інвентарю підкурганних випростаних поховань на боку і спині Сімферопольського водосховища (6/3, 7/1) (Колтухов, 1999, рис. 1, 8; 2, 1). С.Г. Колтухов датує їх загалом у межах VI—V ст. до н. е., що, на нашу думку, вимагає уточнення. По-перше, жодне із цих поховань не містить чітко датованого інвентарю. Датування було здійснене на основі аналогій у кераміці. Комплекси із античною керамікою при цьому не використовувалися, посилення на присутність у комплексах із аналогіями неконкретизованого матеріалу не є чітким хронологічним репером. Зазначимо, що подібні корчаги відомі у матеріалі поселення Таш-Джарган-1 і Сімферопольського поселення (Колотухин, 1996, рис. 40, 22; 41, 8, 9).

Така корчага із відповідним орнаментом супроводжувала поховання 1 кургану 7 Сімферопольського водосховища із розкопок О.М. Лескова (1957, с. 109—116, рис. 48, 2). Поховання було здійснене випростано на спині головою на захід. Автор розкопок цілком слушно пов'язав його (за аналогією лискованій орнаментованій корчазі) із ранніми келермеськими підкурганними похованнями і датував VII ст. до н. е. (Лесков, 1957, с. 115). Фрагменти подібної посудини із кургану 1 і посудину із к. 2 Келермеського могильника опублікували Б.Б. Піотровський та О.О. Іессен (Піотровський, Іессен, 1940, с. 44—48, табл. XIV, 1, 2), щоправда, із деякими оговірками стосовно корчаги із к. 2, і віднесли до найраніших поховань могильника. Л.К. Галаніна і А.Ю. Алексєєв віднесли посудину із к. 2 до часу середньої бронзи (Галаніна, Алексєєв, 1990, с. 42, прим.). О.О. Іессен також висловив сумніви стосовно посудини, ідентифікованої із керамічним розвалом зі звіту Веселовського на основі вкладеного папірця із зазначенням к. 2. Ця посудина за формою цілком співвідноситься із, скажімо, посудиною із к. 24, а за орнаментацією — із



керамікою Прикубання загалом. Проте деякі кавказькі форми середньої бронзи дійсно можуть виступати аналогіями до посудини із Келермесу. Позиція Л.К. Галаніної цілком зрозуміла: по-перше, кераміка не є основним об'єктом її дослідження, по-друге, присутність суперечливого об'єкту у такому важливому з точки зору хронології комплексі, як курган 2 Веселовського, створить сприятливу основу для критики.

У характеристиках цих посудин наявність врізного трикутникового орнаменту є визначальною рисою для кримських пам'яток. У розглянутих курганах Сімферопольського водосховища орнаментация заштрихованими видовженими трикутниками із верхньою каймою із наколів на корчагах домінує. Превалює вона і на корчагах із поселень Західного Криму горизонту VI-Г. Із появою нових типів кераміки варто пов'язувати і новий поховальний обряд, представлений у курганах Сімферопольського водосховища.

Враховуючи наявність подібної орнаментации на фрагментах із інших комплексів Келермеського могильника і відповідність поховального звичаю курганів біля Келермесу і Сімферопольського водосховища із корчагами даного виду, появу останніх у Криму варто синхронізувати із ранньою групою келермеських курганів. Отже і появу виду у кизил-кобинській культурі слід віднести до цього часу. Л.К. Галаніна, підтримуючи висновки Г. Коссака про розподіл келермеських комплексів на старшу і молодшу групи, попри його визначення старшої від 700 р. до н. е. (Kossack, 1986, р. 130), приходить до висновку про її датування 660—640 рр. до н. е. (Галаніна, 1997, с. 184, 192). При прийнятті обох точок зору хронологія кримських матеріалів значно поточніться, тому питання синхронізації тут визначимо першою половиною VII ст. до н. е. Подібна посудина — глечик зі зливом при ідентичному профілюванні тулуба походить із к. 5 могильника Новозаведене у Центральному Передкавказзі. Там поява такого посуду також пов'язується зі скіфами, датується поховання у рамках VII—VI ст. до н. е., а традиції виготовлення різні дослідники визначають і як місцеві, і як урартійські

(Маслов, 2006, с. 79—87). Слід також зауважити, що цей вид у передкавказьких матеріалах є місцевим, і кераміка із підкурганних поховань Келермеського могильника не різниться із керамікою ґрунтових могил сусіднього могильника, які вважаються належними місцевому населенню (Галаніна, Алексеев, 1990, с. 42). Так, у Моздокському могильнику, у курганах 1 і 2 (Пиотровский, Иессен, 1940, табл. III, VII), у зібганих похованнях головою на південь було знайдено корчаги, що за пропорціями наближаються до таких із поселення Сахарна Головка, що в Інкерманській долині, а одна із них (Пиотровский, Иессен, 1940, табл. III, 2) є повною аналогією до посудини із мішаного шару (засип могили римського часу) цього поселення (рис. 136, 1). Миски Моздокського могильника орнаментовані заштрихованими трикутниками, заповненими білою пастою (Пиотровский, Иессен, 1940, табл. II, 2, 3; VI, 3), так само, як і посуд малих об'ємів поселення Чорна Річка в Інкерманській долині.

Вид VI/7. Посудини відкритого типу (чашоподібні кубки) із відігнутим вінцем, короткою шийкою, сферичним тулубом і округлим денцем (рис. 100, 4, 5; 103, 1; 104, 1, 2; 113, 10). Вкриті темним лискуванням, не завжди якісним, на яке нанесений врізний орнамент однозубим інструментом. Превалює мотив трикутника вершиною донизу, однак трикутники не лише заштриховуються, але і утворюються із трьох ліній, що сходяться в нижній частині, зустрічається сітчасте заповнення. Тісто із домішками дрібнозернистого і черепашкового піску, випал хороший.

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видом V/4.

Вид VI/7а. Посудини із профілюванням тулуба, як у виді VI/7, і петелеподібною ручкою, що піднімається над вінцями (кухлі) (рис. 104, 2). Ручка кріпиться на вінцях і плечі посудини. Тісто, випал і орнаментация ідентичні виду VI/7.

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видами V/6, VII/6.

Подібні видам VI/7 і VI/7а посудини відомі у підкурганних напіввипростаних похованнях на боці і випростаних на спині Сім-



феропольського водосховища, орієнтованих на захід із незначними відхиленнями (4/2, 6/3, 12/1, 14/1), рідше на схід (11/8) (Колтухов, 1999, с. 76—92, рис. 1, 6, 9; 2, 7, 8; 3, 1). Зазначений вид зустрічається серед матеріалу Ін-керманського поселення, причому на деяких екземплярах присутній зональний поділ орнаменту, коли трикутники перемежаються вертикальними потрійними лініями (Крис, 1957, с. 51, рис. 4; 6). Подібний орнамент з'являється на кубках і черпаках могильників Надчорномор'я лише у новочеркаський час (Гаврилюк, 1979, с. 31, рис. 6, 8, 9, 13, 14). О.Р. Дубовська називає ці поховання пізньочорногорівськими із керамікою «фракійського» вигляду. За поданою нею схемою видно, що вони поширені у південно-західному і придніпровському Степу (Дубовская, 1997, рис. 1; 2). Щодо походження цього орнаменту, то найраніші його зразки походять із пам'яток культури Козія-Сахарна, там же найближчі аналогії стилізованим зооморфним (?) зображенням на вершинах трикутників (Кашуба, 2000, рис. XXXIV, 1, 2, 7, 11), відомих на кераміці ККК із Холодної балки, Таш-Джаргану-1, Сімферопольського водосховища (Колотухин, 1996, рис. 39, 10; 40, 23; 44, 7).

Фрагменти подібних посудин відомі у кам'яних скринях могильника Черкес-Кермен (Крис, 1981, табл. 40, 45, 47; 41, 80, 81).

Вид VI/8. Відкриті напівсферичні посудини (миски) із загнутими досередини вінцями, злегка лисковані, із відновлювальним випалом (рис. 101, 6; 110, 7). Тісто із домішкою дрібнозернистого і черепашкового піску, випал хороший. Орнаментация не відома.

Поодинокі форми лискованого посуду:

- вінце вузькогогорлої посудини (кубку?) із наліпом під вінцями і горизонтальним отвором для невідомого кріплення із ями 3 поселення Чорна Річка (рис. 97, 6).

Характерні особливості керамічного посуду горизонту VI-Г:

1. Наявність у класі нелискованої кераміки видів із діаметром вінця, що перевищує діаметр тулуба.

2. Наявність нелискованих посудин із воронкоподібним вінцем.

3. Превалювання різких перегинів у профілюванні обох класів кераміки.

4. Поява видів лискованого посуду типу корчаг із вузьким горлом, що за діаметром дорівнює денцю, і дуже розширеним плечем.

5. Відсутність пружкового декору.

6. Мотив заштрихованого трикутника вершиною донизу на плечі і врзний декор загалом у орнаментации.

7. Наявність кайми із наколів по верхньому краю трикутничкової орнаментации.

8. Поява лоскутного способу ліплення, загалом нехарактерного для всіх попередніх горизонтів.

9. Заповнення білою пастою прокресленої орнаментации.

10. Загалом, різке зменшення малих форм відповідно до великих і середніх у керамічному комплексі.

11. Поодинокість мископодібного посуду у наборі, наявність винятково великооб'ємних посудин цієї категорії.

На основі аналогій у кераміці хронологічно цей горизонт відповідає раннім келермеським старожитностям Передкавказзя, які датуються, за Г. Коссаком, рубежем VIII — VII ст. до н. е. або, за Л.К. Галаніною, першою половиною — серединою VII ст. до н. е. У Криму найближчі аналогії кераміці горизонту VI-Г надають підкурғанні поховання Сімферопольського водосховища, де відомі аналогічні корчаги. Тим більш важливо, що вони демонструють появу випростаних підкурғанних поховань у Криму, за обрядом тожних раннім похованням у келермеських курганах. Подібна до видів цього горизонту орнаментация і профілювання посуду характеризують матеріальну культуру Змійського поселення на Північному Кавказі (Крупнов, 1960, табл. XVI; XVII).

ХРОНОЛОГІЧНІ ЗРІЗИ

Комплекси Керкінітіди кінця VI — V ст. до н. е. (VII-K). Керамічний комплекс об'єднано на основі датування античних шарів полісу, із яких він походить. До таких належать культурні нашарування під будин-



ком 24 та на ділянці його двору (не пізніше середини V ст. до н. е.: Кутайсов, Ланцов, 1986, л. 10), траншеї по вул. Санаторській у Євпаторії (біля кінця V ст. до н. е.: Кутайсов, Ланцов, 1985, л. 123), із дому 24 (остання чверть V — кінець V ст. до н. е. та VI—V ст. до н. е.: Кутайсов, Ланцов, 1985, л. 10—12), приміщення 92 (рубіж VI — V ст. до н. е.: Кутайсов, 1982, л. 81), приміщення 51 (V ст. до н. е.: Кутайсов, 1981, л. 95), приміщення 47 (кінець VI — V ст. до н. е.: Кутайсов, 1981, л. 103).

Оскільки йдеться про античне поселення, основним завданням аналізу ліпної кераміки є визначенням наявності або відсутності відмінностей у керамічних комплексах поселень ККК по результатах класифікації наступного горизонту.

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД. КЛАСИФІКАЦІЯ

Аналіз керамічного комплексу проводився за тими же принципами, що і попередніх горизонтів із розподіленням кераміки на два класи і виділенням видів.

КЛАС НЕЛИСКОВАНИЙ ПОСУД

Вид VII/1. Посудини великого об'єму із рівним незначно відігнутим або не відігнутим вінцем, короткою рівною шийкою і широким тулубом (рис. 114, 10, 12, 13, 15). Діаметр вінця менший за діаметр тулуба. Посудини іноді орнаментувалися пальцевими вдавленнями по вінцям.

Подібна орнаментация не є характерною ознакою місцевої кримської кераміки попередніх горизонтів. Вона іноді зустрічається на посудинах із підкурганних поховань степової зони Криму передскіфського часу (Зольне, к. 1, п. 5) (Махорты, 2004, рис. 1, 5).

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видами I/3б, II/2, III/2, IV/1, V/2, VI/4.

Підвид VII/1а. Посудини великого об'єму із слабо відігнутим коротким вінцем, що переходить у розширений у верхній частині сфероїдний тулуб (рис. 114, 3). Відома орнаментация пальцевими вдавленнями по вінцю.

Вид VII/2. Посудини середніх об'ємів із рівно відігнутим вінцем, що перегином

переходить у незначно розширений тулуб (рис. 114, 6, 11, 14, 17, 21). Діаметр вінця незначно менший за найбільший діаметр тулуба на середині висоти посудини і незначно більший за діаметр плаского денця. Орнаментация — пальцеві вдавлення по вінцям.

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видом VI/5.

Вид VII/3. Посудини середніх об'ємів із плавним профілюванням (рис. 114, 4, 16). Незначно відігнуте вінце плавно переходить у незначно розширений тулуб із найбільшим розширенням у нижній частині посудини. Діаметр вінця незначно менший за найбільший діаметр тулуба і більший за діаметр плаского дна. Орнаментация не відома.

Поодинокі форми неліскованого посуду:

- профіль неліскованої відкритої посудини (рис. 114, 22) із навскісно зрізаними вінцями, так, що утворилося внутрішнє ребро на вінці, плоскодонної на невисокому піддоні, неорнаментована. Співвідноситься із видом VIII/6 наступного горизонту.

КЛАС ЛІСКОВАНИЙ ПОСУД

Вид VII/4. Посудини великих об'ємів із відігнутим вінцем, високою вузькою шийкою, що, різко розширюючись, переходить у сферичний тулуб, який у нижній частині конічно звужується до плаского дна (рис. 114, 1, 2, 5, 7, 18, 26). Діаметр вінця більш ніж вдвічі менший за найбільший діаметр тулуба на середині висоти посудини і приблизно дорівнює діаметрові денця. Тісто із домішками дрібнозернистого і черепашкового піску, стінка досить тонка, по зовнішній і внутрішній поверхні простежується ангоб. Зовнішня поверхня ліскована по ангобу, після чого на неї нанесено орнамент 2—5-зубим, а частіше 3-зубим гребінцем у вигляді прокреслених ліній, що утворюють заштриховані трикутники. Трикутники опушені вершинами донизу від плеча і виростають вершиною догори від придонної частини. Обидва пояси трикутників на орнаментальному полі взаємно розташовані у шаховому порядку. Верхній пояс вгорі оконтурено каймою у вигляді



горизонтальної прямої лінії, прокресленою гребінцем.

Підвид VII/4a. Посудини великих об'ємів із невисоким, незначно відігнутим горлом і різко розширеним тулубом (рис. 150, с: 1). До таких посудин застосовувався відновлювальний випал. Також є підстави припускати складнішу технологію із використанням сполук заліза для отримання глянцевої дзеркальної поверхні. Такі фрагменти виготовлені із цупкої глини із домішкою кварцового піску, черепок двошаровий: верхній шар чорний, нижній — сірий. Ангоб при такій технології не використовувався. На злам черепок дуже міцний. Орнаментация геометрична — прокреслені по сірій глині тризубим, рідше — дво- або чотиризубим гребінцем лінії із мотивом заштрихованих трикутників, гребінчаста насічка у вигляді кайми, або заповнення фігур орнаменту, два пояси трикутників у верхній і нижній частині тулуба, розташовані у шаховому порядку, з'єднані лінії із ромбів і трикутників і т. ін.

Вид знаходиться у одному типологічному ряду із видом VI/6.

Вид VII/5. Посудини малих об'ємів (кубки) із рівно відігнутим вінцем, невисокою шийкою, що переходить у тулуб, який розширюється до нижньої третини висоти посудини (рис. 114, 19, 20, 24, 25). Діаметр вінців менший за найбільший діаметр тулуба, що перевищує висоту посудини. Орнамент у вигляді заштрихованих трикутників, опущених від шийки, і таких, що виростають із придонної частини. Ймовірно, орнаментальне полотно поділялося на кілька зон і орнамент із трикутників перемежався групою вертикальних паралельних ліній. Згорі орнамент має кайму із прокресленої горизонтальної лінії. Відоме виконання такого орнаменту однозубим інструментом. Також зустрічаються фрагменти із орнаментом із горизонтальних ліній, виконаних 4-зубим гребінцем із каймою, утвореною наколами. Зустрічається орнаментация із груп вертикальних ліній, виконаних у техніці глибоких канелюрів.

Подібна посудина із ручкою із горизонтальним кріпленням походить із п. 5 к. 5 біля

с. Колоски. Посудина має ідентичне профілювання і орнаментацию, щоправда, ближчу до такої на посудинах із підкуржаних поховань Сімферопольського водосховища. Проте, поховання датуються на основі дати амфори із фарбованим вінцем не пізніше другої половини VI ст. до н. е. (Ольховський, 1982, с. 63, рис. 2, б). Також цей вид відомий у пізньоархаїчному шарі Херсонеса кінця VI — першої половини V ст. до н. е. (Сенаторов, 2003, с. 14, рис. 2).

Посудини малих та середніх об'ємів із подібною прокресленою орнаментацией, виконаною гострим однозубим або гребінцевим інструментом, відомі у комплексах із античною керамікою Березанського поселення, де вони датуються VI — першою чвертю V ст. до н. е. Гребінцева насічка у матеріалах Березані невідома (Сенаторов, 2005, с. 180—182).

Вид знаходиться у одному типологічному ряду із видами V/4, VI/7.

Вид VII/6. Посудини із відігнутим вінцем (кухлі або черпаки), розширеним донизу тулубом, сплюсненим денцем, петелеподібною ручкою, модельованою на вінці і плечі (рис. 114, 9). Діаметр вінця менше найбільшого діаметру тулуба і більше висоти посудини. Орнаментация не відома.

Вид знаходиться у одному типологічному ряду із видами V/6, VI/7a.

Характерні особливості керамічного комплексу K-VII:

1. Превалювання посудин великого та середнього об'єму у комплексі ліпної кераміки.
2. Тенденція уподібнення профілювання і пропорцій усіх видів закритих посудин: діаметр вінця дорівнює діаметрові дна і менше найбільшого діаметру тулуба на середині висоти посудини.
3. Однотипність профілювання неліскованого посуду.
4. Один варіант орнаменту неліскованого посуду: пальцеві вдавлення по вінцю.
5. Наявність корчаг із високим горлом, сильно розширеним тулубом і вузьким дном.
6. Специфічність орнаментации ліскованої кераміки:



- мотив двох поясів заштрихованих трикутників;
- кайма по верхньому краю орнаменту;
- зональність у орнаменті кубків із межуванням трикутників і вертикальних ліній;
- превалювання використання гребінцевого інструменту над однозубим у нанесенні врізного орнаменту.

Виділені комплекси кераміки фактично маркують розвиток раніших керамічних форм у руслі способу орнаментативної розвинутої профілювання лискованих посудин. Проте, неліскований посуд демонструє певну зміну у орнаментативній, що може бути пов'язано із появою нового населення у регіоні. Його належність до ККК цілком показова, знахідки таких посудин на кримських пам'ятках не є поодинокими. У Надчорномор'ї вони відомі у ранніх шарах поселень хори Ольвії і на Березані.

Комплекси першої половини — середини IV ст. до н. е. Керкінітиди, Інкерманської долини і Гераклейського півострова (VIII-K). Об'єднано комплекси ліпної кераміки із Керкінітиди: приміщення 27 (IV ст. до н. е.: Кутайсов, 1981, л. 63), ділянка некрополя по вул. Гоголя (IV ст. до н. е.: Кутайсов, Ланцов, 1985, л. 120), шар під будинком 22, заповнення напівземлянки 1 (перша половина IV ст. до н. е.: Кутайсов, Ланцов, 1986, л. 10), приміщення 118 буд. 23 (перша чверть IV ст. до н. е.: Кутайсов, Ланцов, 1986, л. 10, 14), нівелювання під шар IV ст. до н. е. (Кутайсов, 1981а, рис. 202), ділянка біля кладки 210 і приміщення 121 (перша — третя чверть IV ст. до н. е.: Кутайсов, 1984, л. 23), шар сирцю, що розклався, над приміщеннями 20 і 21 будинку 9 (середина IV ст. до н. е.: Кутайсов, 1981, л. 112); поселення Кавказ на гребені Сапун-гори: яма 2а (перша половина — середина IV ст. до н. е.: Савеля, 1974, рис. 17; 18; 21) (рис. 11); поселення Трактирний міст в Інкерманській долині: ями 1, 2, 3 і траншея (перша половина — середина IV ст. до н. е.: Філіппенко, Кравченко, Ушаков, 2006, с. 317—327, рис. 1; 2).

Усі датування приведені за визначенням античної супровідної кераміки у комплексах поселень ККК Кавказ (Савеля, 1996, с. 76) і

Трактирний міст (Філіппенко, Кравченко, Ушаков, 2006), а також визначенням дат античних шарів Керкінітиди (Кутайсов, 1987; 2004).

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД. КЛАСИФІКАЦІЯ

Аналіз керамічного комплексу показав, що матеріал об'єднується у види незалежно від того, до якого поселення належить — античного чи кизил-кобинського, що свідчить про належність цього матеріалу одному і тому ж народу. Незначна кількість видів, як і в попередніх, підтвердила правильність виділення цього горизонту.

Клас неліскований посуд

Вид VIII/1. Представлено декількома вінцями і стінками від крупних товстостінних посудин, виготовлених із максимально отощеного тіста із домішкою черепашково-го і крупнозернистого піску (рис. 115, 1—4; 119, 8). Поверхні посудин храпуваті, злегка заглажені коричневим ангобом, випал середньої якості (біля 800 °С). Фрагменти, що збереглися — слабо профільовані, діаметр вінця не встановлюється, очевидно, посудини були досить об'ємні із широким горлом. Орнамент представлено двома видами: сильно сплюснений модельований із тіста вінця пружок із дуже слабкими пальцевими вдавленнями. На фрагменті збереглися ледь помітні розмічаючі лінії, прокреслені майстром перед нанесенням орнаменту. Другий вид орнаменту зберігся на стінці посудини, виготовленої тим самим способом, і являє собою врізні навіскісні лінії з кінцями, що перетинаються.

Подібні посудини великого об'єму із полегшеного тіста періодично зустрічаються у різних культурах Криму і Надчорномор'я протягом доволі значного часу від пізньої бронзи до рубежу ер. Відмінні лише способи їх виготовлення. Ймовірно, вони мали однакове функціональне значення, застосовувались для зберігання сухої речовини або продукту. Їхні великі розміри спричинили



необхідність робити їх якомога легшими (Кравченко, 2004, с. 54).

Вид VIII/2. Горщикоподібні посудини великих та середніх об'ємів із плавно відігнутим вінцем, округлим тулубом і плоским дном (рис. 116, 1—15, 17—38; 120, 1, 3, 5, 8, 13; 121, 7, 8, 14). Діаметр вінця менше найбільшого діаметра тулуба на середині висоти і більше діаметра денця. Посудини тонкостінні, виготовлені із формувальної маси із домішкою черепашкового і морського піску. Випал хороший, зовнішня поверхня вкрита світлим бурым ангобом, внутрішня має ту саму підкладку. Є випадки, коли одна або обидві поверхні злегка лискувалися. Орнаментація — пальцеві вдавлення або насічка гострим інструментом по вінцю. Не виключено, що деякі посудини формувались за допомогою поворотника.

Такі горщикоподібні посудини є найпоширенішими серед неліскованої кераміки у Надчорномор'ї, починаючи з білозерського часу. Посудини цього виду із подібним профілюванням шийки поширюються із другої половини VIII ст. до н. е. У Південно-Західному Криму вони вперше з'являються у пізньому горизонті поселення Уч-Баш. Змінюючи свої видові ознаки, у першу чергу, орнамент, існують аж до появи держави пізніх скіфів. Посудини із такою орнаментацією відомі серед знахідок поселення Карань-2 Балаклавської долини (Сенаторов, 1998, с. 10, рис. 4, 5, 10, 10—15). С.Н. Сенаторов у публікації приводить дату лише двох комплексів поселення — друга та третя чверть IV ст. до н. е. Зважаючи на те, що в основі, відповідно до приведених малюнків, матеріал поселення однотипний, можна вважати, що поселення датується у таких самих межах. Подібна посудина була знайдена серед фрагментів амфор у рівчачку к. 4 біля с. Колоски. Ймовірно, залишки тризни відносяться до поховання 10, що датується IV ст. до н. е. (Ольховський, 1982, с. 61, рис. 2, з). У поховальних пам'ятках скіфів Східного Криму вид зустрічається у комплексах IV—III ст. до н. е. (Леніне, к. 12, п. 1) (Яковенко, 1974, с. 111, рис. 46, 5).

У шарах III ст. до н. е. Чайкинського городища горщики подібної форми стають

більш вузькогорлими (Колесников, Яценко, 1979, л. 9), те саме зазначимо і за матеріалами Булганацького пізньоскіфського городища (Храпунов, 1991, с. 201). У цілому вид відповідає типу 1 за Н.А. Гаврилюк (Гаврилюк, Отрешко, 1982, с. 75—78) поселення Велика Чорноморка II, що датується VI—III до н. е., і вужче — за хронологією цього поселення VI—V ст. до н. е. Такі самі посудини відомі серед знахідок Козирки II (Рубан, 1979, с. 75), але, як видно з тексту, матеріал цього поселення розподіляється на два горизонти за датами античної кераміки, тоді як розподіл за горизонтами ліпної не було виконано. Таким чином, вид отримує широке датування VI—IV (III) ст. до н. е.

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видами I/3б, II/2, III/2, IV/1, V/2, VI/4, співвідноситься із видом VII/1.

Вид VIII/3. Тонкостінні посудини великого об'єму із воронкоподібним високим горлом, широким тулубом і вузьким денцем (горщики-гличики) (рис. 116, 16, 48—61; 120, 4, 15). Діаметр горла менший за найбільший діаметр тулуба у верхній половині висоти посудини і більший за діаметр денця. Деякі екземпляри мали ручку, що кріпилася нижнім кінцем на плечі, а верхнім — на вінці або під ним. Іноді ручки моделювалися на вінці, незначно над ним виступаючи, і на середині тулуба за допомогою так званої кнопки, тобто фіксуючись у стінці наскрізь на її внутрішній поверхні. Формувальна маса цупка, добре промішана із домішками кварцового піску, риса, що простежується у кераміці ККК Західного Криму лише із цього горизонту. Черепок дуже міцний, випал якісний — до червоного ззовні. Посудини формувалися за допомогою поворотника (на внутрішній поверхні помітні сліди від кружання). Зовнішня поверхня храпувата, найчастіше — червоного або червоно-малинового кольору із темними плямами від нерівномірного випалу, внутрішня — завжди сіра, ретельно заглажена. Денця таких посудин мають діаметр біля 10 см. Відома орнаментація — опущені вниз по плечу одиначні паралельні лінії (можливо, пошкрябини).



Такі нелісковані посудини зустрічаються у досить пізніх шарах кримських пам'яток (Храпунов, 1991, с. 201, 204; Колесников, Яценко, 1979, л. 8), що, можливо, пов'язано із відкритим характером комплексів, за якими вони датуються, або високою верхньою хронологічною межею побутування виду. Відповідно до керамічного комплексу Великої Чорноморки II, вони відповідають типу III ліпної кераміки цього поселення і датуються широко від VI до III ст. до н. е. (Гаврилюк, Отрешко, 1982, с. 78—80).

Вид VIII/4. Тонкостінні слабо профільовані посудини значного об'єму із не відігнутим або слабо відігнутим вінцем без виділеної шийки (рис. 115, 5—18; 116, 39, 40; 120, 6, 7, 10), виготовлені із добре промішаної формувальної маси із домішкою черепашкового і дрібнозернистого піску, добре випалені, зовнішня поверхня яких переважно ледь помітно лискувалася. Найбільший діаметр припадає на нижню половину посудини і незначно перевищує або дорівнює діаметрові вінця. Орнаментация невідома. Єдиний фрагмент реконструйований на с висоти, свідчить про чашоподібну форму посудини із заокругленим денцем. Вузькогорлі фрагменти вказують на наявність посудин витягнутих пропорцій. Усі посудини цього виду модельовані лоскутним способом із прямокутних лоскутів глиняної маси.

Такі посудини відомі на Булганацькому городищі, але в них уже чітко виділена звужена шийка (Храпунов, 1991, с. 201), а також у керамічному комплексі Великої Чорноморки, де вони датуються VI—V ст. до н. е. (Гаврилюк, Отрешко, 1982, с. 78). Н.А. Гаврилюк такий посуд відносить до двох типів: горщики із прямою або майже прямою шийкою і посудини баночного типу, пов'язані із гето-даками (Гаврилюк, Отрешко, 1982, с. 80—82).

Вид знаходиться у одному типологічному рядку із видом VII/3.

Вид VIII/5. Посудини баночного типу, представлені вінцями великого діаметру, які переходять у стінку, що розширюється (рис. 115, 19, 20). На вінцях із зовнішнього боку модельовано ребро. Виготовлено із добре відмудленої промішаної глини із домішка-

ми піску, випал хороший. Поверхні посудин ретельно заглажені, вінця із ребром сформовані ретельно за допомогою поворотника і якогось допоміжного інструменту. Орнаментация невідома.

Наявність посудин баночного типу констатує присутність гето-дакійських впливів у місцевій культурі. У Надчорномор'ї вони досить часто зустрічаються у ранніх шарах античних поселень Південнобузького лиману (Гаврилюк, Отрешко, 1982, с. 80). Не виключено, що Південно-Західний Крим також було включено до надчорноморської контактної зони, що характеризується постійною або епізодичною інфільтрацією населення Балкано-Карпаття під час грецької колонізації (Гаврилюк, Отрешко, 1982, с. 82; Версіу, 1957, р. 313).

Вид є цілком інноваційним.

Вид VIII/6. Посудина відкритого типу (миски) із внутрішнім ребром на вінцях, стінкою, що конічно звужується до плоского дна (рис. 115, 21). Тісто відмудлене із домішкою піску, добре випалене, із заглаженими поверхнями. Орнаментация невідома.

Цей тип також знаходить аналогії серед матеріалів Великої Чорноморки (тип 7) і відноситься до гето-дакійської культурної традиції (Гаврилюк, Отрешко, 1982, с. 82; Vulpe, 1976, рл. II, III).

Вид співвідноситься із видом VIII/12 і посудиною із VII-K (рис. 114, 22).

Поодинокі форми неліскованого посуду та інші вироби із глини:

- уламки глиняної жаровні із рівним бортом із ями 3 поселення Трактирний міст;
- профіль маленької посудини із відігнутим вінцем і слабо профільованим тулубом (рис. 121, 10);
- глиняна обмазка із засипу ям поселення Трактирний міст, ідентична до обмазки із мішаних шарів поселення Сахарна Голловка.

Клас лискований посуд

Вид VIII/7. Посудини великих об'ємів із невисоким незначно відігнутим горлом і різко розширеним тулубом (рис. 117, 1, 2, 4,



9—16, 19, 20, 21, 25—30; 120, 11, 18—20; 121, 3, 5, 6, 9). Тісто із домішками черепашкового і дрібнозернистого піску, іноді кварцового піску без додавання черепашкового, випал хороший. В основному посудини тонкостінні, на обидві поверхні наносився чорний або бурий ангоб, по якому проводилось лискування, після чого посудина орнаментувалася. До деяких посудин застосовувався відновлювальний випал. Також є підстави припускати складнішу технологію із використанням сполук заліза для отримання глянцевої дзеркальної поверхні. Такі фрагменти виготовлені із цупкої глини із домішкою кварцового піску, черепок двошаровий: верхній шар — чорний, нижній — сірий. Ангоб при такій технології не використовувався. На злам черепок дуже міцний. Орнаментация геометрична — прокреслені тризубим, рідше — дво- або чотиризубим гребінцем лінії із мотивом заштрихованих трикутників, гребінчаста насічка у вигляді кайми, або заповнення фігур орнаменту, два пояси трикутників у верхній і нижній частині тулуба, розташовані у шаховому порядку, з'єднані лінії із ромбів і трикутників і т. ін. Найчастіше основна орнаментальна композиція знаходиться у верхній половині тулуба і вгорі оторочена каймою. Іноді простежується заповнення білою пастою.

Підвид VIII/7а. Посудини, що відповідають критеріям виду, але мають високе вузьке горло (рис. 117, 3, 22). Ймовірно, що саме їм властива орнаментация гребінцевою насічкою, представлена на рис. 117, 4, 12—14.

Підвид VIII/7б. Виділено по наявності кількох фрагментів посудини із відновлювальним випалом, орнаментованих заштрихованими трикутниками і такої ж фрагментованої ручки, що кріпилась, ймовірно, до горлової частини (рис. 117, 23, 24).

Корчаги, ідентичні по формі, з'являються у Південно-Західному Криму ще у VII ст. до н. е., проте вони мають інший метод нанесення орнаменту. Корчаги із подібним орнаментом відомі на поселенні Альма-Кермен (пізніє поселення, розкопки Н.О. Богданової) (Дашевская, 1963, рис. 1, 1, 2), у матеріалі античних садиб Гераклеїського півостро-

ва (Комішева бухта, № 152, Херсонеське городище), кизил-кобинських поселень Гераклеї, що передували розмежуванню (5-й кілометр (Савеля, 1994, с. 45) та ін.), Інкерманського поселення і Сахарної Головки (фонди НЗХТ, інв. № 879/С, 847/С, 858/С). Їх поширення не обмежується лише Кримом: декілька фрагментів із подібною орнаментацией є серед матеріалів ранніх шарів Березані, Великої Чорноморки II (Гаврилюк, Отрешко, 1982, рис. 5, 1—8) і Булганацького городища (Храпунов, 1991, рис. 14; 23, 20—25).

За межами Криму орнаментация гребінцевою насічкою майже не зустрічається (кілька фрагментів із Каменського городища: Бруяко, 2005, с. 42, рис. 9, 8—10), в Криму ж вона зустрічається масово. Ймовірно, такий тип нанесення орнаменту є явищем стадіальним і пов'язаний із розвитком типу декору — так наносити орнамент зручніше і швидше, не змінюючи при цьому семантику, при цьому витримуються його естетичні якості. Нажаль, доволі важко співвіднести його із іншими категоріями матеріалу кримських пам'яток, оскільки окрім прорисовок орнаменту ніякої іншої інформації вони не надають. Наскільки можна довіряти прорисовкам, така орнаментация є на корчагах з Херсонесу, Чайки, Південно-Донузлавського городища (Дашевская, 1963, рис. 1, 3—7; 2, 1, 6, 7), Маслін (Латишева, 1996, с. 56—61, рис. 1; 2), Маячного півострова (фонди НЗХТ, інв. № 15176), будівлі У6 агломерації Панське I у шарі третьої чверті IV ст. до н. е. (Hannestad, *ect*, 2002, p. 230). Відомий він також на лискованій кераміці поселення Карань-2 (Сенаторов, 1998, с. 10, рис. 4; 5). Уламки подібної корчаги супроводжували п. 1 к. 1 біля с. Колоски у Західному Криму. В.С. Ольховський датував поховання за амфорами і пастовими бусинами V—IV ст. до н. е. (Ольховський, 1982, с. 61, рис. 2, а). У похованні 10 сусіднього кургану 4 було знайдено уламок корчаги із гребінцевим орнаментом. Поховання датується IV ст. до н. е. (Ольховський, 1982, с. 61, рис. 2, б). У інвентарі скіфському підкурғанному похованні біля с. Октябрське (к. 4, п. 1) були уламки



подібної корчаги і бронзова трилопатева стріла IV ст. до н. е. (Колотухин, 2000, рис. 20, 6, 7).

Цей тип орнаменту дослідники нерідко відмежовують від традиційно кизил-кобинського врізного, який датують не пізніше VI—V ст. до н. е., і відносять до часу не раніше IV ст. до н. е., пов'язуючи із населенням Пізньої Скіфії. Проаналізовані матеріали дозволяють дещо змінити погляд на походження посудин з орнаментом гребінчастою насічкою. В даному випадку вона зустрінена у ямі разом із посудинами із врізаним декором, що дозволяє констатувати їх співіснування. Нема підстав припускати належність традиції орнаментативної насічкою якоюсь іншою культурною традицією, відмінною від класичної кизил-кобинської. Немає ніяких протиріч щодо зв'язку його із населенням Пізньої Скіфії, оскільки входження компонентом населення, що лишило ККК IV ст. до н. е., у склад населення цього ранньодержавного об'єднання не викликає сумнівів. Доказом цього є присутність у керамічних комплексах пізньоскіфських пам'яток корчаг подібного до підвидів VIII/7a і б профілювання, як то на поселенні Доброму (Колтухов, 2004, с. 124—134, рис. 6, 3, 5, 7, 8). Не варто також пов'язувати виникнення посудин із високим горлом і сферичним тулубом із імітацією античних форм (Hannestad, *ect*, 2002, р. 37; Колтухов, 2004, с. 101). По-перше, не зрозуміло, які античні форми мали на увазі автори, по-друге, подібні посудини відомі не лише на античних, але і на пам'ятках ККК, де вони мають генетичні прототипи у рамках виду, про який йдеться, і на рівні якого неможливо навіть виділити їх у окремий вид, а лише визначити на рівні підвиду.

Фрагменти посудин, орнаментованих прокресленими гребінцем підтрикутними фігурами, відомі у матеріалі могильника Уркуста I (Наукові фонди ІА НАНУ, кол. 356; Лесков, Кравченко, 2007, рис. 17).

Вид знаходиться у одному типологічному ряду із видами VI/6, VII/4.

Вид VIII/8. Посудини середніх об'ємів горщикоподібної форми (гличиків-кухлів) із відігнутих вінцем, незначно звуженою

шийкою, розширеним тулубом і ручкою, що кріпиться на вінці і плечі, іноді — на тулубі (рис. 117, 5—8, 17, 18; 120, 12, 17; 121, 4). Діаметр вінця приблизно дорівнює найбільшому діаметрові тулуба на середині висоти посудини. Тісто із домішками черепашкового і дрібнозернистого піску, випал хороший. Зовнішня і внутрішня поверхні вкриті бурим або чорним ангобом, зовнішня лискована по ангобу, після чого на посудину нанесено орнамент кільказубим гребінцем. Орнамент — лінійний або геометричний, нанесено від плеча, іноді зустрічається два пояси орнаменту із трикутників, розташованих у шаховому порядку. По верхньому, а іноді і по нижньому краю орнаменту насічкою нанесено кайму. Деколи зустрічається збережене заповнення білою пастою.

Вид знаходить аналогії у ліпній кераміці, що походить із Херсонеса, яка за датуванням шару відноситься до другої половини V — першої половини IV ст. до н. е. (Сенаторов, 2003, с. 23, рис. 7). Подібна посудина є серед інвентарю поховання 2/6 Віліно, датована С.Г. Колтуховим VI—V ст. до н. е. (Колтухов, 2004, с. 106, рис. 6, 10; у публікації переплутано підписи під ілюстраціями, тому *de facto* це рис. 5, 10 — Е. К.). Автор датував цю посудину за аналогією із керкініцьких комплексів. Однак за приведеним матеріалом можна припустити можливість складання цього виду лише у V ст. до н. е. і широке побутування у IV ст. до н. е. Підстав датувати цей тип запропонованим С.Г. Колтуховим часом наразі немає.

Вид VIII/9. Посудини малих об'ємів із рівно відігнутих вінцем і різко розширеним тулубом (рис. 120, 16). Діаметр вінця менший за найбільший діаметр тулуба на середині висоти посудини і приблизно дорівнює її допустимій висоті (денце не збереглося). Тісто із домішкою черепашкового і дрібнозернистого піску, зовнішня поверхня лискована. Відома орнаментативна — прокреслені лінії у вертикальній площині від плеча по три у групі, що з'єднуються біля верхньої кайми. По вінцю — насічка гострим інструментом.

Вид знаходиться у одному типологічному ряду із видами V/4, VI/7, VII/5, 6.



Вид VIII/10. Відкриті лисковані посудини із рівно зрізаними вінцями, загнутими до середини (миски і чашки) (рис. 118, 1—4). Тісто добре промішане і відмучене із домішкою дрібнозернистого і черепашкового піску, випал добрий. Обидві поверхні вкрито світло або темно-бурим ангобом, по якому проводилось лискування. Орнаментация невідома.

Такі посудини достатньо широко розповсюджені у Надчорномор'ї, починаючи з доби бронзи, на пам'ятках Західного Криму є масовим матеріалом.

Вид VIII/11. Відкриті посудини із рівно зрізаними вінцями, загнутими до середини, і стінкою, що різко звужується (тарілки) (рис. 120, 9). Тісто добре промішане і відмучене із домішкою дрібнозернистого і черепашкового піску, випал добрий. Обидві поверхні вкрито світло або темно-бурим ангобом, по якому проводилось лискування. Орнаментация невідома.

Вид зустрічається у Криму у комплексах часу раннього заліза.

Вид VIII/12. Відкриті посудини із чітко вираженим ребром на внутрішніх вінцях і стінкою, що різко звужується (рис. 118, 5—8; 121, 12, 13). Горизонтальна поверхня ребра дещо вдавнена, що припускає наявність кришки. Ребро в одному випадку було не утворено зрізанням вінця, а наліплено. На вінцях невеликої чашки модельовано підтрикутий виступ, що мав декоративне значення. Тісто добре промішане і відмучене із домішкою дрібнозернистого і черепашкового піску, випал добрий. Обидві поверхні вкрито світло або темно-бурим ангобом, по якому проводилось лискування. Орнаментация невідома.

Цей вид не зустрічається у Криму у раніших горизонтах і свідчить про вплив культурних традицій гето-дакійського кола, так само, як і на поселенні Велика Чорноморка II, де він відомий у раніший період (Гаврилюк, Отрешко, 1982, с. 82, рис. 4, 14, 15; Vulpe, 1976, pl. II, III).

Вид співвідноситься із видом VIII/6.

Характерні особливості керамічного посуду VIII-K:

1. Превалювання посудин великого та середнього об'єму.

2. Наявність слабо профільованих підлискованих посудин.

3. Наявність нелискованих посудин банкоподібної форми.

4. Пальцеві вдавнення або насічка по вінцю у орнаментации нелискованого посуду.

5. Наявність корчаг із вузьким горлом і сферичним тулубом.

6. Наявність посудин із ручкою на горлі типу глечиків.

7. Наявність горщикоподібної форми кухлів.

8. Превалювання у орнаментации лискованої кераміки гребінцевої насічки над прокресленим гребінцевим орнаментом.

9. Наявність відкритих посудин із ребром на внутрішніх вінцях.

Виділені комплекси VIII-K демонструють присутність більшості керамічних типів попереднього хронологічного зрізу, причому констатується відсутність змін у формі посудин за деякими винятками. Зміни проходять лише на рівні орнаменту, де декор у вигляді прокреслених кільказубим гребінцем ліній змінюється гребінцевою насічкою. Поява нових елементів профілювання посудин, як то відкритих із внутрішнім ребром або банкоподібних, пов'язана із зовнішніми впливами — західними, визначеними гето-дакійським колом пам'яток.

Комплекси кінця IV — III ст. до н. е. (IX-K) є малочисельними і ми можемо виділити лише один із більш-менш вузькою датою — матеріал із городища Чайка із зольника, що відповідає другому будівельному періоду і можливо першому (кінець IV — перша половина III ст. до н. е.: за Колесников, Яценко, 1979, л. 26). Інші є або недоступними для дослідження, або мішаними із широким датуванням. Загалом у цей період ККК у Західному Криму починає стрімко зникати, докорінно змінюючи свій матеріальний комплекс, і знахідки кінця IV — III ст. до н. е. демонструють близькість із комплексами так званих пізніх скіфів більшою мірою, ніж із ККК. Кераміку представлено вінцями нелискованих посудин і одним денцем. Наскільки можна бачити із малюнків у звіті про розкопки, посудини належать



до виду VIII/3 із воронкоподібним горлом (рис. 122, 1—3). А також є дві посудини із невідігнутим вінцем, належність яких до якогось виду встановити неможливо (рис. 122, 4, 5).

Таким чином, на основі аналізу керамічних комплексів поселень Західного Криму було виділено дев'ять хронологічних горизонтів. Видовий склад усіх горизонтів у функціональному значенні є повним. Основною хронологічною ознакою горизонтів є орнамент на кераміці (рис. 196), тоді як форма і профілювання посудин є більш сталою ознакою, пов'язаною із глобальними культурними змінами у регіоні. Велике значення при цьому також мають прийоми її виготовлення і оздоблення. Так, якщо у ранніх горизонтах використовувалась техніка лискування по сухій основі, то, починаючи із V-УБ лискувати починають по підсушеній (Бобринський, 1978, с. 96). Так само превалює у ранніх горизонтах спіралевий стрічковий спосіб формування посудини, а у пізніших, починаючи із шостого, простежується лоскутний спосіб ліплення принаймні господарського посуду. За матеріалами етнографії можна припускати, що повне переродження субстратних навичок у гончарів може пройти протягом життя п'яти-шести поколінь при умові, якщо кожне нове покоління буде вступати у контакт з носіями інших технологічних традицій виготовлення кераміки, що буде видно при типологічному аналізі. Це також відкриває перспективи дослідження явища переродження традицій у рамках вивчення культурно-історичної психології (Коул, 1997; 2001, с. 93—101). Є передумови для постановки проблеми датування лискованої кераміки часу раннього заліза за якістю і способом лискування.

Певні висновки можна зробити і на основі локалізації комплексів горизонту на поселенні Уч-Баш. Так, горизонти I-УБ і Ia-УБ повністю обіймають площу розкопу 2 у центральній частині поселення. Частина комплексів I-УБ також припадає на західну частину розкопу 1 (рис. 8, а). Комплекси горизонту II-УБ групуються у північній частині розкопу 1, частково накладаючись на го-

ризонти I-УБ, є вони і на розкопі 2 (рис. 8, б). Горизонт III-УБ локалізується компактними групами у східній і південно-західній частинах розкопу 1, частково накладаючись на ареал II-УБ (рис. 8, с). Горизонт IV-УБ поділяється на дві компактні групи у південно-східній і північно-західній частині розкопу 1, частково займаючи ареал III-УБ, і повністю перекриваючи ареал I-УБ у північно-східній частині (рис. 8, д). Горизонт V-УБ представлено декількома комплексами у центральній частині розкопу 1, тому наразі локалізувати його неможливо. Останніми розвідками виявлено суцільний потужний шар із археологічними об'єктами та матеріалом V-УБ у північній і західній частинах мису Уч-Баш (Савеля, Кравченко, 2006).

Площа розкопів поселень Сахарна Головка, Чорна Річка і Трактирний Міст дуже мала, загалом їх дослідження було пов'язано із риттям траншей під комунікації, тому планування цих поселень достовірно не встановлюється. Можна лише сказати, що ранні ями Сахарної Головки знаходилися у східній частині поселення, що була знищена котлованом на початку 50-х рр. минулого століття, ями горизонтів III-УБ і VI-УБ знаходилися у західній частині. Гончарні горни були винесені до підніжжя г. Сахарна Головка, наразі знаходяться під насипом залізниці. Шари і комплекси із раннім матеріалом поселення Чорна Річка локалізуються у південно-східній частині розкопаної площі. Комплекси поселень Трактирний Міст і Кавказ приходяться на один хронологічний відрізок. На городищі Керкінітиди комплекси із ліпною керамікою загалом групуються компактною групою в районі будинку 24.

3.2. ТИПОЛОГІЯ ЛІПНОГО ПОСУДУ

Механізмом встановлення зв'язку між отриманими видами є типологічний аналіз. Ціллю цього є об'єднання видів, які існують у рамках горизонтів, у типи кераміки, що розвиваються у часі, об'єднуючи горизонти, виявляючи загальні риси і відмінності між ними, і таким чином формують періоди. У типології наведено робочі характеристики



профілювання типів (рис. 189—192), охарактеризованих вище.

КАТЕГОРІЯ ГОРЩИКОПОДІБНІ

Тип 1 (рис. 189). Посудини із плавно відігнутим коротким вінцем, що переходить у розширений сфероїдний тулуб, який закінчується вузьким пласким денцем, нелісковані і підлощені, великих об'ємів. Діаметр вінців (D_v) незначно менший за найбільший діаметр тулуба ($D_{T_{max}}$) на середині висоти посудини ($1/2H_{п(осудини)} - (H_v(інців) + H_{п(леча)}) = HD_{T_{max}}$ (висота найбільшого діаметра тулуба)) і значно більший за діаметр денця (D_d), що можна позначити наступним чином:

$$D_d < D_v \leq D_{T_{max}}, \text{ при } HD_{T_{max}} = 0.$$

Тип включає види ранніх горизонтів I/1, II/3, III/1, 3 (рис. 158; 125, 9; 126, 1; 127, 1, 3; 130, 4; 137, 6; 138, а: 1; b: 1) (див. горизонти I-УБ, II-УБ, III-УБ розділу 3). Особливості виготовлення і орнаментатії, а також підібраний круг аналогій як до цього, так і для наступних типів, відповідають зазначеним для видів, з яких складається тип.

Тип 2 (рис. 189). Посудини із прямим незначно відігнутим вінцем, що без переламау переходить у розширений тулуб, нелісковані і підлощені, великих об'ємів:

$$D_v < D_{T_{max}}.$$

Об'єднує види I/2, II/1 (рис. 159; 132, 4) (див. горизонти I-УБ, II-УБ розділу 3).

Тип 3 (рис. 189). Посудини із плавно відігнутим вінцем, середньовисокою шийкою, що переходить у округлий видовжений тулуб, який звужується до плаского денця, нелісковані:

$$D_d \leq D_v < D_{T_{max}}, \text{ при } + HD_{T_{max}} \text{ або } HD_{T_{max}} = 0.$$

Має два варіанти профілювання вінця:

Варіант 1. Посудини із сильно відігнутим вінцем. Базується на виді I/3 (рис. 160; 137, 5) (див. горизонт I-УБ розділу 3).

Варіант 2. Посудини із слабо відігнутим вінцем. Об'єднує види I/3б, II/2, III/2, IV/1, 3, V/2, VI/4, VII/1, 2, VIII/2 (рис. 160; 125, 1—3, 8; 126, 1—8; 127, 2, 5—7; 130, 1—3, 5; 131, 1; 132,

1—3, 5—13; 134, 3; 135, 2; 137, 7; 138, а: 2, 3; b: 2—4; c: 1; d: 1—4; e: 1; 144, 1—8; 151, 1—3) (див. горизонти I-УБ, II-УБ, III-УБ, IV-УБ, V-УБ, VI-Г, VII-К, VIII-К розділу 3).

Тип 4 (рис. 189). Посудини із відігнутим вінцем, що переходить у округлий тулуб і вузьким пласким денцем, нелісковані:

$$D_d < D_v = D_{T_{max}}, \text{ при } + HD_{T_{max}} \text{ або } HD_{T_{max}} = 0.$$

Тип базується на виді Ia/1 (рис. 161) (див. горизонт Ia-УБ розділу 3).

Тип 5 (рис. 189). Посудини із рівним вінцем, без чітко профільованої шийки, що, незначно розширюючись, переходить у рівну стінку тулуба, яка перегином у нижній половині висоти конічно звужується до плаского денця (біконічні), нелісковані:

$$D_d < D_v \leq D_{T_{max}}, \text{ при } - HD_{T_{max}}.$$

Базується на виді IV/2 (рис. 162) (див. горизонт IV-УБ розділу 3).

Тип 6 (рис. 189). Посудини із відігнутим коротким вінцем, що переламом переходить у розширений сферичний тулуб, і пласким вузьким денцем, нелісковані і підлощені, значного і середнього об'єму. Одним із основних типологічних показників має профілювання вінця, за яким виділяється три варіанти.

Варіант 1. Посудини із слабо відігнутим коротким вінцем, що перегином переходить у розширений у верхній частині сфероїдний тулуб:

$$D_d < D_v < D_{T_{max}}, \text{ при } + HD_{T_{max}}.$$

Об'єднує види VI/1, VII/1a (рис. 163; 130, 5—7; 135, 7) (див. горизонти VI-Г, VII-К розділу 3).

Варіант 2. Посудини із рівно відігнутим вінцем, що різким перегином переходить у сфероїдний тулуб, і вузьким денцем:

$$D_d < D_v = D_{T_{max}}, \text{ при } + HD_{T_{max}}.$$

Об'єднує види V/1 та VI/2 (рис. 163; 135, 11) (V-УБ, VI-Г розділу 3).

Варіант 3. Посудини із прямо різко відігнутим вінцем, що переходить у широкий округлий тулуб:

$$D_d < D_v > D_{T_{max}}, \text{ при } + HD_{T_{max}}.$$

Діаметр вінців перебільшує найбільший діаметр тулуба. Базується на виді VI/3 (рис. 163) (див. горизонт VI-Г розділу 3).



Тип 7 (рис. 189). Посудини із слабо профільованим вінцем, високою шийкою, що плавно переходить у сферичний приземкуватий тулуб, і сплющеним денцем, нелісковані і підлощені:

$$D_d < D_b = D_{T_{\max}} \text{ при } + HD_{T_{\max}}.$$

Діаметр вінців дорівнює найбільшому діаметрові тулуба, що приходить на нижню половину висоти посудини. За співвідношенням діаметрів є генетично спорідненим із типом 6. Об'єднує види VI/5, VII/3, VIII/4 (рис. 164) (див. горизонт VI-Г, VII і VIII-К розділу 3).

Тип 8 (рис. 189). Посудини із значним діаметром слабо профільованого вінця, нелісковані, великого об'єму. Тип виділено як робочий по причині фрагментарності матеріалу. Базується на виді VIII/1 (рис. 165) (див. горизонт VIII-К розділу 3).

Тип 9 (рис. 189). Посудини із воронкоподібним горлом, на якому кріпилася ручка, високою шийкою, округлим тулубом і вузьким денцем, середніх об'ємів:

$$D_d < D_b < D_{T_{\max}} \text{ при } + HD_{T_{\max}}.$$

Базується на виді VIII/3 (рис. 166) (див. горизонт VIII-К розділу 3).

КАТЕГОРІЯ БАНКОПОДІБНІ

Тип 10 (рис. 189). Посудини із рівним вінцем, що переходить у рівну стінку із ребром на зовнішньому боці вінця, нелісковані:

$$D_b = D_{T_{\max}}.$$

Базується на типі VIII/5 (рис. 167) (див. горизонт VIII-К розділу 3).

КАТЕГОРІЯ КОРЧАГОПОДІБНІ (ВАЗОПОДІБНІ)

Тип 11 (рис. 190). Посудини із прямим відігнутим вінцем, розширеним до плеча горлом, що чітким перегином із ребром переходить у сферичний тулуб, і вузьким плоским або сплющеним денцем (сфероїрні), лисковані:

$$D_d = D_b < D_{T_{\max}} \text{ при } + HD_{T_{\max}} \text{ або } HD_{T_{\max}} = 0.$$

Виділяється два варіанти:

Варіант 1. Товстостінні посудини із коротким горлом (1/4 висоти посудини):

$$+ HD_{T_{\max}}.$$

Об'єднує види I/4, II/6 (рис. 168; 125, 10—12; 134, 2; 135, 5; 137, 2; 139) (див. горизонти I-УБ, II-УБ розділу 3).

Варіант 2. Тонкостінні посудини із високим горлом (1/3 висоти посудини):

$$HD_{T_{\max}} = 0.$$

Походить від виду I/4, базується на виді II/5 (рис. 168; 135, 8; 138, b: 6; d: 8) (див. горизонт II-УБ розділу 3).

Тип 12 (рис. 190). Посудини із високим горлом, що слабким перегином переходить у розширений сфероїдний тулуб, і плоским денцем (сфероїдні), лисковані і підлощені:

$$D_d = D_b < D_{T_{\max}} \text{ при } - HD_{T_{\max}} \text{ або } HD_{T_{\max}} = 0.$$

Можливо, тип є запозиченням варіанту 2 типу 11. Базується на виді III/4 (рис. 169; 125, 13, 15; 126, 17; 132, 23, 26, 29; 135, 10; 136, 1; 137, 3) (див. горизонт III-УБ розділу 3).

Тип 13 (рис. 190). Посудини із відігнутим вінцем, вузьким високим горлом, плечем, що розширюється до найбільшого діаметру посудини на третій чверті її висоти, і вузьким денцем (біконічні), лисковані і підлощені:

$$D_d = D_b < D_{T_{\max}} \text{ при } - HD_{T_{\max}} \text{ або } HD_{T_{\max}} = 0.$$

Об'єднує види III/5, IV/4 (рис. 170; 129; 135, 9) (див. горизонти III-УБ, IV-УБ розділу 3).

Тип 14 (рис. 190). Посудини із відігнутим вінцем, вузьким дуже високим горлом, що перегином переходить у сфероїдний приземкуватий тулуб у нижній половині висоти посудини, і округлим денцем з омфалом (кубко- або грушоподібні), лисковані:

$$D_b < D_{T_{\max}} \text{ при } - HD_{T_{\max}}.$$

Базується на виді IV/5 (рис. 171; 130, 22) (див. горизонт IV-УБ розділу 3).

Тип 15 (рис. 190). Посудини із відігнутим вінцем, вузьким середньо високим горлом, різко розширеним у верхній половині висоти посудини сферичним тулубом, що конічно звужується до плоского вузького денця, лисковані:

$$D_d = D_b < D_{T_{\max}} \text{ при } + HD_{T_{\max}}.$$



Об'єднує види V/3, VI/6, VII/4, VIII/7, VIII/7a (рис. 172; 140, 1, 3, 4; 141; 142, a: 2; b: 6—9; 145, 5, 7; 146, 1, 4, 6—18; 147, 2—12; 148, 1—9; 149, 1—6; 150, b: 2, 3; c: 1, 2; 151, 4—9) (див. горизонт V-УБ, VI-Г, VII-К, VIII-К розділу 3).

КАТЕГОРІЯ КУБКО/КУХЛЕПОДІБНІ

Тип 16 (рис. 191). Посудини із незначно відігнутим вінцем, розширеною шийкою, що перегином переходить у сферичний тулуб, і сплющеним або округлим із омфалом денцем, лисковані:

$$H_{\text{п}} = D_{\text{в}} < D_{\text{т}_{\text{max}}}, \text{ при } HD_{\text{т}_{\text{max}}} = 0.$$

Діаметр вінця менший за найбільший діаметр тулуба на середині висоти посудини і приблизно дорівнює висоті посудини. Іноді мали петелеподібну ручку, вищу за вінце, що кріпилася на вінці і під ребром на тулубі. Об'єднує види I/5, II/8 (рис. 173; 126, 7; 130, 12, 17; 132, 35, 37—39; 133, 11) (див. горизонти I-УБ, II-УБ розділу 3).

Тип 17 (рис. 191). Посудини із плавно профільованим вінцем, звуженою шийкою, розширеним сферичним тулубом і округлим із омфалом або сплющеним денцем (чащоподібні), лисковані. Іноді мали ручку, що кріпилася на вінці і у верхній частині тулуба:

$$H_{\text{п}} < D_{\text{в}} < D_{\text{т}_{\text{max}}}, \text{ при } + HD_{\text{т}_{\text{max}}} \text{ або } HD_{\text{т}_{\text{max}}} = 0.$$

Базується на видах I/a2, II/9 (рис. 174; 64, 6; 132, 17; 137, 4; 138, a: 8; d: 6) (див. горизонти I-УБ, II-УБ розділу 3).

Тип 18 (рис. 191). Посудини слабко профільовані з незначно відігнутим вінцем, округлим тулубом і округлим із омфалом або сплющеним денцем, лисковані. Іноді мали петелеподібну припідняту над вінцями ручку, що кріпилася на вінці і у верхній частині тулуба. У горизонті III-УБ отримує деякі риси типу 17 — слабко профільоване ребро на переході плеча у тулуб, що є технологічним прийомом формування:

$$H_{\text{п}} \geq D_{\text{в}} = D_{\text{т}_{\text{max}}}, \text{ при } HD_{\text{т}_{\text{max}}} = 0.$$

Об'єднує види Ia/3, II/7, III/6, 7, IV/7, V/5 (рис. 175; 126, 8, 14, 15; 127, 24, 25; 128, 2; 130, 13, 14, 16, 18, 19; 131, 6, 7; 132, 36, 40—43; 136, 2,

3) (див. горизонти I-УБ, II-УБ, III-УБ, IV-УБ, V-УБ розділу 3).

Тип 19 (рис. 191). Посудини із слабко відігнутим вінцем, високою шийкою, яка перегином переходить у напівсферичний тулуб, округлим денцем з омфалом або сплющеним і петелеподібною ручкою, що піднімається над вінцем не менше ніж на 2—4 см (кухлеподібні), лисковані. Посудини цього виду без ручок невідомі:

$$H_{\text{п}} > D_{\text{в}} < D_{\text{т}_{\text{max}}}, \text{ при } - HD_{\text{т}_{\text{max}}}.$$

Тип базується на виді IV/6 (рис. 176; 141; 126, 18) (див. горизонт IV-УБ розділу 3).

Тип 20 (рис. 191). Посудини із рівним або незначно відігнутим вінцем, що перегином переходить у розширений сфероїдний тулуб, і округлим денцем, лисковані і підлощені. Іноді мали кільцеподібну ручку, що кріпилася на вінцях і плечі:

$$H_{\text{п}} \geq D_{\text{в}} < D_{\text{т}_{\text{max}}}, \text{ при } - HD_{\text{т}_{\text{max}}}.$$

Об'єднує види V/4, VI/7, VII/5, VIII/9 (рис. 177; 128, 9; 130, 11; 142, a: 1, 3—6; b: 1, 3—6; 146, 2, 3, 5; 147, 1; 151, 10) (див. горизонти V-УБ, VI-Г, VII-К, VIII-К розділу 3).

Тип 21 (рис. 191). Посудини із широкими вінцями, які за діаметром перевищують тулуб, слабко профільованою шийкою і приземкуватим тулубом та петелеподібною ручкою, що піднімається над вінцем (кухлеподібні), лисковані:

$$H_{\text{п}} \leq D_{\text{в}} > D_{\text{т}_{\text{max}}}, \text{ при } - HD_{\text{т}_{\text{max}}}.$$

Базується на видах V/6, VI/7a, VII/6 (рис. 178; 150, c: 5) (див. горизонти V-УБ, VI-Г, VII-К розділу 3).

Тип 22 (рис. 191). Посудини плавно профільовані із незначно відігнутим вінцем, звуженою шийкою і видовженим тулубом, лисковані. Мали кільцеподібну ручку, що кріпилася на вінці і плечі (горщикоподібні кухлі):

$$H_{\text{п}} > D_{\text{в}} = D_{\text{т}_{\text{max}}}, \text{ при } + HD_{\text{т}_{\text{max}}} \text{ або } HD_{\text{т}_{\text{max}}} = 0.$$

Діаметр вінця приблизно дорівнює найбільшому діаметру тулуба на середині висоти посудини і значно менший за висоту посудини. Базується на виді VIII/8 (рис. 179; 151, 11) (див. горизонт VIII-К розділу 3).



КАТЕГОРІЯ МИСКОПОДІБНІ

Тип 23 (рис. 192). Посудини відкритого типу із рівно зрізаними загнутими до середини вінцями, тулубом, що плавно конічно або заокруглено звужується від вінця до плаского, округлого із омфалом або сплющеного денця, лисковані і підлощені:

$$D_{\text{вmax}} > H_{\text{п}}.$$

Діаметр вінця є найбільшим діаметром посудини, що перебільшує висоту посудини. Тип об'єднує види I/6a, б, II/10, 11, III/8, 9, IV/8, 9, V/8, VI/8, VIII/10 (рис. 180; 125, 22—30; 126, 20—26; 127, 20, 22, 23, 30; 128, 5—7; 130, 20, 21; 132, 48, 50—57; 134, 4; 135, 13; 138, а: 7, 9; б: 7; 139, а: 7, 9; 142, б: 5; 150, б: 5, 6; 151, 13—15) (див. горизонти I-УБ, Ia-УБ, II-УБ, III-УБ, IV-УБ, V-УБ, VI-Г, VIII-К розділу 3).

До типу входять посудини як плоскодонні, так і округлодонні, оскільки внаслідок фрагментованості матеріалу їх важко поділити за цим критерієм. Є підстави припускати, що плоскодонні посудини є великооб'ємними, оскільки діаметри вінців цілих форм є більшими за 20 см. За цим принципом до посудин малого і середнього об'єму відносяться види I/6, II/11, III/9, IV/9. Вони є переважно округлодонними сплющеними або із омфалом. Омфали характерні для ранніх видів I, II, III і IV горизонтів.

Пряма генетична спорідненість у посудин цього типу майже не простежується, тип є суто функціональним. За особливостями профілювання (обробка вінця, перегин стінки під вінцями), генетичну спорідненість можна бачити у видів I/6, II/10, III/8.

Тип 24 (рис. 192). Посудини із загнутими досередини вінцями, рівною стінкою, що переходить у округле денце (чашкоподібні), лисковані:

$$D_{\text{вmax}} = H_{\text{п}}.$$

Тип базується на виді V/7 (рис. 181) (див. горизонт V-УБ розділу 3).

Тип 25 (рис. 192). Посудини із загнутими до середини вінцями і стінкою, що різко звужується від вінців до вузького денця (тарілкоподібні), лисковані. Денця посудин не збереглися, тому можна лише припускати

наявність піддону-ніжки. Вірогідно, всі посудини мали малі об'єми:

$$D_{\text{вmax}} = 2H_{\text{п}}.$$

Тип є суто функціональним, чіткої спадковості у видах горизонтів не простежується. Тип об'єднує види I/6в, фрагменти посудин із горизонту Ia-УБ (рис. 29, 16, 18) (?), не виділені у вид, IV/9а, IV/10, V/9, VIII/11 (рис. 182; 132, 49; 133, 12) (див. горизонти I-УБ, Ia-УБ, IV-УБ, V-УБ, VIII-К розділу 3).

Тип 26 (рис. 192). Посудини із навскісно зрізаними до середини вінцями з модельованим внутрішнім ребром, що утворює уступ, та тулубом, що плавно звужується до плаского денця, лисковані і нелисковані:

$$H_{\text{п}} < D_{\text{взовнішній}} > D_{\text{ввнутрішній}}.$$

Тип об'єднує види VIII/6, 12 (рис. 183; 151, 12) і не виділену у тип посудину із горизонту VII-К (рис. 114, 22) (див. горизонти VII-К, VIII-К розділу 3).

Розподіл типів по горизонтах дозволив простежити динаміку їх розвитку і основні тенденції у змінах у керамічному комплексі регіону протягом часу побутування ККК. У результаті було виділено кілька періодів ККК. Загалом ці періоди відповідають усім запропонованим раніше схемам, основаним на періодизації ранньої залізної доби Надчорномор'я, у тому числі і Криму, що загалом, підтверджує правильність як методики класифікації, так і типологізації кераміки. Статичним показником, що визначає типи із різних функціональних категорій у рамках кількох послідовних горизонтів, є розташування найбільшого діаметру тулуба відносно висоти посудини (для закритих форм). Так, 0 або +-показник $HD_{\text{тmax}}$ характерний для типів 1, 2, 3, 4, 11, 16, 17, а також похідного пізнього типу 22. Усі вони окрім типу 22 належать раннім горизонтам (I, II, де вони існують у чистому вигляді; III, IV — співіснують із іншими типами, деякі із них продовжуються у пізніших горизонтах). Майже всі типи ранніх горизонтів відрізняються сферичним тулубом. 0 або (-)-показник $HD_{\text{тmax}}$ об'єднує типи 5, 12, 13, 14, 19, 20 і похідний 21. Вони є у горизонтах III, IV й іноді продовжуються у наступних. Горщи-



ко- і корчагоподібні категорії цих горизонтів представлені переважно біконічними посудинами. +-показник об'єднує типи 6, 9, 15, 22, частково 21, що відносяться до пізніх горизонтів V—VIII. Їм також властиві посудини із різким перегином вінця до тулуба. Характерним для ранніх горизонтів (I—IV) також є омфал на денцях лискованих посудин, у пізніших горизонтах він зустрічається дуже рідко. Лискованому посуду I і II горизонтів властиве ребро на переході плеча у тулуб.

Кілька типів, профілювання яких є оптимальним для функціонального значення, виявилися наскрізними. Це тип 3, що з'являється у білозерський час, маркує субстратне населення регіону, і, змінюючи орнаментацию і техніку її нанесення, а також техніку ліплення і обробки поверхні від горизонту до горизонту, доживає до останнього горизонту ККК і переходить у кераміку пам'яток пізньоскіфського часу. Наскрізними також є типи категорії мископодібні — 23 і 25, форма яких є оптимальною для функціонального значення. Тип 23 відомий аж у новітніх етнографічних колекціях, хоч походження його від ранніх фракійських мисок із загнутими вінцями у цьому регіоні вірогідне. Тип 25 присутній також на пам'ятках неklasичного гальштату або похідних від них.

Типи 1, 2, 6, 7, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 26 об'єднують у собі види із кількох горизонтів у хронологічній послідовності, маркуючи наявність генетичної спорідненості у керамічному комплексі і фактично формуючи основу для виділення історичних періодів. Типи 4, 5, 8, 9, 10, 12, 14, 19, 22, 24 є суто інноваційними, приходяться на початок періоду або маркують горизонт і зникають у наступному горизонті.

При розподілі типів по горизонтам поділ на категорії, тобто за функціональним значенням, не порушився. Виключення становить цілком інноваційна для Криму категорія банкоподібні, представлена одним видом.

На основі широкого кола аналогій можна констатувати превалюючий фактор у

розвитку гончарних традицій, пов'язаний із колом культур Гава-Голігради у горизонті I-УБ, посилення впливу традицій білозерської культури в Ia-УБ і II-УБ, появу нових форм, присутніх у чорногорівських похованнях, у III-УБ і продовження цього процесу в IV-УБ. Причому в останньому превалює знову західний імпульс, але вже пов'язаний із культурою Басарабі, чи то її впливами на Середньому Подністров'ї, але у цьому горизонті вперше з'являються традиційно передкавказькі риси. У V-УБ продовжуються деякі місцеві традиції при появі нових східних. VI-Г демонструє завершення зміни у керамічному комплексі, пов'язаної із Передкавказ'ям, і складання нового керамічного набору. VII-К продовжує місцеві традиції при появі нового західного імпульсу, наразі із ареалу гето-дакійських культур, причому у VIII-К цей вплив посилюється. Простежено також відсутність відмінностей у комплексах ліпної кераміки античних і варварських поселень.

Безперервний розвиток від горизонту I-УБ і Ia-УБ демонструють типи 1, 2, 3 категорії горщикоподібні, 11 — категорії корчагоподібні, 16, 17, 18 — категорії кубко/кухлеподібні, 23 (генетично споріднені види I/6, II/10, 11, III/8). Типи 1, 2, два варіанти типу 3, типи 11, 16, види I/6, II/10, II/11, III/8 типу 23 представлено лише у горизонтах I-УБ, Ia-УБ, II-УБ, III-УБ (на підлозі будівлі 2 під шаром обмазки). Тип 17, що з'являється у горизонті Ia-УБ, представлений у горизонтах II-УБ і III-УБ (у шарі над обмазкою будівлі 2). Тип 18, що з'являється у горизонті Ia-УБ, існує у горизонтах II-УБ, III-УБ (як на підлозі, так і над обмазкою будівлі 2), IV-УБ, V-УБ. Ці типи дозволяють виділення першого періоду у рамках горизонтів I, Ia, II, III-УБ (до загибелі будівлі 2) і констатують продовження традицій, що з'явилися у горизонті Ia-УБ до V-УБ включно. Інноваційними для періоду є типи 4, 17, 18 (від горизонту Ia-УБ), причому тип 4 продовження у наступних горизонтах не отримав (рис. 189—192).

Горизонт III-УБ демонструє появу нових типів, відсутніх у матеріалі із підлоги будівлі 2, до яких належать типи 12, 13. Типи 12 і



13 є інноваційними, причому останній продовжується у горизонті IV-УБ. Враховуючи те, що у IV-УБ так само продовжується тип 18, є підстави виділити другий період на основі горизонтів III-УБ (після загибелі будівлі 2) і IV-УБ. У рамках IV-УБ з'являється також 3 інноваційні типи: 5, 14, 19. Однак, беручи до уваги, що вони не отримують розвитку у V-УБ, а у самому цьому горизонті з'являється аж 5 нових типів, період варто обмежити III-УБ (після загибелі будівлі 2) і IV-УБ.

У горизонті V-УБ закінчує існування тип 18 і з'являються 6, 15, 20, 21, 24, тобто горизонт демонструє різку зміну керамічного комплексу. Тип 24 обмежується цим горизонтом, типи 15, 20 продовжують розвиток у горизонтах VI-Г, VII-К, VIII-К, типи 6, 21 — у горизонтах VI-Г і VII-К.

У горизонті VI-Г продовжують розвиток лише наскрізні типи 3 (варіант 2), 23, 25 ранніх горизонтів, майже усі інновації попе-

реднього горизонту (за винятком типу 24). З'являється тип 7, генетично споріднений із типом 6, що існує до останнього горизонту. Різко зменшується кількість типів і їх кількісного наповнення категорій корчагоподібні, кубко/кухлеподібні, майже відсутні мископодібні (1 екз. виду VI/8), на відміну від горщикоподібних, яких у горизонті аж 5 варіантів (не виключено, що це результат недолугого виготовлення посуду цієї категорії у горизонті), два із яких припиняють існування у цьому горизонті, один у наступному і два існують до VIII-К. Типи 15 і 20 також доживають до горизонту VIII-К, тип 21 — до горизонту VII-К. Горизонт VII-К демонструє появу типу 26, що продовжується у VIII-К, де також є кілька інновацій — типи 8, 9, 10, 22. Враховуючи те, що інноваційні типи горизонту V-УБ об'єднують кілька горизонтів, на їх основі (V-УБ, VI-Г, VII-К, VIII-К) виділяється третій період.

Розділ 4

ПЕРІОДИЗАЦІЯ КИЗИЛ-КОБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ЗАХІДНОМУ КРИМУ



4.1. Старший дотаврський період

*хронологія пам'яток (с. 92),
умови складання матеріального комплексу (с. 92),
питання етнічної належності (с. 93)*

4.2. Молодший дотаврський період

*хронологія пам'яток (с. 93),
особливості комплексу матеріальної культури (с. 93)*

4.3. Таврський період

*хронологія пам'яток (с. 94—95),
особливості комплексу матеріальної культури (с. 97),
могильники і поховальний звичай (с. 100),
дані антропології (с. 104),
рання історія племен кизил-кобинської культури (с. 105),
таври і Херсонес (с. 106—108)*

Ключовим моментом для накреслення історії Західного Криму у кінці XI—IV ст. до н. е. є періодизація кизил-кобинських пам'яток. Вона має відповісти на питання щодо культурних і історичних зв'язків населення, що лишило кизил-кобинську культуру. Основним матеріалом для визначення періодів є виділені хронологічні горизонти і об'єднані у типи види кераміки у їх межах.

Крім використаних у класифікації матеріалів закритих комплексів, на основі здійсненого типологічного аналізу при побудові періодизації залучено усі інші пам'ятки західної групи ККК. Матеріали, що вже аналізувались і опубліковані, задіяні із відповідними посиланнями. Аналіз кераміки і огляд матеріальної культури пам'яток ККК Західного Криму дозволив виділити три її періоди.

4.1. СТАРШИЙ ДОТАВРСЬКИЙ ПЕРІОД

Перший період хронологічно визначається датуванням горизонтів і їх комплексів, тобто другою половиною XI — серединою IX ст. до н. е. (НаА2—НаВ2), і є *старшим дотаврським* (СДП).

Найранішими поселеннями ККК (рис. 1; 2, а; 194) у Криму є пам'ятки саме Західного Криму. Поселення центральної групи Лугове, Фонтани та Тау-Кипчак, судячи із публікації (Колотухин, 1996, рис. 11, 17—20), є субстратними білозерськими, що не містять специфічного посудного набору парадної кераміки — однієї з основних ознак кизил-кобинського матеріального комплексу. Проте вони є синхронними або безпосередньо передують появі перших кизил-кобинських. Поселення Дружне-2, атрибутоване як раннє, ймовірно, з'являється у середині X ст. до н. е. (II-УБ) за наявністю типу 11. Окрім Уч-Башу і Сахарної Головки найранішим є поселення Мартинівська балка у районі Інкерману на правому березі р. Чорна і Балаклавське у верхів'ї Балаклавської бухти. Припускається поселення у районі с. Ново-Федорівка біля о. Сакське, вірогідно, що також датується СДП за знахідками фрагментів кераміки варіанту 1 типу 11 (Кутайсов, Ланцов, 1986, рис. 88, 203). Найранішим серед цих посе-

лень є Мартинівська Балка, де у керамічному комплексі є білозерські типи 1, 3 (варіант 2), 17, 23 (вид II/11) (рис. 138). Пізніше виникають поселення Уч-Баш і Сахарна Головка, на яких проживало, ймовірно, дуже споріднене населення, оскільки кераміка СДП цих поселень не різниться. Причому поселення Сахарна Головка містить матеріал другої половини IX ст. до н. е. (НаВ2/3) у більшому обсязі, ніж досліджена частина поселення Уч-Баш часу після загибелі будівлі 2. На жаль, зараз частково досліджене поселення Сахарна Головка майже повністю знищене будівництвом. Поселення Ново-Федорівка відоме за матеріалами розвідок. Присутні там зразки кераміки із канельованим орнаментом раннього типу дозволяють припустити його існування у межах СДП (рис. 139). За публікаціями матеріалу Балаклавського поселення присутність типів 23, 18, особливості орнаменталістики кераміки, наявність пателень дозволяють датувати його у межах СДП (Крис, 1981, табл. 25, 7; 27, 15; 30, 8, 19; 31, 6).

Некрополі цього часу у західній групі пам'яток наразі невідомі, щоправда для всього Криму таких виявлено всього три (Колотухин, 1996, рис. 3; 2006, рис. 22, 23). Варто зазначити, що подібна ситуація типова і для лісостепової зони українського Правобережжя передскіфського часу (НаА/В). До синхронних могильників інших груп ККК належать, перш за все, Донське та Суучхан, найраніші пам'ятки культури, керамічний посуд у яких представлено ранніми видами типу 18 (Колотухин, 1996, рис. 3).

Треба зауважити велику кількість знайдених гральних кісток-астрагалів, сильно стертих із боків (рис. 153, 6—9), у комплексах цього періоду, особливо горизонтів I-УБ і Ia-УБ.

Відомостей про світогляд населення, яке лишило пам'ятки західної групи ККК СДП, наявний матеріал надає дуже мало. Загалом це солярні знаки (хрести, свастики) на денцях посудин, антропоморфні знаки, що широко представлені у всіх культурах Північно-Західного і Північного Причорномор'я (рис. 188, 1—4). Особливий інтерес викликає зображення людського обличчя на стінці не-

лискової посудини із рівня давньої денної поверхні біля будівлі 1 розкопу 1 Уч-Башу (II-УБ) (рис. 188, 1).

Питання субстратного населення на території Західного Криму наразі є слабо вивченим. Проте, на північному узбережжі регіону і на лукомор'ї Каламіцької затоки є дві групи поселень доби пізньої бронзи, де простежуються деякі елементи західних культур (лискований посуд, декорований канелюрами і наліпами-виступами) (Колотухин, 2003). Вони припиняють своє існування перед появою поселень СДП (Кравченко, 2005, с. 43, рис. 5). Традиційно керамічний посуд свідчить про наявність субстратного населення білозерської культури на початку періоду на основі типів 1, 2 і 3. Типи 16, 23 і 25 посуду демонструють традиції, властиві культурам канельованого гальштату, насамперед, Гава-Голігради. На початку X ст. до н. е. (горизонт Ia-УБ) посилюється вплив білозерської культури із появою кількох властивих їй типів кераміки — 4, 17, 18. У середині X ст. до н. е. (II-УБ) знов проявляється вплив гальштатських культур, особливо Бабадаг, з'являються види, адаптовані від кераміки канельованого гальштату (наприклад, варіант 2 типу 11).

Етнічне визначення населення — носіїв східногальштатських культур не менш дискусійне, аніж ККК. Так, Б.В. Техов, порівнюючи матеріали Центрального Кавказу і Середньої Європи (кобанської культури і гальштату), зазначив, що населення цих двох регіонів є двома гілками індоєвропейських племен, що, загалом, не викликало серйозних суперечок (Техов, 1996, с. 101—104). Дискусійним є питання визначення етнічної належності населення на північ і на південь від хребта Стара Планіна. М. Гімбутас визначав фригійську належність населення, яке лишило кераміку із штампованим орнаментом у шарі Троя VIIb2 (XII—XI ст. до н. е.), що загалом відповідає матеріальному типові Нижнього Подунав'я і території Болгарії (Gimbutas, 1965, р. 325). М. Стефанович виступив проти такого визначення і зазначив, що фракійська етнічна належність цього населення вірогідніша (Stefanovich, 1974,



р. 101—105). Т.Д. Златковська погодилася із фракійською належністю обох гілок племен — північної і південної, але саме фракійцями назвала племена на південь від хребта Стара Планіна (мізійсько-фригійські). Північні ж, споріднені, племена вона визначила як гето-дакійські, що просунулися на південь із Карпатського регіону у середині II тис. до н. е. (Златковская, 1964, с. 1—9; 1971, с. 28). Тобто, принаймні у фракійській належності племен Нижнього Подунав'я дослідники дійшли згоди. Проте, тут варто зазначити наявність спільної риси для кераміки майже всіх культур Балканського півострова і заходу Малої Азії цього часу. Це — геометричний орнамент із подібними мотивами і композицією, а також загальна подібність форм посуду. Ці риси можуть свідчити, що означені культури були набагато ближчими між собою, ніж нам зараз може уявлятися.

Ясна річ, що поява кераміки фракійського типу не могла проходити без присутності її етнічних носіїв. Тому тут варто зазначити, що думка О.І. Тереножкіна стосовно своєрідності учбаської кераміки відносно інших культур Надчорномор'я, засвідчена у щоденнику С.Ф. Стржелецького, має рацію. ККК Західного Криму при білозерському субстраті СДП входить у ареал культур неокласичного гальштату, і є їх найсхіднішим проявом. Ця тенденція зберігається і у наступному періоді.

4.2. МОЛОДШИЙ ДОТАВРСЬКИЙ ПЕРІОД

Другий період припадає на другу половину IX — середину VIII ст. до н. е. (НаВ2/3 — НаС (рання фаза)) і є *молодшим дотаврським* (МДП).

Хронологія і механізм складання ранніх періодів ККК викликає чимало дискусійних питань у рамках вивчення населення ранньої залізної доби Північного Причорномор'я. Це ще більш ускладнилося останнім часом внаслідок подавлення низки пам'яток регіону відповідно до оновленої схеми центральноєвропейської хронології (Бруяко, 2004; Pare, 1996, р. 99—120). З іншого боку, «про-

BLEMНИЙ» молодший дотаврський період ККК, синхронний за аналогіями із комплексами НаВ2/3—НаС1 (ранній) Балкано-Карпаття, Північного Причорномор'я і Північного Кавказу, що за старою хронологічною схемою був розірваний у часі із попереднім періодом по причині слабкої наповненості матеріалом, синхронізованим в інших культурах з часом НаВ2. Проте, серед матеріалу, синхронізованому із чорногорівськими комплексами, початково датованими часом НаВ2, основна частина якого при перегляді хронології без утруднень увійшла до наступного періоду, виділилася група, що і стратиграфічно і типологічно займає проміжну позицію між комплексами Старшого (СДП) і Молодшого (МДП) дотаврських періодів. З іншого боку, більшість аналогій до матеріалу цієї групи надають речі із чорногорівських поховань, насамперед, із камерними конструкціями (Гошко, Отроценко, 1986; Махортьх, 2004), і це не дозволяє повністю відмовитися від виокремлення групи пам'яток Північного Причорномор'я, датованих часом НаВ2.

Кінець СДП маркується загибеллю будівлі 2 Уч-Башу (Kravchenko, 2005), на згарищі якого було знайдено уламок тридірчастого кістяного псалія з отворами на одній вісі. Ця подія припадає на фінал горизонту III-УБ, який датується близько кінця X — середини IX ст. до н. е., синхронний НаВ2 північнопричорноморських степів.

Є підстави припускати, що на початку МДП поселення Уч-Баш деякий час не функціонувало, оскільки основна кількість матеріалу цього періоду припадає на горизонт IV-УБ. Однак, доки ця пам'ятка лишається частково дослідженою, цей висновок є гіпотетичним. Поселення Сахарна Головка, навпаки, функціонувало на початку періоду. Крім цих пам'яток до періоду належать поселення Ашлама-Дере на внутрішній куесті Кримських гір. Є також підстави припускати поселення цього часу у верхів'ї Комишевої бухти. Проте, це припущення ґрунтується на одному фрагменті кубку типу 13 виду IV/4 із нижніх шарів зольника із матеріалом від кам'яної доби до часу раннього середньовіч-



ча, тому лишається гіпотетичним (рис. 2, б; 141, 1; 194).

Могильники цього часу у західній групі ККК наразі ідентифікувати не вдається. Часом НаВ2/3—НаС (рання фаза) датується також матеріал могильника Дружне І центральної групи, що ймовірно, відноситься до однойменного поселення. Поховальною конструкцією є підквадратна кам'яна скриня, незначно заглиблена у давню денну поверхню (Колотухин, 1996, рис. 9; 48).

Знаряддя на поселеннях, як і в попередній період, мають землеробський характер — зернотерки, розтирачи, товкачики, вкладені до серпів. Матеріал будівлі 3 Уч-Башу містить 35 прясел і їх уламків, що свідчить про розвиток прядильного ремесла і ткацтва. Учбаські матеріали також вказують на високий розвиток гончарного ремесла, як і у попередній період, за знахідками викидів керамічного браку. Традиції у виготовленні кераміки, деякі прийоми лискування і фарбування посудин констатують безперервність гончарних традицій на поселенні від раннього горизонту. Ті ж самі традиції простежуються і на матеріалах Сахарної Головки цього періоду.

Дослідження останніх років відкрили потужний центр виробництва залізних виробів на поселенні Уч-Баш, виникнення і функціонування якого також припадає на цей період. Центр було прив'язано до сусіднього родовища високоякісної залізної руди (Кравченко, 2010а). Оскільки дослідження виробничого центру тільки розпочато, висновки за його матеріалом тут не наведено, проте вже зараз можна припускати, що потужності виробництва було орієнтовано не тільки на потреби поселення, але і далеко за його межі.

Відомостей про світогляд, окрім петрогліфічних знаків на стінках і денцях посудин, немає. Цим періодом датуються кілька чорнолискованих посудин із наліпом у вигляді пташиної лапи на тулубі (рис. 137, 7, 8). Аналогії до подібних зображень наведено у попередньому розділі. В.І. Козенкова, інтерпретуючи подібні зображення на посудинах із Сержень-Юртівського могильника, семантично визначає їх як «образ» — стилізоване

обличчя, за характеристиками зображення близьке передньо- і малоазійським, у тому числі і троянським прототипам (Козенкова, 2002, с. 72), що може свідчити про єдині ідеологічні корені населення, що лишило усі ці культури.

Центральна і східна групи пам'яток за цього періоду представлена поселеннями Ашлама-Дере, епонімною пам'яткою Кизил-Коба, Таш-Джарган-2, Дружне-1. Можливо, до цього ж часу відноситься могильник Чуюнча (Колотухин, 1996, с. 124—133; Наукові фонди ІА НАНУ, кол. № 343).

Крім того, сумарно дотаврським часом датується ще два поселення західної групи, відомі за матеріалами розвідок — біля с. Кучки на схід від Чорноріченського каньйону і біля сел. Поворотне на лівому березі р. Бельбек, де відомі також і житла. Треба зазначити, що поселенські пам'ятки обох передскіфських періодів є не чисельними у Криму, проте існують протягом 150—300 років. Сліди пожеж на поселеннях не призводили до припинення життя на них, що, ймовірно, пов'язано із можливістю відновлення господарської діяльності. Можливо, це обумовлено їх розташуванням біля джерел сировини — високоякісних глин, гатей із болотною рудою та ін. Площа, на якій простежується суцільний культурний шар і скупчення археологічних об'єктів, на одному Учбаському поселенні становить більше 7 га (рис. 7). Із врахуванням площ мису Уч-Баш, які були зруйновані вибухом і будівництвом заводу, в давнину вона була втричі більшою, що робить це поселення одним із найбільших у передскіфський час на Півдні сучасної України (рис. 6).

Субстратна основа населення в цей період є місцевою, що демонструє відсутність різких демографічних змін. На користь цього свідчить продовження традицій попереднього горизонту у виготовленні кераміки. При цьому впливи інших культур у цей період демонструють двовекторність: при збереженні традиційних для попереднього горизонту впливів культур некласичного гальштату, як із Подунав'я, так і з Середнього Подністров'я, або спорідненим до



них, простежується поява типів, генетично пов'язаних із Передкавказзям. Це співпадає зі зміною історичної ситуації у регіоні. У цей період керамічний посуд поселень ККК Західного Криму з'являється у підкурганних похованнях степової смуги Надчорномор'я. Обидва передскіфські періоди демонструють певну генетичну спорідненість у трьох провідних категоріях кераміки — горщикоподібні, корчагоподібні, кубкоподібні. На обидва періоди припадає побутування типу 1, пов'язаного із гальштацько-білозерськими комплексами. Варіант 2 типу 11 є похідним від варіанту 1 цього ж типу гальштацько-білозерського комплексу СДП. Надалі він стає прототипом типу 12 початку МДП (III-УБ), який генетично пов'язаний із типом 14 кінця МДП (IV-УБ). Тип 18, що має білозерські прототипи, також існує протягом обох дотаврських періодів.

4.3. ТАВРСЬКИЙ ПЕРІОД

Третій період, відповідно до датувань горизонтів, починається у другій половині VIII ст. до н. е. (V-УБ) і продовжується на пам'ятках західної групи ККК до середини IV ст. до н. е., закінчуючись нівелюванням ККК і, ймовірно, поглинанням її пізньоскіфською. Саме на цей період припадає поява скіфів у степах Східної Європи і грецька колонізація регіону. За цього часу місцеве населення Південного Криму отримало назву у античних писемних джерелах, і тому, враховуючи спадковість рис матеріальної культури у зазначений період, його варто назвати *таврським* (ТП). Таким чином, ми підтримуємо висновок І.М. Храпунова і Х.І. Кріс про початок формування етнічних ознак у матеріальній культурі населення, що у писемних джерелах отримало назву «таври», у пізніший від складання ККК час: у другій половині VIII ст. до н. е., як вважає І.М. Храпунов, а не у VII ст. до н. е., згідно з визначенням Х.І. Кріс (Крис, 1981; Храпунов, 2003, с. 56, 57).

Як свідчать писемні джерела, узбережжя Чорного моря було відоме грекам ще за часів архаїки. Згадуються місцеві народи

і племена, однак назва «таври» як етнонім з'являється лише у V ст. до н. е. З цього часу таврами греки безперечно називали місцеве населення передгір'їв і гір Південного Криму, яке лишило ККК. Цей етнонім має визначати те населення, з яким греки безпосередньо зіткнулися під час заснування перших поселень у Західному Криму, а також у Східному, що хронологічно припадає на середину — останню чверть VI ст. до н. е. Цілком можливо, що в той час деякі поняття, в тому числі, і міфологічні втратили своє семантичне навантаження, і поняття «таври» отримало інший цілком певний сенс — ним називали тубільців Кримських гір і передгір'їв. Оскільки матеріальна культура виділеного періоду не зазнає докорінних змін, ніщо не заперечує його визначенню як таврського.

За хронологічним визначенням період можна умовно поділити на дві фази. Поділ на фази відповідає хронорозподілу видів, датованих за аналогіями у інших комплексах, і за знахідками ліпної кераміки ККК у античних комплексах та наявністю античної кераміки у варварських. Перша фаза (ТП-1) починається у другій половині VIII ст. до н. е. або на початку VII ст. до н. е., і змінюється другою фазою (ТП-2) у другій половині VI ст. до н. е. із появою перших античних поселень у Західному Криму. ТП-2 продовжується у цьому регіоні до середини — кінця IV ст. до н. е. і закінчується зникненням варварських кизил-кобинських поселень у процесі розширення території Херсонеської держави.

На цей період (рис. 2, в, г; 194) припадають пізні комплекси Сахарної Головки, з'являються поселення Чорна Річка і Мікензієві Гори, а також Інкерманське. Як видно із розподілення керамічних видів по горизонтах і типах, поселення Сахарна Головка, Чорна Річка і Мікензієві Гори припиняють своє існування до середини VI ст. до н. е. (рис. 147, 1). В їх керамічних комплексах наявний лише ранній вид врізаного орнаменту лискованої кераміки (види VI/6, VI/7) без використання гребінця, який відомий вже у ранніх комплексах Керкінітиди. Підйомний матеріал дозволяє припустити існування поселення на г. Сахарна головка у



VI—IV ст. до н. е. (вид VII/4, VIII/7), що також підтверджує знахідка фрагмента античної сіролискованої кераміки (Соловьев, 1922, інв. № 718/С) (рис. 140). Із горизонтом V-УБ (друга половина VIII — початок VII ст. до н. е.) синхронізується виникнення поселення Альма-Кермен центральної групи ККК (Кравченко, 2007, с. 282—294). Землянка на поселенні Чорна Річка, що не є закритим комплексом, містить матеріал другої половини VIII — середини VI ст. до н. е. (V-УБ, VI-Г) (рис. 142).

Інкерманське поселення (рис. 146) за наявністю кераміки горизонту VI-Г (VII — середина VI ст. до н. е.) також виникає на самому початку періоду (типи 15, 20) (Крис, 1981, табл. 19, 5; 28, 4, 11), але знахідки кераміки із горизонту VII-К (середина VI — кінець V ст. до н. е.) (вид VII/4) (Крис, 1981, табл. 21, 1; 28, 3, 10) продовжують умовний час його функціонування до V ст. до н. е. Треба зазначити, що Інкерманське поселення демонструє доволі значну кількість керамічних типів, які за орнаментациєю і формою відповідають західному варіанту кобанської культури середнього етапу (Крис, 1981, табл. 24, 4; 29, 13, 16).

Існує ціла низка поселень західної групи, матеріали яких відомі лише за короткими повідомленнями у науковій літературі. Серед них є кілька кизил-кобинських, про які зазначено, що вони містять кераміку із врізаним орнаментом, але там відсутні посудини, орнаментовані гребінцем. Це також може вказувати на їх належність до ТП-1 (друга половина VIII — середина VI ст. до н. е.). Це поселення Шверинське, Маячне і Докове (див. додаток). Серед поселень центральної і східної груп ККК до ТП-1 також відносяться Альма-Кермен, Карагач, Холодна балка, Таш-Джарган-1, Симферопольське (Колотухин, 1996, с. 136—141). Треба зазначити, що поселення центральної групи, такі, як Альма-Кермен, Карагач, Холодна балка і ще кілька пам'яток долини р. Салгир у районі м. Симферополь (рис. 2, в), містять багатший матеріал, ніж пам'ятки західної групи (Чорна Річка, останній горизонт Уч-Башу), знахідки з яких відносно салгирських вигля-

дають досить провінційно. Не виключено, що пам'ятки центральної групи безпосередньо передують західним і превалюють над ними протягом усього періоду. Найбільше з відомих поселень у групі західних — Уч-Баш — зникає на початку періоду.

Не раніше другої половини VI ст. до н. е. (ТП-2) (рис. 2, г) виникає нове поселення біля Альма-Кермену (Дашевская, 1963, с. 205—210) (рис. 147), що є синхронним появі ККК кераміки у комплексах заснованого цього часу античного поліса Керкінітіда (тип 15, вид VII/4). Кераміка поселення на 5-му км Балаклавського шосе (Сарандинакіно-2) (рис. 147, 2, 3; 150, в) не містить орнаменту гребінцевою насічкою і датується другою половиною VI — кінцем V ст. до н. е. (VII-К) (Савеля, 1994, с. 235, 236; 1997, с. 88, 89) (рис. 155) (див. додаток).

У першій половині IV ст. до н. е. на усіх варварських поселеннях цього періоду ранішого часу життя припиняється. Натомість у V—IV ст. до н. е. з'являється щонайменше вісім невеликих поселень на територіях, що межують із хорою Херсонеса: Комишеве (Рибна гастрономія) (рис. 150, с), Трактирний міст (рис. 115—119), Енергетик (рис. 144), Південно-Донузлавське (рис. 148, 1—5), Володимирівка (рис. 148, 9), Лабораторне (Кеткартова круча) (рис. 147, 5, 8; 151), Кавказ (рис. 121, 4—10, 12—14), Октябрське (рис. 12; 121, 1—3; 145), Карань-2. Кераміка, відома на цих поселеннях, відповідає типам 7, 9, 10, 15, 20, 22, 26 (рис. 148; 149). Така саме кераміка присутня у античних комплексах Керкінітиди, на Маячному півострові (Страбонів Херсонес) (рис. 141, 3), у верхів'ї Комишевої бухти (рис. 141, 4—14), Херсонеса, Чайки (рис. 122, 1—6; 148; 149), Панського I (Hannestad, *ect.*, 2002, pl. 86), Маслин (Латышева, 1996), на вул. Санаторській м. Євпаторія (рис. 122, 7, 8), де датується до середини — кінця IV ст. до н. е. Причому у другій половині IV ст. до н. е. продовжують існувати поселення Октябрське і Карань-2. Кераміка, характерна для цього часу, з'являється на пам'ятках куест — Таш-Аїр і Кизик-Кулак-Кая (рис. 148; 149) (див. додаток, рис. 155; 156). Гребінцева насічка на кизил-кобинських посудинах



також присутня на поселеннях Мікрюкове, Хомутове, Стрілецька Балка, Каламітське, Поворотне (Софії Перовської), Каді-Су, Сем'якіни Висоти.

Певні ідеологічні уявлення, ймовірно, відобразилися на низці знакових зображень, представлених на кераміці ТП. Це прості хрести і позначки на орнаменті лискованих кубків (рис. 188, 6; див. також: Колотухин, 1996, рис. 39, 10/40, 23; 44, 7), відомі також і в інших культурах Надчорномор'я, зокрема, Козія-Сахарна (Кашуба, 2000, с. 336, рис. 34, 1, 2).

На низці поселень зафіксовані так звані поховання у господарчих ямах — у Чорній Річці, Інкерманському і Сарандинакіному-2 (рис. 10, ями 15, 19, 24; 150, а), на чому не можна не зупинитись, оскільки таке явище відоме і в інших культурах Надчорномор'я (Крупнов, 1957, с. 34; Лесков, 1965, с. 187, 188; Крис, 1981, с. 14—15). Оскільки ці комплекси не містять нічого, що вказувало б на певний ритуал, окрім начебто зібганого кістяка, ми не маємо підстав говорити про поховання. Скорше, тут мова йде про скинутий до ями і закиданий сміттям і землею труп.

Поселенням цього етапу і дослідженню їх матеріалів уваги майже не приділялося. Усі поселення ТП західної групи відомі за матеріалами епізодичних розкопок або розвідок, тому говорити про їх планування і традиції домобудівництва наразі неможливо. У колекціях нині нараховується хіба що не більше десятка речей, які можна визначити як давні знаряддя. Це пряслиця і важки (рис. 102, 3; 104, 3; 105, 2; 106, 3; 119, 9; 151, 17) (Крис, 1981, табл. 8, 28—38), точила (рис. 97, 7; 151, 18), розтирачі (рис. 16), їх уламки, кам'яні сокири (рис. 142, b: 10), а також прикраси — підвіски із мушлів серцевидки, бронзові обручки-змійки (рис. 106, 4), бронзові спіральні браслети (рис. 151, 19).

За матеріалами поселень характер господарства населення, яке лишило вище перелічені пам'ятки, характерний для людності, що мешкає в гірських зонах. Це комплексне господарство, де превалююча частка прибутку приходить на найбільш рентабельні галузі, а інші існують як допоміжні. Земле-

робство, як галузь господарства, існувало, особливо в родючих річкових долинах, що простежується на матеріалах поселень. Osteологічний матеріал поселень свідчить про мисливство і рибальство. Окремо стоїть питання про морське піратство. Це питання щодо тубільного населення Криму ніколи не ставилося, тому може бути висвітлене лише за повідомленнями античних писемних джерел. Найпоширенішим типом господарства в Гірському Криму у другій половині VIII — IV ст. до н. е. (ТП) було скотарство, його альпійський тип. Екологічні особливості, наявність пасовиськ і джерел питної води дозволяла цьому напряму розвиватися найбухливіше. Похідним від нього можна вважати вовнопрядильне ремесло, що фіксується на поселеннях по знахідках значної кількості пряслиць великого діаметру (Каламітське, Микензієві Гори). Знахідки крем'яних скребачок вказують на існування чинбарства, що також досить поширене серед суспільств із превалюючою роллю скотарства. Провідна роль інших видів ремесла, як то керамічного, ливарного та інших не простежується.

Переважна частина поселень другої половини VI — середини IV ст. до н. е. (ТП-2) у Західному Криму тяжіє до античних поселень, тому вони потребують окремого огляду³. У VI ст. до н. е. у Західному Криму основні типи ліпної кераміки являють собою результат розвитку раніших типів, які з'являються у ККК у другій половині VIII — VII ст. до н. е. в комплексах поселень Сімферопольське, Інкерманське, Загайтанське, пізній горизонт Сахарної Головки, Чорна Річка, Холодна Балка, Таш-Джарган і т. ін. У VI — IV ст. до н. е. типи, що генетично пов'язані із ними, представлені на поселеннях класичної ККК Західного Криму. До цієї групи входять поселення Гераклеїського півострова, Інкерманської

³ Каталог пам'яток із коротким описом матеріалу вміщено у додатку. Там само наводяться посилання на джерела і бібліографія. Нумерація у дужках відповідає нумерації на рис. 154—156. Оскільки матеріал опубліковано неповністю, по північному узбережжю наводяться дані всіх атрибутованих, як кизил-кобинські, поселень ТП-2.



і Балаклавської долин, західних передгір'їв, міжрядових знижень і гірських долин Західного Криму, а також ліпна орнаментована кераміка із античних комплексів і шарів Керкінітиди, що датуються кінцем VI — зламом V/IV (але не пізніше середини IV) ст. до н. е., Панського I, Маслин і деяких інших античних поселень Північно-Західного Криму (Савеля, 1987, с. 16—18; Кутайсов, 1987, с. 27—40; Латышева, 1996, с. 56—61, рис. 1; 2; Hannestad, Stolba, Scegllov, 2002, p. 85).

Найпоказовішим хроноіндикатором кераміки ТП ККК також є мотив і стиль орнаменту. У Північно-Західному Криму до зламу V/IV — середини IV ст. до н. е. (Кутайсов, 1987, с. 30), а у Південно-Західному до середини IV ст. до н. е. (Савеля, 1996, с. 13—17) продовжує побутувати врізаний орнамент, нанесений в техніці прокреслених ліній, виконаних гребінцевим інструментом. Ця традиція з'являється у регіоні в середині VI ст. до н. е. Починаючи з цього часу, орнаментальні мотиви і композиції втрачають свою чітко виражену зональність, представляють собою лінії, що перетинаються, утворюючи на орнаментальному полі геометричні фігури, іноді заповнені штрихуванням, або ж композиції із трикутників вершиною вниз чи вгору, чи то смуг трикутників, заповнених штрихуванням.

У комплексах кінця V — середини IV ст. до н. е. (VIII-K) з керамікою ТП-2 орнаментация гребінцевою насічкою зустрічається систематично, частіше у вигляді заповнення геометричних фігур, простору поміж лініями або кайми, що обмежує орнамент у верхній частині посудини. У IV ст. до н. е. гребінцева насічка стає невід'ємним атрибутом ККК кераміки, при цьому ані орнаментальні фігури, ані композиції істотно не змінюються (Дашевская, 1963, с. 205—210; Сенаторов, 1988, с. 99, 100; 1998, с. 13; 2002, с. 18). Цілоком можливо, така зміна у технології орнаментации має стадіальний характер і пов'язана зі спрощенням технології нанесення орнаменту, свого роду уніфікацією типів. За спостереженнями автора, масово у комплексах такий орнамент на кераміці з'являється разом з горщикоподібними посудинами без

лискування, орнаментованими пальцевими або паличковими вдавленнями по вінцю або неорнаментованими (варіант 2 типу 3). Комплекси із античною керамікою надають датування гребінчастої насічки не раніше IV ст. до н. е.

Поселення з керамікою горизонту VII-K (прокреслений гребінцевий орнамент) розташовані на північному узбережжі Гераклейського п-ова і в його східній частині: Карантинне, (№ 4); Стрілецьке, (№ 5); Шверинське, (№ 6); Комишеве, (№ 7); Казаче, (№ 8); Маячне, (№ 9); Докове, (№ 1); Сарандинакіне, (№ 2); Балка Бермана, (№ 10); Мраморне, (№ 11); Лабораторне, (№ 13); Сарандинакіно-2, (№ 17). Усі 6 поселень північного узбережжя часу розповсюдження кераміки із гребінцевим прокресленим орнаментом існують в одному широкому хронологічному проміжку (VI—V ст. до н. е.) (рис. 154), а в кінці VI — на початку V ст. до н. е. достовірно існують три поселення — Карантинне, Маячне і Комишеве, (№ 4, 9, 7), причому Комишеве датується за фрагментом хіоської пухлогорлої амфори, знайденим у господарчій ямі разом із корчагою типу 15 виду VII/4a (рис. 150, с). Воно, швидше за все, припиняє існування до виникнення раннього розмежування у північній частині Гераклейського п-ова, появу якого Г.М. Ніколаєнко відносить до кінця V — першої половини IV ст. до н. е. (Николаенко, 1999, с. 25). Поселення Стрілецька балка за знахідками грецької імпортної тари існує у V — першій половині IV ст. до н. е.

У східній частині півострова, крім Лабораторного (№ 13) і Сарандинакіного-2 (№ 17), усі поселення синхронні і за керамічним комплексом типологічно атрибутують ККК Західного Криму VI — IV ст. до н. е. Поселення Лабораторне за знахідками античної кераміки існує у V—IV ст. до н. е., Сарандинакіно-2 доживає до початку — першої половини IV ст. до н. е. і передуює розмежуванню хори. Враховуючи наявність попелястих шарів, перекритих античною агротехнічною спорудою ділянки № 338, поселення загинуло у пожежі (Николаенко, 1999, с. 22). Припускається існування у V—IV ст. до н. е.



поселення Волового (№ 12), відомого за матеріалами розвідок (рис. 155).

Окремо виділяються комплекси поселень з керамікою, орнаментованою гребінцевою насічкою, що з'являється у першій половині IV ст. до н. е. За винятком матеріалів розвідок, вони містять лише певний відсоток кераміки, декорованої насічками дрібнозубим гребінцем (30—50 %). На північному узбережжі таких поселень два — Карантинне і Маячне (№ 4, 9). У східній частині Гераклейського п-ова нараховується три поселення: Сарандинакіно-2 (№ 17) з керамікою і з прокресленою орнаментациєю, і з виконаною у техніці насічок дрібнозубим гребінцем; Мікрюкове (№ 3) і Хомутове (№ 14), відомі за матеріалами розвідок, містять кераміку, декоровану насічкою. Античного матеріалу VI ст. до н. е. у комплексах цих пам'яток немає, кераміка V ст. до н. е. поодинокі (рис. 154; 155).

Із появою хори Херсонеса (Николаенко, 1999, с. 24—32, рис. 17) у IV ст. до н. е. узгоджується зникнення майже усіх поселень ККК на північному узбережжі. У східній частині Гераклейського п-ова їх фіксується три (Волове (?), Лабораторне, Сарандинакіно-2, (№ 12, 13, 17)), по хребту висот, що обмежують Гераклейський п-в зі сходу, продовжують існувати чотири поселення — Октябрьське (№ 15), Кавказ (№ 18), Енергетик (№ 20) і Безіменне (№ 19), на чому варто зупинитися детальніше (рис. 155).

У археологічній літературі впродовж кількох десятиліть було поширено тезу про існування низки поселень IV ст. до н. е. по хребту Сапун-гори. Датування IV ст. до н. е. дозволило припустити їх співіснування з античними садибами, в яких також припускалась наявність негрецького залежного населення (Савеля, 1974, с. 338; 1975, с. 100 — 102; 1979, с. 173; Николаенко, Савеля, 1975, с. 331 — 332; Щеглов, 1985, с. 90—94). У результаті перегляду археологічних джерел виявилось, що в основному археологічні матеріали представлені розвідками, тому можуть свідчити про присутність там кизил-кобинського населення у широких хронологічних межах. Пізніше розкопками було встановлено наяв-

ність лише трьох поселень у районі селища Октябрьське (№ 15), на території садівничого товариства «Енергетик» (№ 20) і в урочищі Кавказ (№ 18) (рис. 154; 155), а також було частково досліджено поселення Чорна річка, що датується ранішим часом. Відповідно до матеріалу, перші три поселення існують близько середини IV ст. до н. е. і не пізніше IV—III ст. до н. е. Типологічно керамічний матеріал із них об'єднується в єдиний комплекс, що свідчить про синхронне їх існування і зближує із іншими синхронними поселеннями Інкерманської і Балаклавської долин та на Безіменній висоті (№ 19) (Савеля, 1974, № 1—5, 8; Сенаторов, 1998, с. 12). Кераміка поселення Кавказ датується за античною серединою IV ст. до н. е. Античний матеріал поселення Октябрьське чіткої дати не дає, а на поселенні Енергетик представлений фрагментами амфор IV ст. до н. е. Практично усі досліджені поселення східного кордону Гераклейського п-ова загинули у пожежі. Про це свідчать стратиграфічно зафіксовані її сліди, перекриті будівельними рештками античних садіб, виноробень і інших комплексів з керамічним матеріалом елліністичного часу, які немає підстав пов'язувати із населенням, що полишило ККК (Савеля, 1985, арк. 9 — 19; 1987, арк. 5 — 8). Могилиники, згадані у літературі, відомі лише за окремими похованнями, виявленими розвідками. У даному випадку можна говорити про чітко зафіксовані археологічно впускні одиночні поховання (кремація у гераклейській амфорі IV ст. до н. е.) і декілька інгумацій пізньоантичного (?) часу (Савеля, 1974, с. 338; 1979, с. 398; 1979а, арк. 24; 1985, л. 10).

Керамічний комплекс Безіменного поселення на південному сході Гераклейського п-ова за аналогіями як у місцевій кераміці, так і в керамічних комплексах культур доби раннього заліза Надчорномор'я датується V—IV ст. до н. е. (рис. 157). Наявність культових ліпних антропоморфних фігурок у комплексі знахідок цілком поселенського типу вказує на постійний характер поселення ККК (Kravchenko, 2005, р. 116—125). Амфорний матеріал другої половини IV ст. до н. е., що зустрічається у мішаних шарах, напевне, від-



носиться до раннього етапу існування античної садиби, дослідженої на висоті Безіменна. Зольний прошарок, що виник на рівні давньої денної поверхні і в якому, головним чином, і були знайдені фрагменти ліпної кераміки, і залишки шарів із слідами пожежі у нижніх доантичних горизонтах дозволяють припускати загибель кизил-кобинського поселення у вогні. Проте, стверджувати це неможливо по причині руйнування шарів будівельними залишками античної садиби.

У другій половині IV ст. до н. е. на Сапунгорі продовжує існування лише поселення Октябрьське, розташоване на кордоні Гераклейського п-ова, у нижній течії р. Чорна, захищене складним рельєфом. Нижні шари споруди, розкопаної на його території, датуються останньою чвертю IV ст. до н. е. (Савеля, 1985, л. 19) (рис. 156). Питання про верхню дату поселення Енергетик і можливих двох горизонтах поселення Кавказ, найпізніший із яких може об'єднатися чи бути синхронним поселенню Енергетик, вирішиться лише після проведення подальших польових досліджень.

Таврський період починається серйозними демографічними змінами, що демонструє матеріальна культура. Майже усі типи кераміки на початку періоду є інноваційними. Типи кераміки попереднього періоду, що продовжуються у цей період, мають передкавказьке походження, як і ті, що є інноваційними на початку періоду. Тут на перший план виходять аналогії у зміні матеріальних типів у протомеоцьких пам'ятках, наприклад, могильниках Фарс, Пшиш, Ніколаєвському, де межа періодів також припадає на середину VIII ст. до н. е. (Эрлих, 2001, с. 238—242). Подібну до передкавказьких і прикубанських пам'яток кераміку демонструють старожитності, ототожені із сіндами (Крушкол, 1976, с. 159, рис. 1). Ймовірно, Крим був ще одним напрямком прямих контактів Передкавказзя у цей час. А з другої половини VI ст. до н. е. у ТП-2 у керамічному комплексі ККК Західного Криму простежуються вже інші традиції, генетично пов'язані із населенням Нижнього Побужжя і гето-дакійським світом. Протягом другої

половини VIII — середини IV ст. до н. е. (ТП) парадна кераміка (категорії корчагоподібні, кубко/кухлеподібні, мископодібні) майже не отримує нових типів за дуже поодиноких винятків. Господарський посуд демонструє нові типи у кожному горизонті, з'являється категорія банкоподібні, але повної зміни типів немає.

Центральна і східна групи пам'яток ККК існують незначно довше західної. Перш за все йдеться про матеріал нижніх шарів Неаполя Скіфського (Дашевская, 1958, с. 248—271), поселення Шпіль (Храпунов, Власов, 1995, с. 28—35), Таш-Джарган-3, Дружне-3 (Колотухин, 1996, с. 146, 147, рис. 46, 12).

Специфічною рисою пам'яток ККК Західного Криму є значна перевага поселенських пам'яток над поховальними. *Могильники* на цій території нечисельні. А відомі — демонструють цілковиту відсутність закритих комплексів. Тому синхронізація поселенських і поховальних комплексів можлива у переважній більшості випадків тільки як можливість співіснування. Віднесення певного могильника до того чи іншого поселення або горизонту за суто археологічними методами майже неможливе. Аналітична археологія надає можливість побудови схеми інтерпретації деяких проблемних питань, пов'язаних із трансформацією поховального обряду і можливістю його співвіднесення з тим чи іншим типом матеріальної культури.

При існуванні суттєвих відмінностей у матеріальній культурі і, перш за все, у керамічному комплексі різних періодів ККК немає підстав для поширення на неї етнікону «таври», уперше вжитого у античних джерелах Геродотом у V ст. до н. е. Цим етніконом належить іменувати лише реально синхронний колонізацій етап. При цьому варто все ж таки допускати тимчасове співіснування попереднього і нового інфільтрованого населення у відмежованих ландшафтних зонах, що цілком можливо для гірської місцевості. Здавалося б, це питання цілком логічно було б вирішити на матеріалі могильників.

У вивченні будь-якої археологічної культури одним із основних питань виступає інтерпретація змін як трансформаційних,



так і кардинальних у поховальній обрядності. Інформація, здобута шляхом аналізу поховальних пам'яток, дає можливість реконструкції структури давніх суспільств, світогляду та в деякій мірі — особливостей їх економіки. Але, насамперед, матеріали поховань слугують вивченню соціальної структури суспільства, без принаймні приблизної реконструкції якої неможливі будь-які історичні побудови.

Стадіальність у розвитку будь-якої спільноти, відправною точкою якого є виникнення звичаєвого права, котре традиційно розвивалось, перетворюючись у ідеологічні засади, визначаючи світосприйняття людей, приховано зв'язувала послідовні ланки еволюції поховальної традиції (або будь-якого ритуалу), яка, таким чином, несе у собі інформацію у двох річищах. Обряди вказують на стадіальний рівень даної спільноти. Об'єкти комплексу і суб'єкти, долучені до обрядів і поховального комплексу, визначають місце похованого у комплексі і самому суспільстві. Інакше кажучи, поховальний комплекс візуально (за артефактами) пов'язується з рівнем класифікації «археологічна культура» (для додержавних форм суспільств). Таким чином, вони є поняттями ближчими між собою, аніж із поняттям «суспільний розвиток», яке наближається до сфери етнічного.

Передгір'я Криму за доби раннього заліза демонструють нам строкаті поховальні звичаї. При цьому виділення специфічних для Гірського та Передгірного Криму рис поховального звичаю зводилося завжди до констатації місцевого автохтонного характеру культури, а спільні риси із сусідніми надчорноморськими культурами навіть не пробували шукати.

Питання зміни населення у регіонах, дані про які містяться у писемних джерелах, були вирішені позитивно при подібній археологічній ситуації. При аналізі поховальних пам'яток Греції постмікенського часу було встановлено, що феномен одиночних поховань, а саме, цистових гробниць призводить до виділення і ідентифікується з можливим новим елементом у населенні Греції у постмікенський період. Так званий «горизонт

цистових гробниць» визначається як дорійський: він приходить на відмінну від попередніх еру руйнувань мікенських палаців, визначаючись традиційною датою появи дорійців (Snodgrass, 1971, p. 177—179).

У процесі розгляду такого складного явища, як трансформація поховального звичаю під дією зовнішньоекономічного фактора, соціальне адаптивне середовище є домінантним стосовно прийшлого. Так, у Західній Європі вплив античної цивілізації на місцеві варварські культури призвів як то до змін у V ст. до н. е. поховальної обрядності на соціальному щаблі аналізу (що за вітчизняною методикою може бути визначеном як етнічний показник) у варварів, так і до колапсу їхнього суспільства згодом, як породження порушення соціального балансу у примітивнішому суспільстві (Cunliffe, 1988, p. 33). Щоправда, традиції тубільців на поховальну обрядовість греків впливу не отримали, що, перш за все, є свідченням відсутності інкорпорування прийшлої людності у місцеве суспільство, оскільки структура і економіка грецького суспільства була досконалішою, тобто стійкішою до зовнішніх факторів.

Стан (зібганий/випростаний), як поховальний звичай, перш за все стосується сфери вірувань, пов'язаних із уявленням про смерть, тому цілком правий Д. Кларк, який доходить наступного висновку з приводу інтерпретації даних, що походять із вотивної сфери. У виключно археологічному контексті інтерпретація даних релігійної сфери має бути спекулятивною і призводити до слабо варіативної природи і комплексності збережених джерел. Загальна модель призводить до висновку, що соціокультурна система має тенденцію до збереження зниклих згадок про їх колишні траєкторії і середовища існування обох — матеріального артефакту і соціальних конфігурацій, а також усної традиції (Clarke, 1968, p. 112). З цієї точки зору немає ніяких підстав ототожнювати зібгані поховання некрополя Херсонеса і кам'яних скринь ККК, оскільки у них немає спільних рис соціального і (або) етнічного щаблю для порівняння. Отже на час їх появи у Криму вони не мали нічого спільного.



До ТП (друга половина VIII — IV ст. до н. е.) належать усі відомі могилиники кам'яних скринь західної групи пам'яток ККК. Одним з найраніших поховань є основне підкурганне поховання у кам'яній скрині у Верхньо-Юхариній балці на Гераклеїському півострові (Савеля, Савеля, 1993, арк. 13—21). Там серед інвентарю і у курганному насипі знайдено кераміку, що відповідає типам другої половини VIII ст. до н. е. (V-УБ) — уламки корчаг типу 15 (рис. 142, b: 6—9), кубків типу 20 (рис. 142, b: 1—4), мисок типу 23 (рис. 142, b: 5) (див. додаток, № 55).

Інвентар усіх могилиників кам'яних скринь неодноразово аналізувався і особливих відмінностей не містить. Проте, слід зазначити, що у скринях без огорож знайдено більшу кількість прикрас. Це бронзові браслети (Репников, 1909а, рис. 29), представлені усіма типами, виділеними В.А. Колотухіним на матеріалах могилиника Дружне-2, у тому числі литі, із підтрикутної платівки (Репников, 1909а, рис. 29, 1, 13, 15, 17, 19), що датуються з кавказькими аналогами не пізніше VIII—VII ст. до н. е. (Крупнов, 1960, с. 296; Козенкова, 1982, с. 22; Колотухин, 1987, с. 17); шийні гривні, у тому числі виті, що відносяться до ранніх наборів (Репников, 1909а, рис. 28, 37; 29, 5); окуляроподібні привіски (Репников, 1909а: рис. 28, 41, 46); литі масивні сережки (Репников, 1909а: рис. 28, 44; Крис, 1981, табл. 33, 20), що за кавказькими матеріалами датуються не пізніше VI ст. до н. е. (Крупнов, 1960, с. 235); лита бронзова пронизка із щитком у вигляді трилисника (Репников, 1909а, рис. 28, 31), подібна до знайденої у келермеському кургані 15, п. 5 (Алексеев, 2003, рис. 17, 3). Для кам'яних скринь без огорож також властиві знахідки пастових намистин із вічками, щоправда, зустрічаються вони і у скринях з огорожами (Репников, 1909а, рис. 28). У скринях без огорож також відома основна частина предметів озброєння із колекцій кам'яних скринь. Акинаки знайдено у Мал-Музі (Репников, 1909а, рис. 17; 22), Скелі (Репников, 1909а, рис. 29, 8), Біюк-Мускомії (Крис, 1981, табл. 39, 1). Із могилиника Мал-Муз походить залізна сокира (Репников, 1909а, рис. 23). До ранніх також відносяться

частина сагайдачних наборів, належна, судячи із публікації, до кам'яних скринь з огорожами — дволопатеві черешкові вістря із могилиників Біюк-Мускомія, і гряди Д Черкес-Кермена (Крис, 1981, табл. 39, 2; 41, 1—4, порівн.: Алексеев, 2003, с. 318, рис. 10, 13, 14), а також великі черешкові трилопатеві вістря із шипом типу келермеських (Алексеев, 2003, с. 387, рис. 15; 20, 1; 24) із Черкес-Кермена (Крис, 1981, табл. 40, 4, 5; 41, 5—11).

Інші предмети інвентарю присутні у обох групах кам'яних скринь. Сагайдачні набори, окрім зазначених вище, сумарно датуються VI—IV ст. до н. е. (Репников, 1909а, рис. 28, 23—28, 45; Крис, 1981, табл. 33, 1—14; 39, 5—13; 40, 6; 41, 17—38). В.А. Іллінська датувала поховання із подібними сагайдачними наборами VI—V ст. до н. е. (Галанина, 1977, с. 42, 46). Проте, тригранні вістря із короткою втулкою та шипом у верхній частині втулки зустрічаються, хоч і дуже рідко, у сагайдачних наборах V—IV ст. до н. е. (III хронологічна група за: Мелюкова, 1964, табл. 8). До IV ст. до н. е. доживають тригранні вістря із обрізаною втулкою (Мелюкова, 1964, табл. 7—9), до VI—V ст. до н. е. відносяться також бронзові вістря могилиника Уркуста I (Лесков, Кравченко, 2007, с. 11—22), проте наявний у цій гряді, належний до другої групи могилиників, античний матеріал вказує на IV ст. до н. е. як основний час функціонування гряди. Найвужчі дати із усього матеріалу Уркусти надають фрагменти античних амфор, що походять загалом із шару на давній денній поверхні у межах огорож. За спостереженнями автора розкопок, денна поверхня перекривалась насипом із будовим камінням після здійснення тризни при похованні. Оскільки не можна сказати, чи сталося це одноразово після першого поховання, чи насип поступово досипали при кожному похованні, основним матеріалом для датування початку функціонування поховального комплексу є не матеріал із усього насипу, а саме знахідки із темного шару похованого ґрунту, зафіксованого під час розкопок (Лесков, 1956).

Найдавнішим є фрагмент вінця гераклеїської амфори із клеймом Агафона із огорожі скрині 4 (рис. 184, 4). За С.Ю. Монаховим,



фрагмент відноситься до варіанту I-3 найраніших клеймованих серій і датується кінцем V — початком IV ст. до н. е. (Монахов, 2003, с. 128), а ймовірно початком IV ст. до н. е. Фрагмент вінця фасоської амфори із огорожі скрині 6 (рис. 185, 4) належить до порфмійської серії I-B-3, за С.Ю. Монаховим, яку відносять до першої половини IV ст. до н. е. (Монахов, 2003, с. 141—142). Із цієї скрині та її огорожі також походять ще кілька фрагментів античного столового і тарного посуду, які важко визначити внаслідок їх поганої збереженості (рис. 185, б). Але деякі з них містять сліди облізлого чорнолакового покриття (рис. 185, 5, б). Найпізнішим є фрагмент горла гераклеїської амфори із скрині 9 (рис. 186, б), що дозволяє широко продатувати її у межах IV ст. до н. е. — часом найбільшого поширення гераклеїських амфор у Надчорномор'ї.

За знахідками фрагментів кераміки типів 3 (варіант 2, вид VII/1, VIII/2), 15, 20, 22 у кам'яних скринях Мал-Музу (Репников, 1909а, рис. 29, 3), Уркусти (Лесков, Кравченко, 2007), Черкес-Кермена (із орнаментом горизонту VI-Г) (Крис, 1981, табл. 34, 39—43), можна припустити, що вони належали спорідненому населенню і співвідносяться із матеріалами поселень ТП. Але, враховуючи те, що майже усі скрині було пограбовано у давнину, за винятком п'ятьох гробниць Мал-Музу, на основі вивчення матеріалу майже неможливо звузити датування окремих гряд. Оскільки гряди без кам'яних огорож містять в основному інвентар VII—VI ст. до н. е., ймовірно, вони (перша група могильників) і поховання типу Верхньо-Юхариної балки є найранішим типом поховальної споруди людності, що лишила пам'ятки ТП західної групи пам'яток ККК, етнічно відмінної від населення дотаврських періодів XI — першої половини VIII ст. до н. е.

Друга група містить загалом матеріал VI—IV ст. до н. е., за винятком деяких типів стріл, що датуються раніше і, ймовірно, є асинхронними спорудженню поховальної конструкції (Лесков, Кравченко, 2007, с. 17). У цій групі невідомо жодного закритого комплексу. Антична кераміка із гряди Уркуста I

вказує на IV ст. як час основного функціонування поховальних споруд. За винятком наявності огорожі, усі гряди другої групи не містять відмінностей у ритуалі і поховальній конструкції від гряд першої групи. Після вивчення конструктивних особливостей гряди Уркуста I ми можемо припустити стадіальний розвиток поховального звичаю, що призвів до появи огорож (рис. 187).

Речовий комплекс і конструктивні особливості гряди А Уркуста I є типовими для пізніх могильників ККК (Колотухин, 1987, с. 7—40). Тотожність інвентарю і ритуалу Уркуста I, скажімо, могильника Дружне-2 чи Капак-Таш центральної і східної груп ККК, ставлять під сумнів правильність виділення груп могильників за принципом їх розташування у передгір'ях або горах (Крис, 1981), про що вже йшлося у археологічній літературі (Колотухин, 1987, с. 7—9). Звертає на себе увагу майже повна тотожність речового комплексу гряди, що аналізується, і знахідок у могилах Нестерівського і Лугового могильників на Північному Кавказі. Це стосується не тільки прикрас, а і наявності зубів собак у похованнях. Так само, як і у кавказьких пам'яток, тут присутнє чітке дотримання соціально-ієрархічної структури. Ці обставини вказують на те, що дискусія про зв'язки і шляхи розвитку племен ККК і кобанської культури не є вичерпаною.

Конструктивні особливості гряди А Уркуста I дозволяють зробити деякі висновки стосовно соціальної структури населення, яке його лишило. Влаштування могильника у вигляді кількох гряд вказує на присутність в одному соціальному організмі (общині) кількох родів. Менгір у огорожі скрині 4 свідчить про високий соціальний статус людини, що була там похована першою. Виникнення огорож скринь 1, 3, 5/6 вказує на формування роду із кількох сімей, що ховали своїх предків у окремих просторах, а отже і будували поховальні конструкції силами самих лише сімей. Поділ огорожі скринь 5/6 навпіл межею і поява там двох скринь засвідчує продовження поділу у межах сім'ї, а, отже і поділ простору для предків і нащадків, що це провадили. Прибудова пізніших скринь 7,



8 і 9 і їх невеликі розміри, з одного боку, вказують на збільшення кількості сімей у роді, а з іншого — на виділення їх у окремі одиниці із вже існуючих. Найпізніші скрині 9 і, особливо, 2, зведені, швидше, за відсутності можливості спорудження рівноцінної до вже існуючих поховальної конструкції у нової сім'ї і використання деталей існуючих для здійснення обряду, що свідчить про згасання і, врешті решт, припинення існування окремого роду як соціальної одиниці. Таким чином, розквіт роду припадає на IV ст. до н. е., а його поступове зникнення у Західному Криму відбувається на зламі IV/III ст. до н. е., у горах — на початку III ст. до н. е., із чим синхронізується зникнення самої ККК і поява натомість культури пізньоскіфського типу. Проте, цей висновок є суто гіпотетичним, оскільки його зроблено на основі аналізу лише однієї гряди могильника Уркуста I, що складається за матеріалами розвідок із 10-ти гряд, із долученням матеріалу інших синхронних могильників ККК а, отже, із поповненням джерельної бази має корегуватися.

Окрім Уркусти, подібне влаштування мають могильники Орбона-Даучжи, відомий за епізодичними розвідками, Скеля (скрині 1—4), Біюк-Мускомія (скрині 1—3), Черкес-Кермен (гряди А, В, С, D), Уч-Баш. Сумарно можна припустити їх датування у межах VI—IV (III) ст. до н. е. Також варто констатувати, що могильник і поселення Уч-Баш є різними пам'ятками, не пов'язаними між собою. Обидві групи могильників демонструють наявність зв'язків населення, що їх лишило, із кавказьким регіоном.

Для визначення характерних рис *антропологічного типу* населення Передгірного та Гірського Криму часу переходу від бронзової до залізної доби дослідниками використовувалися краніологічні серії Черкес-Керменського могильника, Неаполя Скіфського, Інкерманського поселення, Альмінської долини, кам'яних скринь Таш-Джаргану, Уч-Башу, Байдарської долини (могильники Бага і Мал-Муз), тобто пам'яток, що відносяться до таврського періоду. Загалом це мезо-доліхокранні черепи з малими або невеликими

розмірами мозкової коробки, малою вилицевою шириною, середньою висотою обличчя і слабким рельєфом, що відносяться до понтійського типу. Він фіксується в Криму лише у досліджених могильниках кам'яних скринь I тис. до н. е., а раніше з'являється на Північному Кавказі і, можливо, є похідним з Малої Азії (Дебец, 1949; Соколова, 1960).

К.Ф. Соколовою висловлена думка, що антропологічні типи з кримських могильників, які пов'язуються з таврами, не обмежуються територією Криму, — вони існували на Кавказі, на узбережжі Балканського півострова, в Нижньому і Середньому Подніпров'ї, а також в суміжних з ними районах (Соколова, 1960, с. 72). Найближчі аналогії мезокранного кримського типу з усіма його особливостями є на Північному Кавказі. Там він поширений і в бронзовому віці (Моздок, Саштавро), і в пізніший час (станція Усть-Лабинська, серія розкопок О.О. Іессена 1937 р.; Моздок, Кисловодськ, а також долина р. Манич: Дебец, 1949).

В дослідженнях В.В. Бунака констатується зв'язок понтійського типу з Північно-Західним Кавказом і через Кавказ пов'язується з давнім населенням Передньої Азії (Бунак, 1953, с. 361—364). В Криму він фіксується лише у зв'язку з населенням, що лишило гряди кам'яних скринь.

Ще одним надзвичайно цікавим для нас висновком є встановлення понтійського, дуже близького до антропологічного типу таврів, типу у сучасних чорноморських шапсугів-адигейців (Бунак, 1953, с. 360). Питання про збереження цього типу у населення Північної Осетії є дуже перспективним для досліджень.

Тут також варто навести деякі сучасні демографічні спостереження стосовно міграцій кримсько-татарського народу у XX ст. Після звільнення Криму наприкінці II Світової війни, коли сталінським режимом було розпочато репресії проти кримських татар, їх частина змушена була втекти на Північний Кавказ. Після примусового переселення цього народу до Казахстану, вони також поступово почали звідти переселятися на північнокавказькі території. Відповідно, у



кінці XX ст., повертаючись до Криму, вони принесли із собою чимало рис, притаманних народам Північного Кавказу, не кажучи вже про сімейні зв'язки, що утворилися між різними народами під час сусіднього проживання. Ймовірно, що такі зв'язки між Кримом і Північним Кавказом існували завжди, час від часу утворюючи єдиний етнічний масив у Північному і Північно-Східному Причорномор'ї.

Співставлення черепів зі скіфських і таврських могильників дозволяє встановити, що переважаючи у таврів черепи мезокранної форми і доліхокранної у скіфів належали до різних морфологічних типів (Соколова, 1960, с. 71). В пізніший час, що підтверджується і археологічним матеріалом, у результаті взаємодії і часткового змішування і таврське, і скіфське населення незначно змінило свій вигляд і не втратило своїх основних расових особливостей. Антропологічні дані свідчать, що на рубежі ер простежується вже інтенсивний процес змішування обох компонентів (Соколова, 1960, с. 71). Історична доля таврів на антропологічному матеріалі простежується досить чітко на матеріалах пізньоскіфських могильників, де помітні риси змішування кількох етнічних груп.

Накреслення *ранньої історії племен ККК* (СДП і МДП) викликає чималі труднощі. Це пов'язано насамперед із суб'єктивністю і обмеженістю писемних джерел, у яких відсутні згадки про Крим і є дискусійні свідчення про народи Надчорномор'я. Археологічний матеріал дозволяє зробити лише окремі історичні висновки (див. рис. 195). ККК постає як прояв прямих контактів і, ймовірно, інфільтрації населення Подунав'я на територію Західного Криму у другій половині XI ст. до н. е. (НаА2). Йдеться про нечисельну племінну групу, із якою, ймовірно, пов'язані ранні поселення ККК — Уч-Баш, Сахарна Головка і Балаклавське. Соціальна структура цього населення не реконструюється, оскільки не вдається виділити належні йому могильники. Можна лише констатувати, що воно знало ремесла (ливарне, гончарне, залізобне), але наскільки використовувались їх навички, наразі невідомо. Племена СДП вирощували

ячмінь і пшеницю, розводили худобу, займалися мисливством і рибальством.

Деякі припущення можна зробити за характеристикою посудного набору цих періодів. Тут у столовому посуді, особливо, МДП значна частка припадає на так звані середні форми категорій кубко/кухлеподібних і мископодібних посудин. На побутовому рівні це означає, що члени сім'ї мали персональний посуд для вживання їжі, отже, кожному члену сім'ї виділявся персональний пай. Така ознака може говорити про початок майнової диференціації у соціальному організмі і, відповідно, доволі високий рівень соціального розвитку. Наявність складних ремесел на поселеннях СДП і МДП також свідчить на користь такого припущення.

Вже у СДП проявляються зв'язки приїзнього населення із племенами білозерської культури, поселення яких, ймовірно, вже на той час існували у Криму. До горизонту Іа-УБ відноситься поселення Мартинівська балка, матеріал якого не містить специфічно гальштатських рис, проте більшість керамічних форм вже відповідає типам Уч-Башу. Кінець СДП маркується загибеллю будівлі 2 Уч-Башу, де на згарищі було знайдено уламок тридірчастого кістяного псалія з отворами на одній вісі. Ця подія припадає на горизонт ІІІ-УБ близько кінця X — першої половини IX ст. до н. е. (НаВ2), проте широка хронологія цього горизонту і відсутність прямих хронологічних реперів унеможливорює встановлення чіткої дати. МДП, синхронний НаВ2/3 і початку НаС, у другій половині IX ст. до н. е. починається окремими проявами рис культур Північного Кавказу у ККК, і ця тенденція зберігається протягом всього періоду до середини VIII ст. до н. е. Кераміка саме цього періоду зустрінуто у підкурганних степових похованнях із камерними конструкціями. Історично це може бути пов'язано із потраплянням у регіон однієї із груп степових номадів, із чим узгоджуються і пожежі на поселеннях, і поява кавказьких типів у керамічному комплексі ККК. Кількість поселень зростає більш ніж вдвічі, кизил-кобинські племена заселяють центральну і східну частину Кримських гір, проте



матеріал цих пам'яток виглядає досить провінційно по відношенню до Західного Криму. Соціальна структура населення МДП так само не реконструюється за недостатності джерельної бази. Проте, є підстави припускати високий розвиток гончарства і металургії заліза. Цей недовгий період закінчується доволі різкою зміною матеріального комплексу у другій половині VIII ст. до н. е., що можна пов'язати із приходом нової людності у регіон, цього разу зі сходу — Передкавказзя і Кубані. З цього часу центр ККК пересувається у долину Салгіра, а пам'ятки Західного Криму стають периферією. Так почався Таврський період у ККК, що продовжився у Західному Криму аж до кінця IV ст. до н. е. Саме це населення можна вважати історичними таврами. Кількість пам'яток ККК за цього періоду значно зростає, проте великі поселення попереднього періоду зникають, а ті, що з'являються — загалом невеликі і переважно одношарові.

Проблема реконструкції історичних процесів у Західному Криму в цей час об'єднує кілька різногалузевих питань, від вирішення яких багато в чому залежить не лише розв'язання проблеми, але і формування загальних теоретичних підходів в питаннях грецької колонізації і ранньої історії колоній. Попри існування поодиноких знахідок архайчної кераміки в мішаних шарах городища, більшість дослідників дотримувалася висновку А.І. Тюменєва про заснування Херсонесу в 422—421 ст. до н. е. (Тюменев, 1938, с. 249). Однак після досліджень останніх десятиліть на херсонеському городищі і обробки архівного матеріалу М.І. Золотарьов подавнив заснування Херсонесу до останньої чверті VI ст. до н. е. (Золотарев, 1993, с. 20). Цей висновок наштовхується на серйозну тезу того ж таки А.І. Тюменєва, на яку приставав і В.В. Лапін, про недостатність існування одного лише найдавнішого матеріалу для датування заснування античного полісу (Тюменев, 1938, с. 262) і останнім часом серйозно дискутується (Буйських, 2006, с. 263—277; Saprykin, 1998, р. 227—248; Стоянов, 2007). Тим більш, що матеріал це імпортований і переважно амфорний, до того ж, знайдений переважно в міша-

них шарах, звідки походить і значна кількість знайденої на городищі ліпної кераміки ККК. Якщо навіть розглядати це раннє поселення не як апойкію, а з точки зору емпоріальної теорії, немає жодних підстав вважати, що гераклеоти перепливали Чорне море з метою торгівлі з місцевими племенами. Саме тому VI ст. в проблемі греко-варварських контактів у Західному Криму варто визначити як початок входження регіону до ареалу впливу античної культури, що безперечно не могло не відбитися на розвиткові місцевих племен.

Останнім часом у науковій літературі усе частіше висловлюється думка про необхідність перегляду існуючих висновків у галузі греко-варварських взаємин і можливої переоцінки у історіографії питання результатів контактів варварів з античним світом (Бордмен, 1994, с. 98, 99).

Поселення Гераклеїського п-ова з кизил-кобинським керамічним комплексом, на більшості яких не зафіксовано залишків житлових будівель, варто визначати як сезонні, пов'язані із господарською діяльністю на хорі Херсонеса, і так їх розглядати у руслі контактів з першими колоністами. Зазначимо, що докази на користь заснування античного центру у раніший від IV ст. до н. е. час саме як поліса дуже дискусійні, а причини зникнення варварських поселень Гераклеїського п-ова VI—V ст. до н. е. невідомі і навряд чи можуть бути встановлені (Золотарев, 1993; порівн.: Буйських, 2006, с. 263—277; Буйських, 2008; Saprykin, 1998, р. 227—248; Стоянов, 2007; Зубар, 2007). Тому нам уявляється можливим пов'язувати як існування, так і зникнення поселень північного узбережжя і східної частини півострова з процесом формування Херсонеського полісу.

Варто відзначити, що серед варварських пам'яток VI—IV ст. до н. е. на Гераклеїському п-ові цілком відсутні могильники. Спроби пов'язати з варварами античного часу курганну групу у балці Бермана не мають достатньої аргументації (див. публ.: Николаенко, 1987, с. 381—382). Єдиний розкопаний курган цієї групи відноситься до доби енеоліту — ранньої бронзи. Однак варто звернути увагу на те, що менш ніж за 20—30 км



від Херсонеського городища на гірських схилах, оточуючих Байдарську і Варнутську долини, розташовані найбільші могильники VII—IV ст. до н. е. у Західному Криму, такі як Мал-Муз, Уркуста, Біюк-Мускомія, Скеля і т. ін. Зараз Байдарська долина зайнята водосховищем, проте і досі вода вимиває на берег кераміку ККК. Варто припустити, що ця територія із джерелами прісної води, землями для вигонів худоби і придатними для землеробства, захищена від вітрів природними перепонами і з прямим гірським проходом до урочища Таш-Куле на Сапун-горі, тобто до Гераклеїського півострова, могла бути племінним або громадським центром населення, що лишило пам'ятки і на Гераклеїському півострові. Принаймні групування кизил-кобинських поселень у басейні Чорної річки, яка бере початок у Байдарській долині, у всі періоди є очевидним. З іншого боку, можна припустити, що могильники Байдарської долини належать населенню, що лишило поселенські пам'ятки середньої і нижньої течії р. Чорна, у тому числі і східної частини Гераклеїського п-ова. При цьому варто згадати тезу В.Д. Блаватського стосовно використання садиб із баштами на Гераклеїському п-ові (Блаватский, 1953, с. 126, 165). Проте, його твердження про використання їх для утримання рабів варто розвинути з точки зору соціальної структури племен ККК. Припускаючи думку про наявність залежного кизил-кобинського населення на хорі Херсонеса, все ж варто розглядати його у рамках суспільних відносин античного поліса, оскільки воно вже на той час було інкорпоровано і навіть як найнижча ланка було частиною цих відносин. Тоді ж поруч на кордонах хори існував інший соціум із своєю соціальною структурою, відмінною від грецького суспільства. Взаємини між цими двома суспільствами могли відбуватися за умови існування у кизил-кобинців племінної верхівки.

Ліпна кераміка гряди А могильника Уркуста I (рис. 185—187) (Лесков, Кравченко, 2007, с. 11—22) цілком відповідає типологічній схемі керамічного посуду кизил-кобинських поселень Західного Криму і ліпній

кераміці античних комплексів Керкінітиди V—IV ст. до н. е., і можна вважати, що усі ці пам'ятки лишило одне й те саме населення. Присутність античної кераміки у поховальних конструкціях Уркусти швидше підтверджує наявність контактів між греками і кизил-кобинською людністю, ніж суперечить цьому (рис. 184, 4).

Наявність поховань із предметами озброєння і прикрасами у могильниках першої групи свідчить, що вже у VII ст. до н. е. у племен ККК таврського періоду існувала племінна верхівка. Інвентар поховань другої групи більш однорідний, конструктивні особливості і влаштування гряд поховань вказують на існування родової верхівки у суспільстві, що лишило пам'ятки ККК VI—IV ст. до н. е., в якому у IV ст. до н. е. вже почався процес майнового розшарування. Ймовірно, протягом усього таврського періоду Західний Крим заселяли племена, суспільний розвиток яких не переступав рівень вождівства (Хазанов, 1975, с. 152—153; Renfru, Bahn, 1991, р. 154—158), що в принципі допускає можливість взаємин за простими схемами між цими племенами і грецьким суспільством.

Можна констатувати, що у V ст. до н. е. існують три поселення у східній частині Гераклеїського півострова і два поселення на його північному узбережжі. Із заснуванням античного поселення співпадає зникнення в кінці V — першій половині IV ст. до н. е. поселень на північному узбережжі і загибель у пожежі поселень на сході Гераклеїського п-ова. Поселення, що локалізуються на східному схилі Сапун-горі і у центральній частині півострова, припинили своє існування із розмежуванням його території в середині IV ст. до н. е. З іншого боку, на кордонах ближньої хори і на античних поселеннях віддаленої присутність кизил-кобинських керамічних типів фіксується ще близько середини IV ст. до н. е., але до III ст. до н. е. така кераміка зникає.

Контакти між греками і варварами, якщо такі відбувалися, могли спричинити критичне соціальне розшарування громади таврів, як це сталося за таких контактів у Західній Єв-



ропі (Cunliffe, 1988, р. 33). Знахідки античної кераміки на кизил-кобинських поселеннях Гераклейського півострова і долини Чорної річки є свідченнями виникнення грецького поселення, а отже сусідства різних суспільств із різним рівнем соціальної організації, що відбувалося і в інших порубіжних частинах античної ойкумени. Неясним лишається питання, яка саме сфера діяльності була вигідна, з одного боку, грекам-першопоселенцям, а з іншого — таврам, і на якому етапі такого роду контакти стали грекам непотрібними. На античних і тубільних пам'ятках у Західному Криму кизил-кобинські керамічні типи існують до IV ст. до н. е., у Східному — вони трансформуються у своєрідну місцеву варварську еллінізовану культуру, а у Центральному — існують іще у III ст. до н. е. і зникають лише із постанням пізньоскіфського ранньодержавного об'єднання, уніфікацією типів матеріальної культури і поглинанням плеємної культури державною.

Отже, на основі аналізу матеріальної культури поселень і могильників Західного Криму культуру населення цього регіону можна сумарно атрибутувати як ККК, оновуючись на суто територіальному виділенні

групи пам'яток раннього заліза передгірної і гірської зони Південного Криму. Виділяється три основні періоди культури Західного Криму із своїми зовнішніми і внутрішніми процесами, обумовленими загальноісторичною ситуацією у Надчорномор'ї, які можуть бути екстрапольовані і на інші пам'ятки ККК, — старший дотаврський — друга половина XI — середина IX ст. до н. е. (СДП), молодший дотаврський — друга половина IX — середина VIII ст. до н. е. (МДП) і таврський — друга половина VIII ст. до н. е. — середина IV ст. до н. е. (ТП), який поділяється на дві фази: ранню — друга половина VIII — середина VI ст. до н. е. (ТП-1) і пізню — середина VI — середина IV ст. до н. е., синхронну появі грецьких центрів у Криму (ТП-2). Обидва дотаврських періоди об'єднують декілька доволі яскравих поселенських пам'яток, їх могильники наразі невідомі. ТП у Західному Криму характеризується периферійною культурою поселень відносно пам'яток долини Салгіра. До цього періоду відносяться усі відомі гряди могильників кам'яних скринь. Синхронізація пам'яток ТП-2 із античними полісами Західного Криму констатує їх співіснування.

Висновки



Початок ранньої залізної доби на території Надчорномор'я, як і у Східній Європі в цілому, знаменувався кардинальними змінами в матеріальній культурі населення, формах господарювання і соціальній структурі племен, які населяли ці землі. Чинником цього стала, з одного боку, поява кочівництва, степового за суттю феномена, що став визначальним для осілого та напівосілого населення, яке за посередництва номадів отримувало потужний імпульс у розвитку зі зростанням мобільності міжетнічних контактів, а з іншого — активізація міграційних процесів у Балкано-Карпатті, пов'язана зі динамічним суспільно-політичним розвитком населення кола культур некласичного гальштату. Археологічно на цей час у Криму припадає поява матеріальних типів, атрибутичних територіально виділену ККК, яку називали також таврською.

У результаті здійсненого дослідження можна констатувати, що пам'ятки ККК у Західному Криму розподіляються за трьома основними періодами, матеріальна культура і, насамперед, кераміка яких мають істотні відмінності. ККК, яка, відповідно до загальноприйнятих наукових засад, є еквівалентом населення Південного Криму пізньобронзового та ранньозалізного часу, у археологічних інтерпретаційних побудовах довгий час ототожнювалась із таврами античних писемних джерел.

Таврика, як географічна назва, вперше зведена стосовно Криму Геродотом у V ст. до н. е. Під нею він розуміє територію від Керкінітиди (сучасна Євпаторія) до Скелястого (Керченського) півострова і називає її країною таврів, вище, тобто північніше, яких він розташовує скіфів (Herod., IV, 99). Певно, перенесення цієї легендарної назви на реальну територію було викликане обставинами колонізаційної діяльності греків, унаслідок чого туземне населення Передгірного і Гірського Криму отримало в античних джерелах своєрідний етнікон. Сама ж назва «таври» пов'язується з одним із найвідоміших давньогрецьких міфів — легендою про Іфігенію, що виникла задовго до знайомства греків із тубільним населенням у процесі Великої грецької колонізації. Як свідчать писемні джерела, етнікон «таври» є узагальнюючою



назвою племен Гірського Криму — часу, що збігається з появою грецьких поселень у Західному Криму. Відомості античних авторів про місцеве населення Таврики багато у чому є наслідком традицій у літературі, що склалися за часів грецької архаїки. Основним проявом цього є ототожнення сучасних для грецьких переселенців тубільців із легендарними таврами циклу міфів про Іфігенію, наслідком чого стало співвіднесення божества Партенос і населення, що лишило пам'ятки ККК.

Протягом століття накопичився достатній археологічний матеріал для формування основних напрямів в археологічних дослідженнях. Майже одночасно виникли дві концепції щодо етнічної належності кизилкобинських пам'яток. Одна безапеляційно визнавала їх таврськими, інша поділяла їх на дві групи, відмінні типологічно і хронологічно — старшу, полишену невідомим народом, виокремлену за матеріалами поселень, та молодшу, що зіставлялась із таврами Геродота, первинно ототожнену із поховальними пам'ятками. Напрацьовано було також періодизацію та хронологічне визначення ККК. Перший етап визначався IX—VII ст. до н. е., другий — кінцем VII — V ст. до н. е., третій — IV—III (II) ст. до н. е. Пізніш нижня хронологічна межа пам'яток була відсунута до XII ст. до н. е., і до складу культури включено пізньобронзові пам'ятки Південного Криму.

ККК протягом свого існування пройшла декілька етапів, типологія матеріальної культури яких ґрунтувалася, насамперед, на засадах аналізу кераміки, на чому і будувались хронологічні визначення комплексів із занадто широким датуванням. Істотна відмінність у матеріальній культурі і, перш за все, у кераміці окремих етапів ККК не дозволяє поширити на увесь її обсяг етнікон «таври». Таврами у справжньому етнічному визначенні, вочевидь, могло бути лише населення, яке залишило масові типи матеріальної культури у прикордонних із грецькою хорою поселеннях.

Останні відкриття дозволили виділити набагато вужчі хронологічні горизонти у межах

трьох періодів ККК на основі синхронізації комплексів окремих поселень, та зіставити їх з дослідженими поховальними пам'ятками. Основною хронологічною ознакою для керамічних комплексів виявилася орнаментация та особливий спосіб її продукції. Типоутворюючим чинником є профілювання і пропорції посудин.

Основною типологічною ознакою, що може свідчити про належність комплексу до ранньої ККК, є превалювання у посудному наборі лискованої (парадної) кераміки — якісно виготовленого лискованого посуду із специфічним орнаментом. Такою ознакою характеризуються на ранніх етапах тільки комплекси пам'яток західної групи у басейні р. Чорна.

Археологічні комплекси західної групи ККК нами розподілені на три періоди. СДП визначається часом НаА2—НаВ2 і припадає на другу половину XI — середину IX ст. до н. е. Він є синхронним пізнім пам'яткам білозерської культури та пам'яткам типу Бабадаг I/II. МДП визначається часом НаВ2/3—НаС й припадає на другу половину IX — середину VIII ст. до н. е. Початок ТП хронологічно відповідає другій половині VIII ст. до н. е., а закінчується період для західної групи пам'яток у IV ст. до н. е. територіальною експансією Херсонесу, зникненням кизилкобинських пам'яток і появою невластивих попереднім горизонтам типів матеріальної культури.

До *старшого дотаврського періоду* ККК належать перші чотири горизонти. Пам'ятки західної групи цього періоду є найранішими у ККК і атрибутують її складання. Загальною рисою цього періоду є дуже показовий потужний вплив з боку населення кола культур некласичного гальштату (Гава, Бабадаг, Кишиневу-Корлатень), який виявився, перш за все, у традиційності лискованої вишуканої кераміки населення, що полишило західну групу пам'яток ККК у басейні р. Чорна, і може свідчити про входження старожитностей цього періоду до регіону культур некласичного гальштату. Матеріальні типи СДП сформувалися на пізньобронзовому білозерському субстраті — матеріальній



культури населення, що лишило пам'ятки білозерської культури Західного і Східного Криму. Формування ККК, наразі, у басейні р. Чорна пов'язане із початком гальштатизації Південно-Західного Криму, що знайшло прояв у кераміці. Така кераміка, що має прямі аналогії у гальштатських культурах, не просто спорадично з'являється у комплексах, але і представлена провідними типами з усіма ознаками, що існували протягом всього зазначеного періоду. За таких характеристик вже не доводиться вести полеміку про запозичення того чи іншого виду кераміки або присутність винятково гончарних традицій іншопольованого середовища — твердження суто апріорного характеру, яке й досі викликає в етнології й археології теоретичні дискусії. Поява кераміки іншого зразку, аніж у попередніх культурах регіону, не могла проходити без присутності носіїв цієї культури. Тим паче, що у середині цього періоду з'являються нові варіанти та типи кераміки, що свідчать про адаптивні риси нового інфільтрованого компоненту у місцевому середовищі. Привертає також до себе увагу і факт симбіозу типів, що мають білозерські корені, які отримують гальштатський орнамент, деякі риси профілювання і традицію виготовлення та обробки поверхонь. Некрополі цього часу у західній групі пам'яток наразі не відомі, щоправда, для всього Криму таких відкрито всього три. Варто зазначити, що така ситуація типова для часу НаА/В і для лісостепової зони українського Правобережжя. Серед знарядь на поселеннях переважають пов'язані із землеробством, керамічним і ливарним виробництвом.

Лише у наступному — *молодшому дотаврському періоді* є підстави твердити про прямі зв'язки населення із Північним Кавказом. Оскільки більшість керамічних типів майже усіх категорій є інноваційними, вони і маркують початок періоду. Серед цих інновацій подальший розвиток у рамках періоду отримують, знов таки, типи західного походження, що свідчить про можливу нову хвилю переселенців, цього разу пов'язану із культурами середнього неокласичного гальштату часу НаВ2/3—НаС (Бабадаг III,

Басарабі, Козія-Сахарна) або із активними контактами з цими регіонами, а також з поселеннями чорноліської культури Середнього Подністров'я. Типи кераміки, які вказують на присутність населення з Північного Кавказу, з'являються у різних горизонтах періоду, але не отримують подальшого розвитку, що свідчить про епізодичність і незначну кількість кавказького компоненту серед населення західної групи пам'яток у МДП. Проте, присутність цих типів на пам'ятках центральної і східної груп ККК може свідчити про тенденцію у появі у Криму населення передкавказького регіону. Крім того, кераміка цього періоду ККК у підкурганних чорногорівських похованнях свідчить про тісні зв'язки населення Криму (і Західний Крим тут не був виключенням) із кочовим світом, напевно, лише однією із його складових. Могилиники цього часу у західній групі ККК наразі ідентифікувати не вдається. Знаряддя на поселеннях, як і в попередній період, мають землеробський характер, свідчать про розвиток прядильного ремесла і ткацтва, гончарного ремесла. Традиції у виготовленні кераміки, деякі прийоми лискування і фарбування посудин вказують на безперервність гончарних традицій від ранніх горизонтів. Центральна та східна групи пам'яток за цього періоду представлені поселеннями Ашлама-Дере, епонімною пам'яткою Кизил-Коба, Таш-Джарган-2, Дружне-1 та ін.

Саме дотаврськими періодами датуються майже усі відомі достовірно визначені поселення, розташовані у важкодоступних місцях. Горизонти поселень містять залишки неодноразових пожеж, засвідчуючи складну історичну ситуацію у регіоні, що цілком збігається з історичними процесами, котрі синхронно відбувалися у Надчорномор'ї. Проте, матеріальна культура, принаймні за наявним матеріалом, демонструє високий рівень ремесла, як то гончарного, ливарного, розвинене землеробство за наявності біля поселень придатних ґрунтів та ін.

Горизонти І-УБ і Іа-УБ ККК припадають на час НаА Центральної Європи, за особливостями керамічного комплексу синхронізуються з шаром Троя VIIb2 та фазою



Бабадаг I, а отже, вони визначаються другою половиною XI — початком X ст. до н. е. Населення цього часу демонструє наявність субстрату, пов'язаного з пам'ятками білозерської культури, та інфільтрацію населення, спорідненого із пам'ятками раннього неklasичного гальштату Подунав'я, що й вказує на час формування матеріальних типів західної групи пам'яток ККК.

Горизонт II-УБ часу НаВ1 синхронізується із фазою Бабадаг I/II і визначається першою половиною — серединою X ст. до н. е. Керамічний комплекс цього горизонту свідчить про єдину лінію розвитку, що веде початок від типів першого горизонту. Появи нових типів кераміки у горизонті не спостерігається. Натомість з'являються варіанти вже існуючих типів із білозерським корінням перших горизонтів, що демонструють традиційну адаптацію технології їх виготовлення щодо типів із гальштацьким корінням.

Горизонт III-УБ (друга половина X — середина IX ст. до н. е.) синхронний чорногорівським пам'яткам і фактично є хронологічним зрізом, виділеним за рештками спаленої будівлі 2 Уч-Башу, на перекриваючій залишки пожежі обмазці якої лежав уламок псалія чорногорівського типу. Матеріал цієї будівлі незначно відрізняється від матеріалу попереднього горизонту, тоді як матеріал шару, що перекрив рештки, типологічно об'єднується у горизонт із групою комплексів поселення. Могилиники гірської зони Західного Криму із цим горизонтом поки що синхронізувати не вдається, однак керамічний посуд знаходить аналогії в інвентарі чорногорівських поховань південних степів Надчорномор'я і Криму. Їх характерною особливістю є камерні (катакомбні і підбійні) конструкції поховальної споруди. Третій горизонт свідчить про значну, але не повну зміну у керамічних типах, яка сталася у час НаВ2. Знахідки матеріалу цього горизонту на поселеннях ККК нечисельні. Є підстави припускати, що життя на багатьох поселеннях припинилось.

Культурна традиція відновлюється лише на рівні горизонту IV-УБ ККК, що припадає на період НаВ2/3—НаС (рання фаза) Цен-

тральної Європи, тобто визначається другою половиною IX — першою половиною VIII ст. до н. е. і є синхронним чорногорівським поховальним комплексам фінального етапу. Основна особливість матеріалу цього горизонту — двовекторність інновацій у керамічному комплексі: окрім західної (Середня Наддністрянщина, Бабадаг III), поява східної чи то кавказької інновації (Сержень Юрт, Кобяково). Такого роду інноваційність є свідченням формування другого напрямку контактів населення Західного Криму — із Передкавказзям, що цілком узгоджується зі знахідками комплексів і речей типу Новочеркаського скарбу, також традиційно пов'язаних із Кавказом, у Лісостепу і Степу.

Стосовно поховального звичаю, то у західній групі пам'яток не відомі могилиники, які можна було б співвіднести із поселеннями обох передскіфських періодів, однак типова для цього горизонту посудина є серед інвентарю підкурганного чорногорівського поховання біля с. Астаніно Ленінського р-ну АРК, що визначає його фінальним часом чорногорівської культури.

Матеріальна культура *таврського періоду* ККК репрезентує населення, відоме за античними джерелами як «таври». Хронологія горизонтів ТП ККК, синхронного скіфському часові, залежить від двох факторів: дати ранніх келермеських курганів і появи античної кераміки у закритих комплексах. За хронологічним визначенням період поділяється на дві фази. Поділ на фази відповідає хроно-розподілу видів, датованих за аналогіями у комплексах інших культур, що не містять античних імпортів, і за знахідками ККК кераміки у античних комплексах та наявністю античної кераміки у кизил-кобинських. Рання фаза (ТП-1) починається у другій половині VIII або на зламі VIII/VII ст. до н. е. і змінюється пізньою (ТП-2) у другій половині VI ст. до н. е. із появою перших античних поселень у Західному Криму. Друга фаза продовжується у Західному Криму до середини — кінця IV ст. до н. е. і закінчується зникненням варварських кизил-кобинських поселень у процесі розширення території Херсонесської держави.



Треба зазначити, що поселення центральної групи, такі як Альма-Кермен, Карагач і Холодна балка, а також пам'ятки долини Салгіру у районі Сімферополя, містять багатший матеріал, ніж пам'ятки західної групи, які відносно салгирських виглядають досить провінційно. Не виключено, що пам'ятки центральної групи безпосередньо передують західним, і центральна та східна групи пам'яток ККК існують незначно довше західної. Можна припускати, що, на противагу дотаврським періодам, за таврського тубільний Західний Крим є периферією Центрального, де у пізніший час і постає центр варварської держави.

Виділення горизонту V-УБ і, особливо, VI-Г обумовлено серйозними змінами у керамічному комплексі ККК. V і останній горизонт Уч-Башу стратиграфічно перекриває попередній (обмежений НаВ2/3 і ранньою фазою НаС) і містить матеріал, властивий пам'яткам центральної групи, де він присутній як у чистих комплексах (Карагач, Холодна балка, Альма-Кермен), так і у пізніших із матеріалом, що знаходить аналогії у інвентарі ранніх підкурганних поховань біля Келермесу і наступного горизонту VI-Г західної групи ККК. Отже, нижньою хронологічною межею ТП і горизонту V-УБ має бути друга половина VIII або злам VIII/VII ст. до н. е. Верхня хронологічна межа цього горизонту і початок наступного VI-Г визначаються нижньою датою підкурганних поховань біля Келермесу — зломом VIII/VII або початком VII ст. до н. е. Верхня межа горизонту VI-Г відповідає появі типів, що датуються за супровідною античною керамікою другою половиною VI ст. до н. е. У комплексах цих горизонтів спостерігається заміна типів попереднього новими, що отримують розвиток у наступних горизонтах і маркують поступову інфільтрацію нового населення до Криму. Аналогії до видів горизонтів V-УБ і VI-Г свідчать про передкавказьке та приазовське походження цього населення, і є продовженням східного вектору контактів населення, що лишило пам'ятки західної групи ККК, перші прояви яких відомі у попередньому горизонті. Зв'язки із Північно-Західним

Надчорномор'ям при цьому слабшають. Із горизонтами ТП синхронізуються могилиники кам'яних скринь із колективними похованнями у зібганому стані, речовий комплекс яких знаходить аналогії у кобанській культурі. До найраніших належать гряди кам'яних скринь без огорож.

Починаючи із другої половини VI ст. до н. е., основою для хронологічного визначення матеріальних типів західної групи ККК стають античні імпорти. Однак на сьогодні досліджено дуже мало пам'яток, де їх було знайдено. У ці часи спостерігається поступовий й доволі плавний розвиток місцевої самобутньої культури. Вказівки окремих дослідників на уявний «колапс» та «деградацію» культури прадавнього Криму VI—V ст. до н. е. не мають під собою достатніх підстав. Навпаки, на зламі V/IV ст. до н. е. у керамічному комплексі знову стверджуються західні впливи, цього разу пов'язані із гето-даками. Могилиники, що датуються цим часом, представлено грядями кам'яних скринь у огорожах. Матеріали найпізніших поховань вказують на занепад культури лише на рубежі IV/III ст. до н. е.

Кераміка ККК з'являється у античних поселеннях Західного Криму — у Керкінітиді, Херсонесі Таврійському, Панському, Калос-Лімені, Маслинах, є вона і на Боспорі. Кераміка ККК із античних міст і сільських садиб Західного Криму нічим не різниться від кераміки варварських поселень на суміжних із хорою територіях. У Південно-Західному Криму і в Керкінітиді така кераміка присутня до середини IV ст. до н. е. Цей хронологічний рубіж пов'язаний із черговим етапом розмежування хори Херсонеса — зовнішнім чинником, у результаті якого поселення на кордонах хори зникли, а, враховуючи, що на багатьох із них фіксуються сліди пожеж, були знищені. Якщо це припущення вірне, така ситуація могла спричинити внутрішній етнічний конфлікт між таврами і греками і витіснення етнічного таврського компонента з прилеглих територій. У Північно-Західному Криму ККК кераміка присутня у античних комплексах до кінця IV ст. до н. е. Враховуючи, що у цьому регіоні немає



кизил-кобинських пам'яток, які існували під час виникнення античних, поява кераміки ТП ККК свідчить про міграцію таврів із передгір'їв саме до античних поселень. Таври, основою господарювання яких було відгінне тваринництво і землеробство у долинах річок, не мали нагальної потреби у доволі посушливих землях на Гераклейському півострові, проте фіксуються там у час появи античного поселення. Знахідки античної кераміки V ст. до н. е. на кизил-кобинських поселеннях північного узбережжя Гераклейського півострова є свідченнями виникнення грецького поселення на його території, — процесу співіснування, що відбувався і в інших порубіжних частинах античної ойкумени. Неясним лишається питання, яка саме сфера діяльності була вигідна, з одного боку,

грекам-першопоселенцям, а з іншого — таврам. Із заснуванням полісу і формуванням ранньої хори Херсонеса співпадає зникнення у середині IV ст. до н. е. поселень на північному березі і загибель у пожежі — на сході Гераклейського півострова, проте поселення ККК продовжують існувати на покордонних із хорою територіях. На античних пам'ятках у Західному Криму і таврських поселеннях західної групи пам'яток кизил-кобинські типи побутують також у IV ст. до н. е., а пізніше достеменно не фіксуються. У Східному Криму вони трансформуються у своєрідну місцеву варварську еллінізовану культуру, а у Центральному відомі ще у III ст. до н. е. і зникають лише із уніфікацією і поглинанням племінної культури державною.

SUMMARY

THE KIZIL-KOBA CULTURE IN THE WESTERN CRIMEA



This paper deals with researching of archaeological assemblage known as a Kizil-Koba culture on sites of the Western Crimea. Analysis of previous science investigations linked with theme of book showed a line of actual questions of research answering of which permitted to define artifacts in scheme of modern archeological knowledge. Datum line of sources was analyzed as well, and it have been set up the system of methods on the basis of obtaining data.

Classification and typology of material complex as a previous — of ceramics of Kizil-Koba culture permitted to synchronize archaeological complexes and then to form their chronology. Eight chronological horizons picked out on sites of Kizil-Koba culture in Western Crimea which adapted material of other Kizil-Koba sites and completely integrated assemblages of this culture into the main cultural and chronological scheme of the Northern Pontic region. Typology of ceramics and defining of dynamics of rising and death of types permitted to unite the horizons into three main historical periods and to describe the main processes connected to them: Early pre-Taurian (I, Ia, II, III (early phase) — UB horizons), that synchronous with time of HaA2—HaB2 and dates from the mid of 11th to the first half of 9th cent. BC, Late pre-Taurian (III (late phase), IV-UB horizons), that synchronous with time of HaB3 — beginning of HaC (earlier) and dates from the second half of 9th to the mid of 8th cent. BC, and Taurian (V-UB, VI-H, VII-K, VIII-K horizons), that synchronous to HaC of Middle, scythian time of Eastern Europe, and then to the arising the ancient Greek sites in Western Crimea, so dates from the second half of 8th cent. BC. The end of this period and culture in the whole dates to the 4th cent. BC. Mythic «tauri» have got mining of ethnic name namely during the Taurian period, and Tauri of classical writing sources became a name of native population of Crimea Highlands.

The first — Early pre-Taurian period shows hard influence from the Thrasian sites in Low Danube region to several sites in South-Western Crimea which mark a forming and origin of Kizil-Koba culture date from the time of HaA2 (around the second half of the 11th cent. BC). The second period — Late pre-Taurian, saves main characteristics of material culture, but demonstrates new vector of influence from the Northern Caucasian sites. The period dates from the second half of the 9th cent. BC to the mid of the 8th cent. BC. The last period — Taurian one, shows changing in the assemblages and main influence from the Eastern neighbor regions, such as Kuban' basin, Northern Azov territories and Northern Caucasian sites, and appearing futures of Western cultures (geto-dacian) at the end of period. The period dates from the second half of 8th to the mid of 4th cent. BC in the Western Crimea.

Післямова



В основу цієї монографії покладено захищену автором у 2008 році однойменну дисертацію, джерельною базою якої стали матеріали попередніх досліджень. Це результати розкопок С.Ф. Стржелецького, А.К. Тахтая, О.Я. Савелі, А.В. Філіппенка та інших, головним чином, дослідників Херсонеса та його околиць. Мабуть саме тому, що наукова діяльність авторів досліджень полягала у галузі античної археології, ці джерела протягом багатьох років не мали узагальнення. Самовіддана праця цих і багатьох інших дослідників дозволила зібрати і зберегти цей значний масив археологічного матеріалу таким чином, що і зараз через багато років він міг бути використаний для сучасних наукових досліджень.

Авторка висловлює щире подяку співробітникам Національного заповідника «Херсонес Таврійський», Бахчисарайського державного історико-архітектурного заповідника, усім колегам і співробітникам Інституту археології НАН України і його Кримського філіалу, співробітникам Інституту класичної археології Техаського університету (США), а також докт. іст. наук проф. Д.Н. Козаку, докт. іст. наук проф. В.В. Отроценку, докт. іст. наук, проф. А.С. Русяєвій, докт. іст. наук, проф. С.А. Скорому, докт. іст. наук С.В. Махортих, докт. Дж.К. Картеру (США), докт. О.М. Лескову (США), докт. історії М.Т. Кашубі (Молдова), О.Я. Савелі, канд. іст. наук Ю.П. Зайцеву, канд. іст. наук В.О. Кутайсову, канд. іст. наук С.С. Бессоновій, канд. іст. наук М.М. Дараган, канд. іст. наук Я.П. Гершковичу, канд. іст. наук Г.М. Ніколаєнко, Т.Ю. Яшаєвій, А.А. Філіппенку, канд. іст. наук С.В. Ушакову, Н.В. Красовській, Л.Н. Головченко, О. Волошинову, Г. Станіциній, Д.М. Пефтицю, В.Б. Панковському за всебічну допомогу у роботі та цінні поради.

Авторка також висловлює подяку фонду «Скарби України-Русі», за рахунок якого монографія виходить друком.

Проте на теперішній час ця робота вже не є кінцевою крапкою у студіях з ранньої залізної доби Західного Криму. Проведені автором монографії розкопки і розвідки в Інкерманській долині і на поселенні Уч-Баш, одній з опорних пам'яток цього дослідження, не тільки підтвердили висновки цього



дослідження, але і відкрили нову сторінку у реконструкціях давньої історії цього регіону. Перш за все, йдеться про розкопки осередку металургії заліза на Учбаському поселенні. Аналіз комплексу знахідок з розкопок і розвідок 2006—2009 рр. надав підстави для датування металургійного виробництва часом IV-УБ ККК (НаВ2/3—НаС (ранній)) або друга половина IX — перша половина VIII ст. до н. е. (Молодший дотаврський період). Ймовірно, йдеться про відкриття одного з найраніших центрів виробництва заліза у Східній Європі, третього, крім вже відомих кавказького і південноуральського.

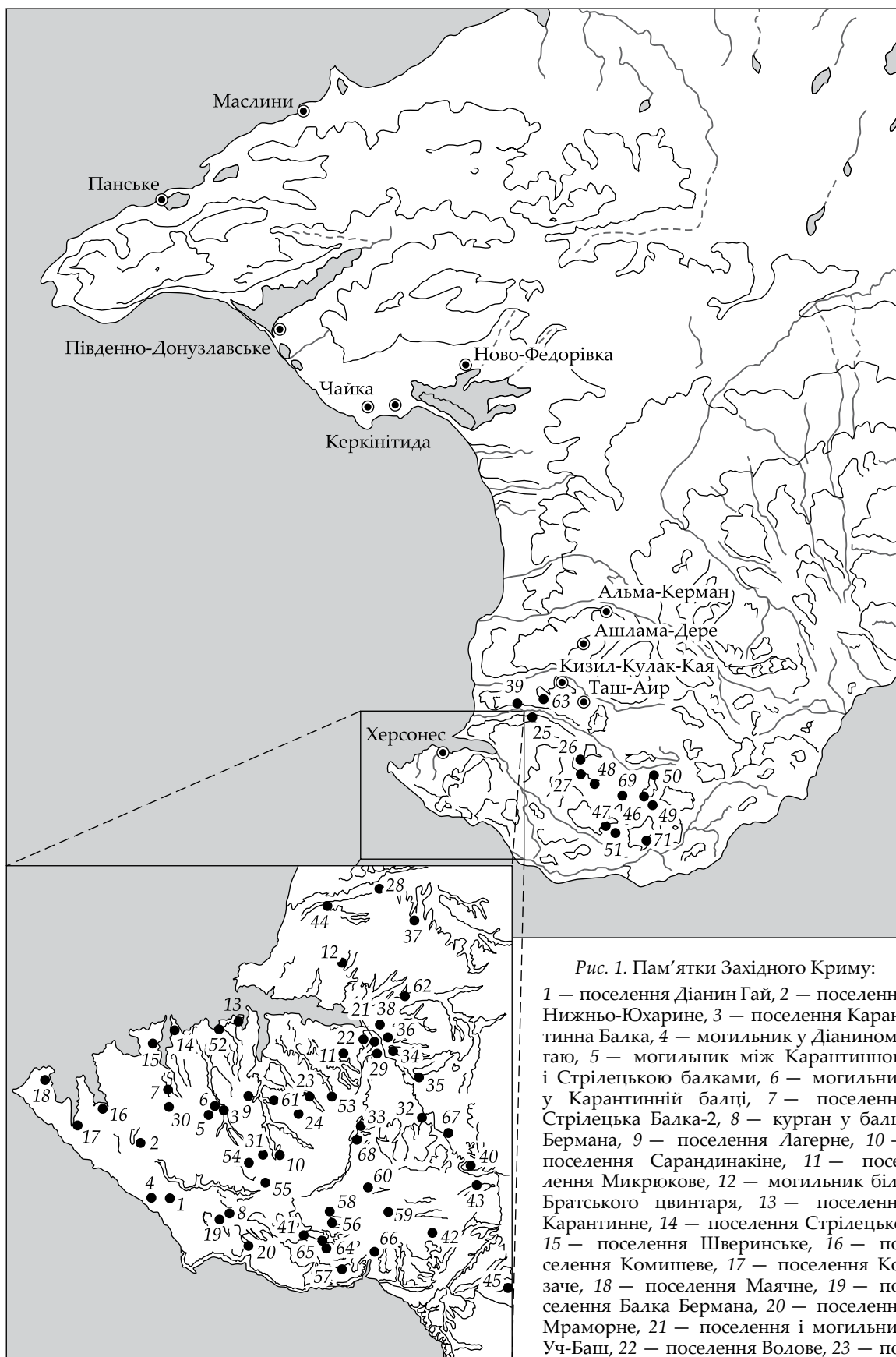
Історична інтерпретація цього центра повертає нас до вже дещо забутої концепції О.І. Тереножкіна про прямий зв'язок розповсюдження залізоробного виробництва з племенами кімерійців. Ясна річ, що у даному випадку не доводиться говорити про зародження чорної металургії у Північному Надчорномор'ї, оскільки аналогії у матеріальній культурі свідчать про тісні зв'язки

населення Південно-Західного Криму з Північним Кавказом. Проте ковальське ремесло з'являється на пам'ятці ККК після незначного періоду, коли місцевий кизил-кобинський посуд потрапляє у чорногорівські поховання півдня північнопричорноморського Степу, і на наступному етапі ця тенденція не припиняється. Гальштатський світ в цей час, знаючи металургію заліза, не використовував її масово, у тому числі і для виробництва різучо-колючої зброї. Ймовірно, найдавніша кіннота принесла у Європу не тільки новий досконаліший спосіб управління конем та ведення бою, а, відповідно, і господарювання та суспільної організації, але і новий, досконаліший тип озброєння — легкий, довгий і гострий меч і гострий кинджал, набагато зручніші у кінному бою, ніж їх бронзові попередники. Не виключено, що слідом за номадами на захід йшли і зброярі.

Однак, це лише нотатки з приводу майбутніх досліджень, які мають увінчатися доведеними науковими висновками.

ІЛЮСТРАЦІЇ





селення Лабораторне, 24 — поселення Хомутове, 25 — два поселення і курган біля сел. Верхньо-Садове, 26 — два поселення біля с. Тернівка, 27 — поселення Кучки, 28 — поселення і могильник Заря Свободи, 29 — поселення Октябрьське, 30 — поселення «Стрілецька балка», 31 — поселення Сарандинакіне-2, 32 — поселення Чорна Річка, 33 — поселення Кавказ, 34 — поселення Загайтанське, 35 — поселення Сахарна Головка, 36 — поселення Каламітське, 37 — поселення Мікензієві гори і могильник Черкес-Кермен, 38 — поселення Інкерманське і могильник, 39 — поселення Кара-Тау, 40 — поселення і могильник Чорноріччя, 41 — поселення Безіменне, 42 — поселення Оборонне, 43 — поселення і могильник Гасфорт, 44 — поселення Поворотне (Соф'ї Перовської), 45 — могильник у печері Каймос, 46 — могильник Бага, 47 — могильник Біюк-Мускомія, 48 — могильник Кизил-Кая, 49 — могильник Мал-Муз, 50 — могильник Орбона-Даучжи, 51 — ареал розповсюдження матеріалу — західний берег Чорноріченського водосховища (поселення Байдарське), 52 — ареал розповсюдження матеріалу — західний

берег б. Пісочної (поселення Пісочне), 53 — поселення Докове, 54 — кам'яна скриня біля французького цвинтаря, 55 — могильник у Верхньо-Юхариній балці, 56 — поселення біля с. Карань, 57 — ареал розповсюдження матеріалу — тераса північного схилу безіменного відрог масиву Псілерахі (поселення Псілерахі), 58 — ареал розповсюдження матеріалу — північна частина Балаклавської долини (поселення Карагач), 59 — ареал розповсюдження матеріалу — центральна частина Балаклавської долини, лівий берег р. Каді-Су (поселення Каді-Су), 60 — ареал розповсюдження матеріалу — Балаклавська долина, Сем'якіни висоти (пам'ятник Балаклавській битві) (поселення Сем'якіни висоти), 61 — сліди поселення на вододілі Сарандинакіної і Делагардової балок навпроти вустя Лагерної балки (поселення Делагарда), 62 — поселення Мартинівська балка, 63 — могильник на плато Кара-Тау, 64 — поселення Карань-2, 65 — поселення Карань-1, 66 — поселення Балаклавське, 67 — поселення Трактирний Міст, 68 — поселення Енергетик, 69 — могильник Уркуста, 71 — могильник Скеля



Рис. 2. Пам'ятки кизил-кобинської культури у Західному Криму та синхронні їм пам'ятки центральної і західної груп: *а* — пам'ятки старшого дотаврського періоду; *б* — пам'ятки молодшого дотаврського періоду; *в* — пам'ятки I фази таврського періоду; *г* — пам'ятки II фази таврського періоду і античні поселення Західного Криму зі знахідками кизил-кобинської кераміки

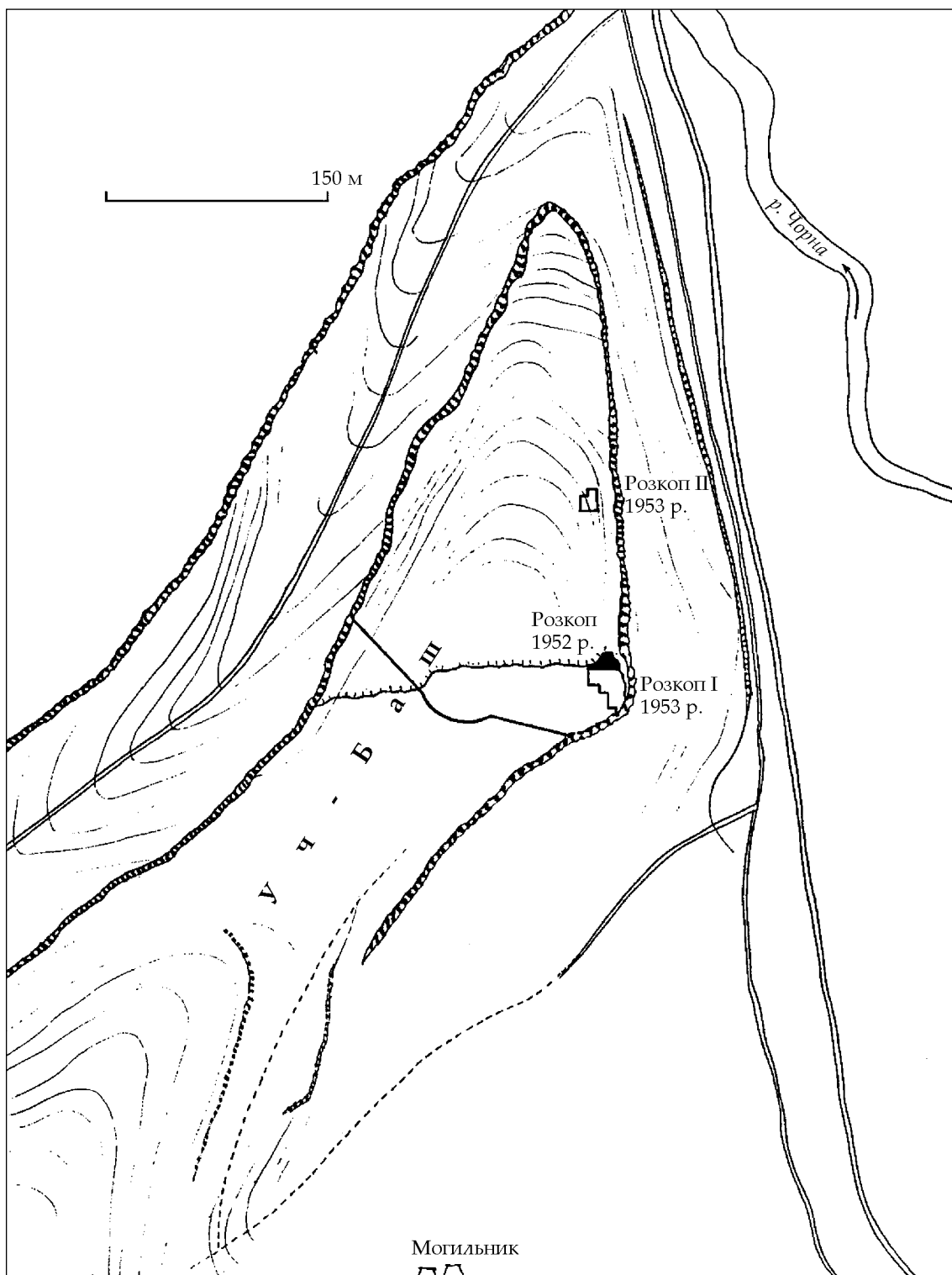


Рис. 3. План поселення Уч-Баш за С.Ф. Стржелецьким

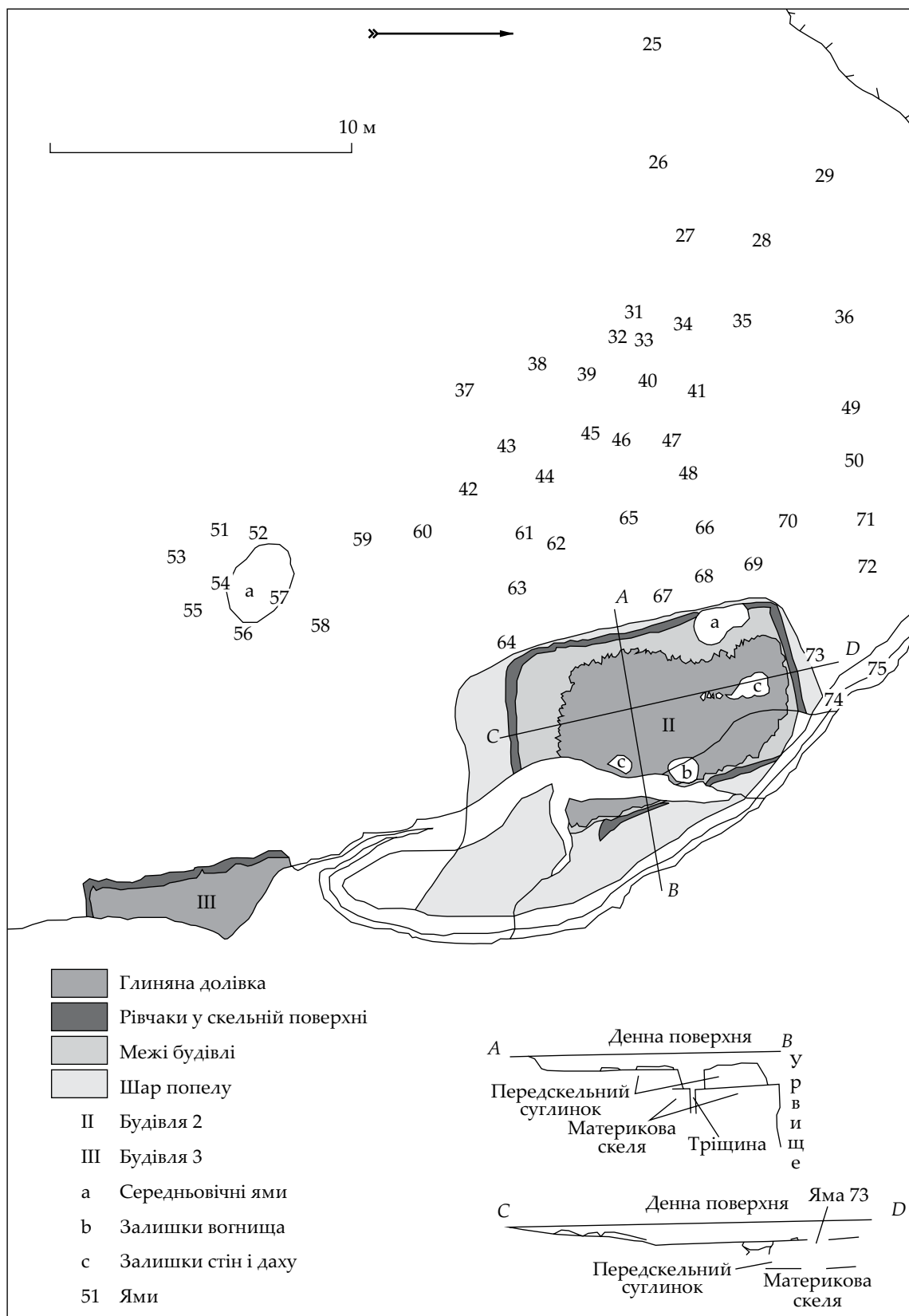


Рис. 4. План розкопу I поселення Уч-Баш 1953 р. за С.Ф. Стржелецьким

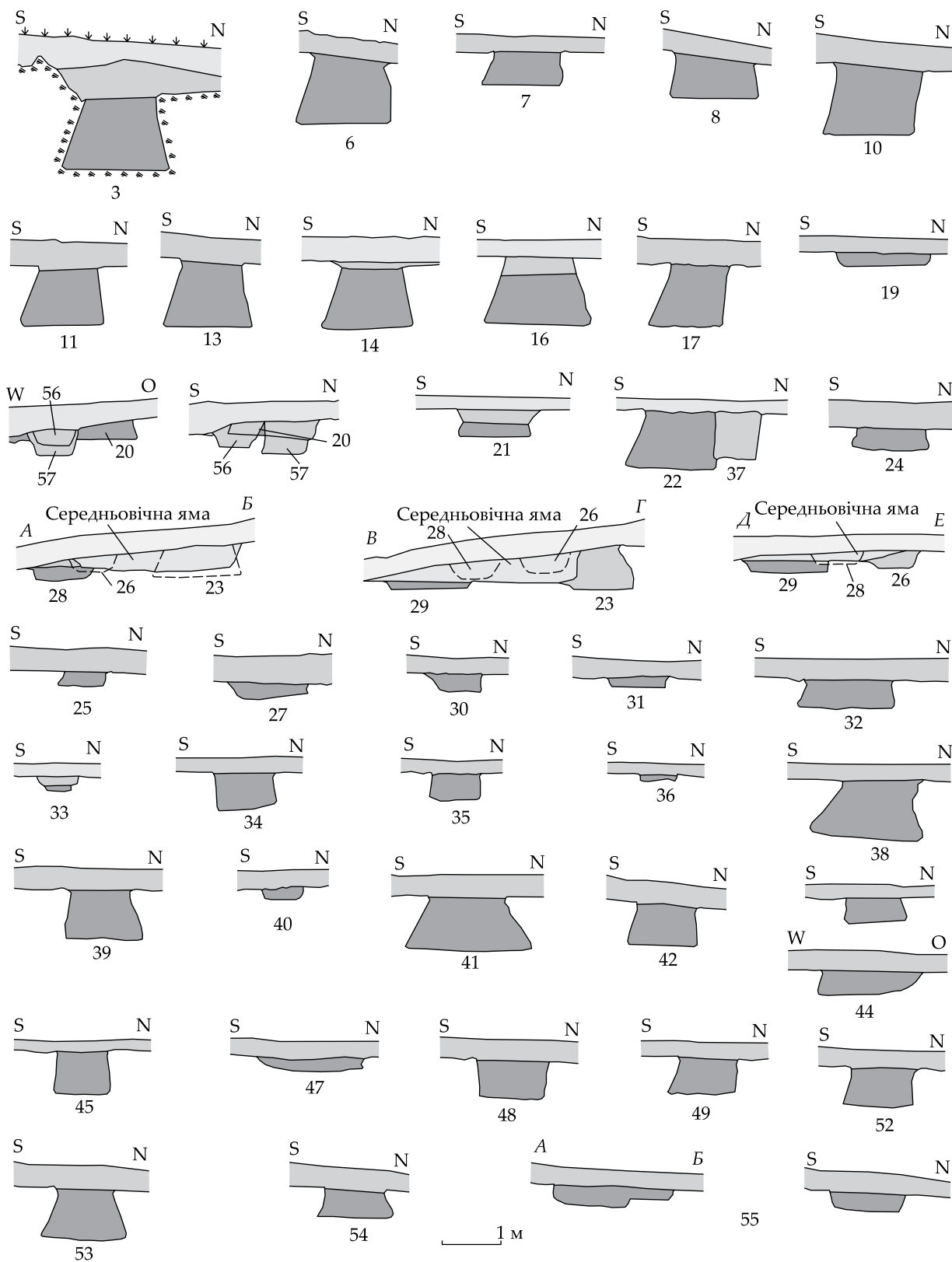


Рис. 5. Схеми профілів і проєкцій ям розкопу 1 поселення Уч-Баш та стратиграфічних розрізів (за Є.О. Жеребцовим, 1953, НА НЗХТ, д. 690/Па). Цифрами позначено номери ям

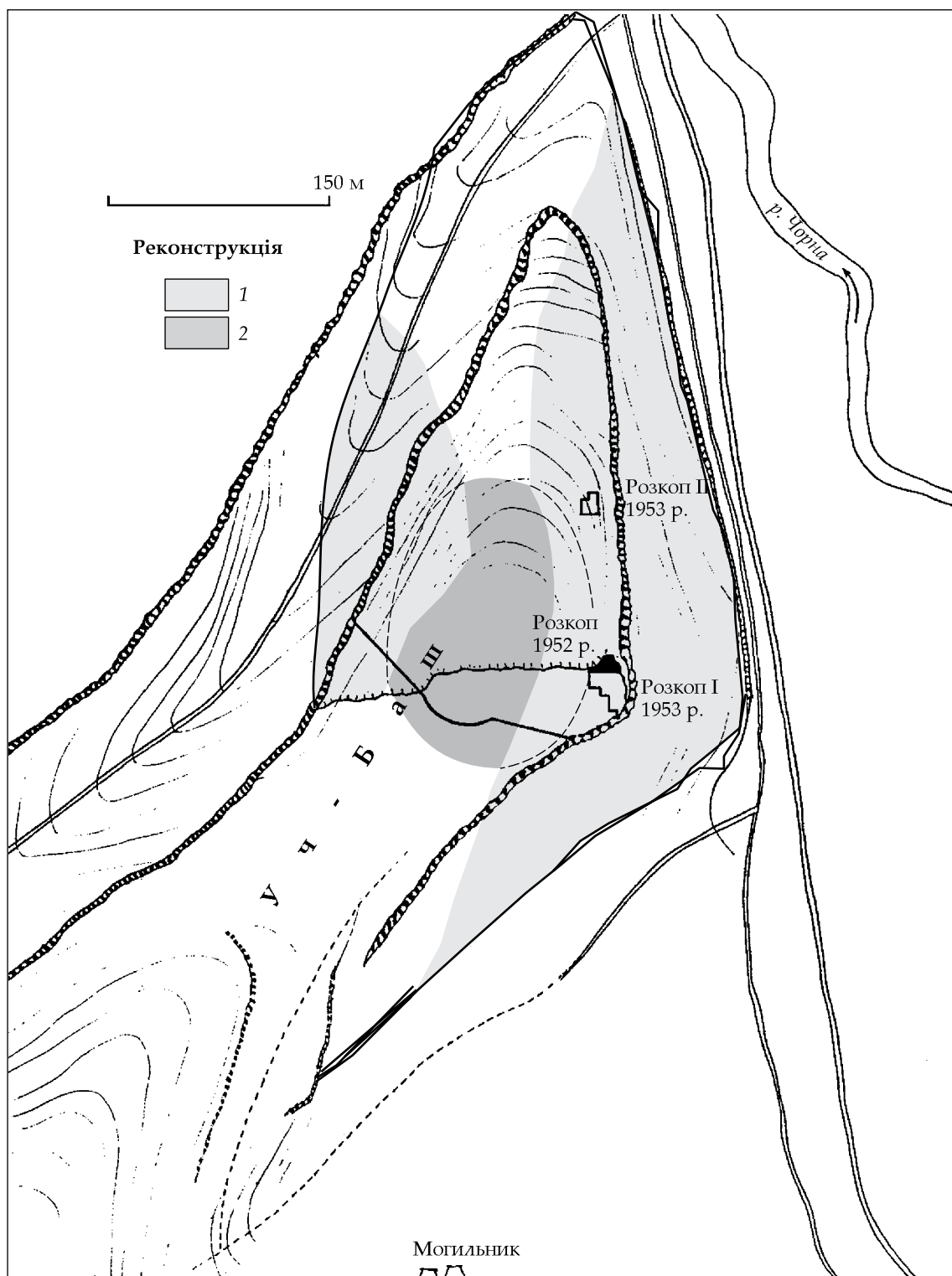


Рис. 6. Реконструкція первинних меж поселення Уч-Баш (1) і локалізація будівельних залишків середньовічного монастиря (2)

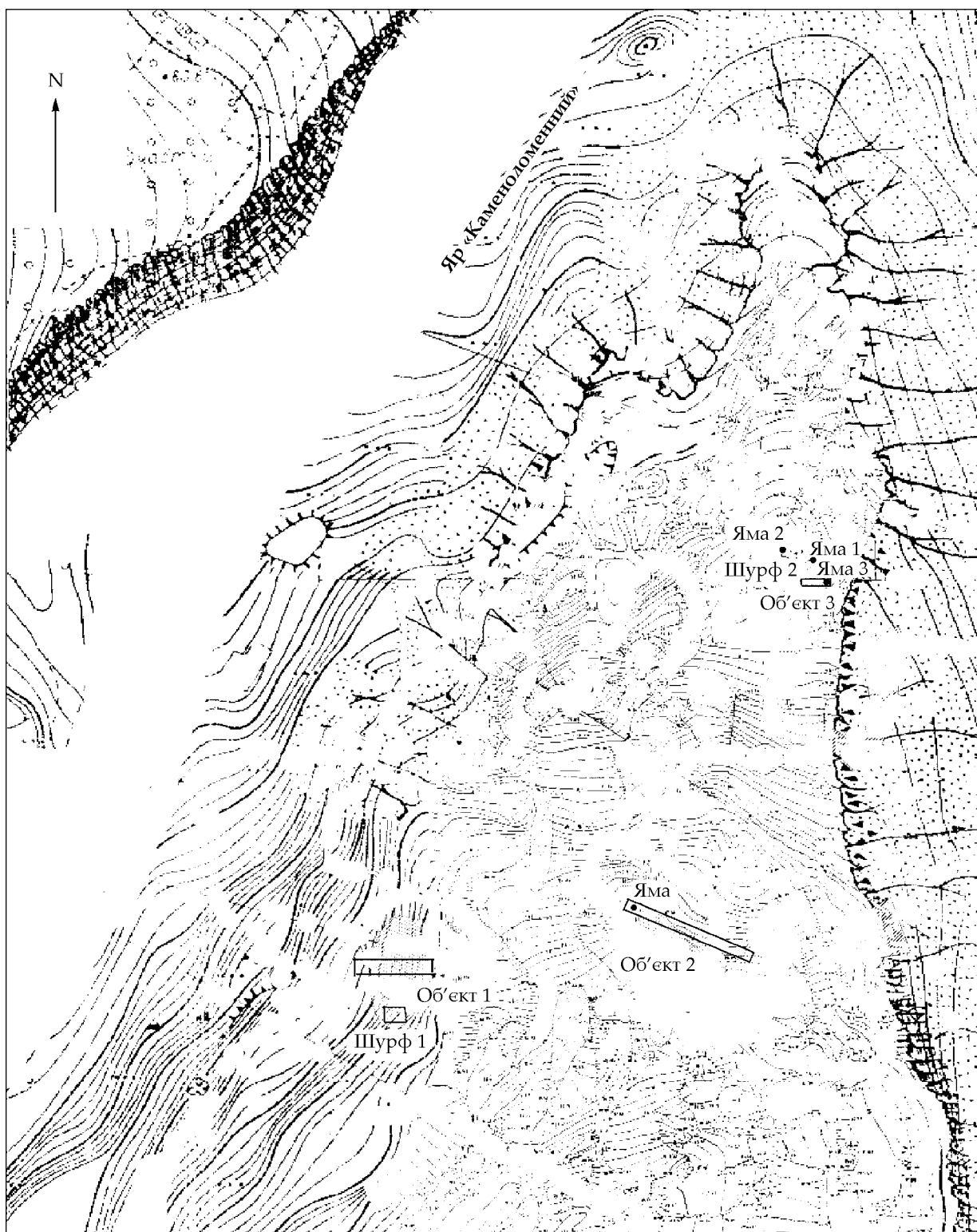


Рис. 7. Північна частина мису Уч-Баш із зафіксованими розвідками археологічними об'єктами (Савеля, Кравченко, 2006)

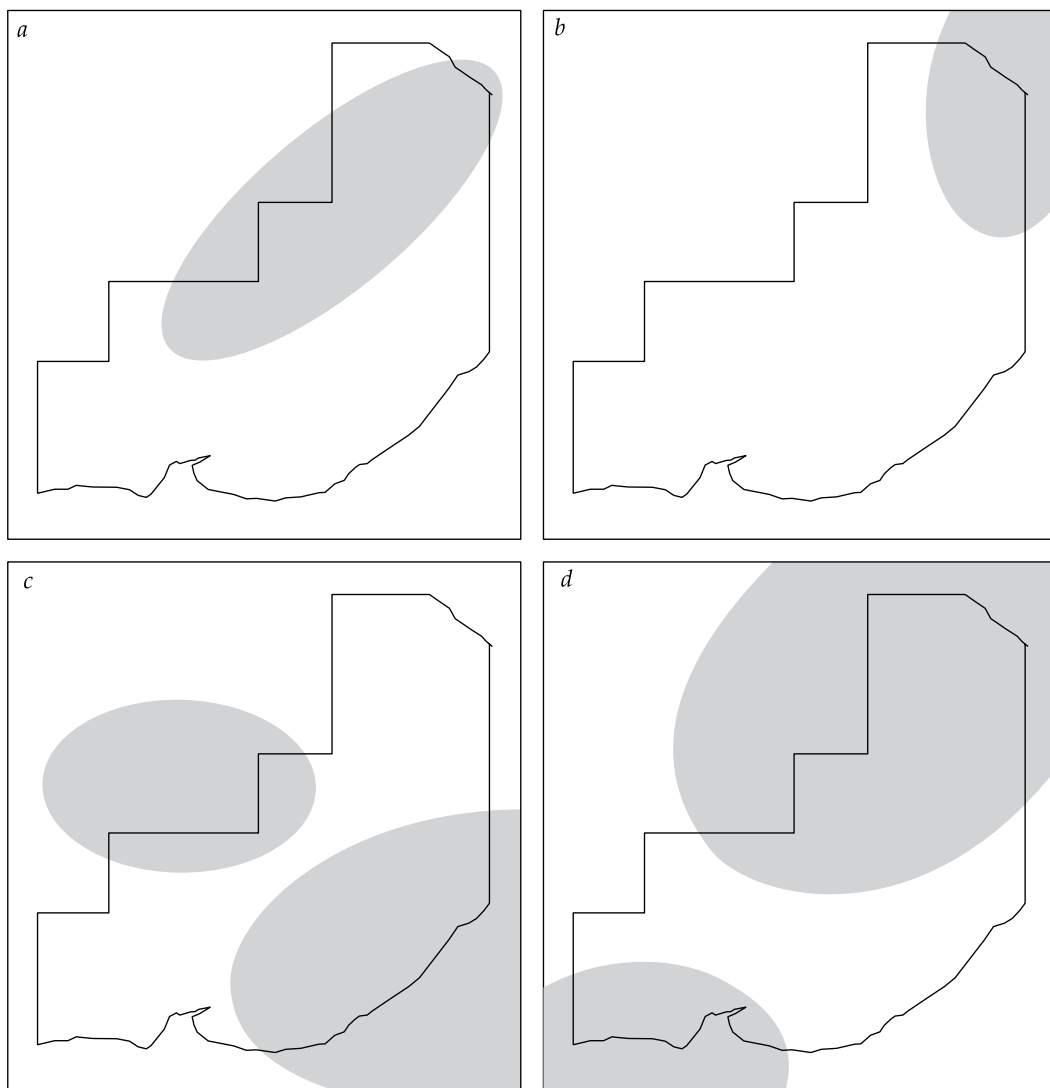


Рис. 8. Планіграфія горизонтів поселення Уч-Баш на розкопі І 1953 р.: *a* — горизонт І, *b* — горизонт ІІ, *c* — горизонт ІІІ, *d* — горизонт ІV

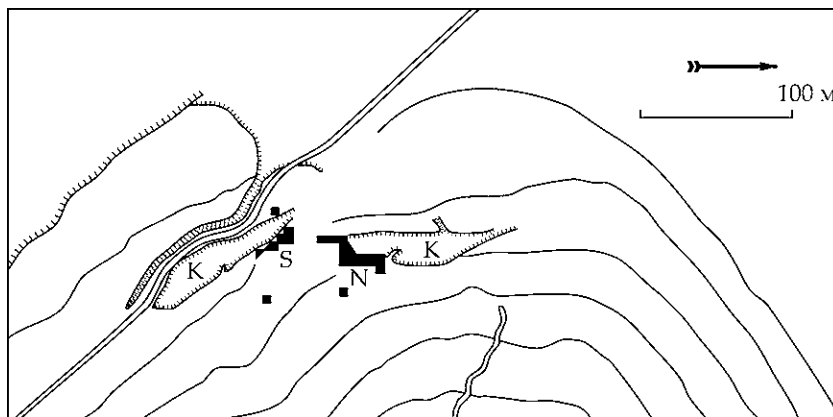


Рис. 9. Загальний план розкопів на г. Сахарна головка (за С.Ф. Стрелецьким). N — північні розкопи, S — південні розкопи, K — котловани

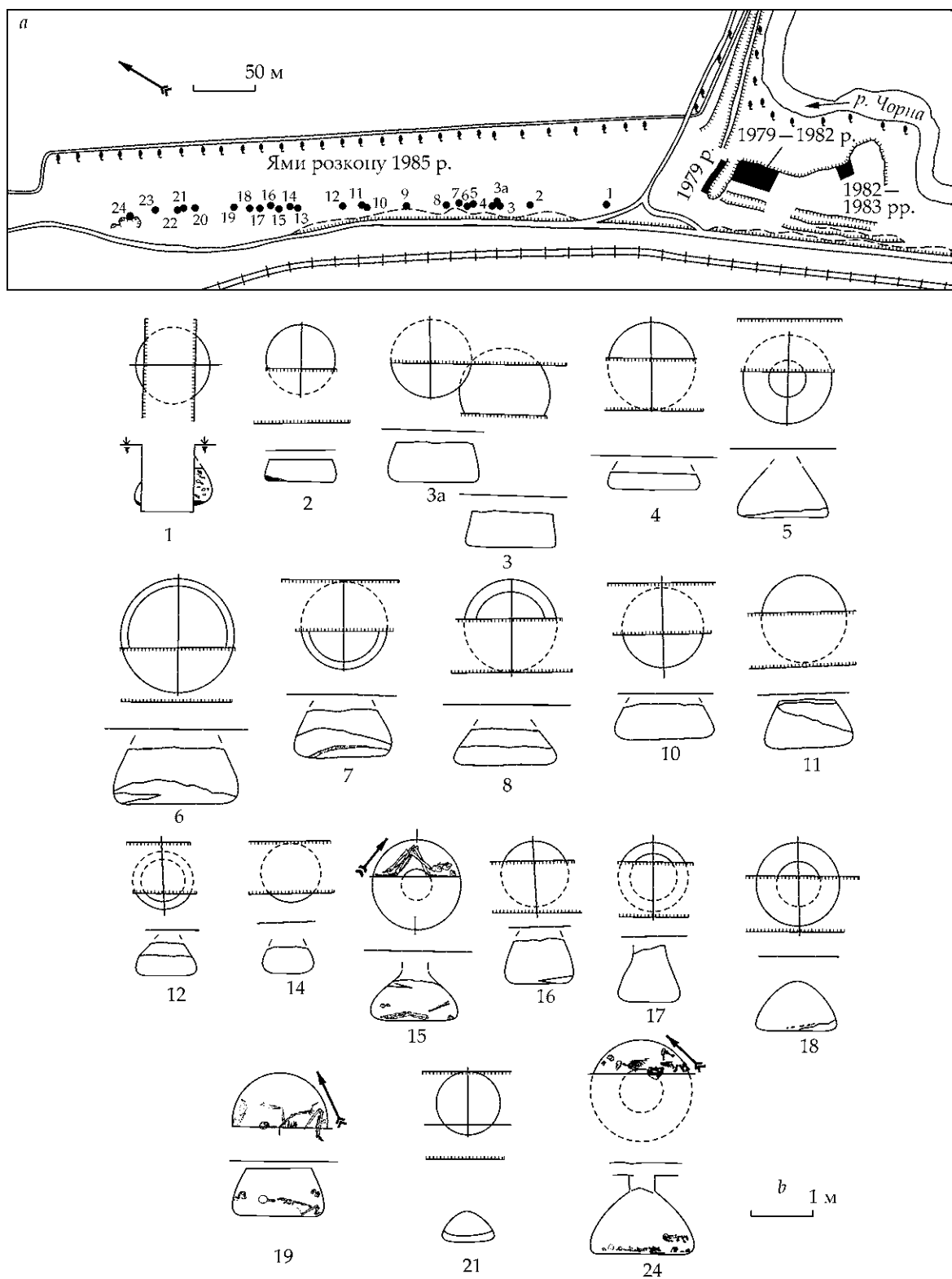


Рис. 10. План розкопів поселення Чорна річка (*a*) і плани та профілі ям розкопу 1985 р. (*b*) (за О.Я. Савелею, 1985, НА ІА НАНУ, д. 1985/112). Цифрами позначено номери ям

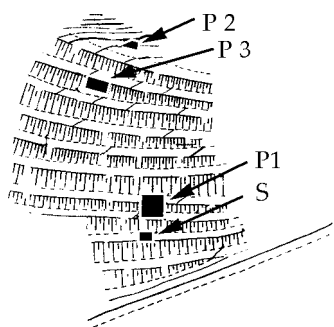


Рис. 11. План розкопів поселення Кавказ (за О.Я. Савелею): P1, 2, 3 — розкопи, S — шурф

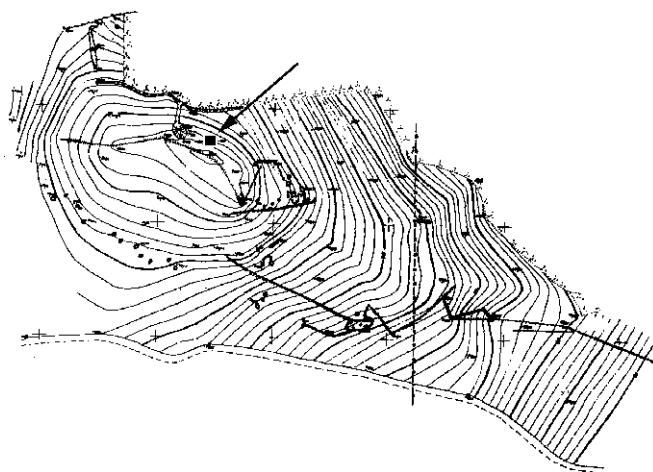


Рис. 12. Зона проведення археологічних розвідок біля сел. Октябрь на Сапун-горі

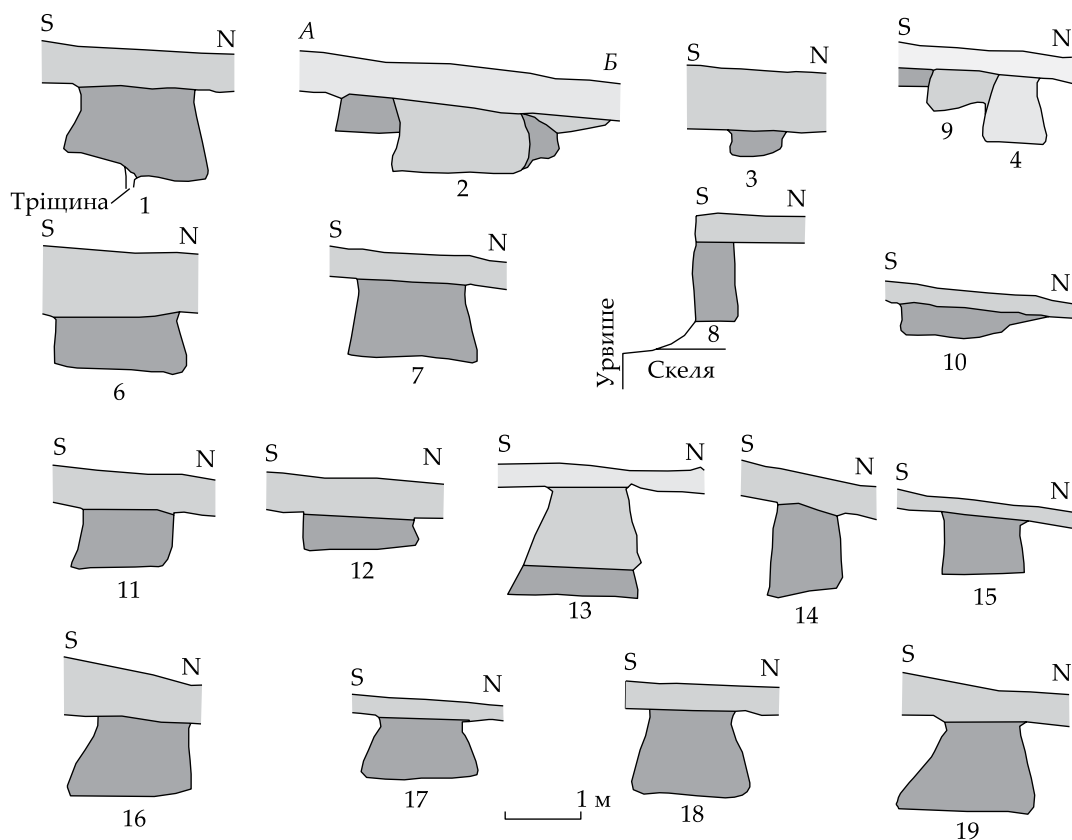


Рис. 13. Схеми профілів і проекцій ям розкопу 2 поселення Уч-Баш та стратиграфічних розрізів (за Є.О. Жеребцовим, 1953, НА НЗХТ, д. 690/Па). Цифрами позначено номери ям

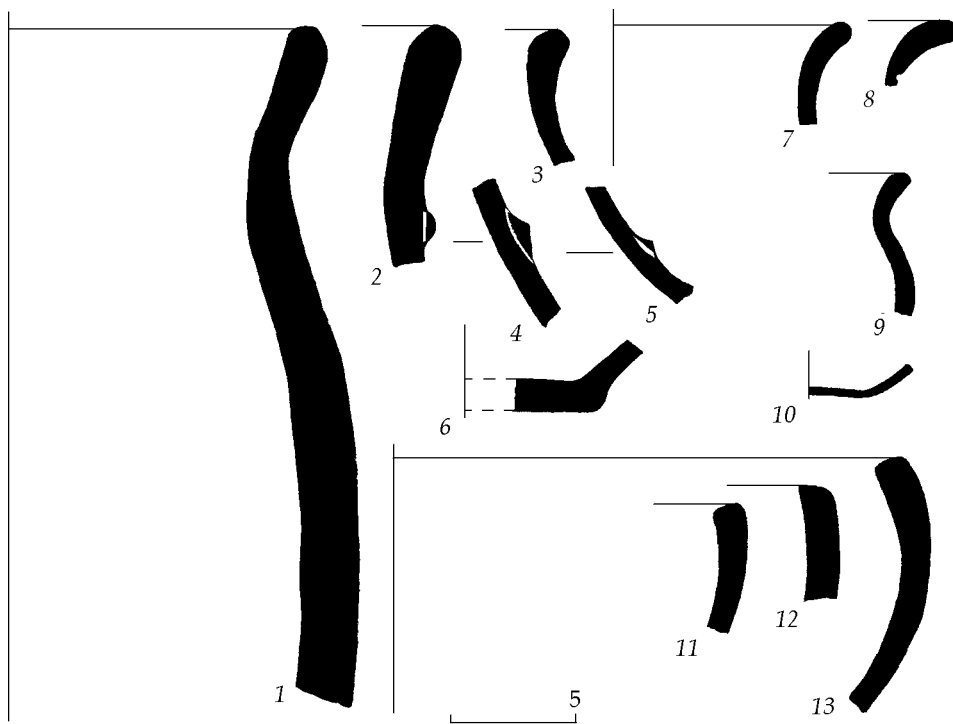


Рис. 14. Кераміка із ями у давній денній поверхні розкопу 1 поселення Уч-Баш

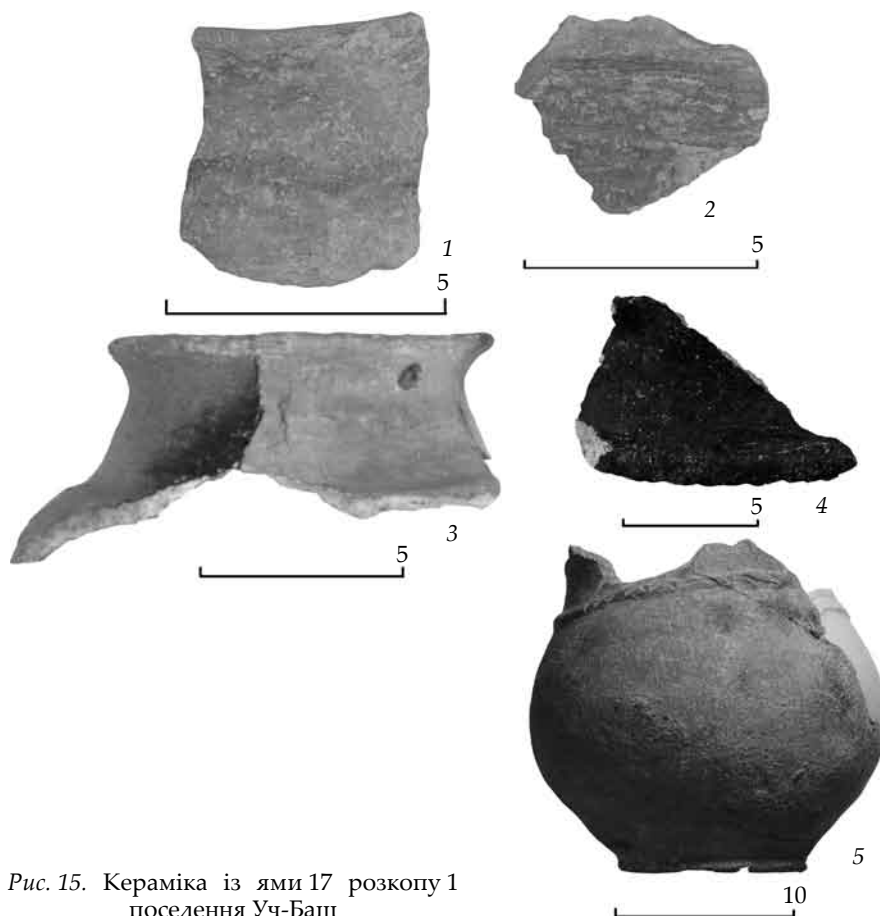


Рис. 15. Кераміка із ями 17 розкопу 1 поселення Уч-Баш

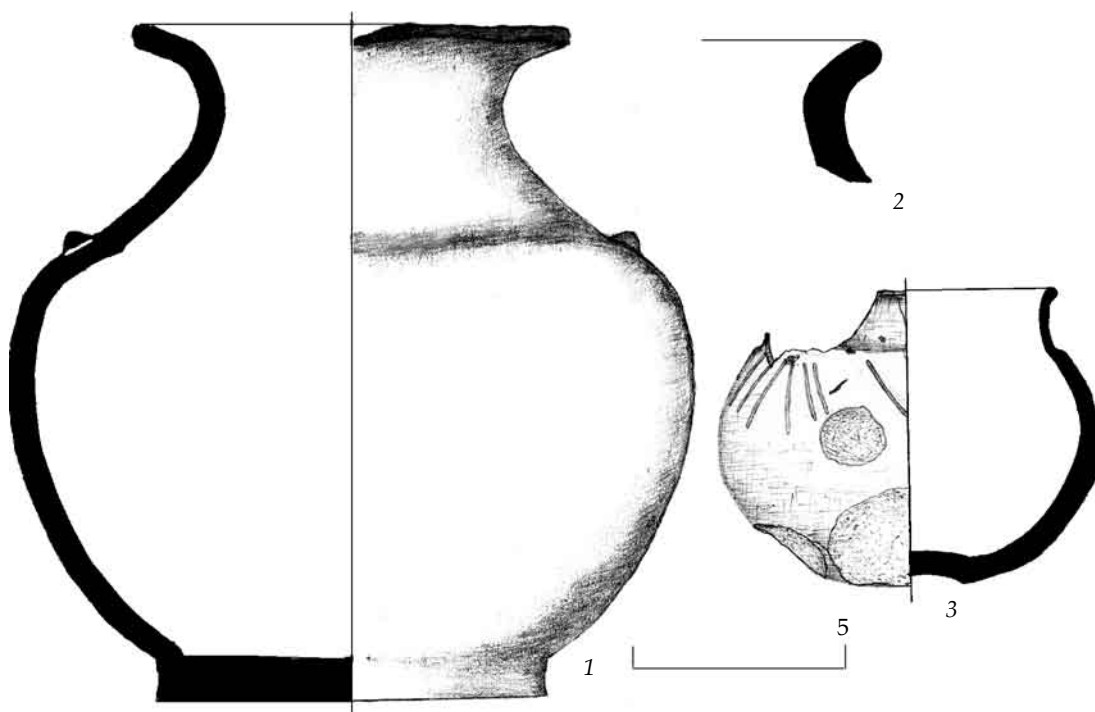


Рис. 16. Кераміка із ями 28 розкопу 1 поселення Уч-Баш



Рис. 17. Кераміка із ями 28 розкопу 1 поселення Уч-Баш



Рис. 18. Кераміка із ями 31 розкопу 1 поселення Уч-Баш

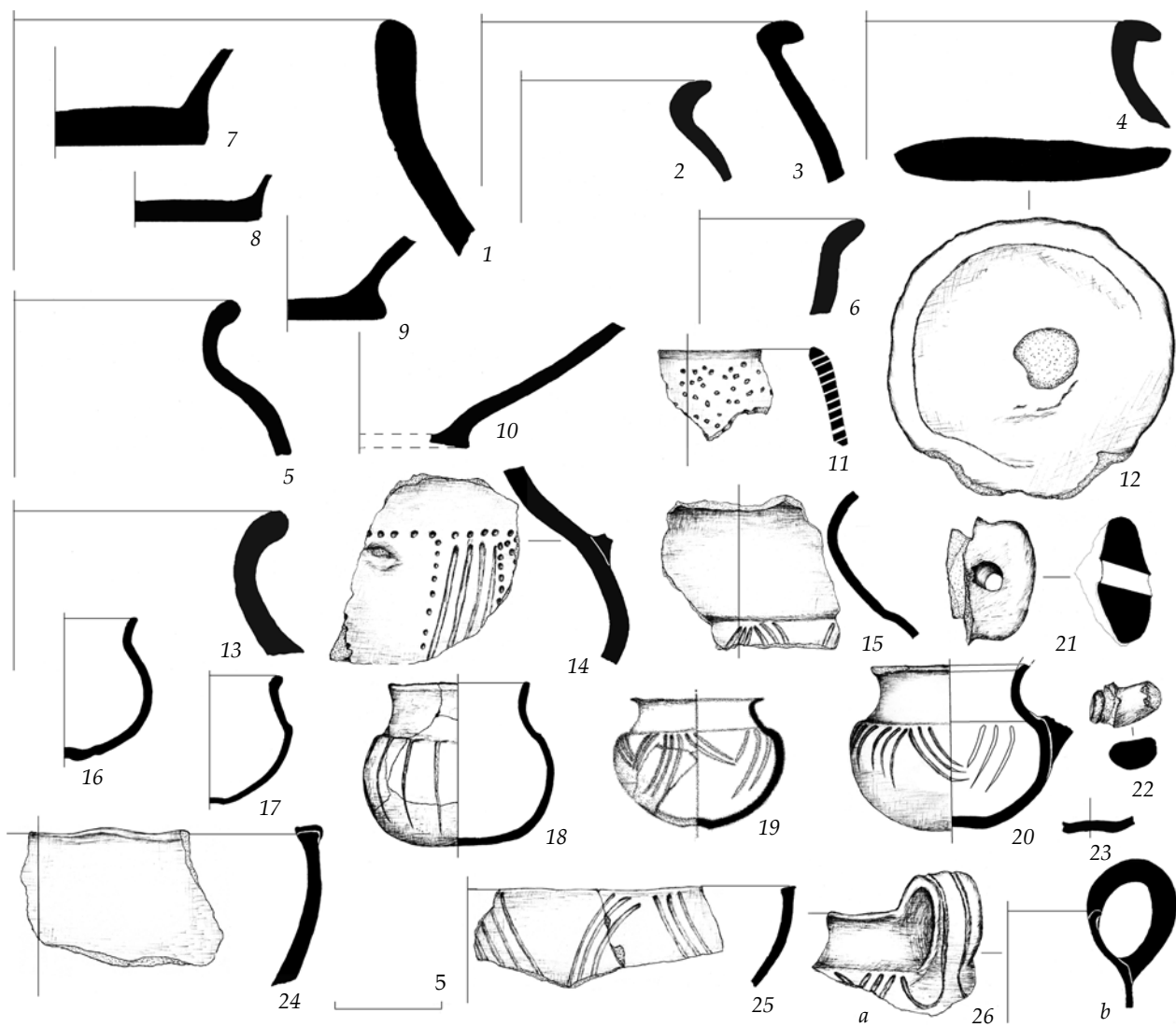


Рис. 19. Кераміка із ями 10 розкопу 2 поселення Уч-Баш

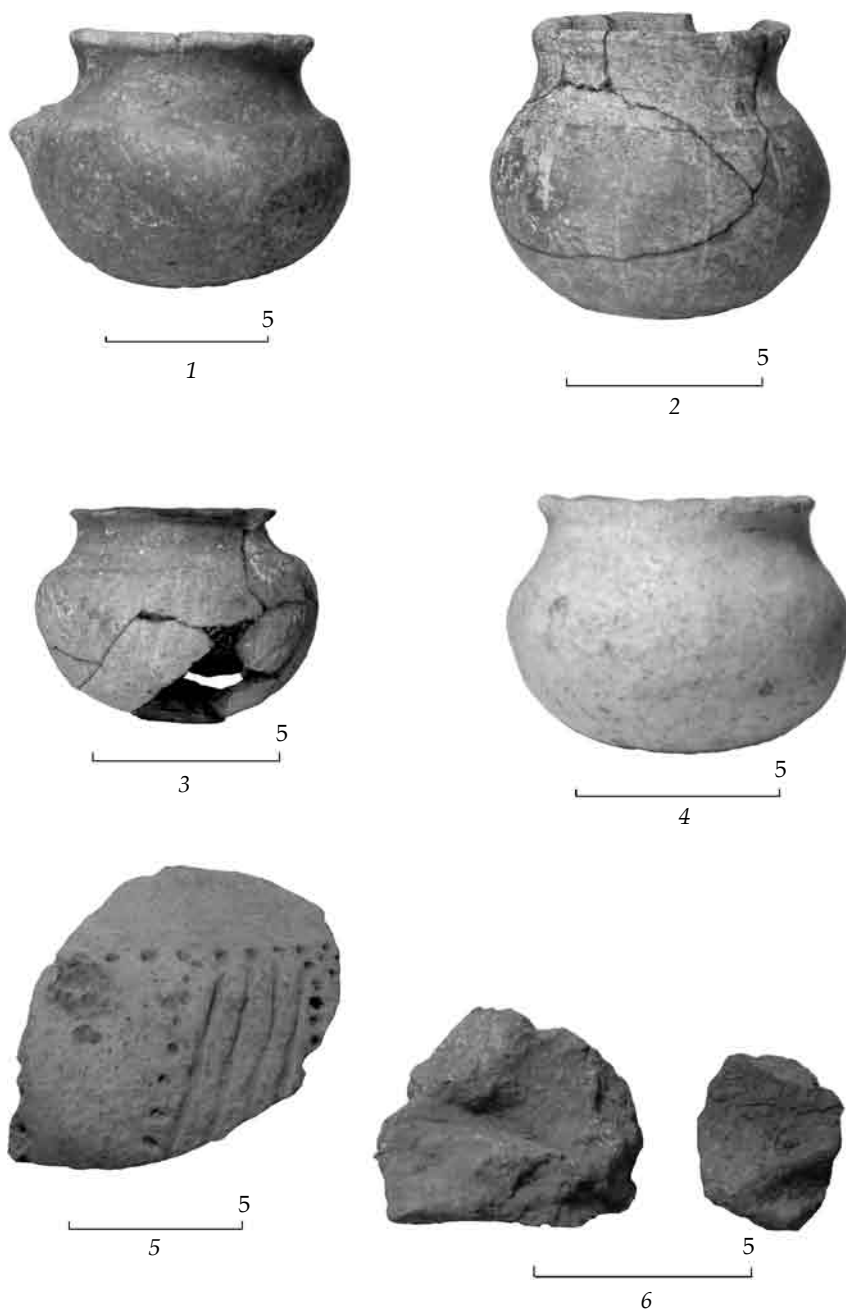


Рис. 20. Кераміка із ями 10 розкопу 2 поселення Уч-Баш

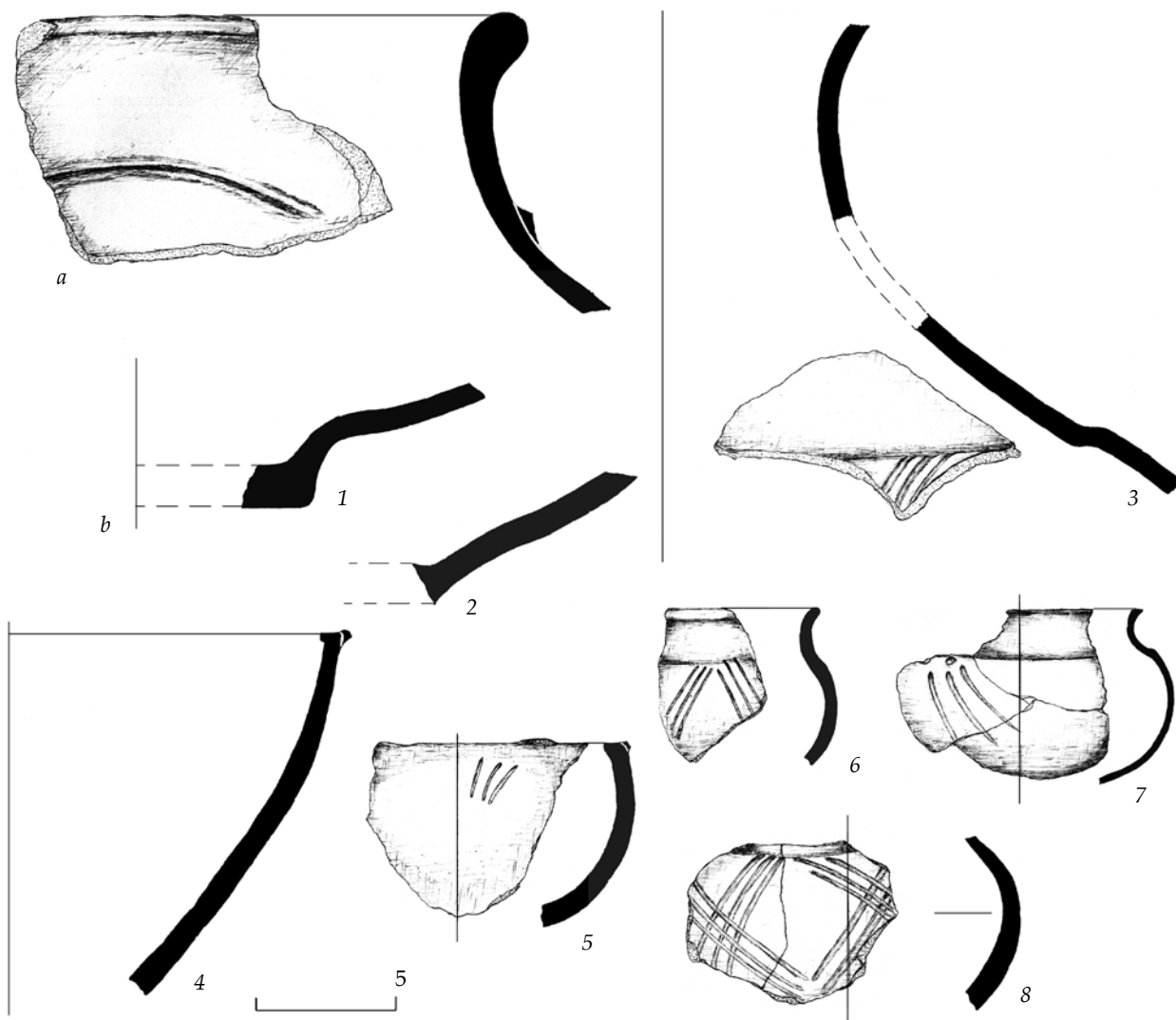


Рис. 21. Кераміка із ями 11 розкопу 2 поселення Уч-Баш



Рис. 22. Посудина на кільцевому піддоні із ями 11 розкопу 2 поселення Уч-Баш

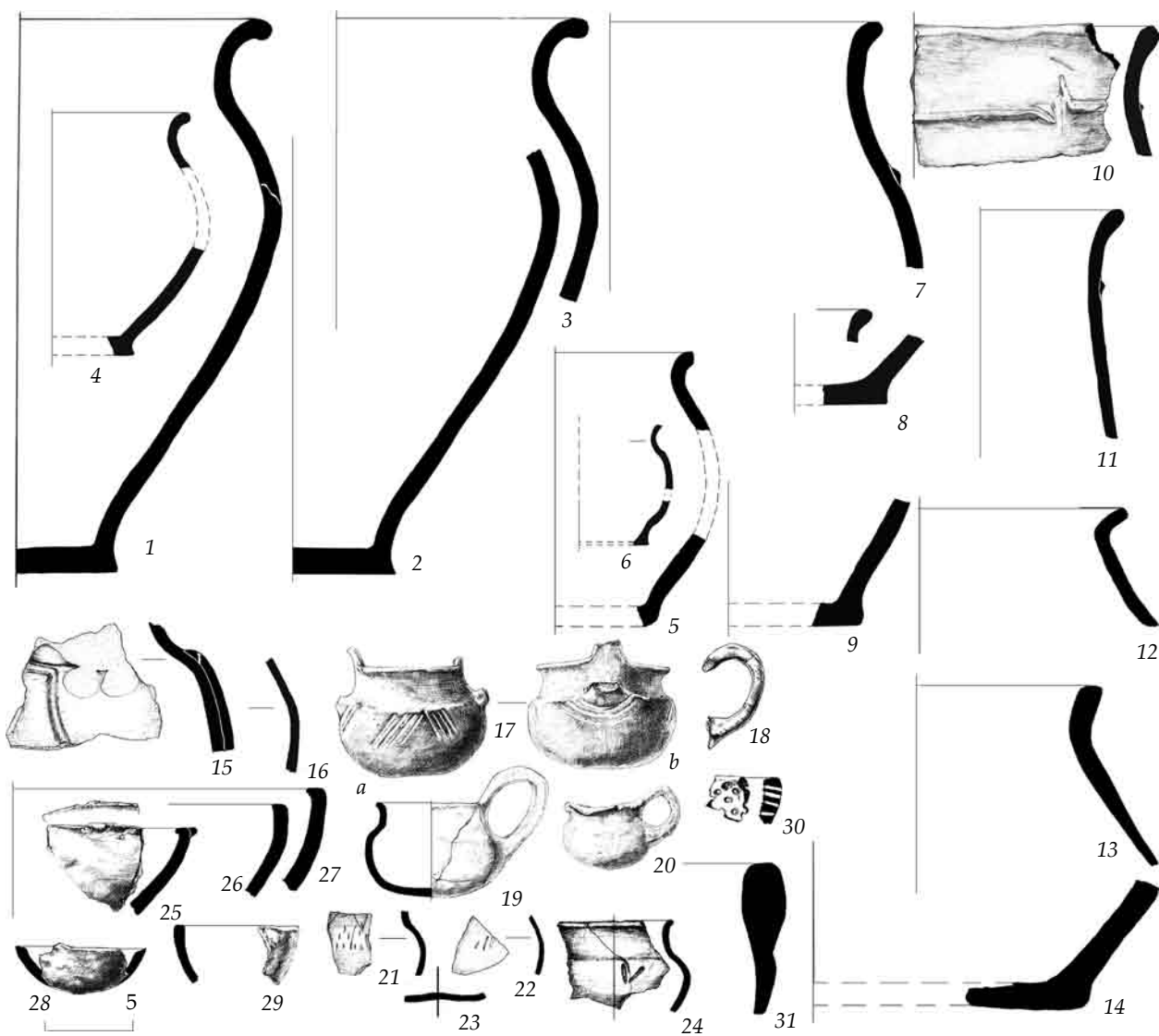


Рис. 23. Кераміка із ями 69 розкопу 1 поселення Уч-Баш

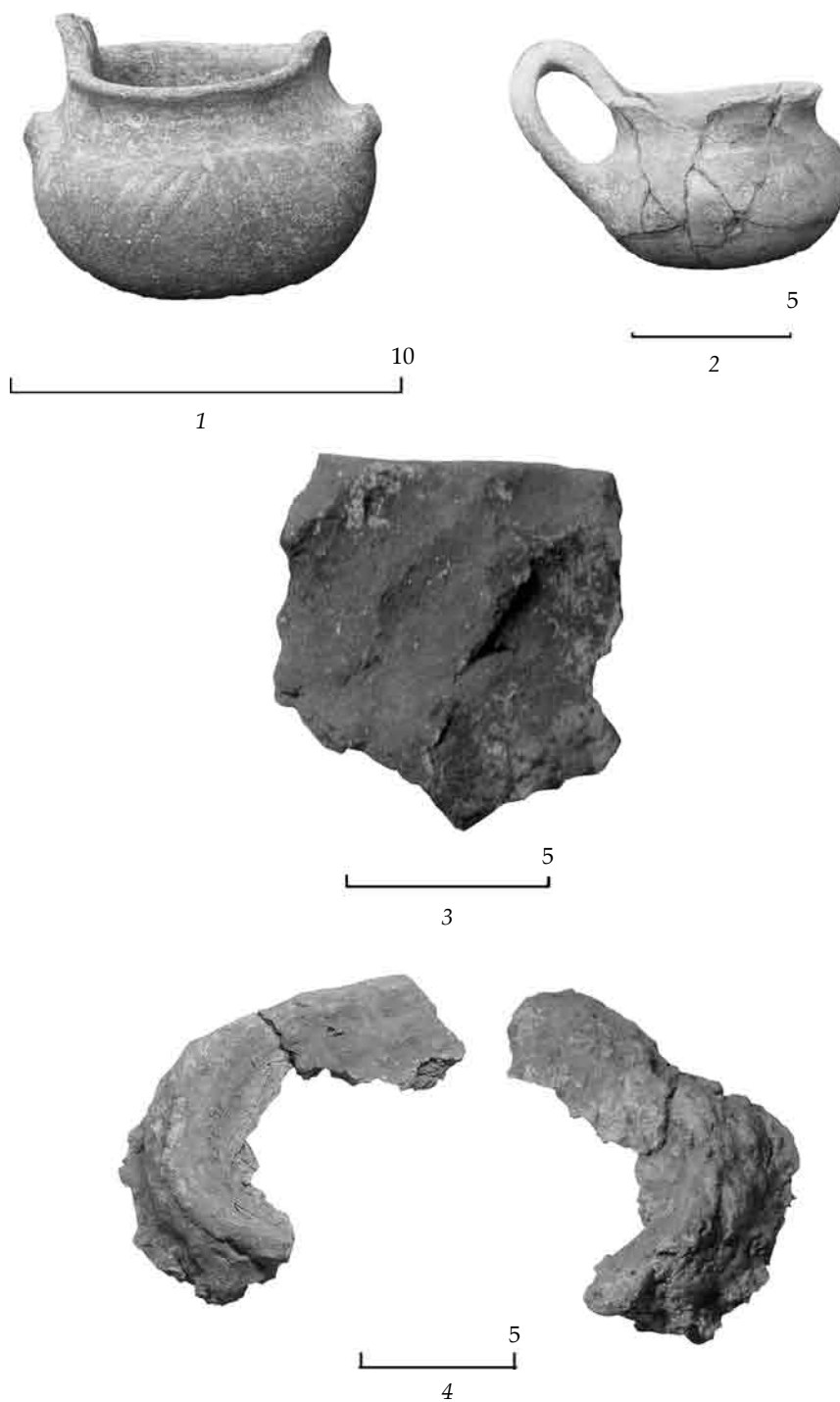


Рис. 24. Кераміка із ями 69 розкопу 1 поселення Уч-Баш

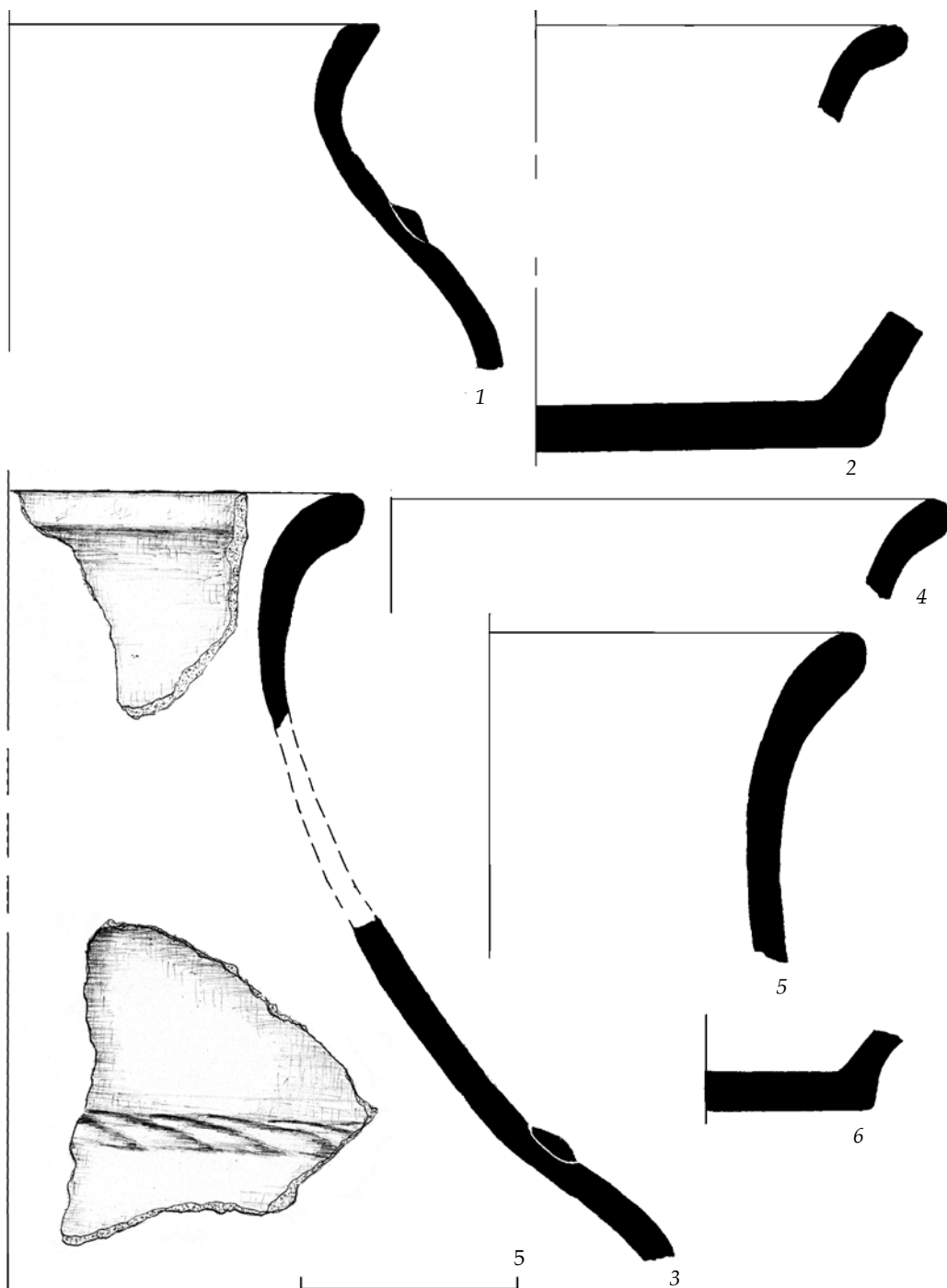


Рис. 25. Кераміка із ями 52 розкопу 1 поселення Уч-Баш

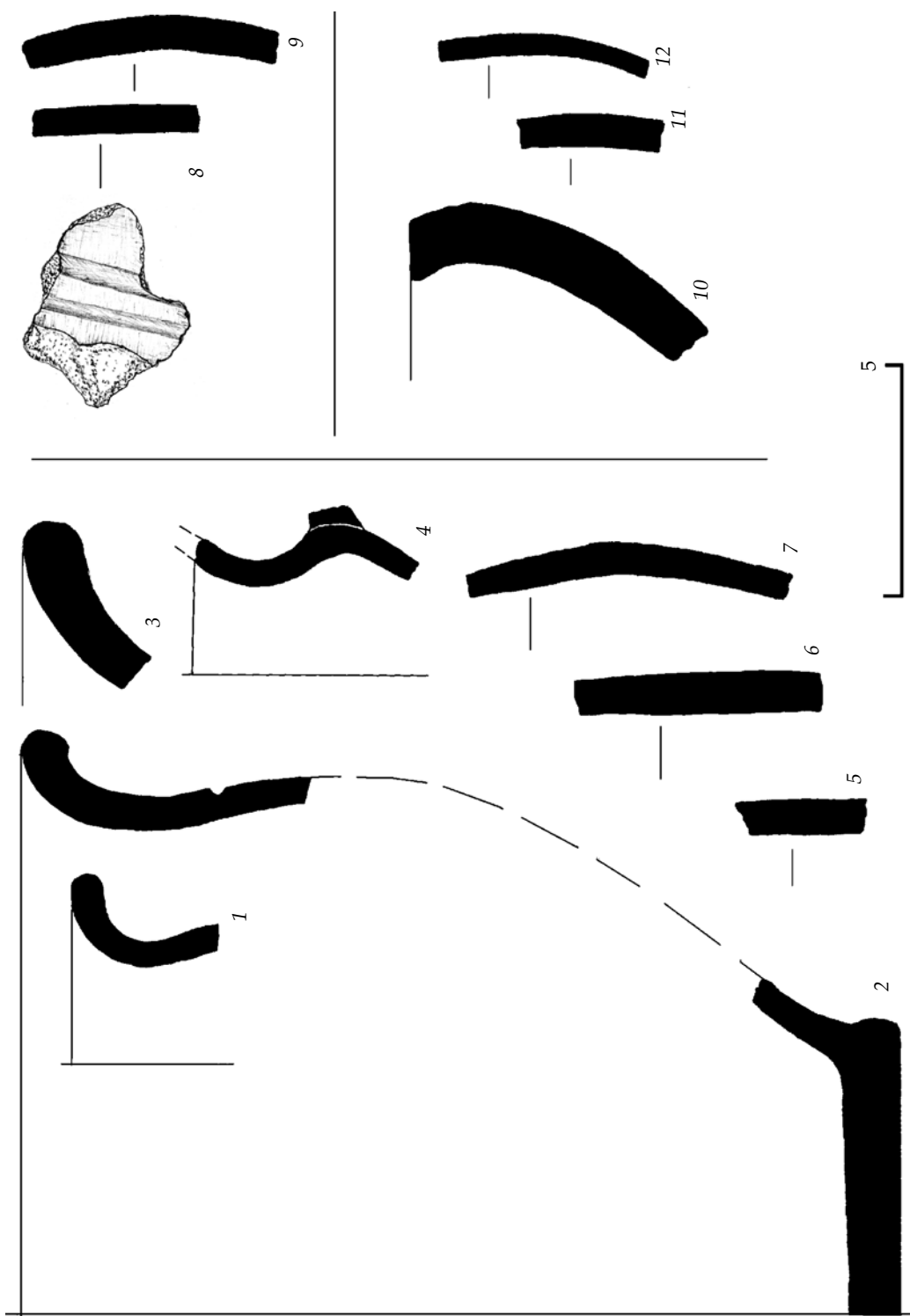


Рис. 26. Кераміка із заповнення гончарних печей поселення Сахарна головка: 1 — 7: піч 1; 8, 9 — піч 2; 10 — 12 — піч 3

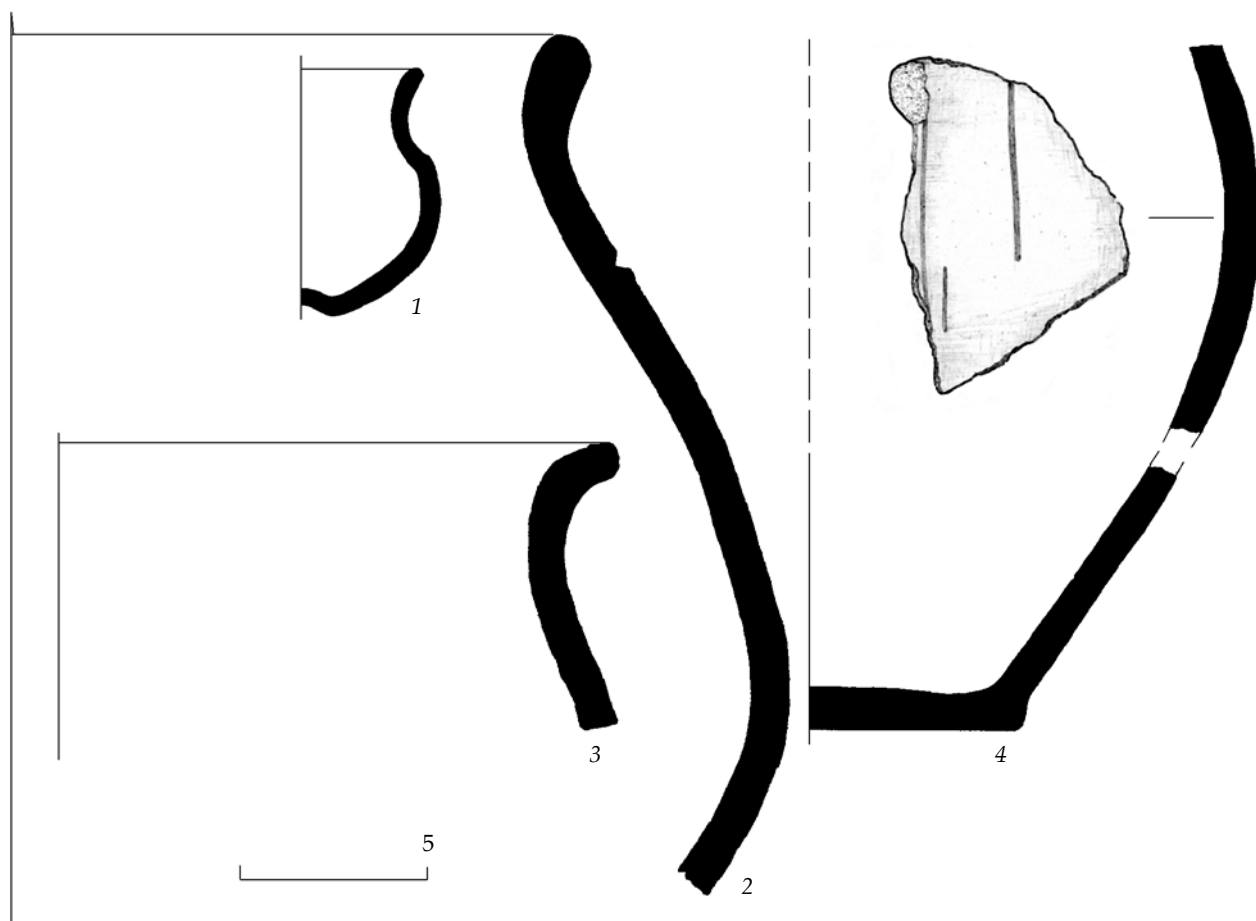


Рис. 27. Кераміка із ями 4 поселення Сахарна головка



Рис. 28. Кубок із підлоги май-
данчика розкопу 2 поселення
Уч-Баш

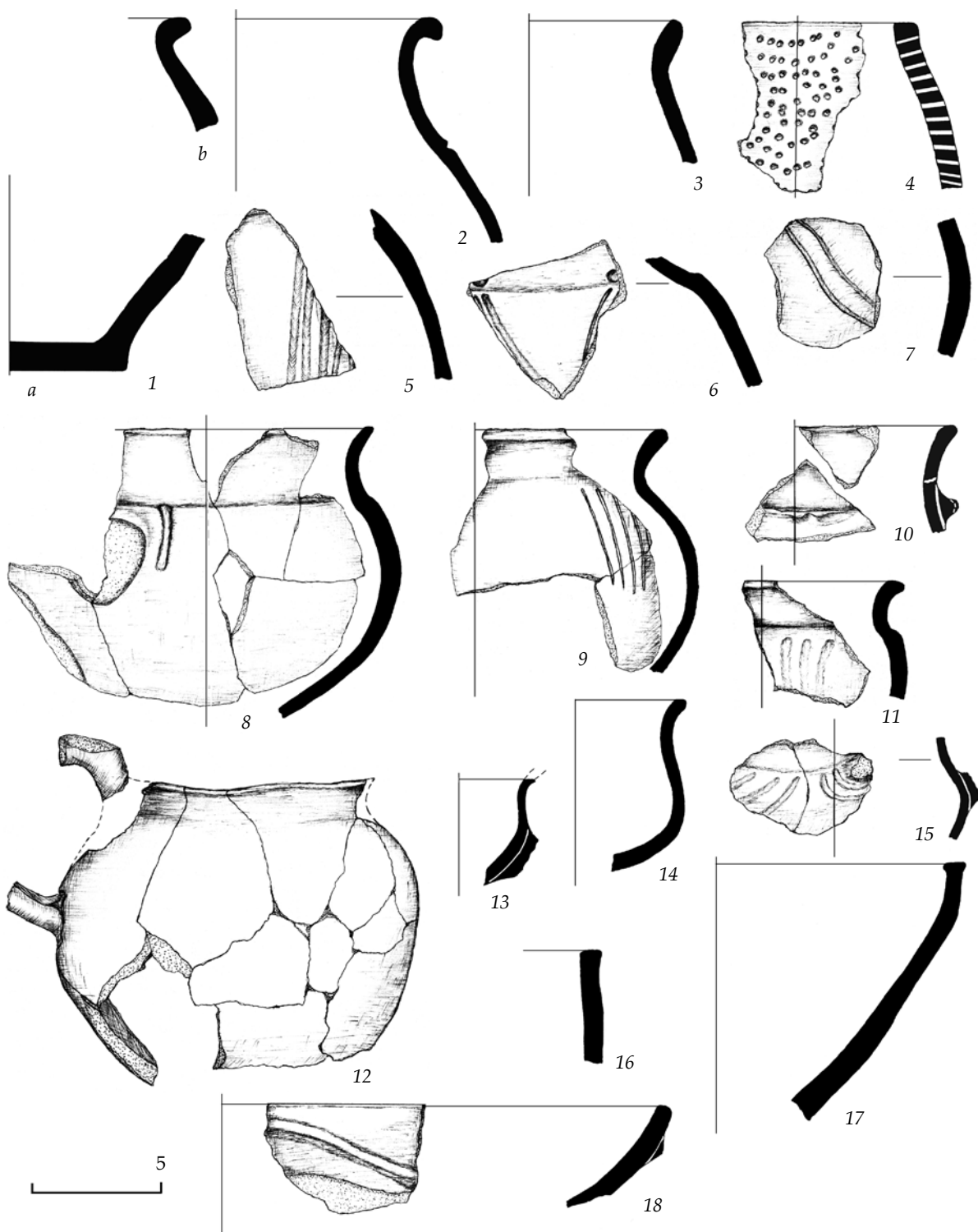


Рис. 29. Кераміка із ями 19 розкопу 2 поселення Уч-Баш

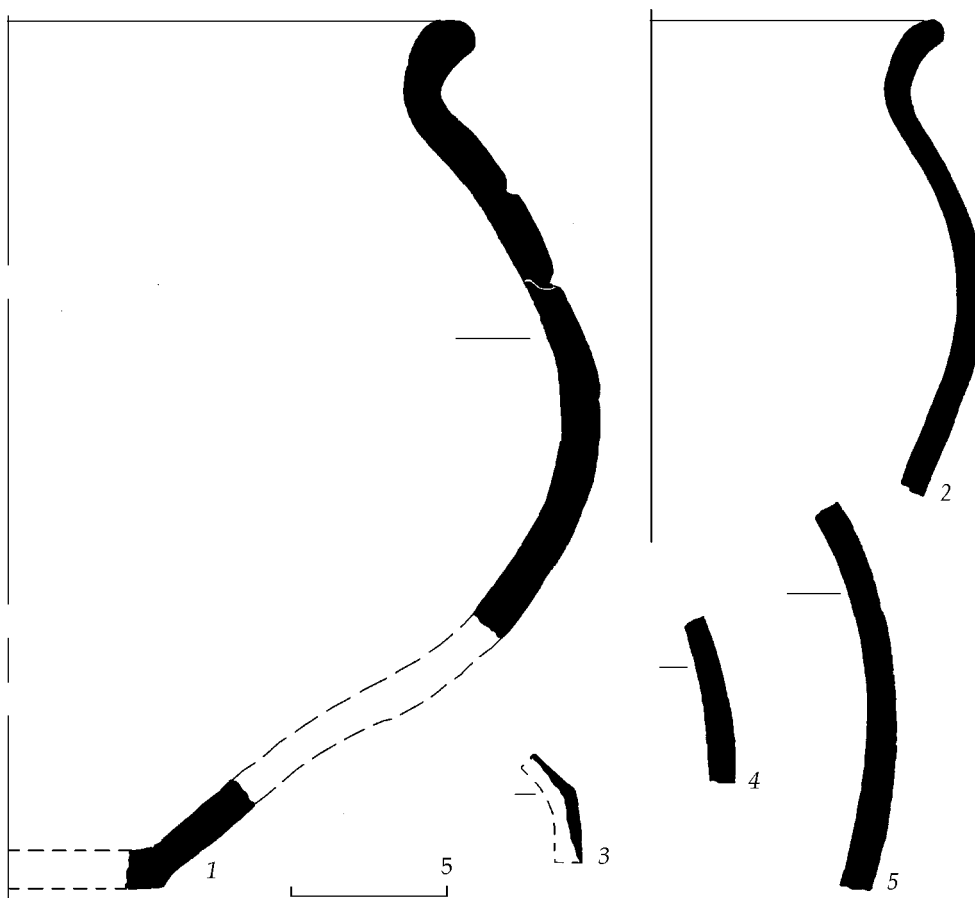


Рис. 30. Кераміка із ями 18 розкопу 2 поселення Уч-Баш



Рис. 31. Кухоль із ями 12 розкопу 2 поселення Уч-Баш

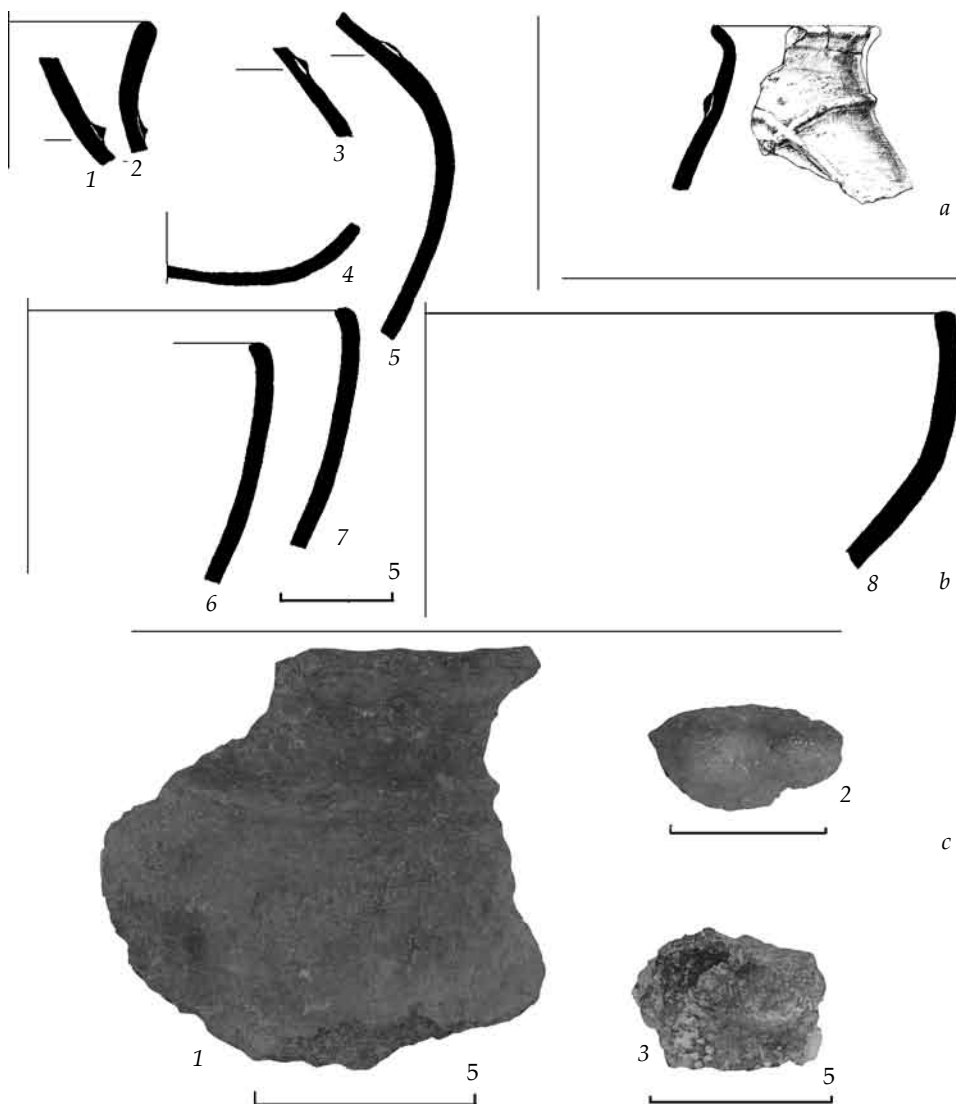


Рис. 32. Кераміка із шару давньої денної поверхні розкопу 1 поселення Уч-Баш

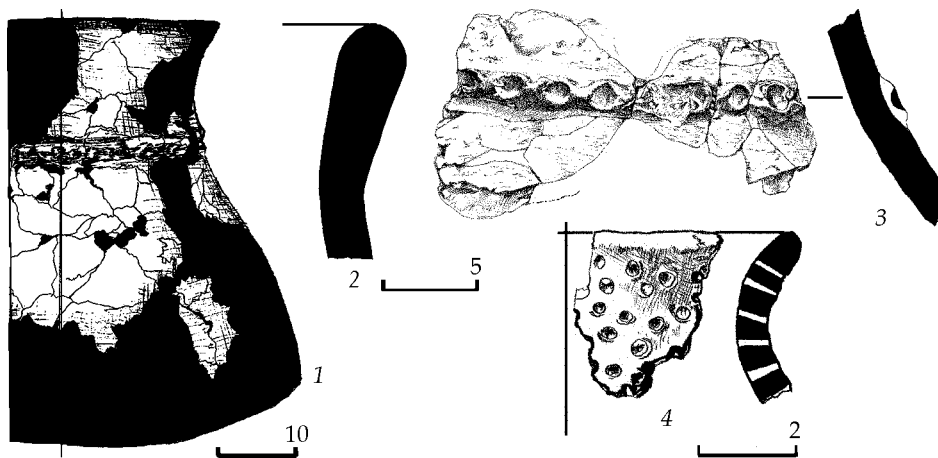


Рис. 33. Кераміка із споруди 1 розкопу 1 поселення Уч-Баш

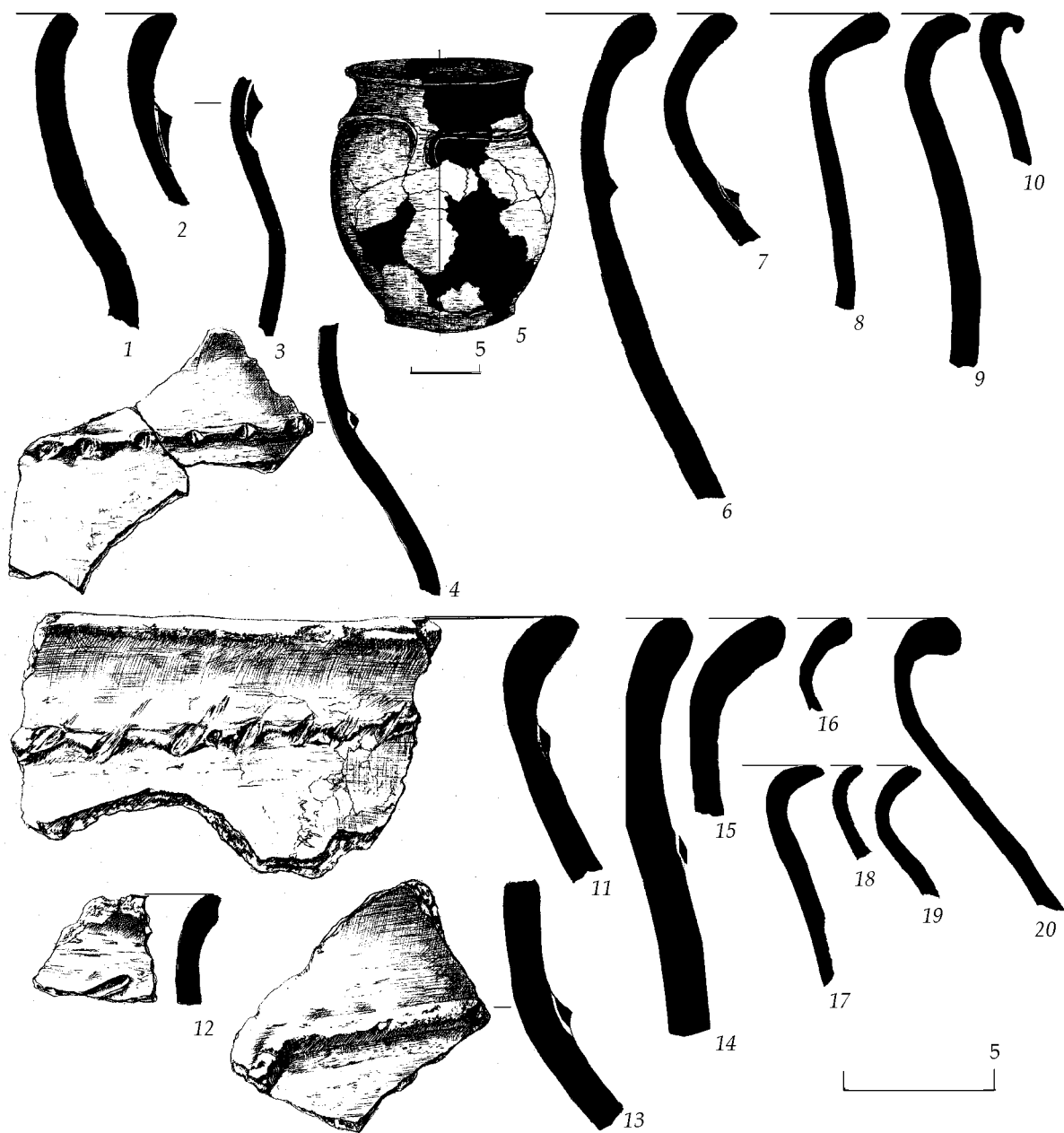


Рис. 34. Кераміка із споруди 1 розкопу 1 поселення Уч-Баш

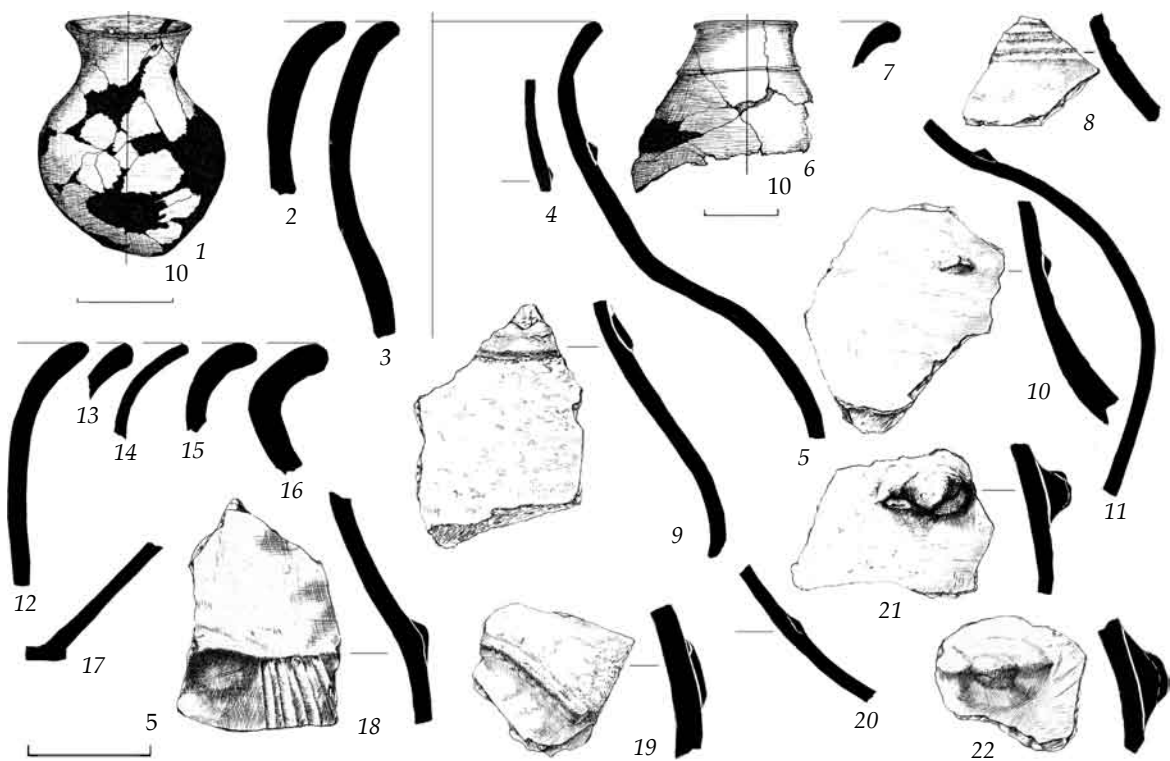


Рис. 35. Кераміка із споруди 1 розкопу 1 поселення Уч-Баш

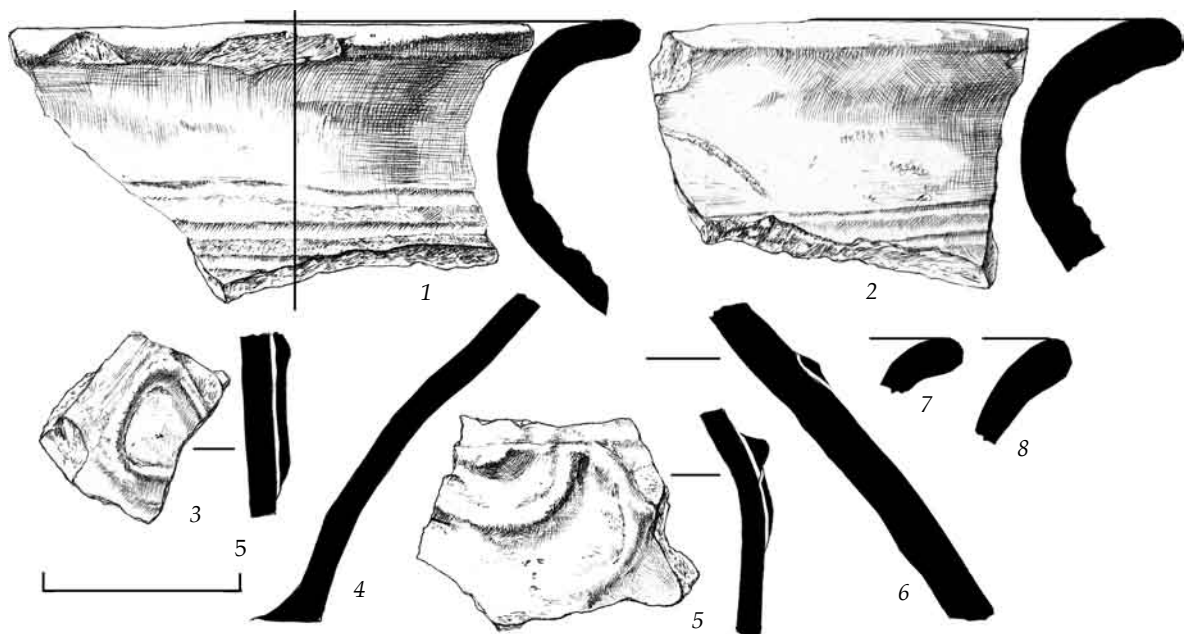


Рис. 36. Кераміка із споруди 1 розкопу 1 поселення Уч-Баш

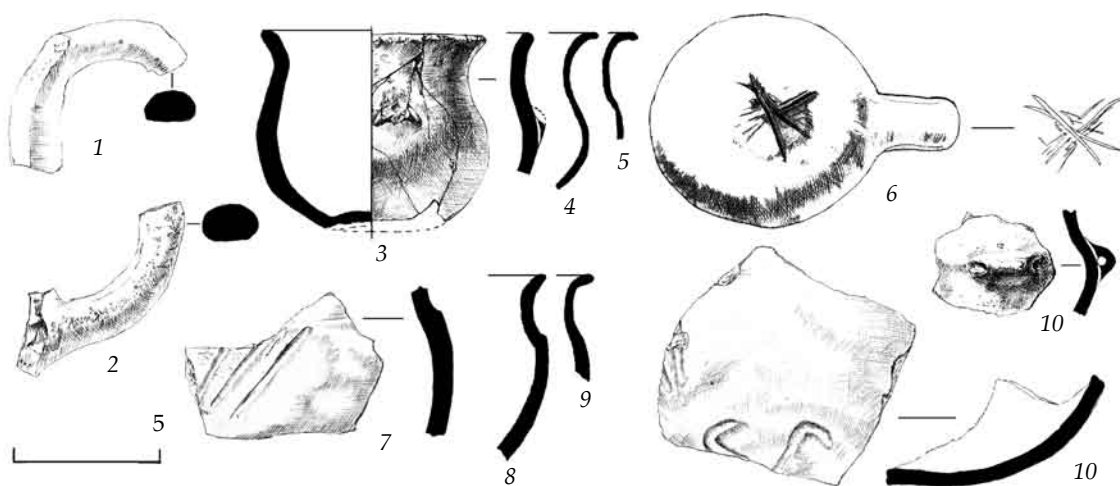


Рис. 37. Кераміка із споруди 1 розкопу 1 поселення Уч-Баш

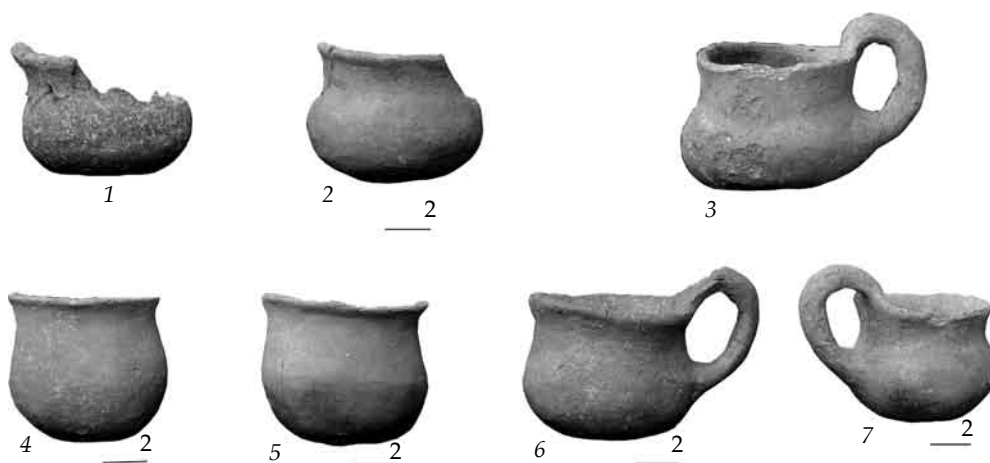


Рис. 38. Кераміка із споруди 1 розкопу 1 поселення Уч-Баш

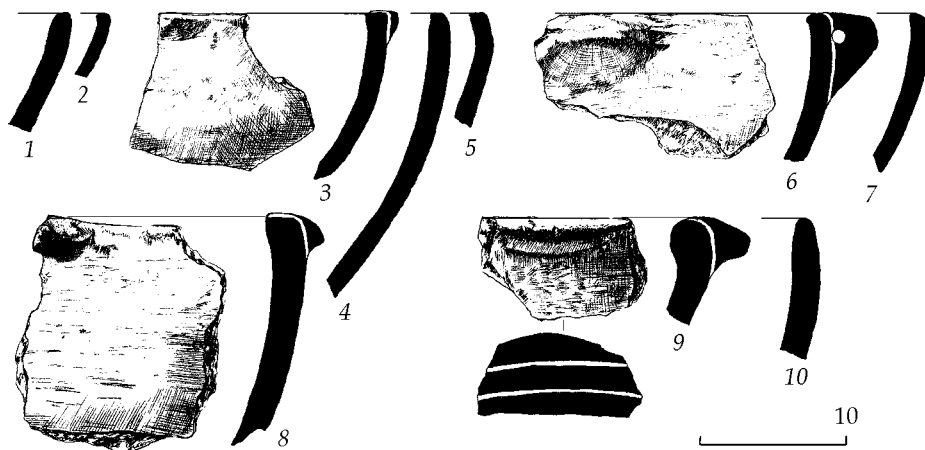


Рис. 39. Кераміка із споруди 1 розкопу 1 поселення Уч-Баш

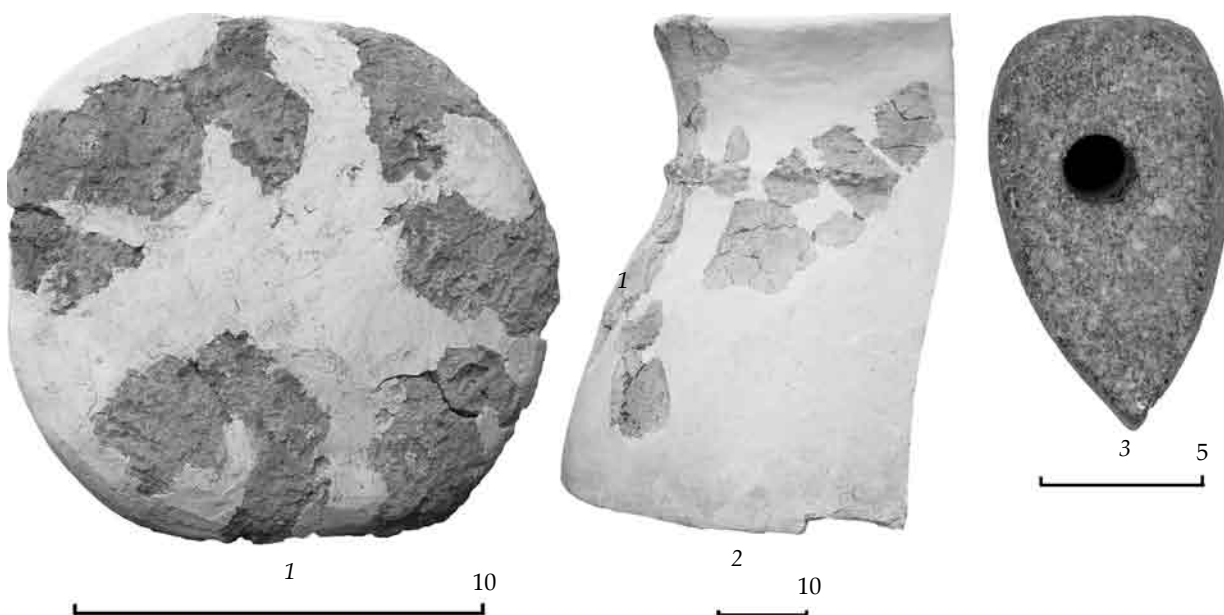


Рис. 40. Матеріал із споруди 1 розкопу 1 поселення Уч-Баш

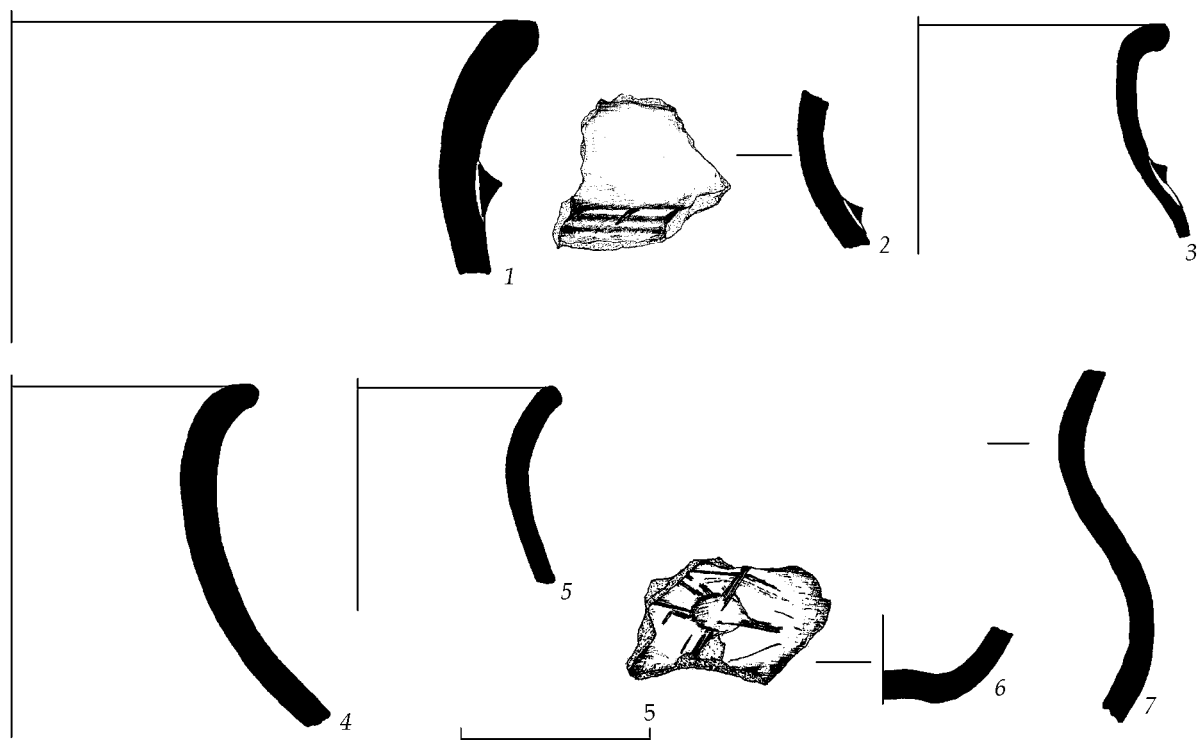


Рис. 41. Кераміка із ями 6 розкопу 2 поселення Уч-Баш

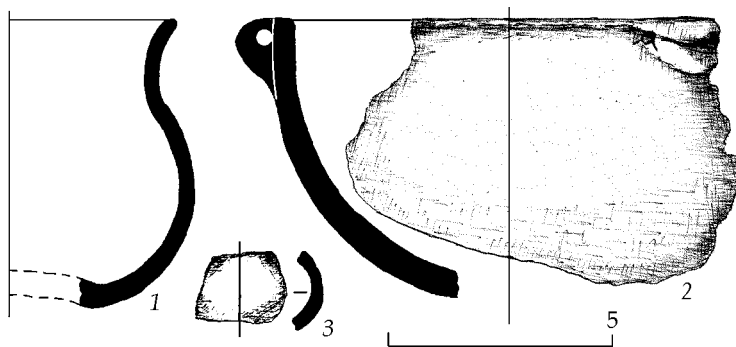


Рис. 42. Кераміка із ями 4 розкопу 2 поселення Уч-Баш

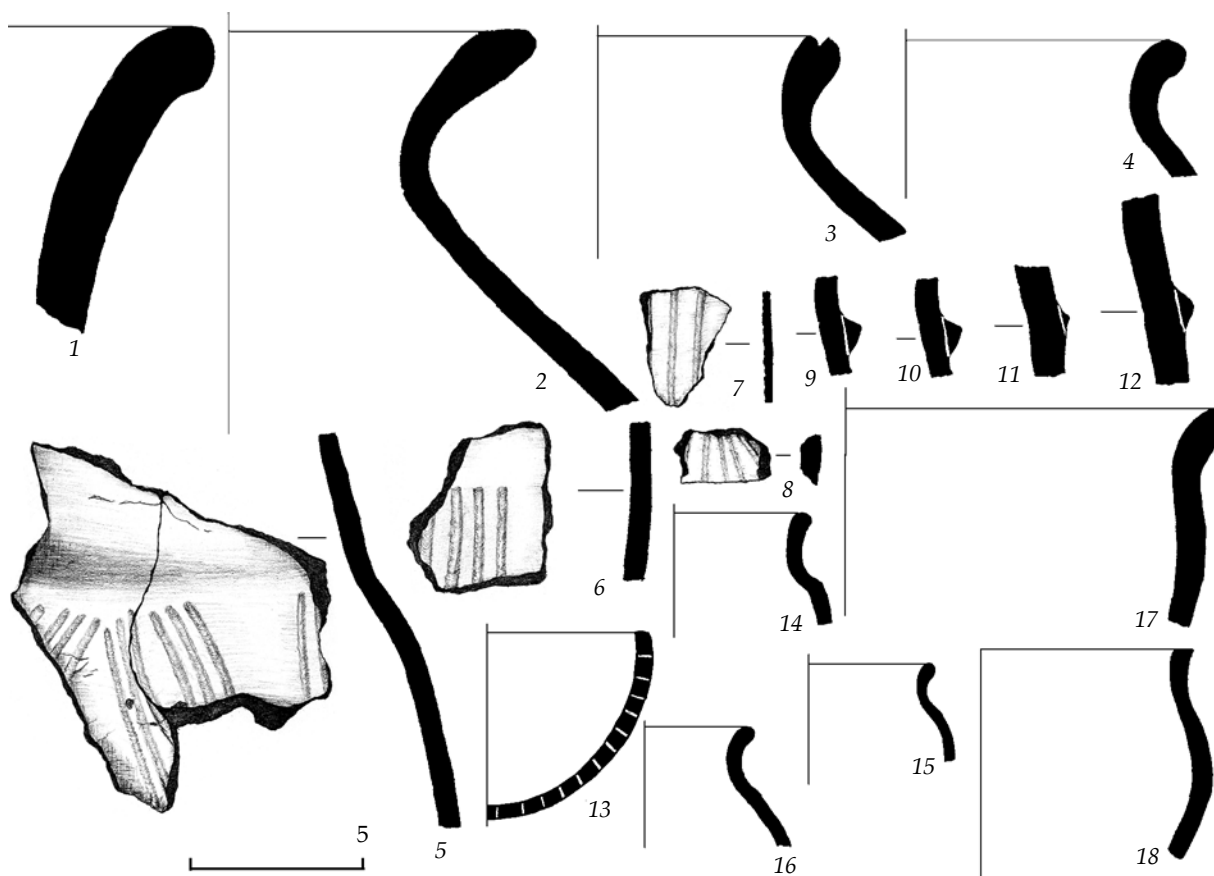


Рис. 43. Кераміка із ями 8 розкопу 1 поселення Уч-Баш



Рис. 44. Кухоль із ями 8 розкопу 1 поселення Уч-Баш

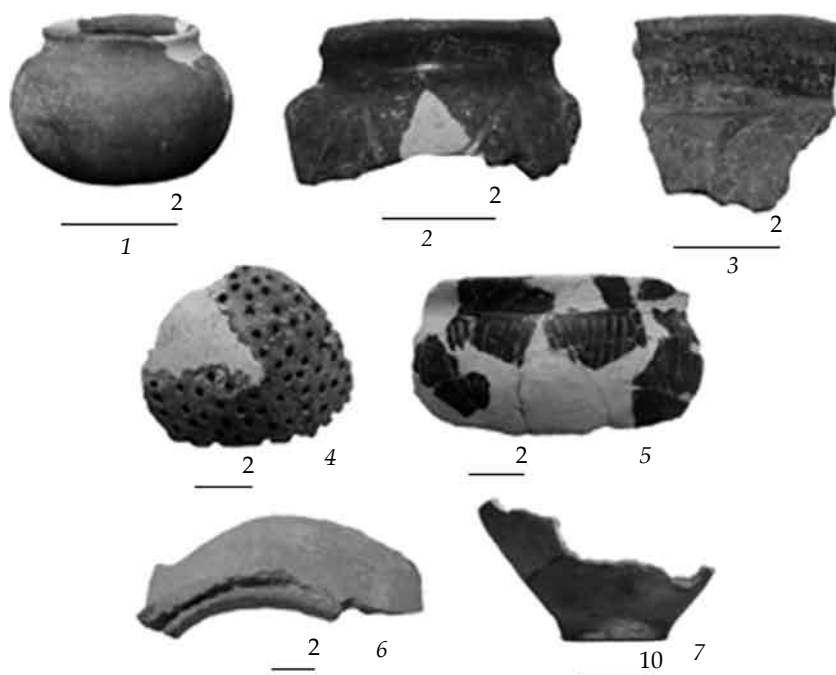


Рис. 45. Кераміка із ями 8 розкопу 1 поселення Уч-Баш

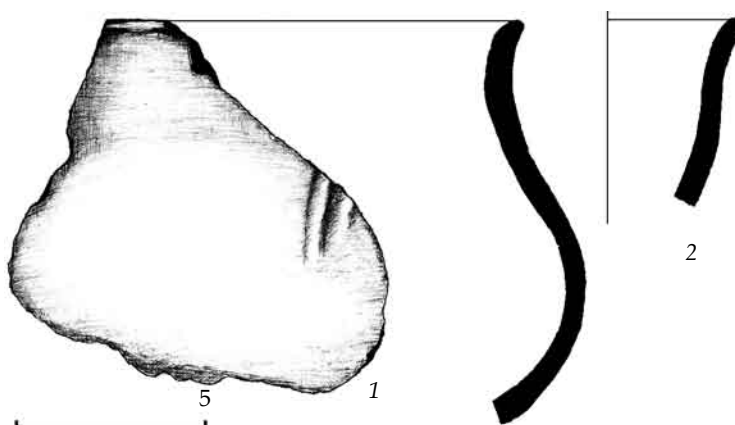


Рис. 46. Кераміка із ями 9 розкопу 1 поселення Уч-Баш

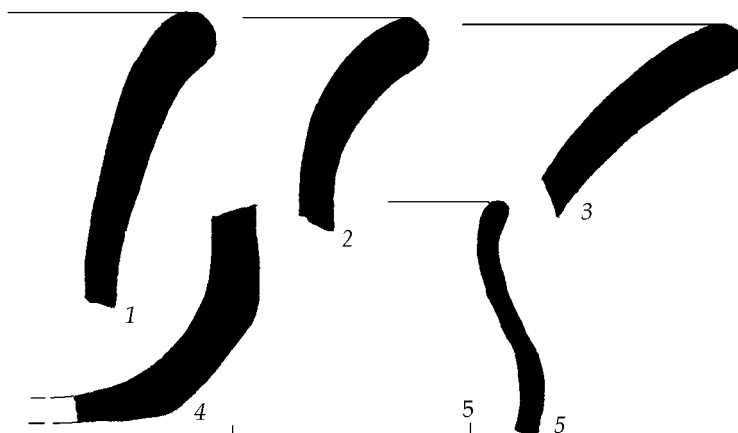


Рис. 47. Кераміка із ями 12 розкопу 1 поселення Уч-Баш

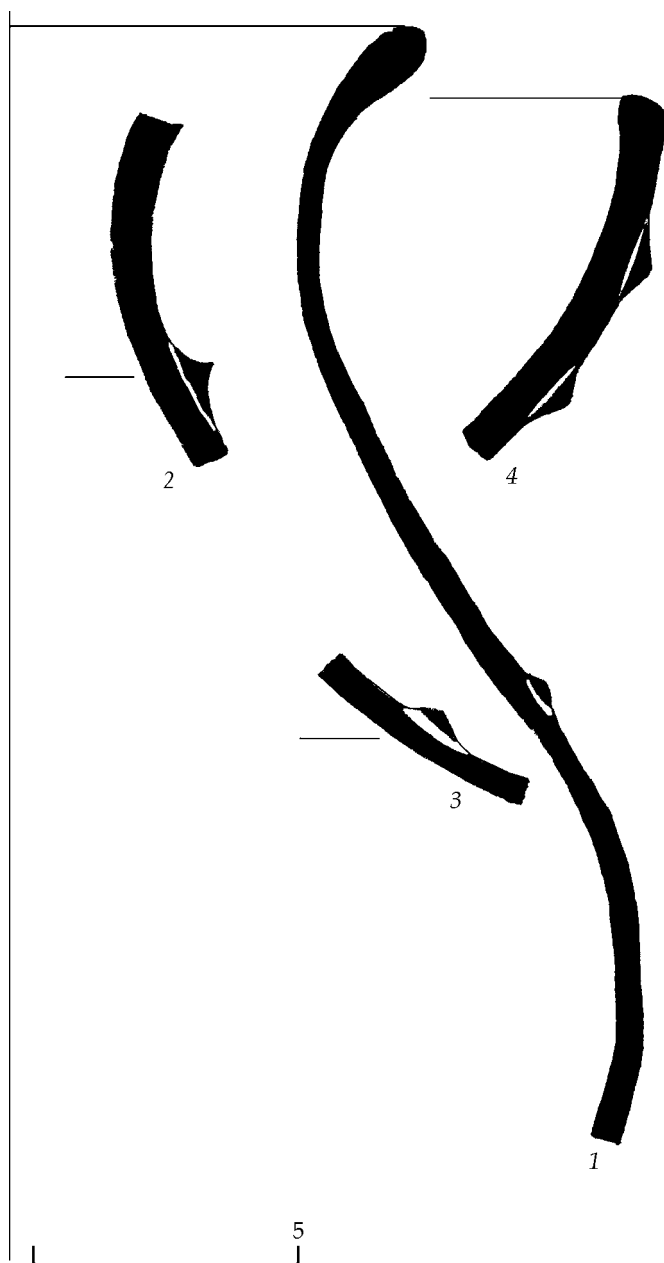


Рис. 48. Кераміка із ями 16 розкопу 1 поселення Уч-Баш



Рис. 49. Кераміка із ями 16 розкопу 1 поселення Уч-Баш

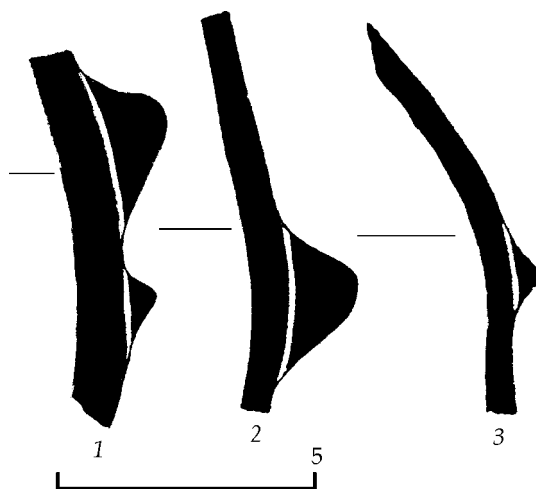


Рис. 50. Кераміка із ями 18 розкопу 1 поселення Уч-Баш



Рис. 51. Кераміка із ями 18 розкопу 1 поселення Уч-Баш

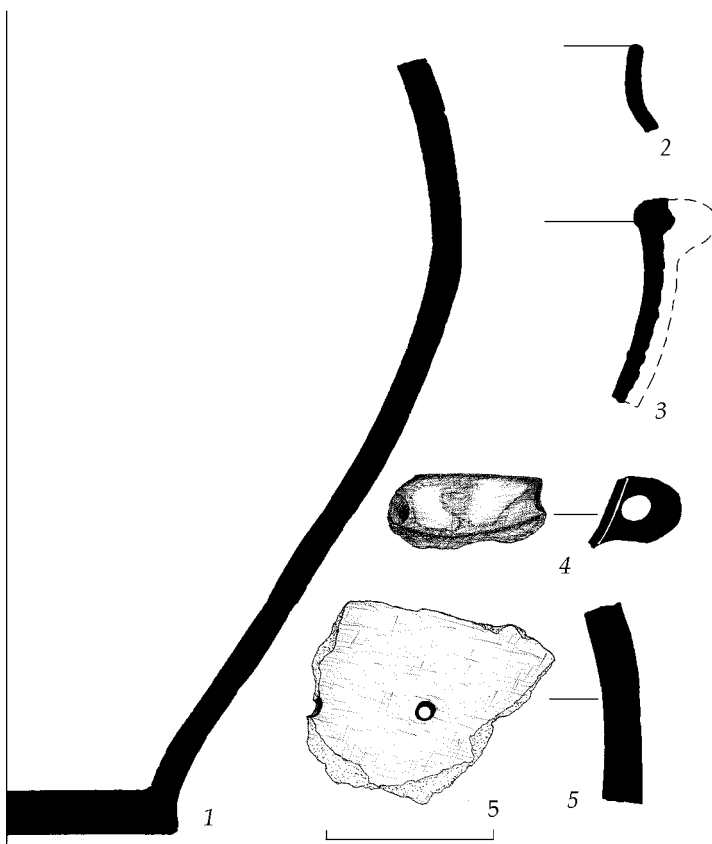


Рис. 52. Кераміка із ями 20 розкопу 1 поселення Уч-Баш



Рис. 53. Посудина із ями 20 розкопу 1 поселення Уч-Баш

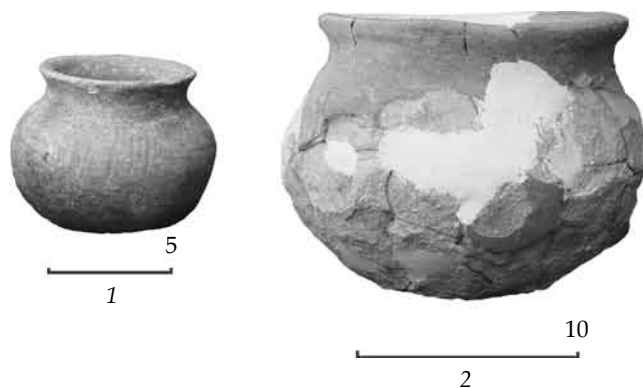


Рис. 54. Кераміка із ями 20 розкопу 1 поселення Уч-Баш

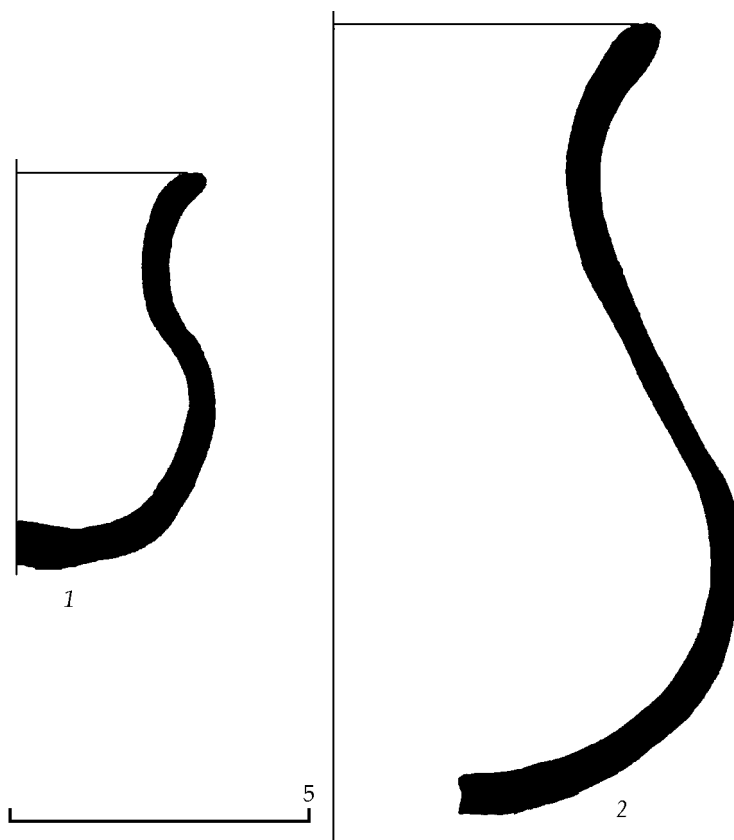


Рис. 55. Кераміка із ями 22 розкопу 1 поселення Уч-Баш



Рис. 56. Кераміка із ями 22 розкопу 1 поселення Уч-Баш

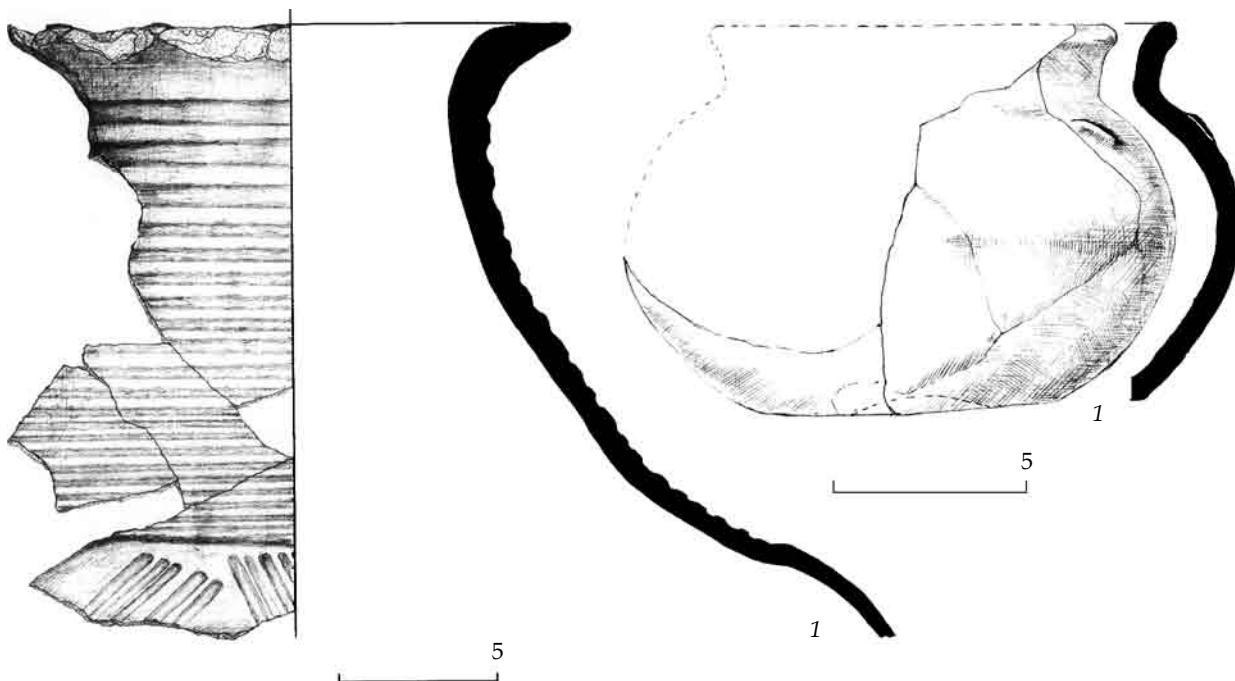


Рис. 57. Кераміка із ями 5 поселення Сахарна головка



Рис. 58. Кераміка із ями 5 поселення Сахарна головка

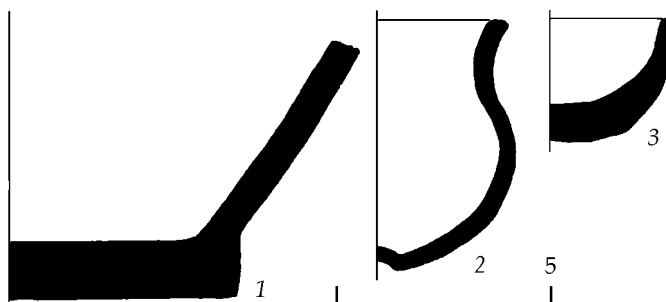


Рис. 59. Кераміка із ями 50 поселення Уч-Баш

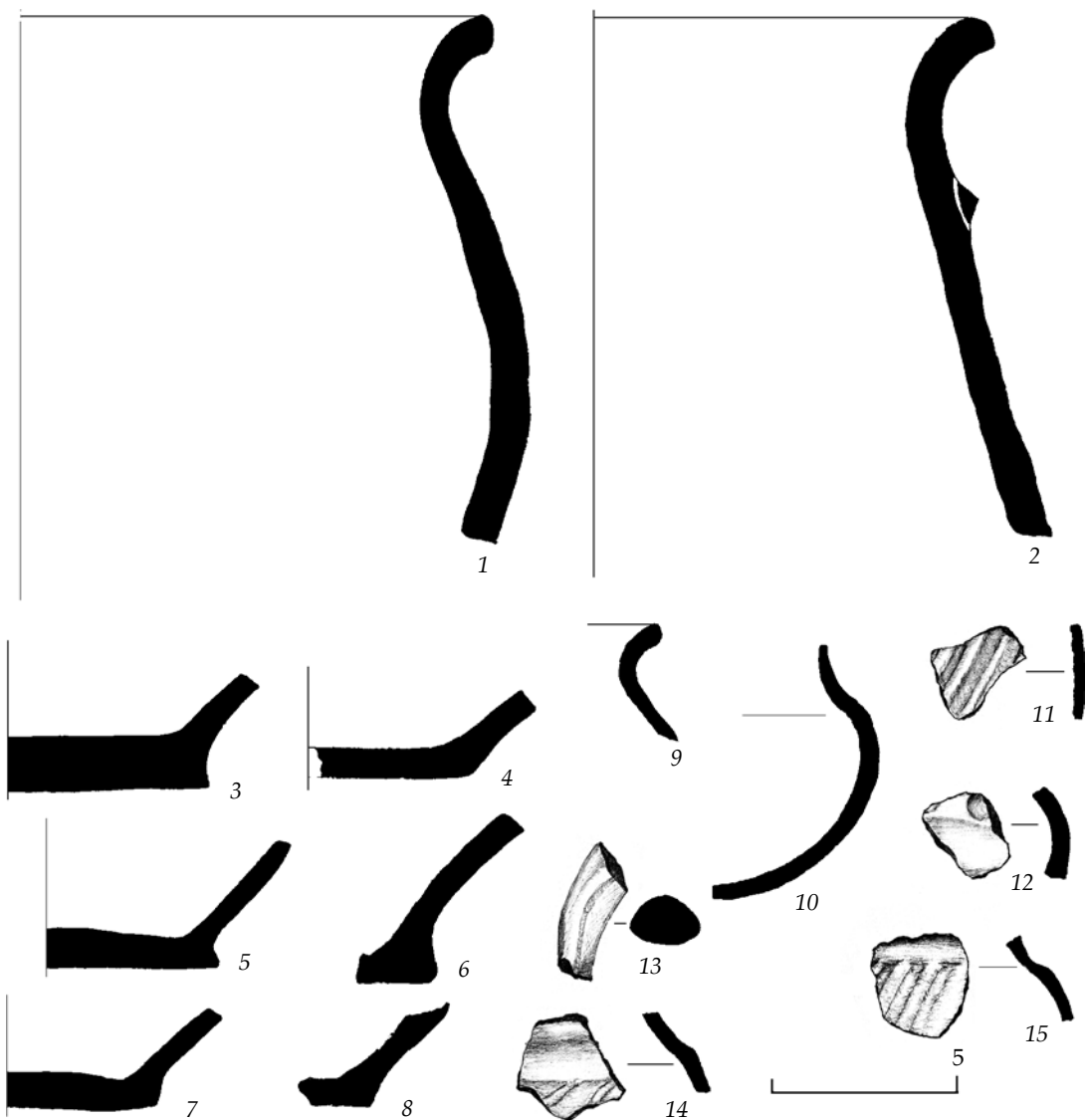


Рис. 60. Кераміка із ями 7 розкопу 1 поселення Уч-Баш

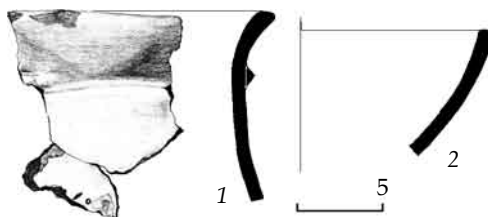


Рис. 61. Кераміка із ями 61 розкопу 1 поселення Уч-Баш

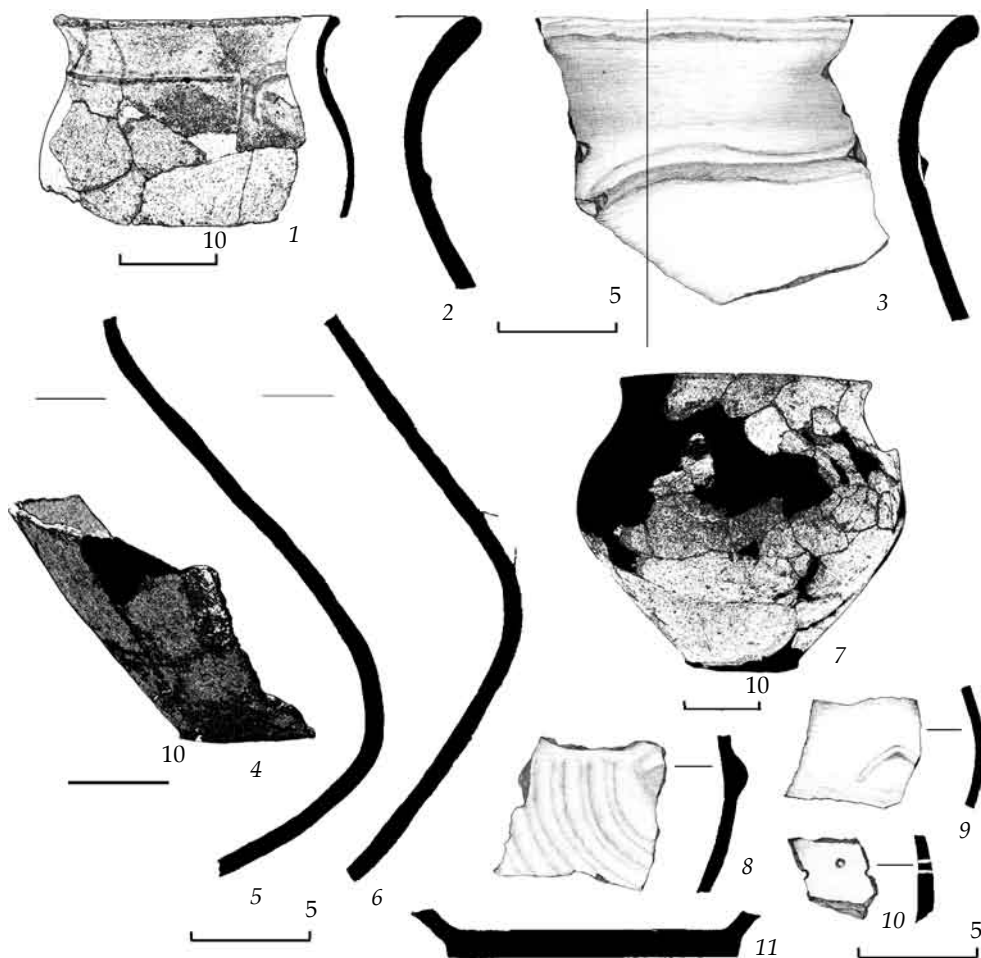


Рис. 62. Кераміка із споруди 2 розкопу 1 поселення Уч-Баш: 1—4, 7, 9, 10 — з долівки під обмазкою

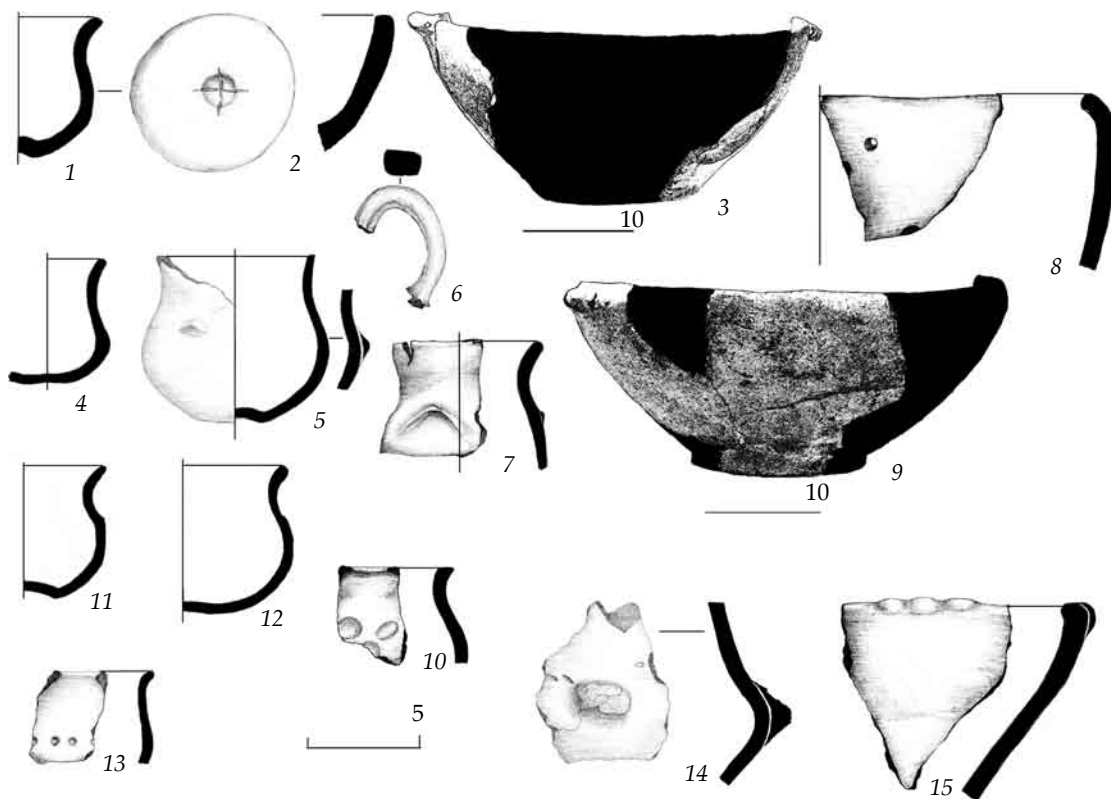


Рис. 63. Кераміка із споруди 2 розкопу 1 поселення Уч-Баш: 3, 6—9, 11—13 — з долівки під обмазкою

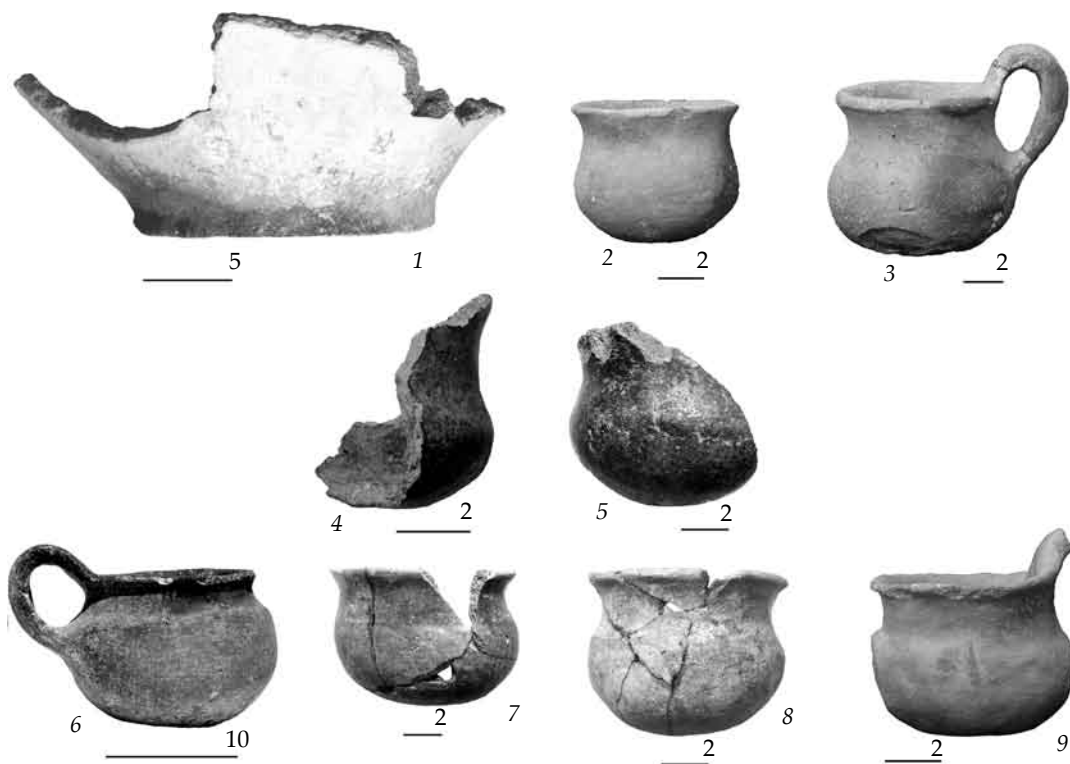


Рис. 64. Кераміка із споруди 2 розкопу 1 поселення Уч-Баш: 1, 7, 8 — з долівки під обмазкою



Рис. 65. Кераміка із споруди 2 розкопу 1 поселення Уч-Баш: 2—4 — з долівки під обмазкою

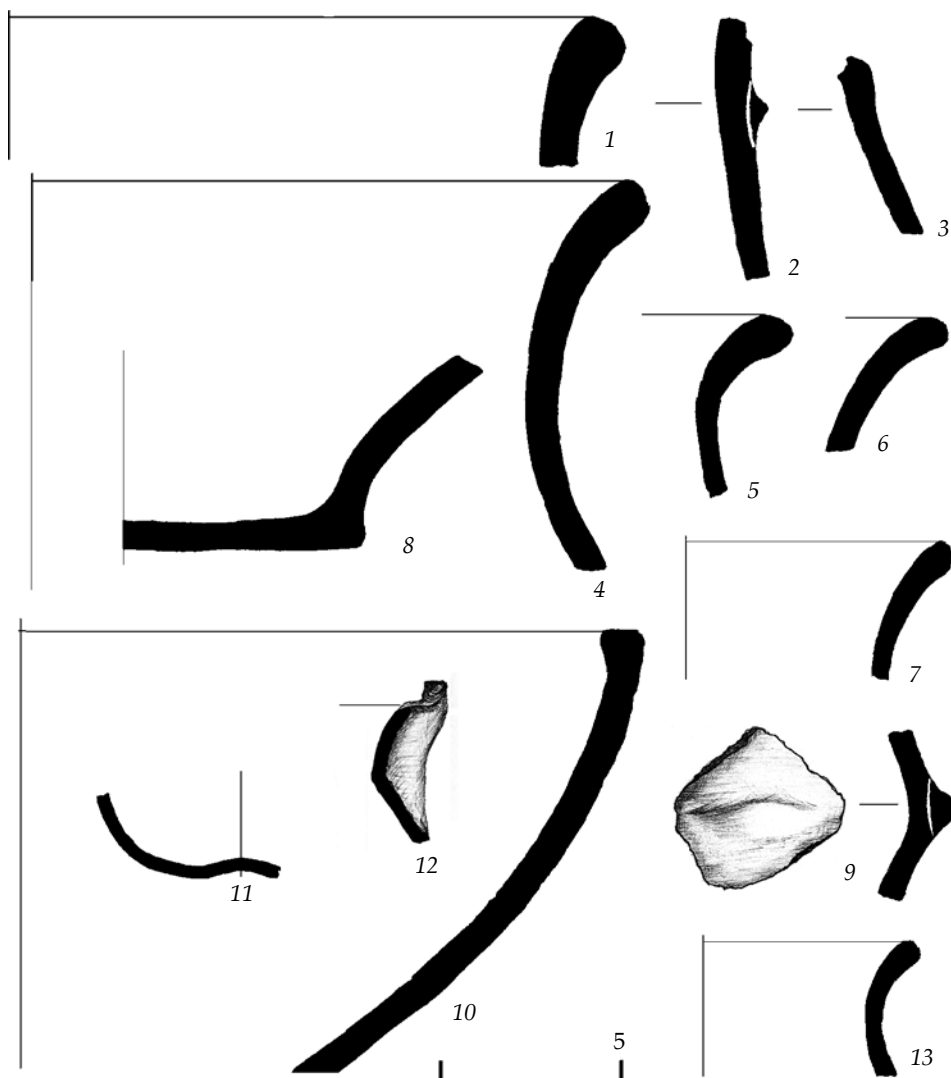


Рис. 66. Кераміка із ями 1 розкопу 1 поселення Уч-Баш

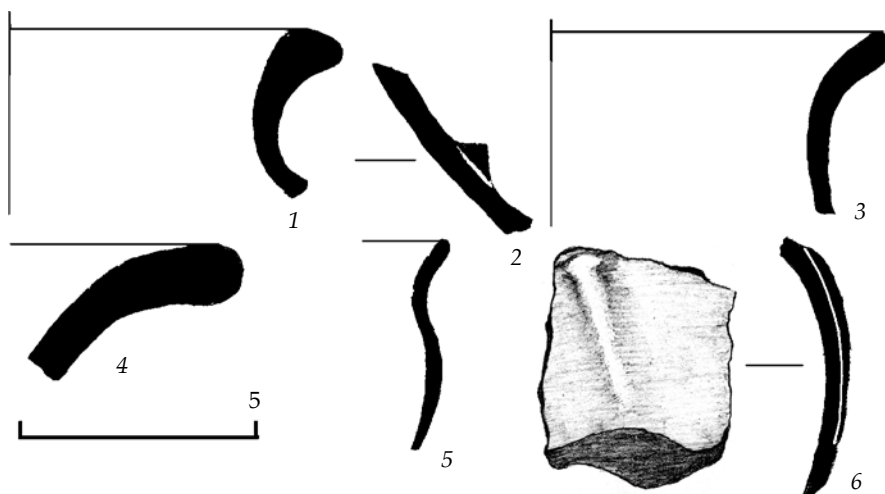


Рис. 67. Кераміка розкопу 1 поселення Уч-Баш

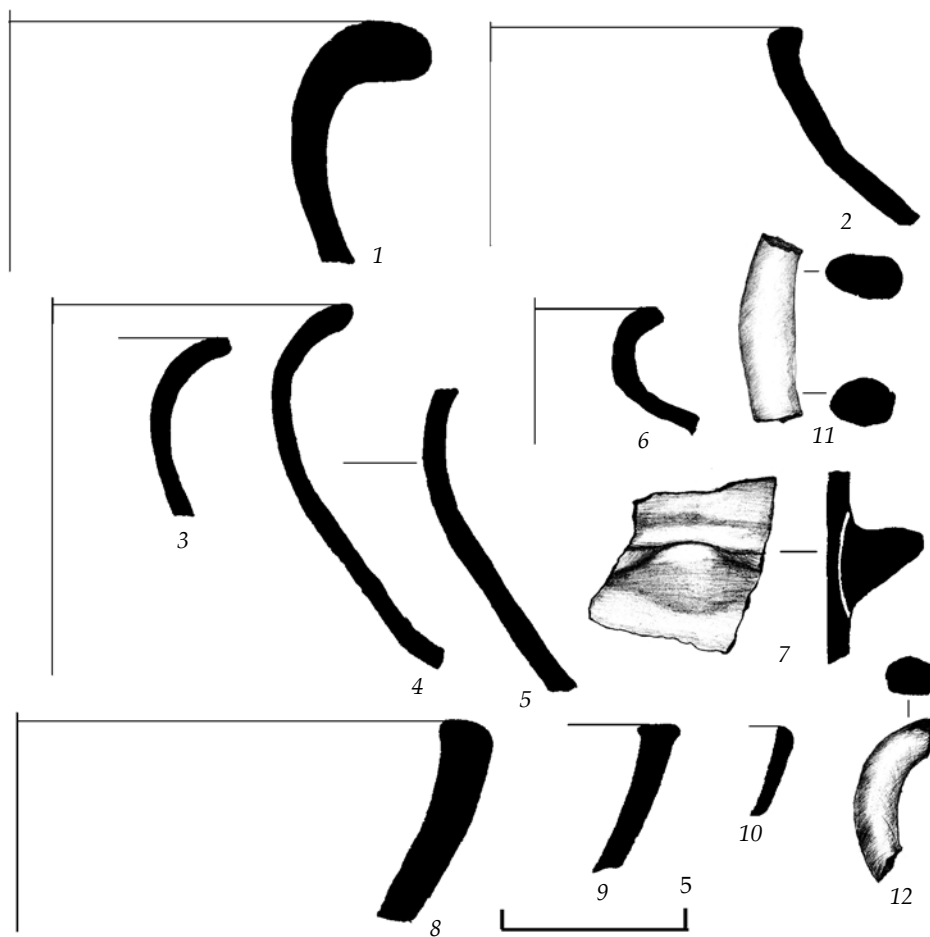


Рис. 68. Кераміка із ями 3 розкопу 1 поселення Уч-Баш

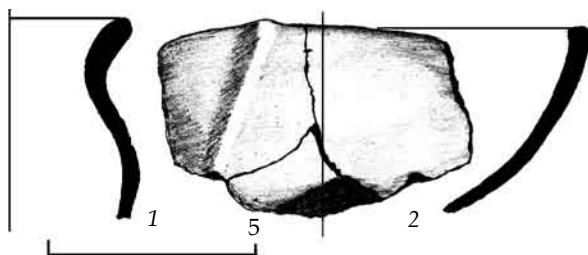


Рис. 69. Кераміка із ями 4 розкопу 1 поселення Уч-Баш

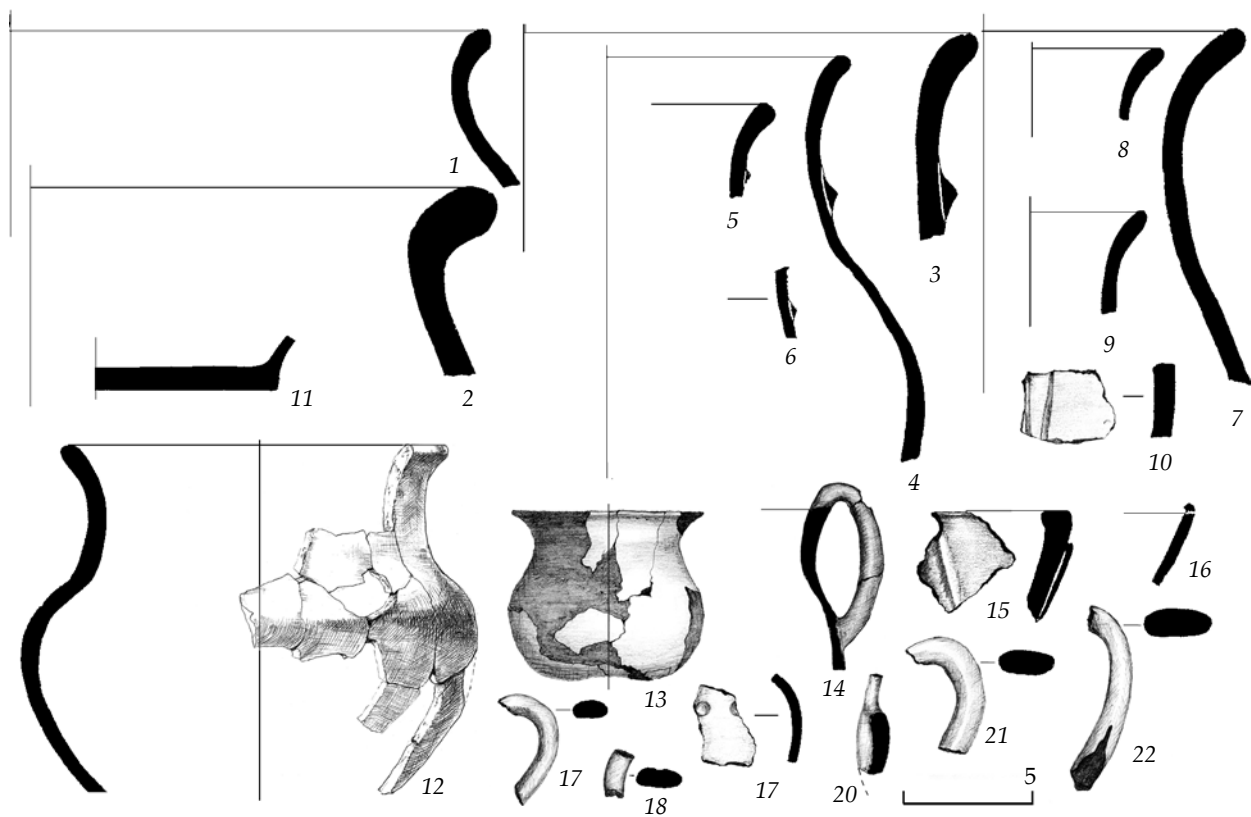


Рис. 70. Кераміка із ями 5 розкопу 1 поселення Уч-Баш

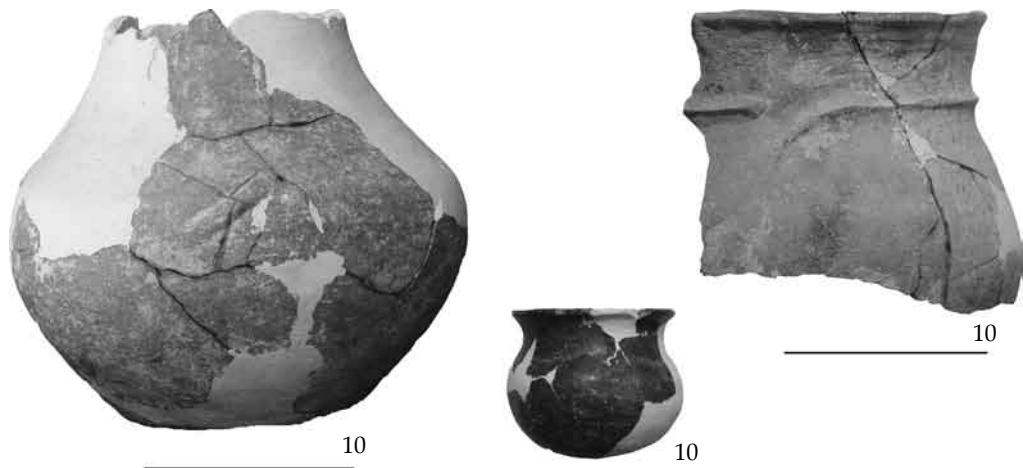


Рис. 71. Кераміка із ями 5 розкопу 1 поселення Уч-Баш

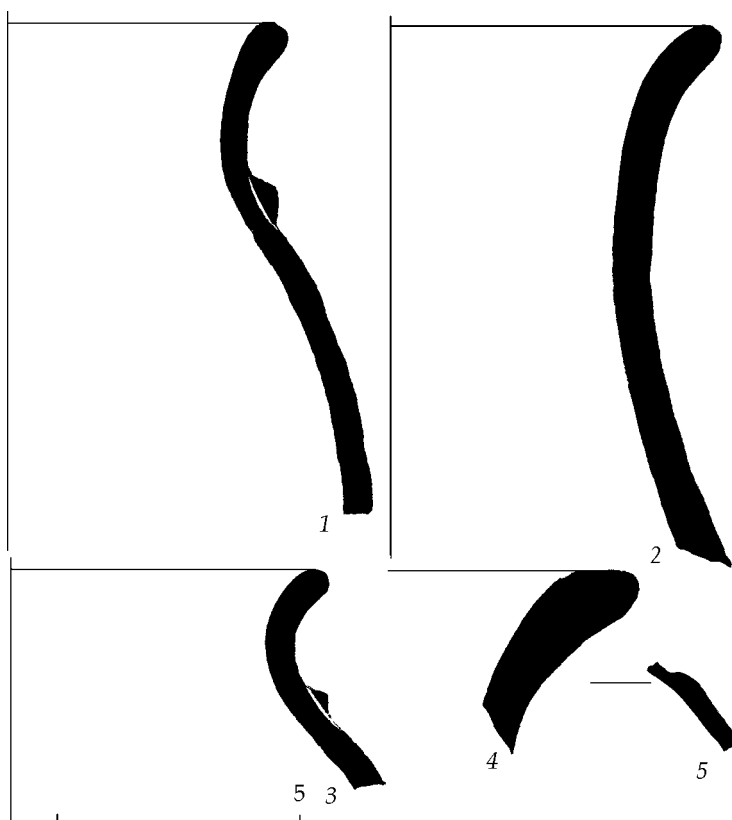


Рис. 72. Кераміка із ями 13 розкопу 1 поселення Уч-Баш

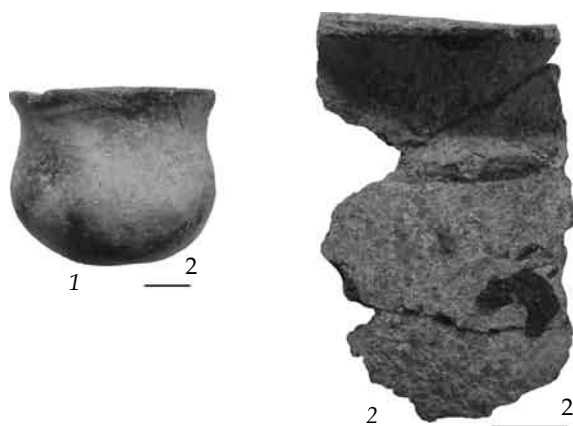


Рис. 73. Кераміка із ями 13 розкопу 1 поселення Уч-Баш

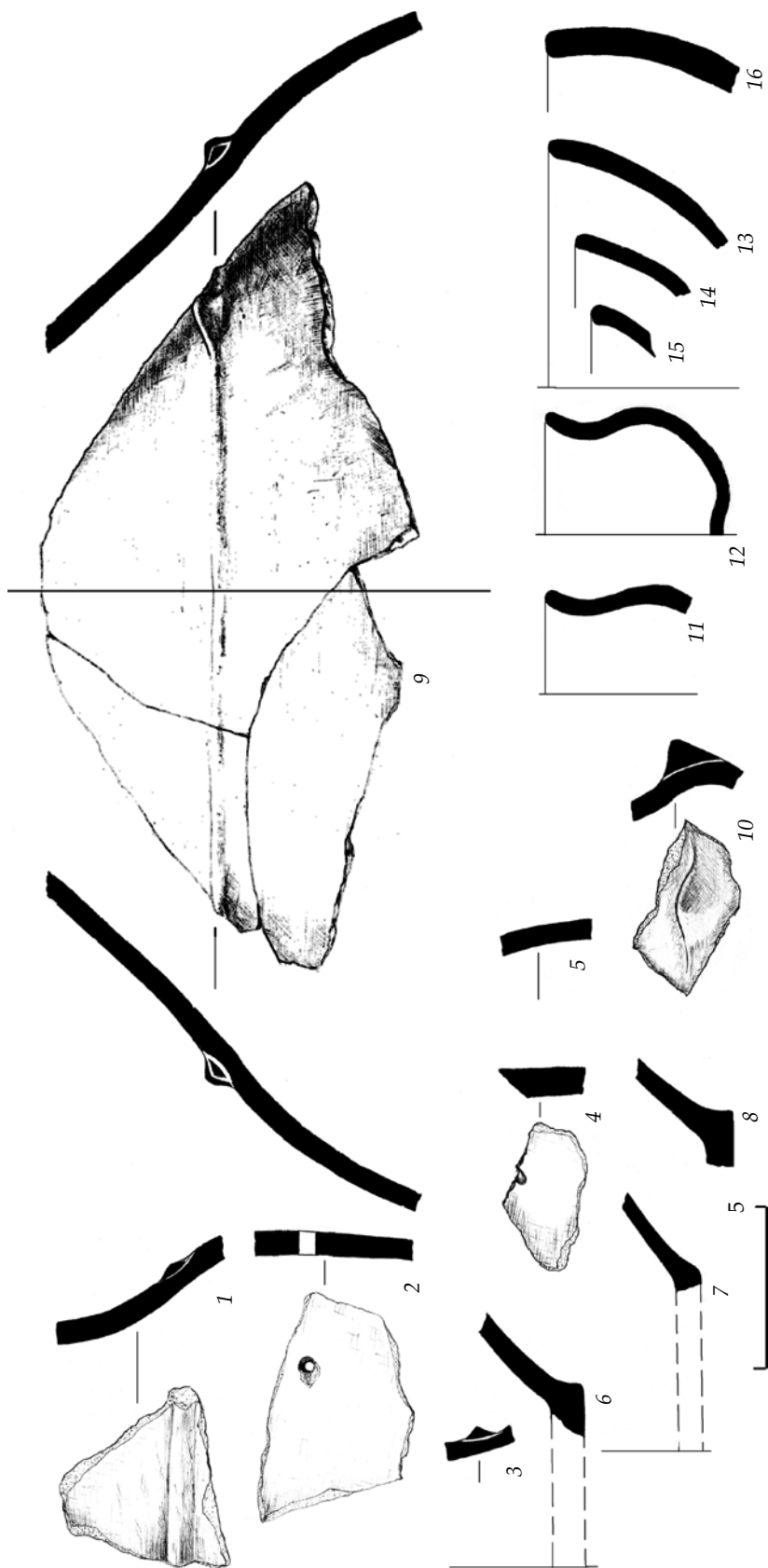


Рис. 74. Кераміка із ями 14 розкопу 1 поселення Уч-Баш

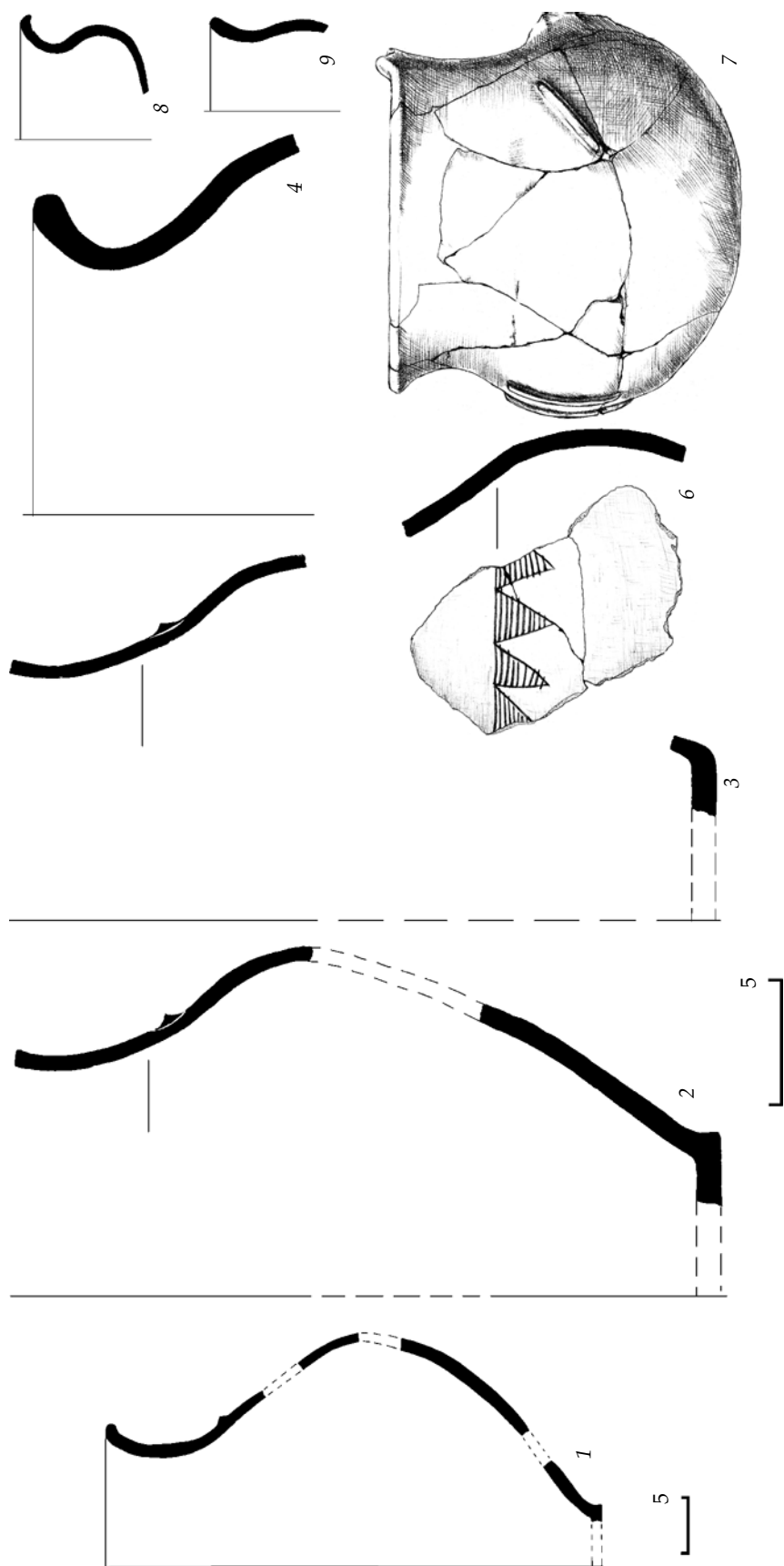


Рис. 75. Кераміка із ями 26 розкопу 1 поселення Уч-Баш

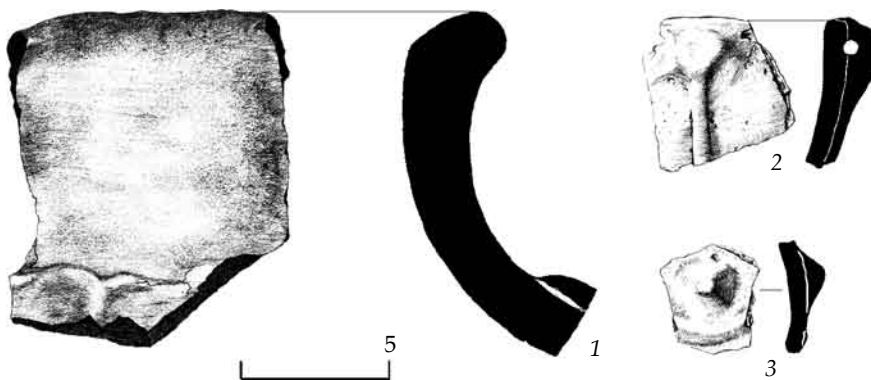


Рис. 76. Кераміка із ями 44 розкопу 1 поселення Уч-Баш

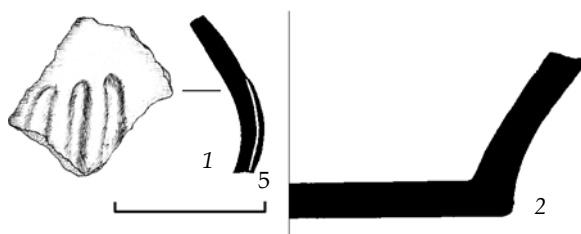


Рис. 77. Кераміка із ями 56 розкопу 1 поселення Уч-Баш

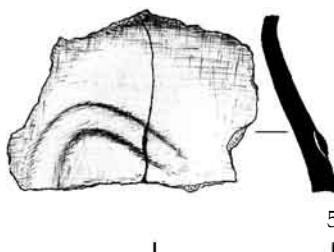
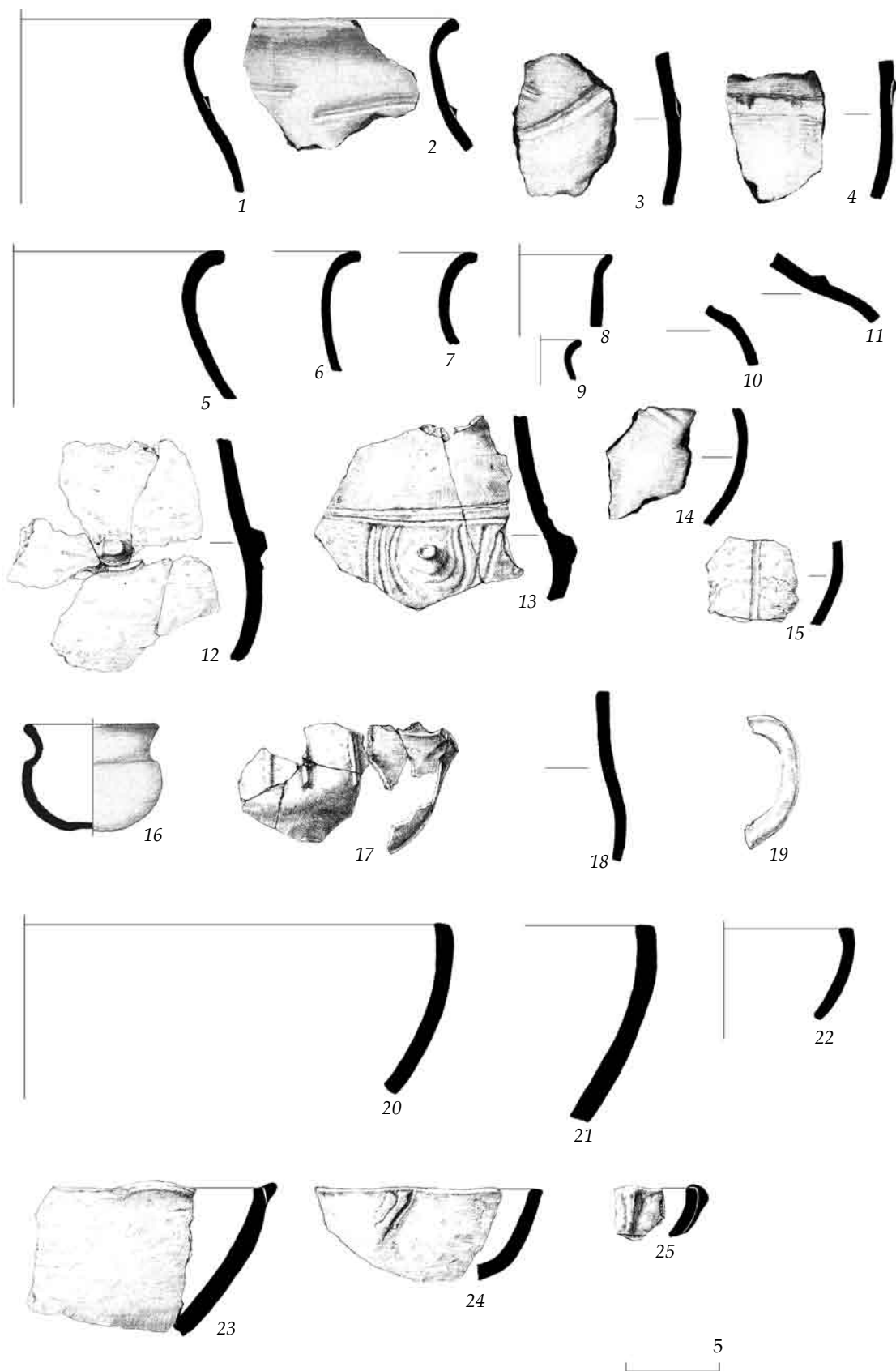


Рис. 78. Кераміка із ями 57 розкопу 1 поселення Уч-Баш



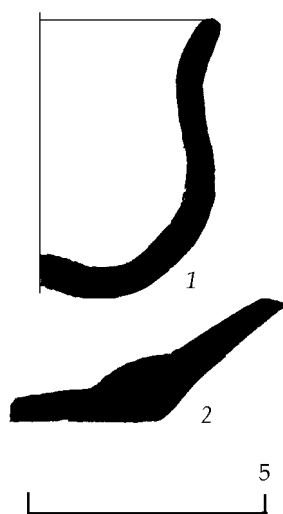


Рис. 80. Кераміка із
ями 11 розкопу 1 посе-
лення Уч-Баш

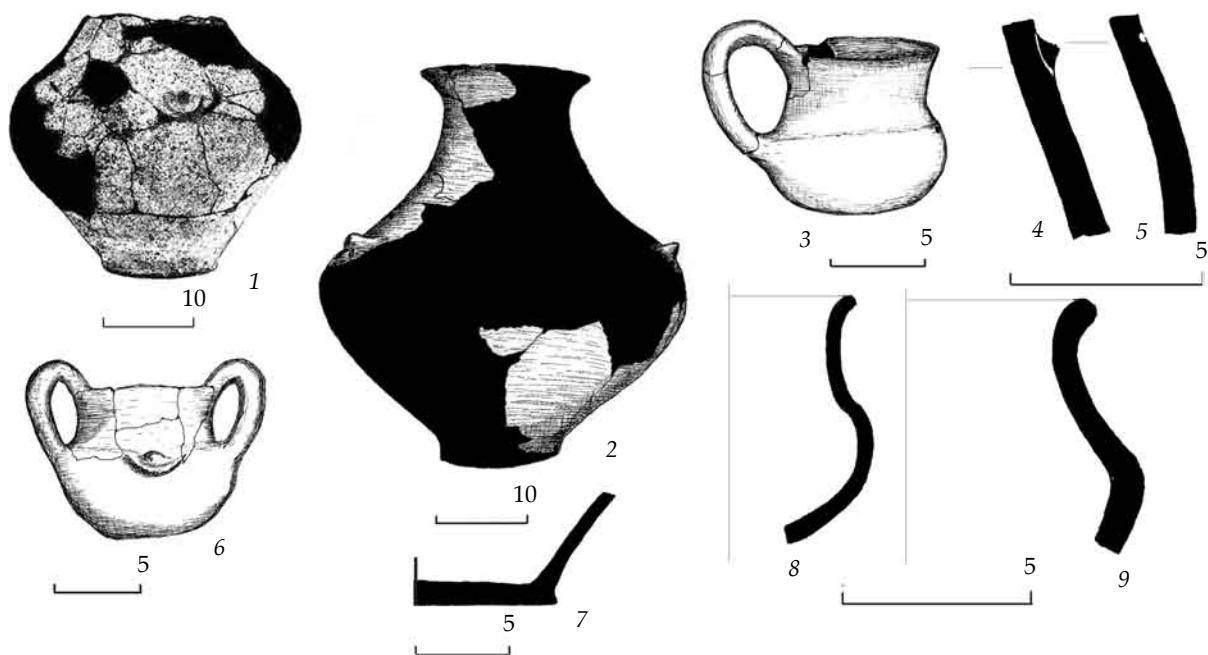


Рис. 81. Кераміка із споруди 3 розкопу 1 поселення Уч-Баш

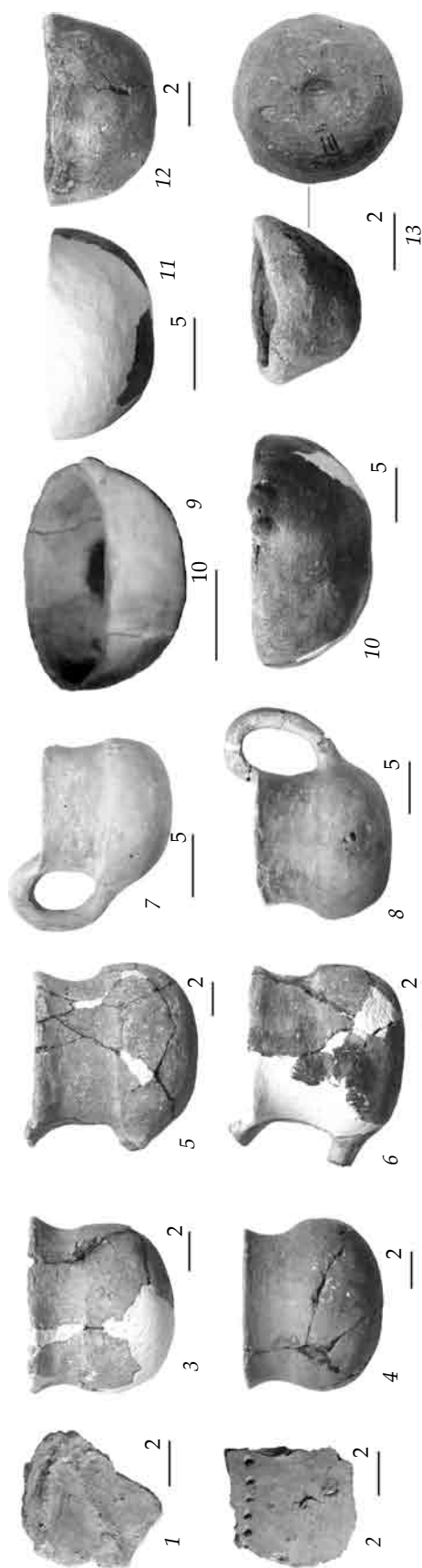


Рис. 82. Кераміка із споруди 3 розкопу 1 поселення Уч-Баш

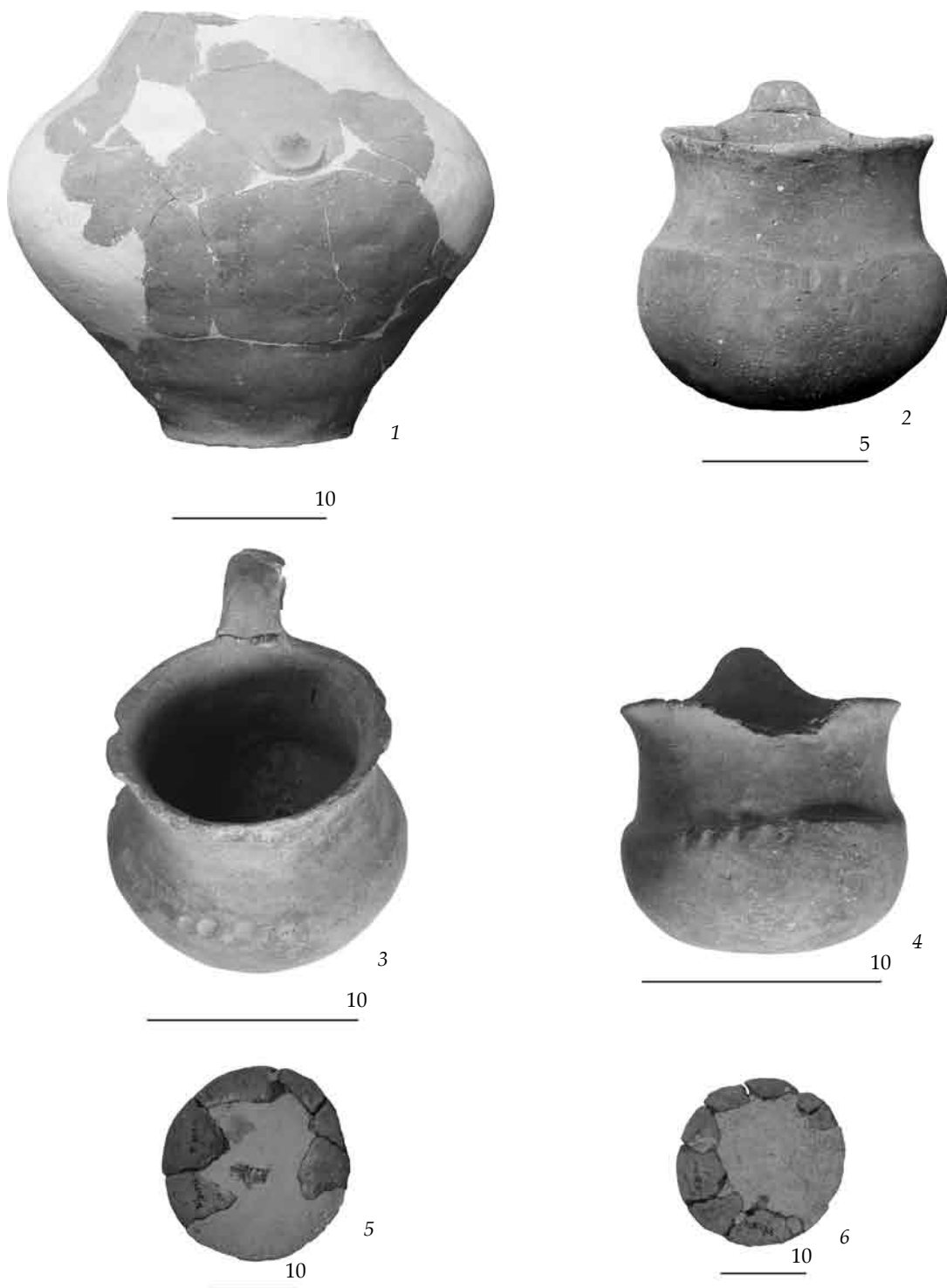


Рис. 83. Кераміка із споруди 3 розкопу 1 поселення Уч-Баш



Рис. 84. Корчага зі давньої денної поверхні над шаром, що перекриває залишки будівлі 1 розкопу 1 поселення Уч-Баш

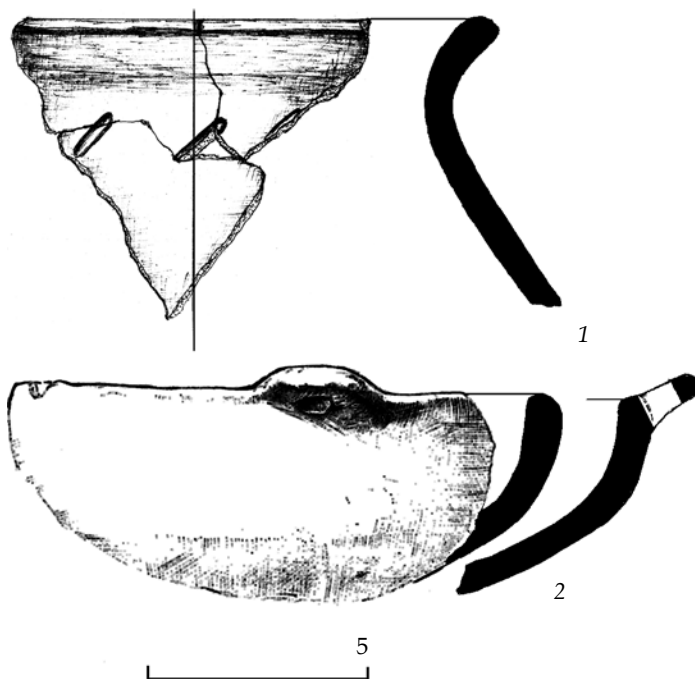


Рис. 85. Кераміка із ями 34 розкопу 1 поселення Уч-Баш

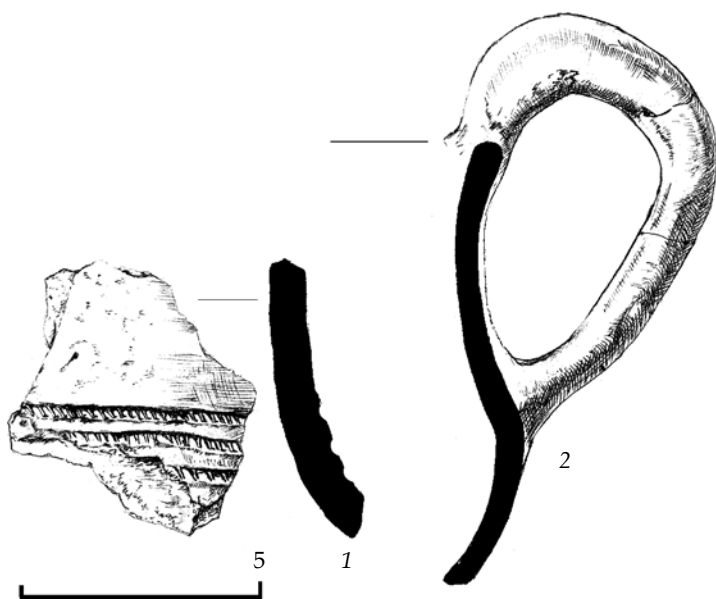


Рис. 86. Кераміка із ями 35 розкопу 1 поселення Уч-Баш

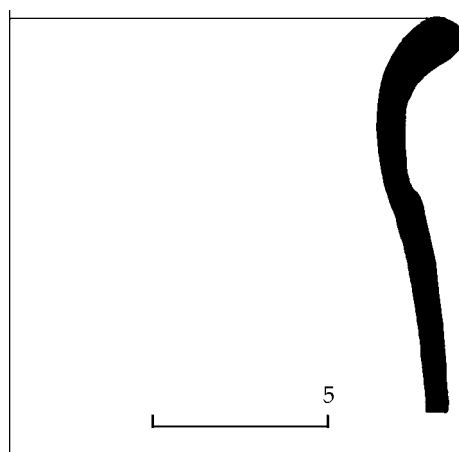


Рис. 87. Кераміка із ями 37 розкопу 1 поселення Уч-Баш

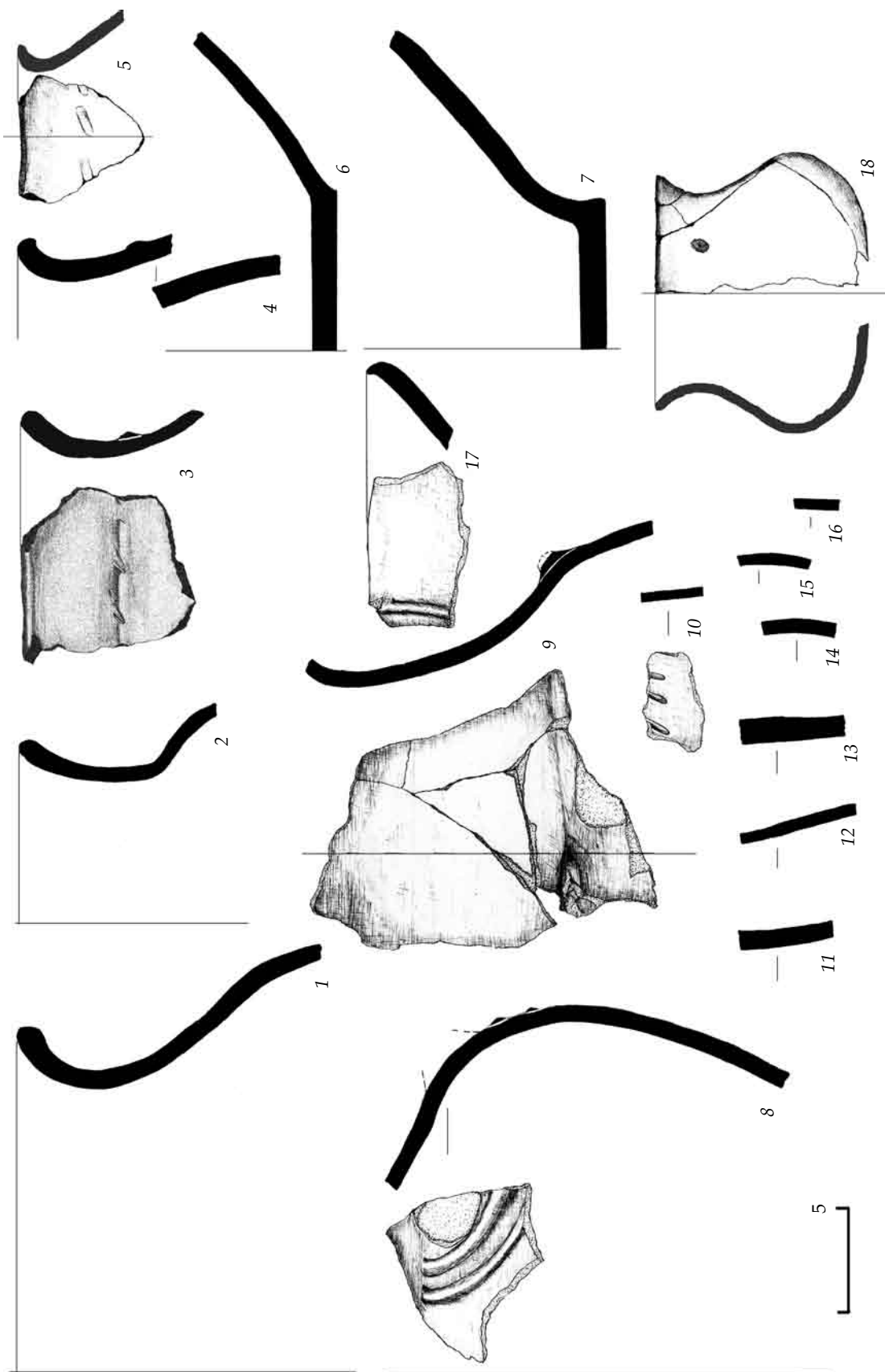


Рис. 88. Кераміка із ями 46 розкопу 1 поселення Уч-Баш

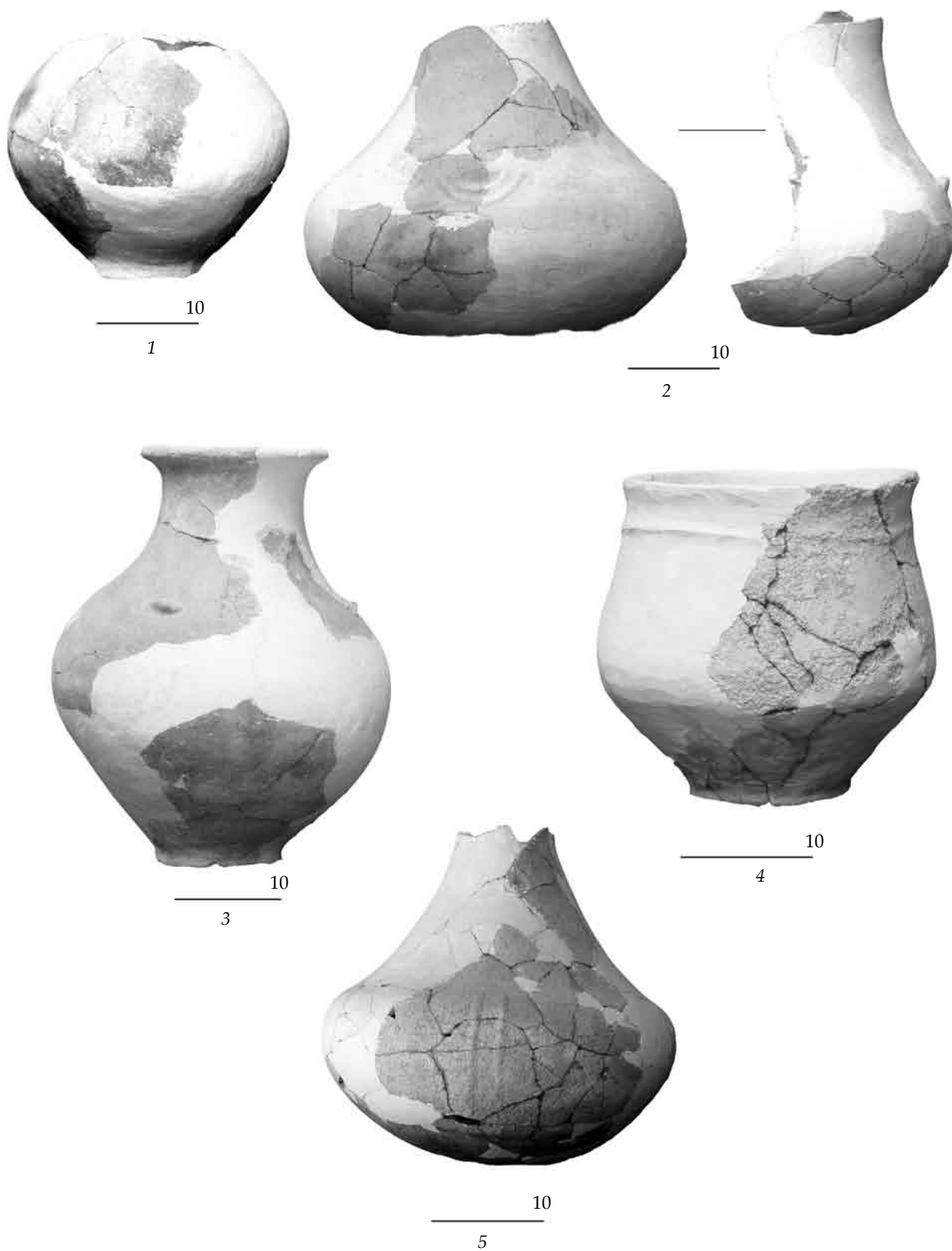


Рис. 89. Кераміка із ями 46 розкопу 1 поселення Уч-Баш

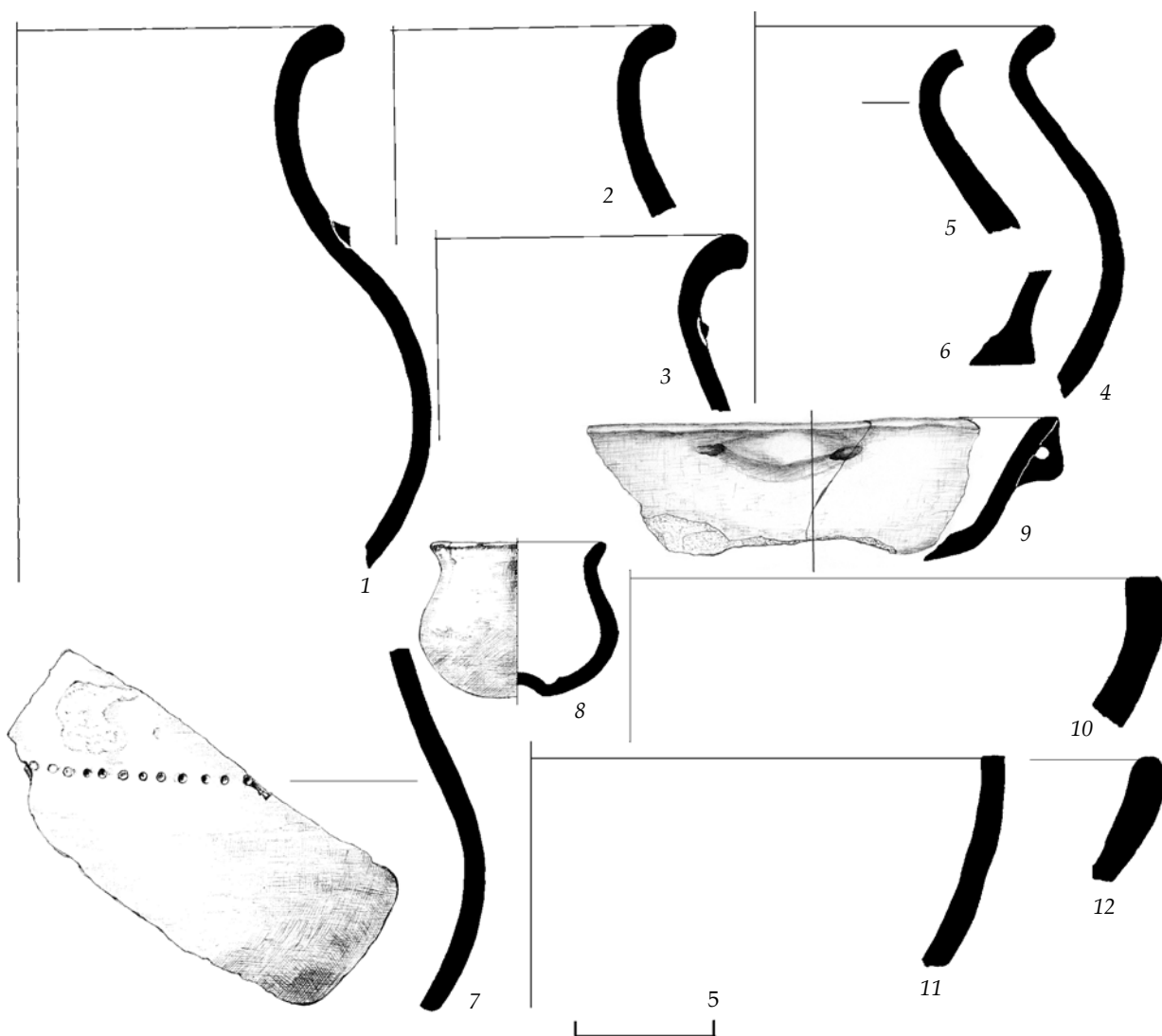


Рис. 90. Кераміка із ями 63 розкопу 1 поселення Уч-Баш

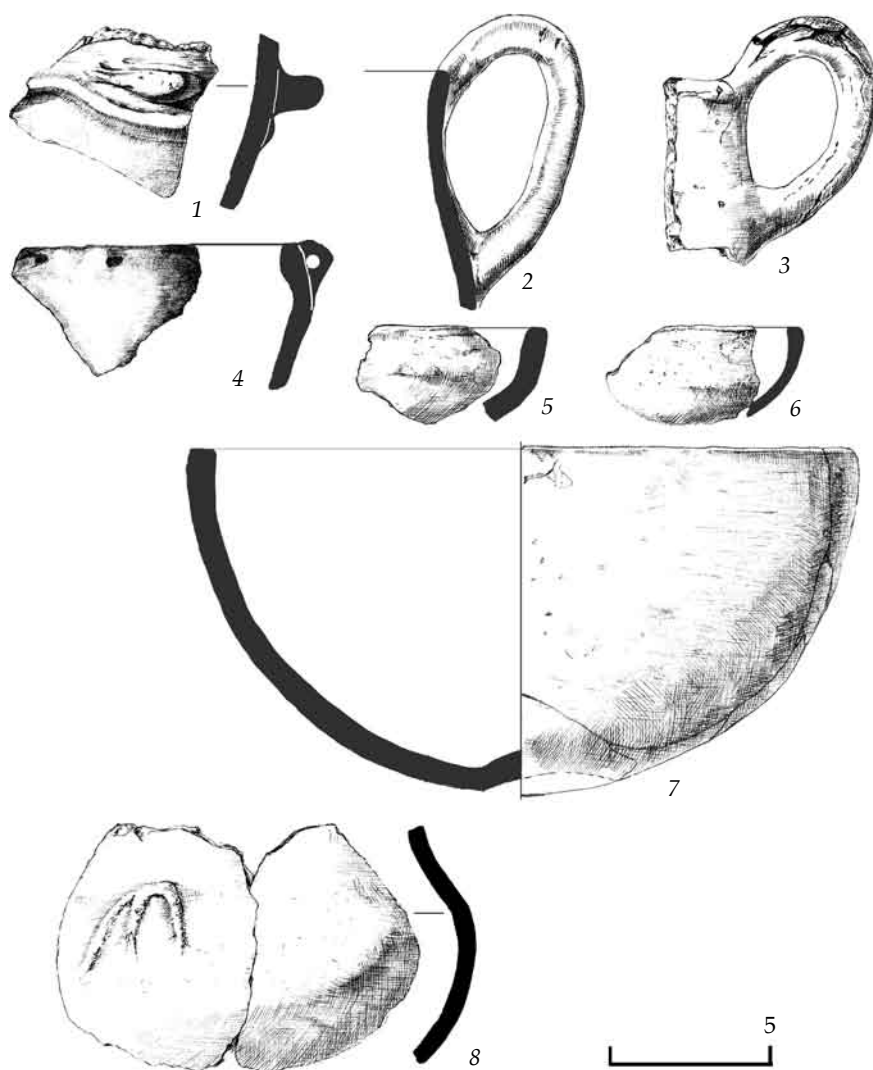


Рис. 91. Кераміка із ями 65 розкопу 1 поселення Уч-Баш

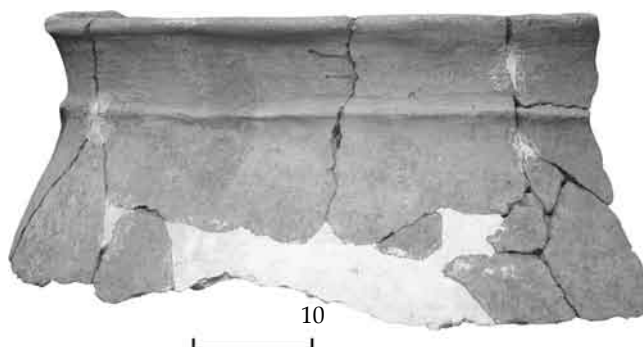


Рис. 92. Кераміка із ями 65 розкопу 1 поселення Уч-Баш

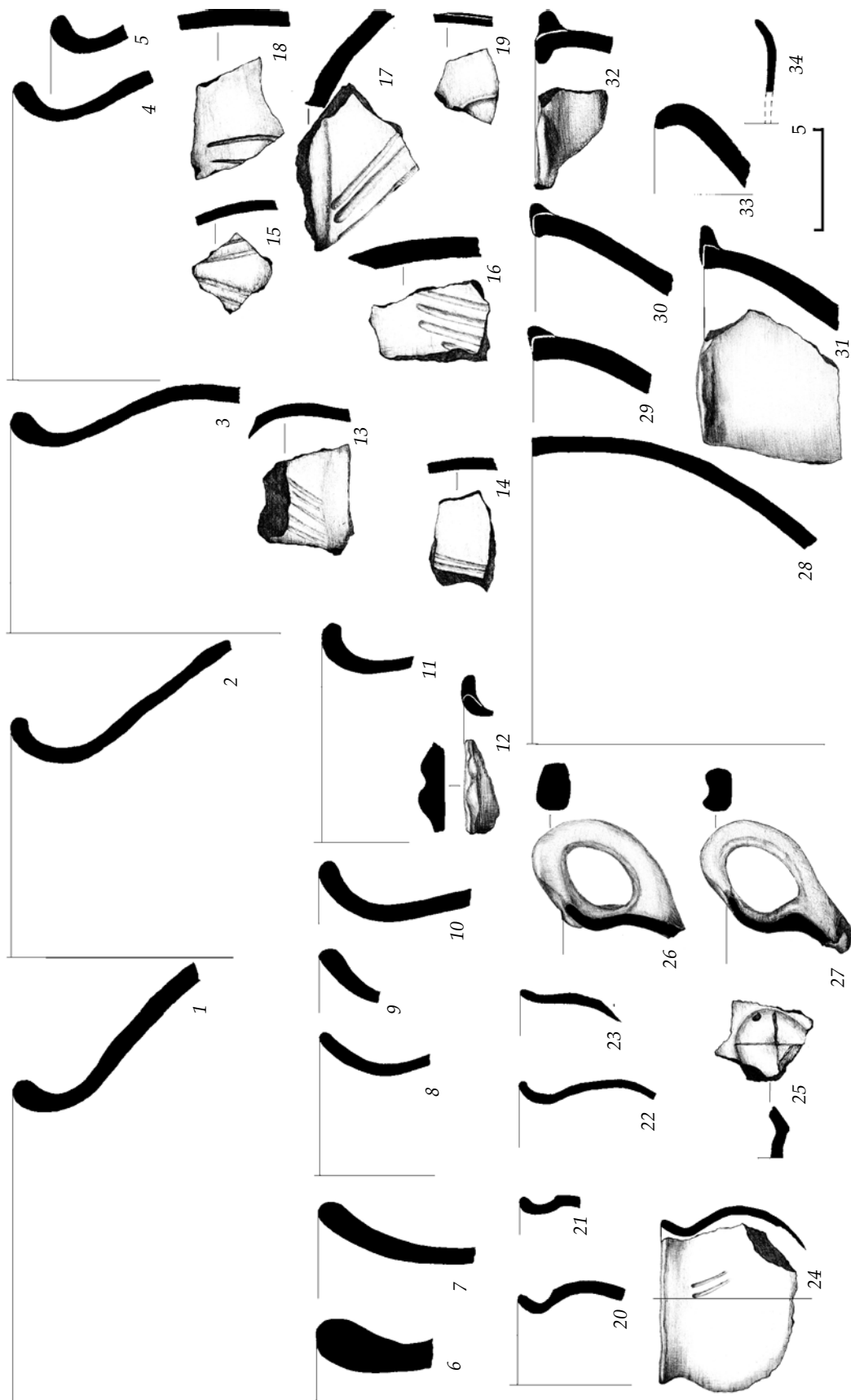


Рис. 93. Кераміка із ями 6 розкопу 1 поселення Уч-Баш

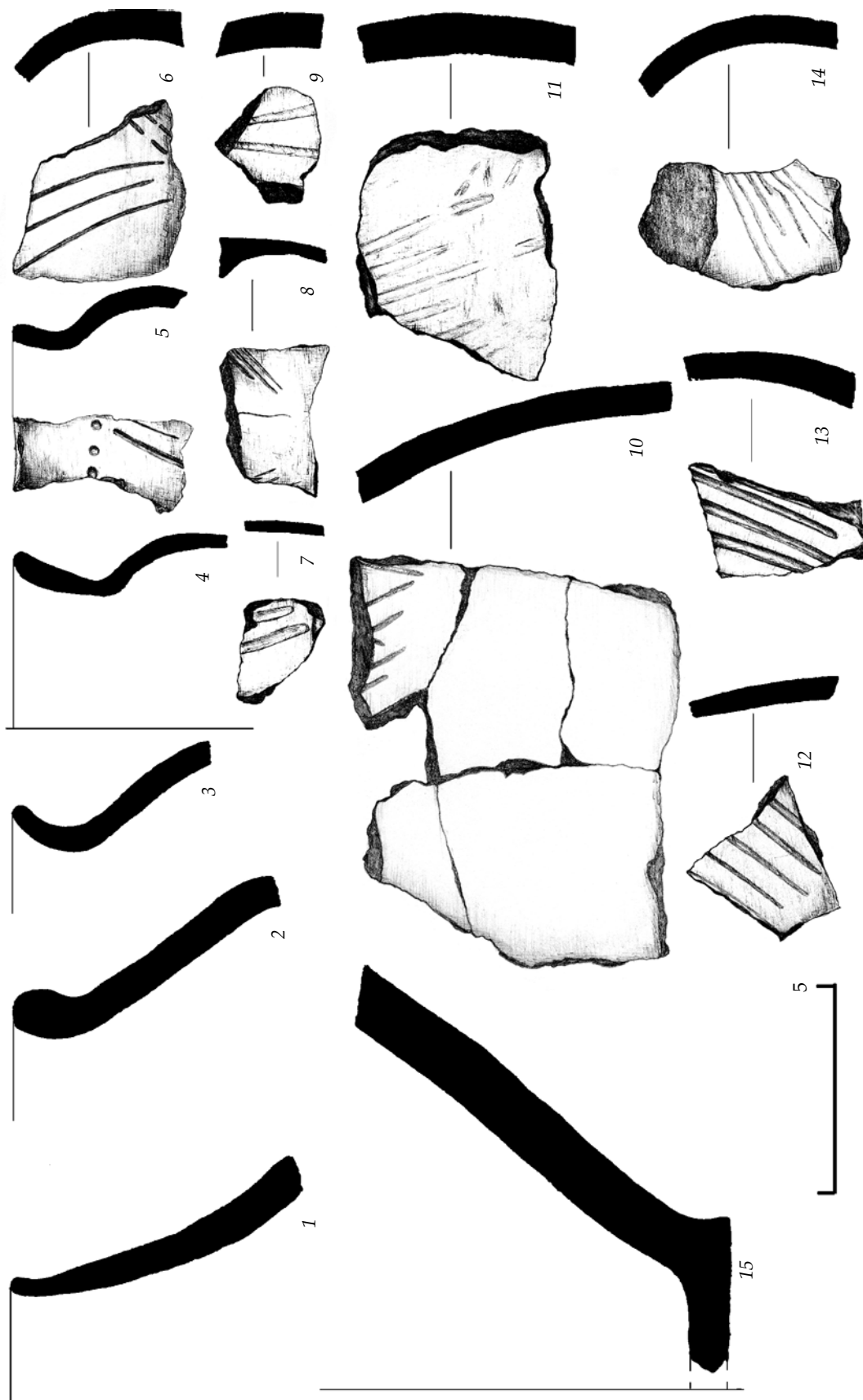


Рис. 94. Кераміка із ями 10 розкопу 1 поселення Уч-Баш

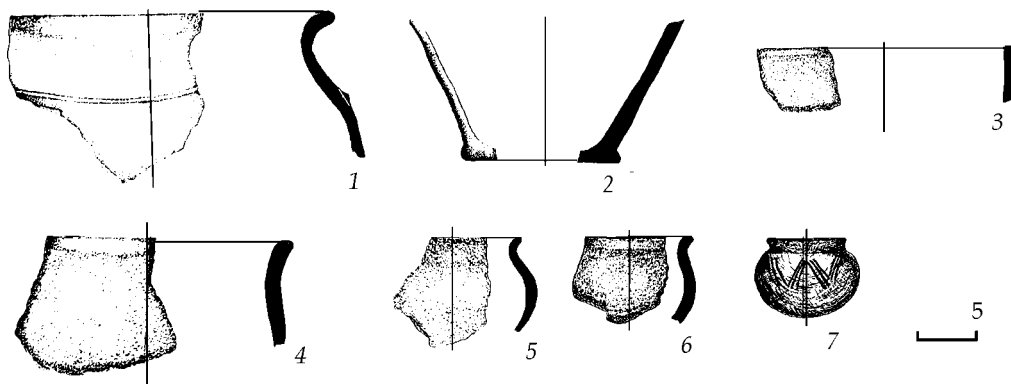


Рис. 95. Кераміка із ями 1 поселення Чорна річка

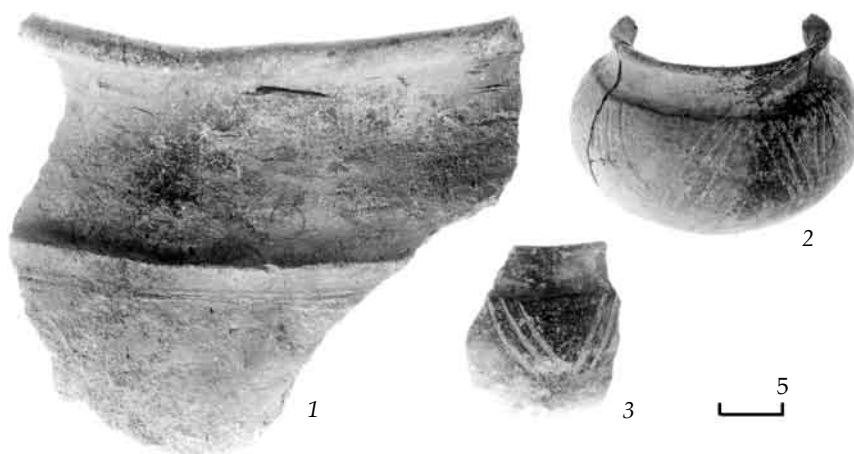


Рис. 96. Кераміка із ями 1 поселення Чорна річка

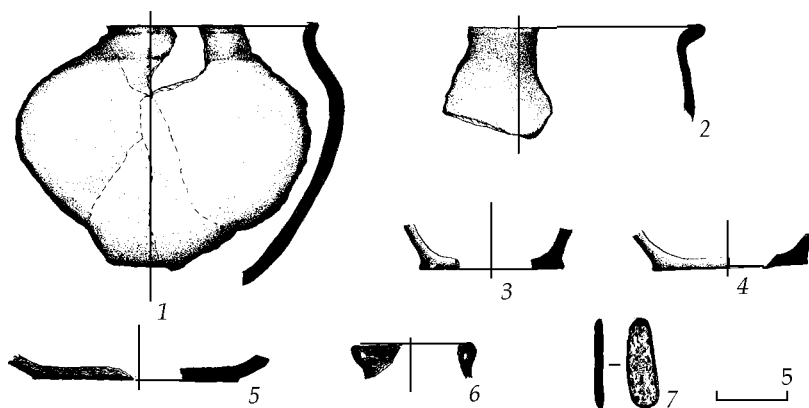


Рис. 97. Матеріал із ями 3 поселення Чорна річка

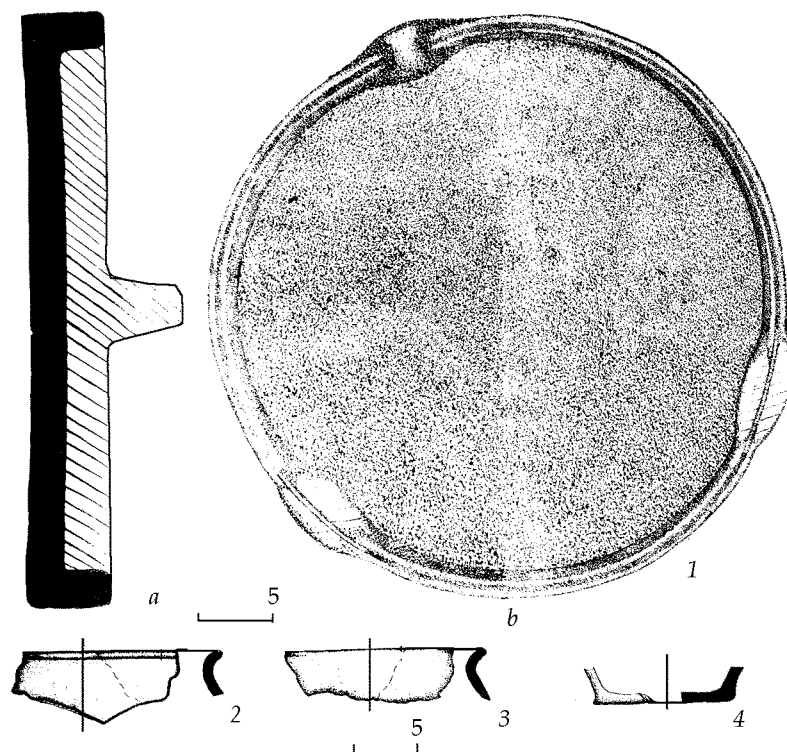


Рис. 98. Матеріал із ями 4 поселення Чорна річка

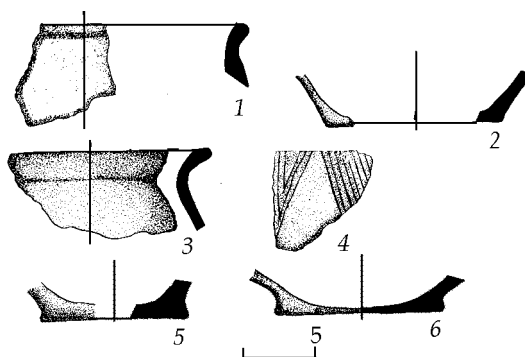


Рис. 99. Кераміка із ями 5 поселення Чорна річка

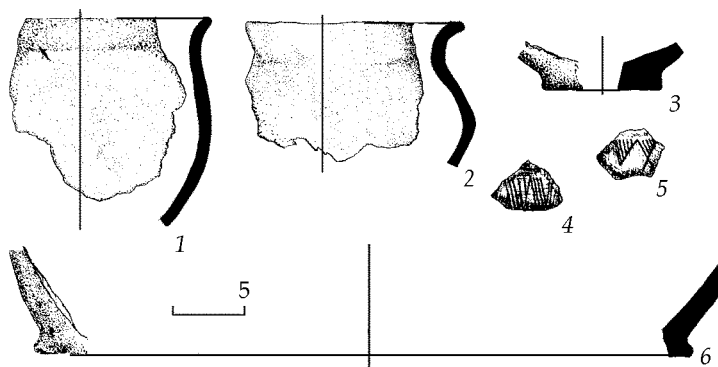


Рис. 100. Кераміка із ями 6 поселення Чорна річка

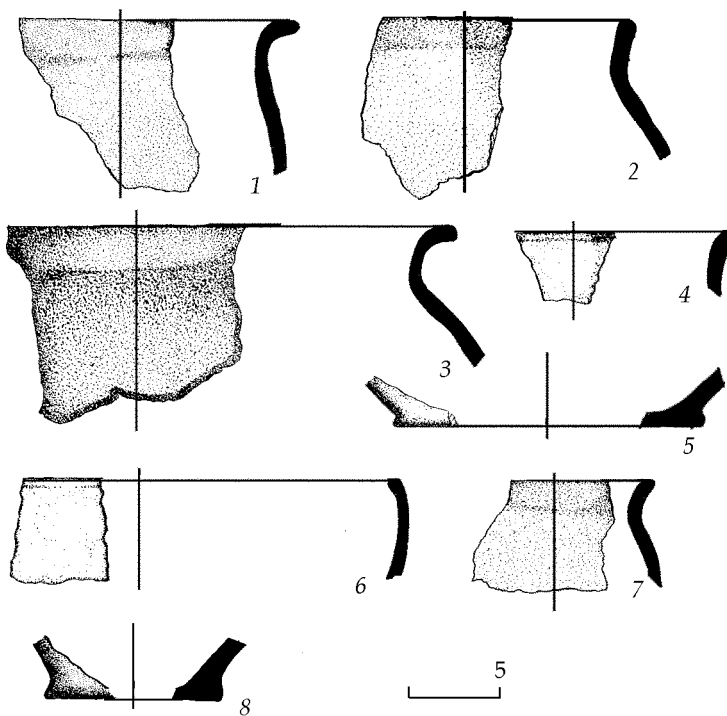


Рис. 101. Кераміка із ями 8 поселення Чорна річка

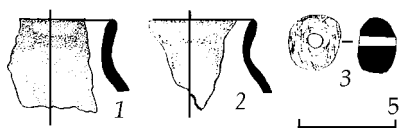


Рис. 102. Кераміка із ями 14 поселення Чорна річка

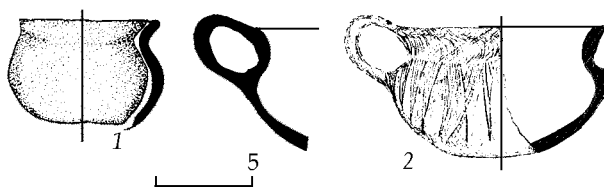


Рис. 103. Кераміка із ями 15 поселення Чорна річка



Рис. 104. Матеріал із заповнення ями 15 поселення Чорна річка

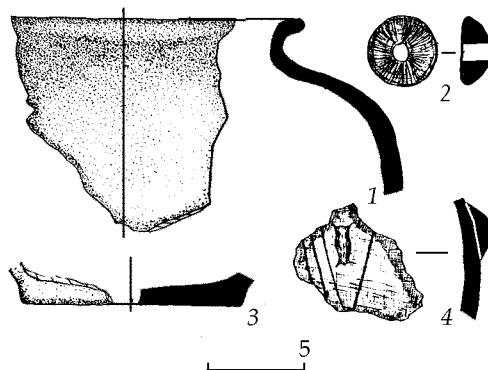


Рис. 105. Матеріал із ями 16 поселення Чорна річка

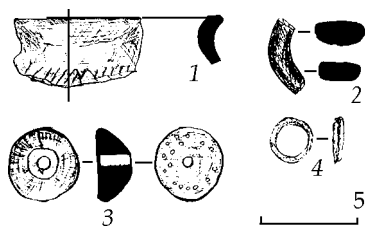


Рис. 106. Матеріал із ями 19 поселення Чорна річка

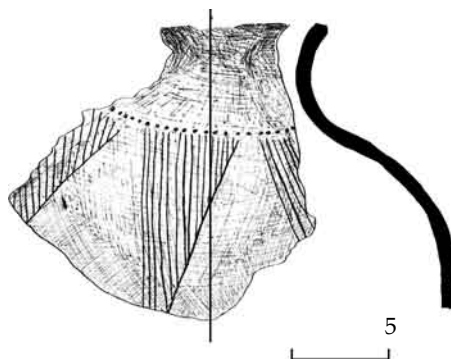


Рис. 107. Фрагмент корчаги із ями 24 поселення Чорна річка

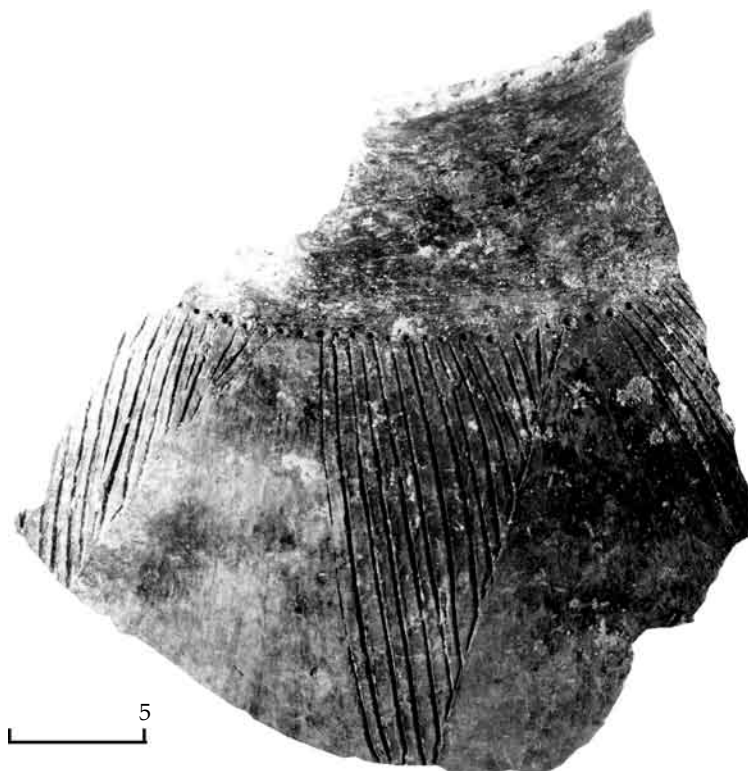


Рис. 108. Фрагмент корчаги із ями 24 поселення Чорна річка

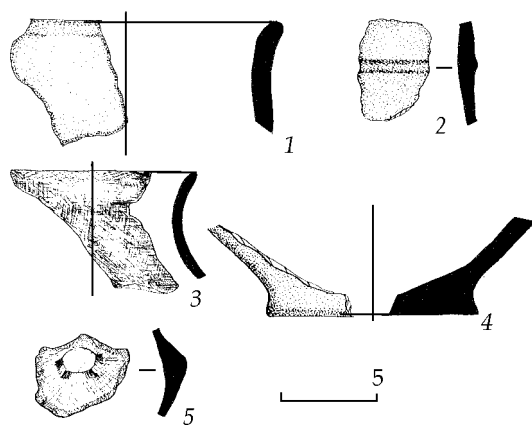


Рис. 109. Кераміка із ями 25 поселення Чорна річка

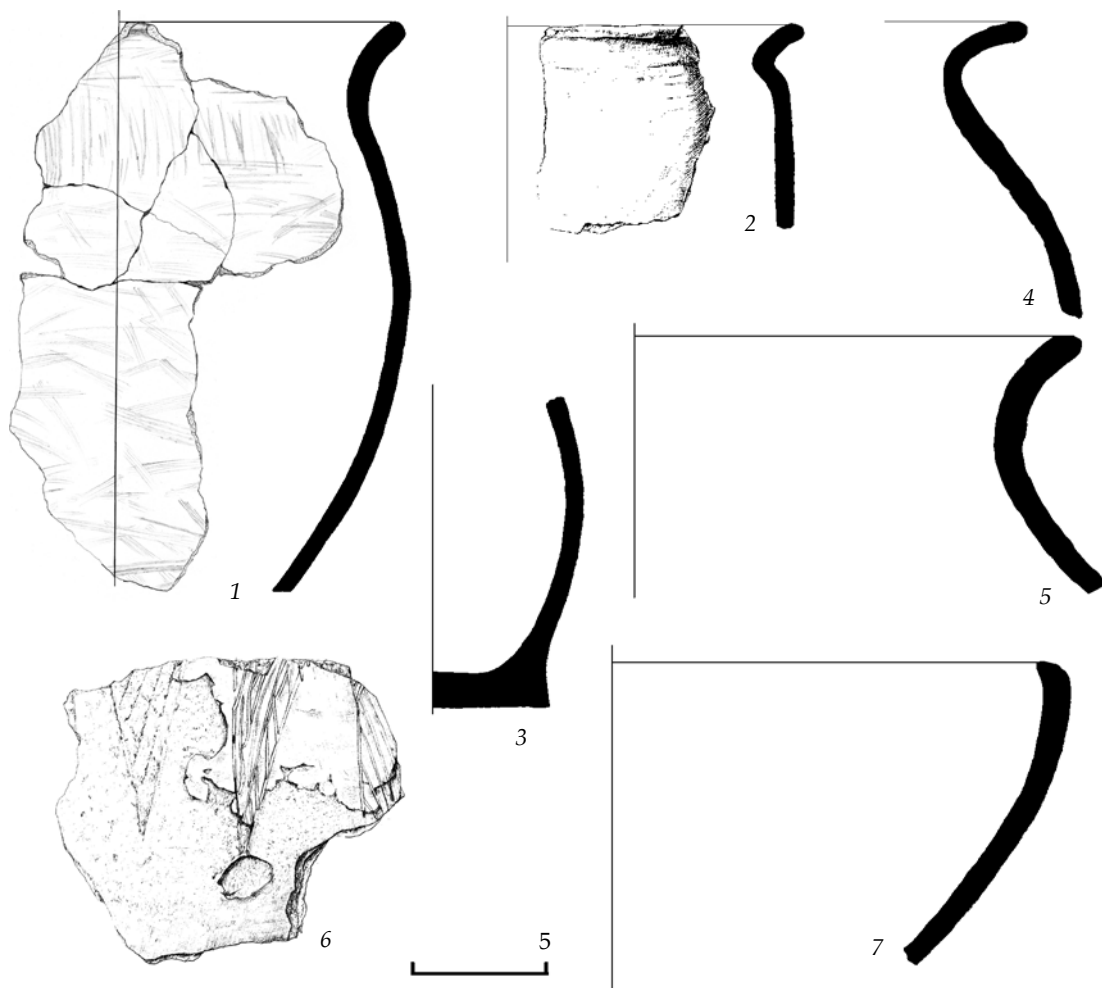


Рис. 110. Кераміка із ями 1 поселення Сахарна головка



Рис. 111. Кераміка із ями 1 поселення Сахарна головка

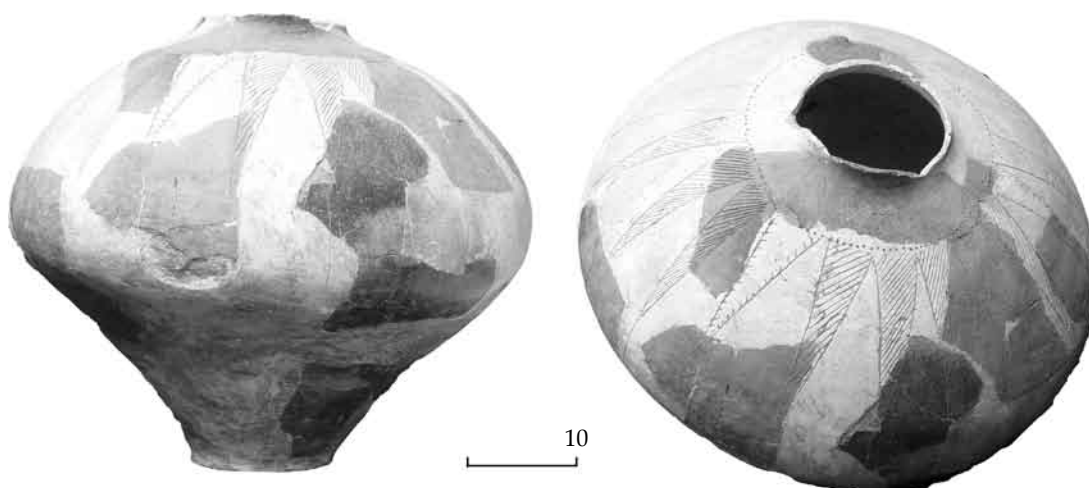


Рис. 112. Корчага із ями «1944 року» поселення Сахарна головка

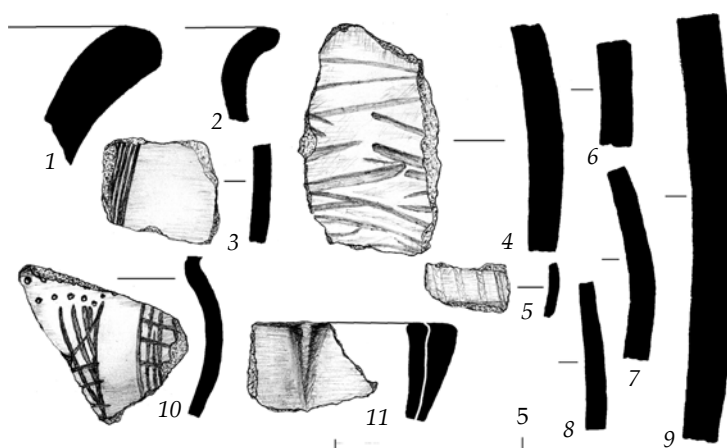


Рис. 113. Кераміка із шару над гончарними печами поселення Сахарна головка

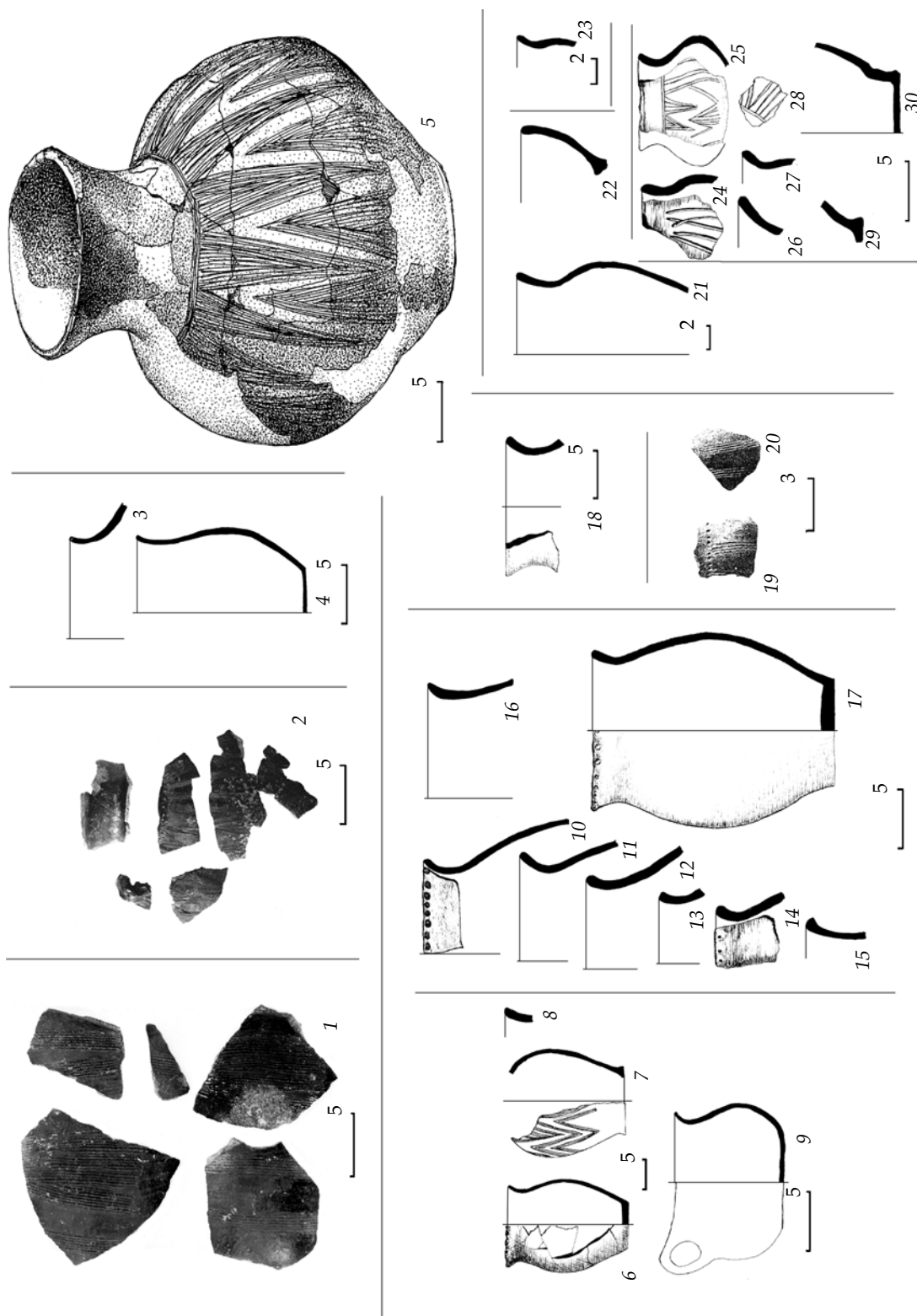


Рис. 114. Кизил-кобинська кераміка із античних комплексів Керкінгді VI—V ст. до н. е.

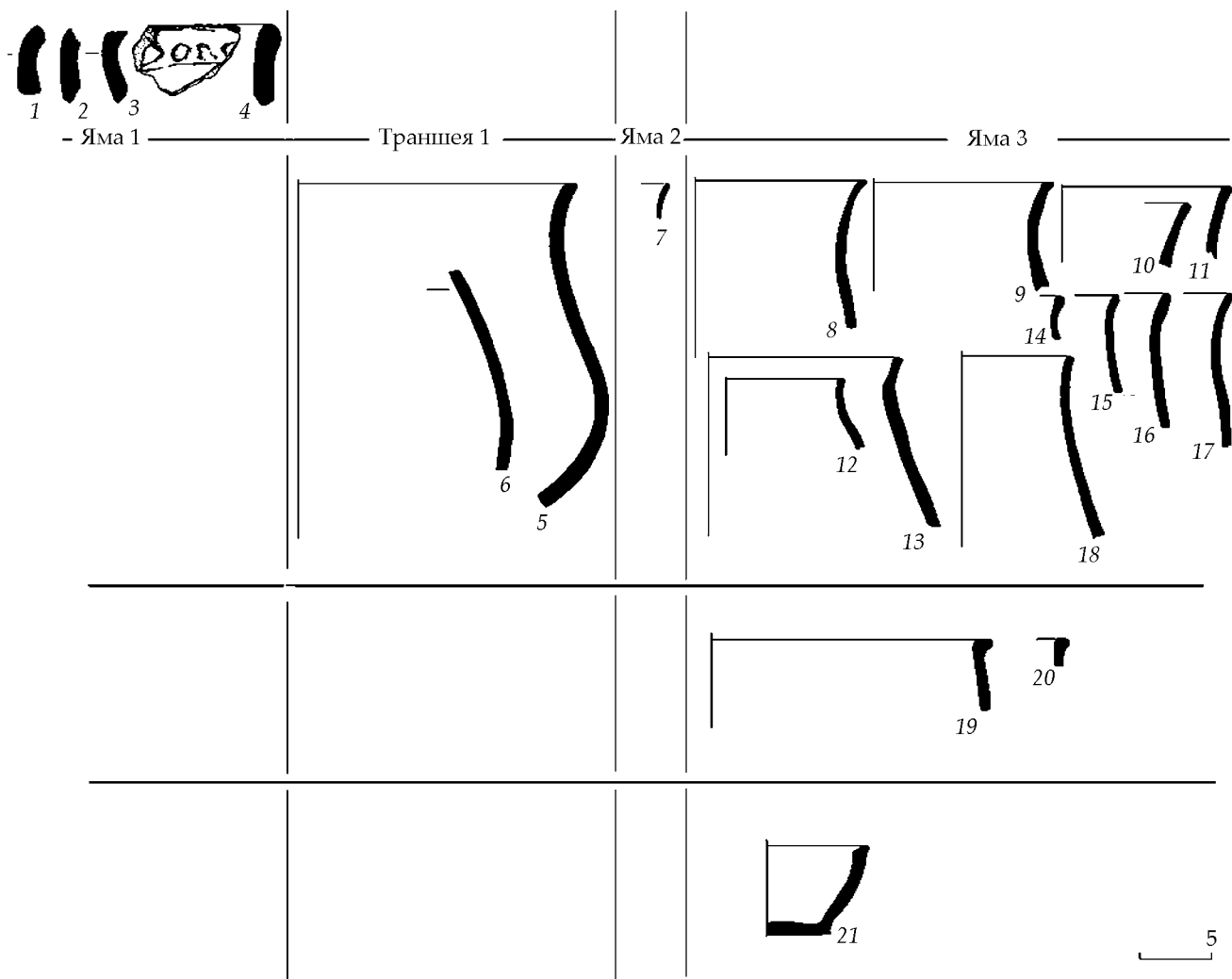


Рис. 115. Кераміка поселення Трактирний міст

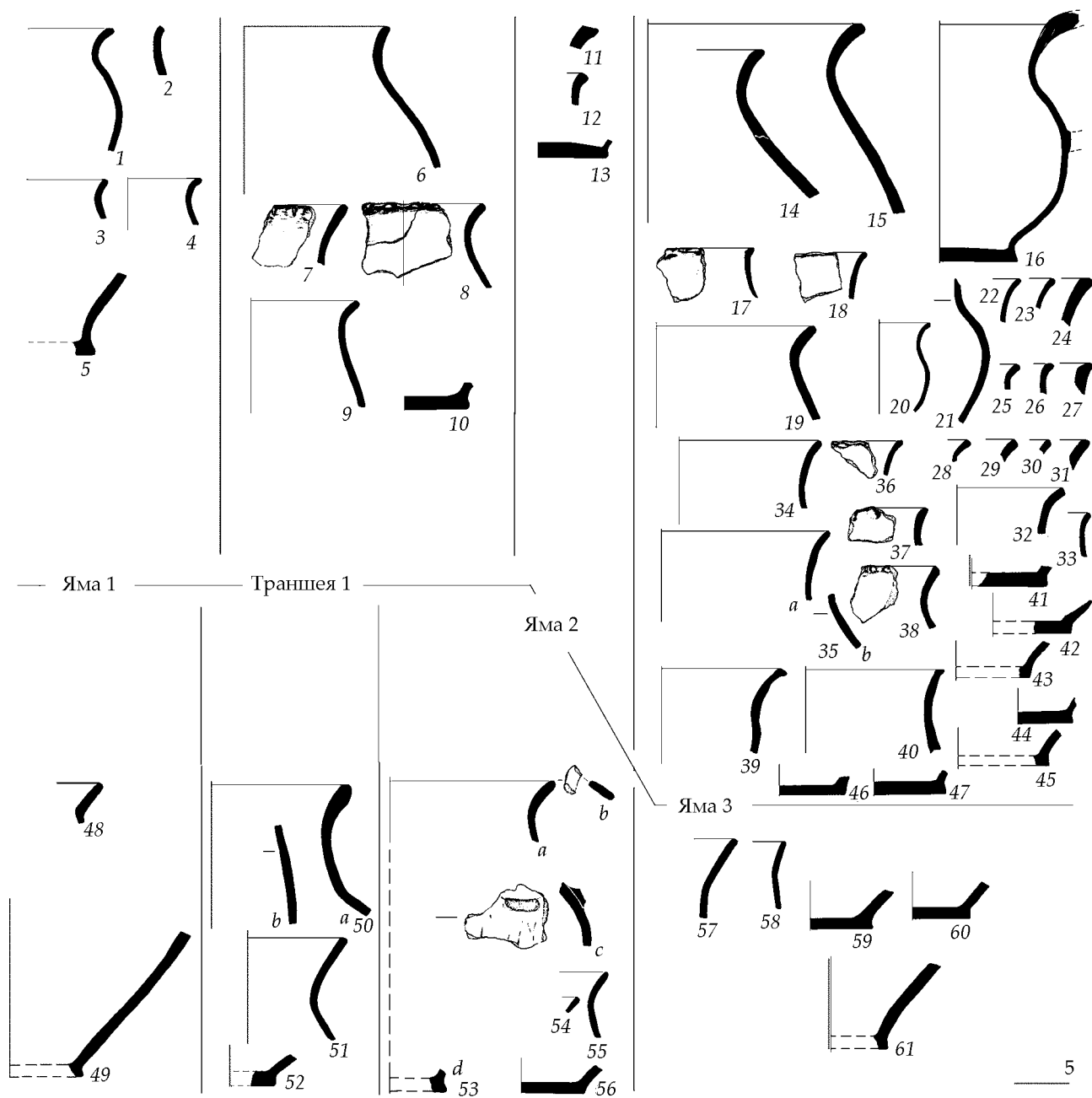


Рис. 116. Кераміка поселення Тракирний міст



Рис. 117. Кераміка поселення Тракирний міст

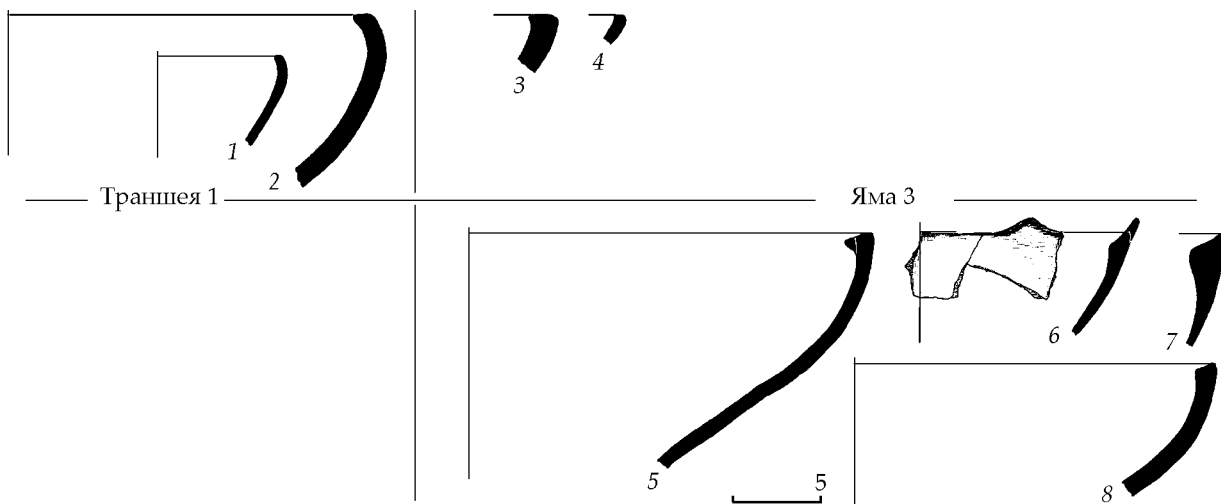


Рис. 118. Кераміка поселення Трактирний міст

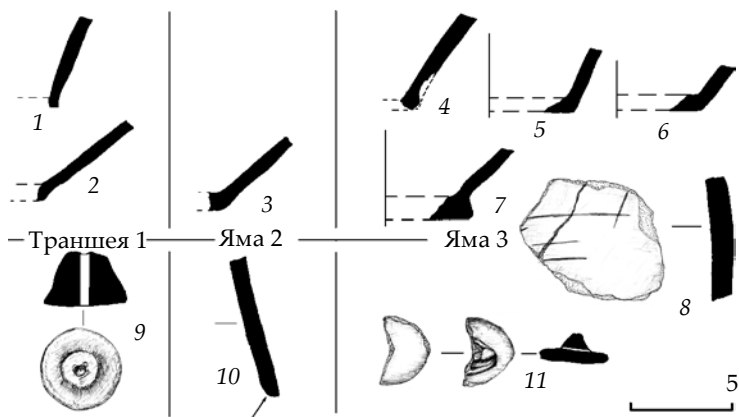


Рис. 119. Кераміка поселення Трактирний міст

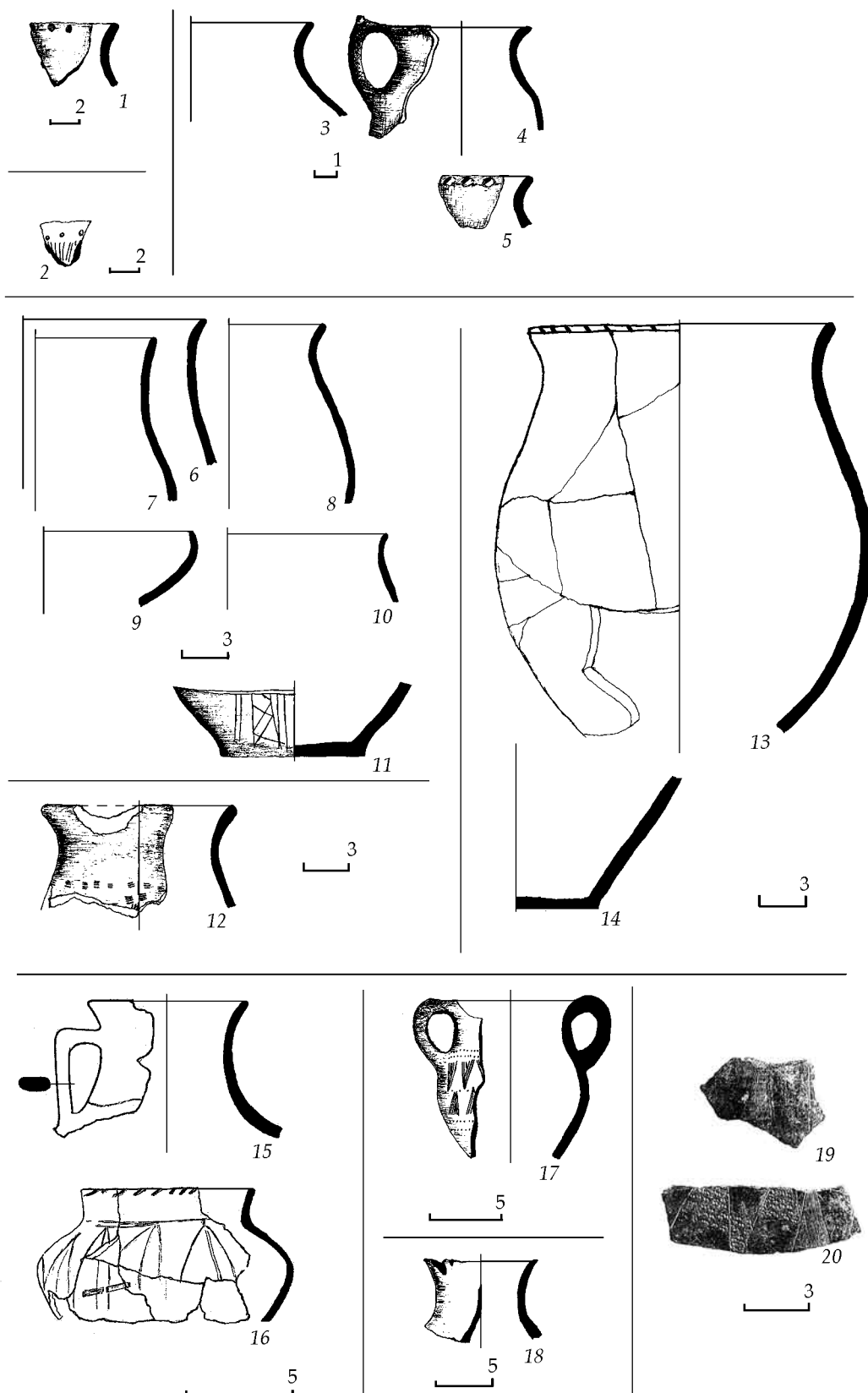


Рис. 120. Кизил-кобинська кераміка із Керкінігиди IV ст. до н. е.

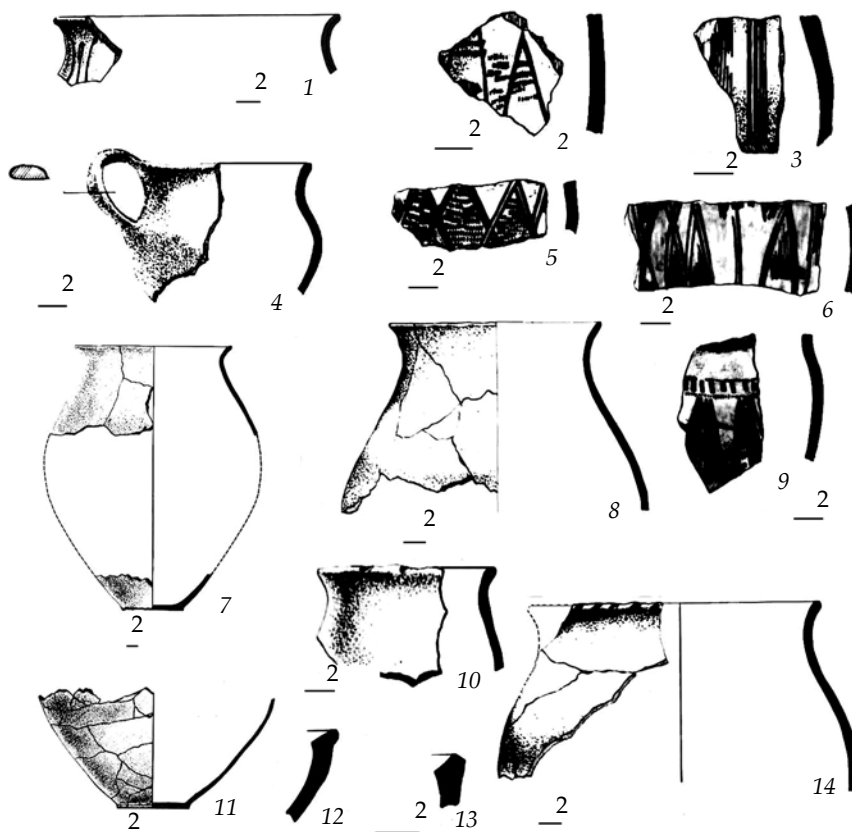


Рис. 121. Кераміка із поселень на Сапун-горі: 1–2: Октябрьське; 3–10, 12–14: Кавказ; 11: підйомний матеріал біля домобудівного комбінату; 3, 7, 8, 14 — із ями 2а поселення Кавказ

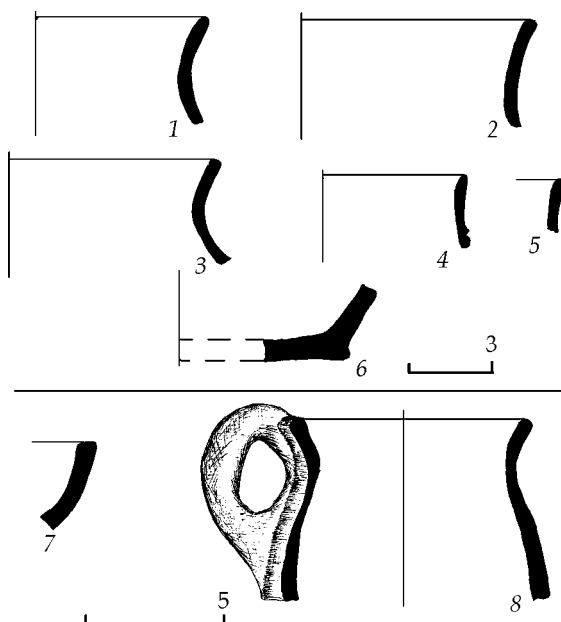


Рис. 122. Кераміка городища Чайка (1–6) і з розкопу на вул. Санаторській у Євпаторії (7, 8)

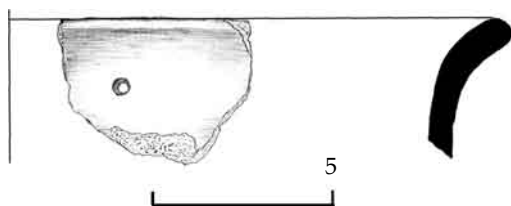


Рис. 123. Фрагмент посудини зі слідами ремонту із ями 51 розкопу 1 поселення Уч-Баш

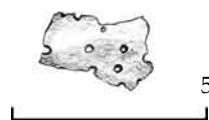


Рис. 124. Фрагмент кістяної накладки із ями 53 розкопу 1 поселення Уч-Баш

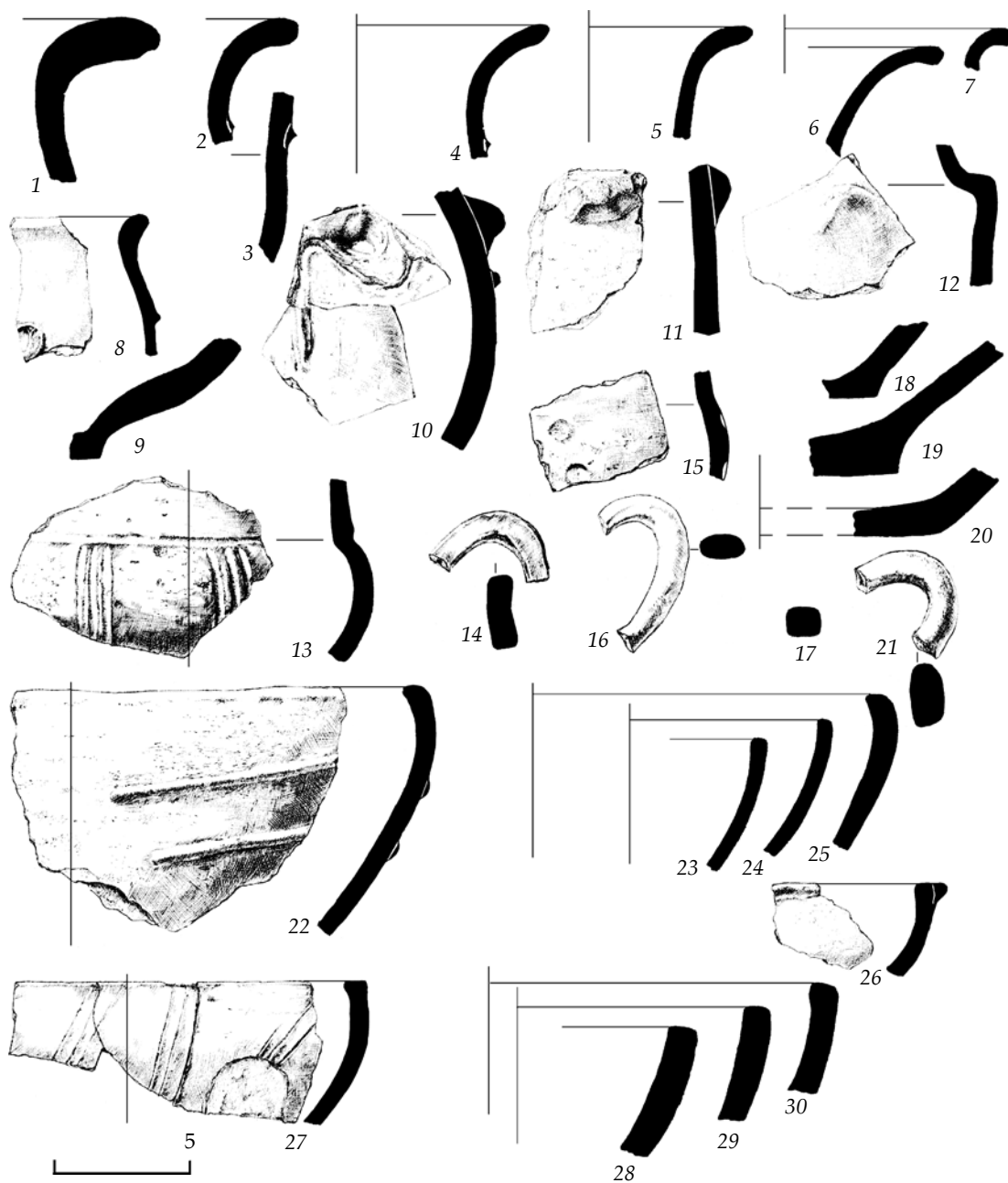


Рис. 125. Матеріал із верхнього шару розкопу 1 поселення Уч-Баш

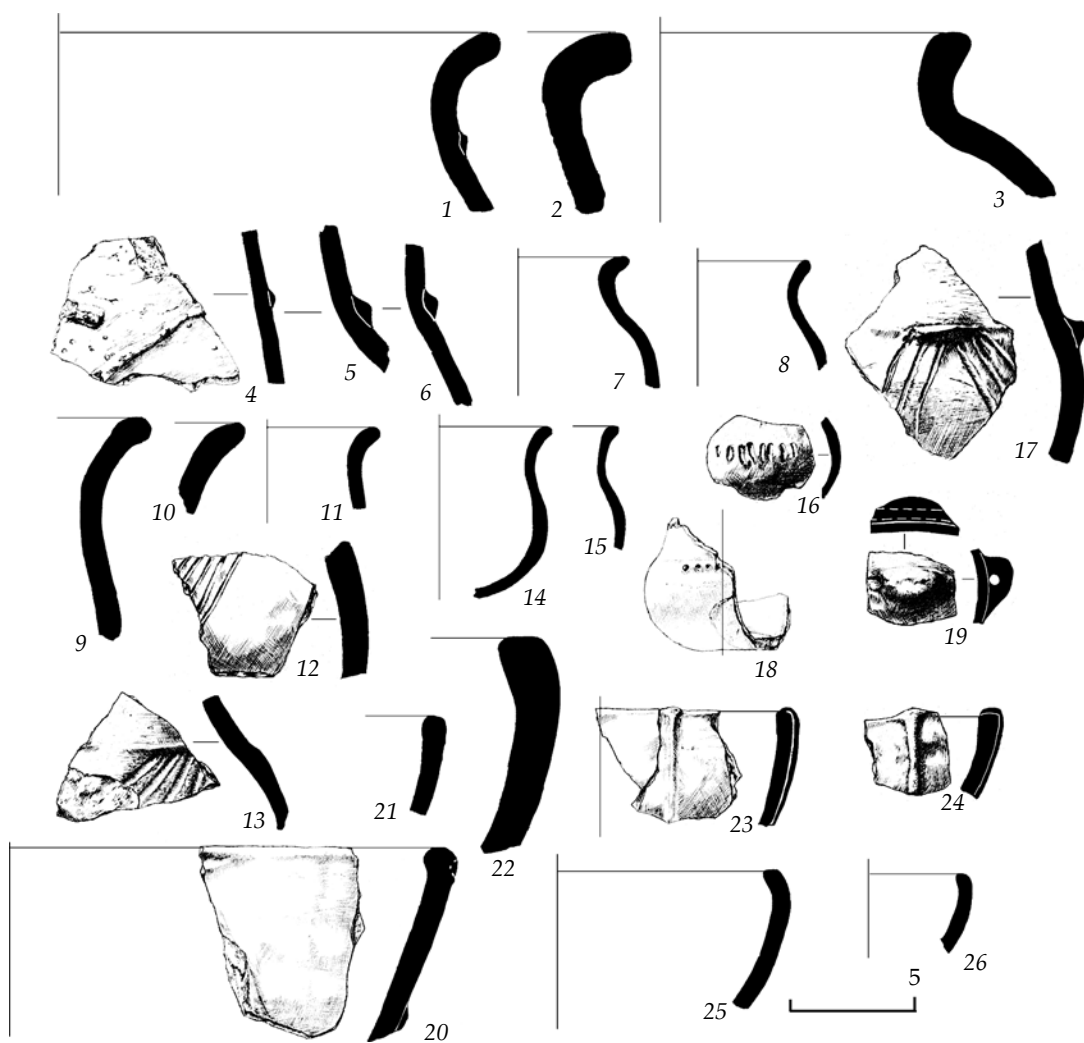


Рис. 126. Матеріал із верхнього шару розкопу 1 поселення Уч-Баш

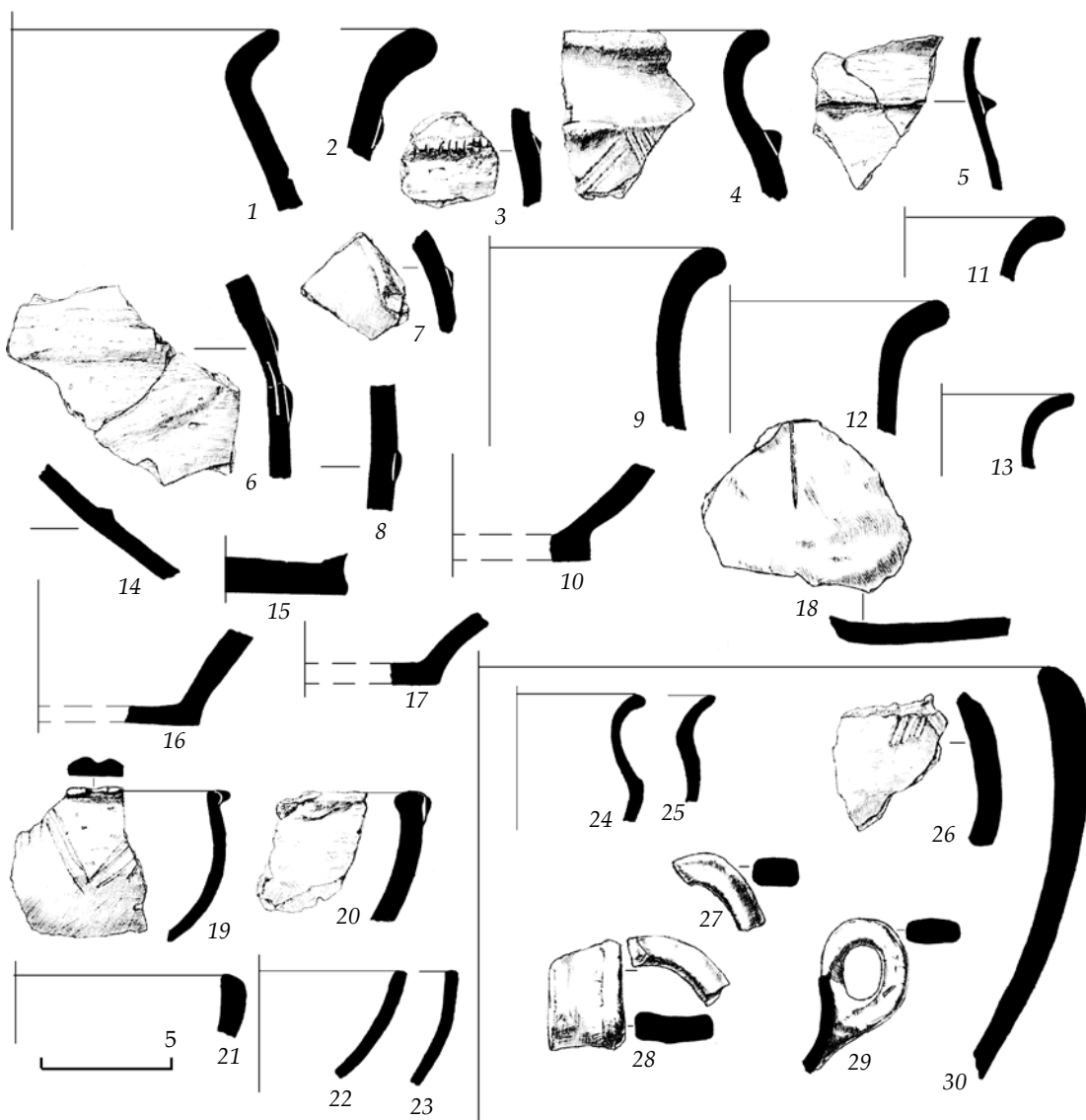


Рис. 127. Матеріал із верхнього шару розкопу 1 поселення Уч-Баш



Рис. 128. Матеріал із верхнього шару розкопу 1 поселення Уч-Баш



Рис. 129. Матеріал із давньої денної поверхні під дерновим шаром розкопу 1 поселення Уч-Баш

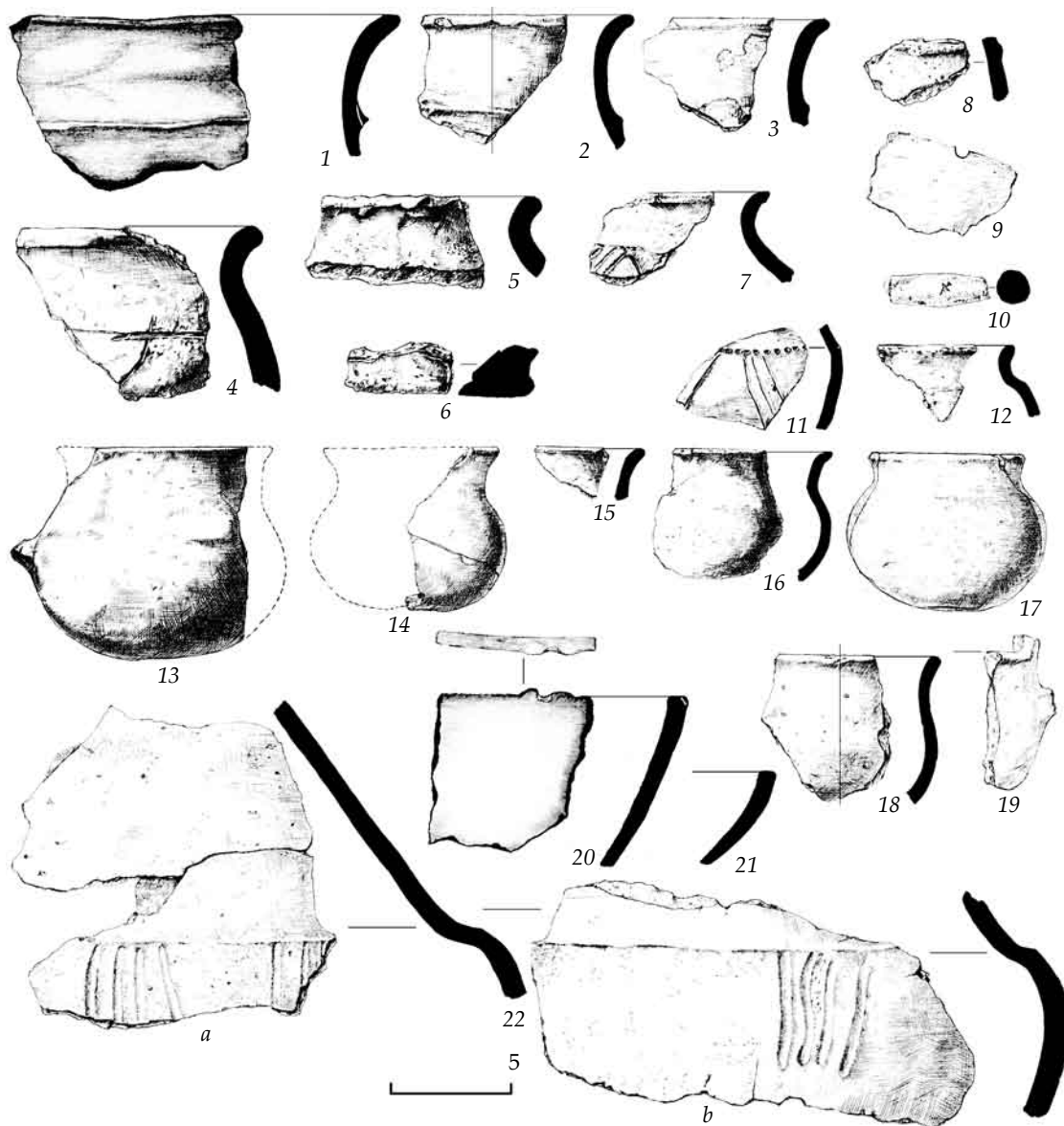


Рис. 130. Матеріал із верхнього шару розкопу 1 поселення Уч-Баш

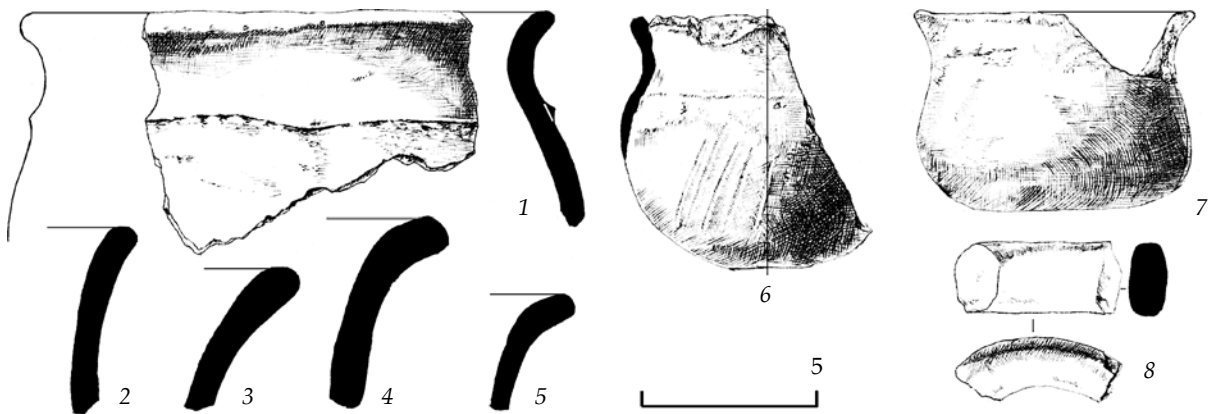


Рис. 131. Матеріал із верхнього шару розкопу 1 поселення Уч-Баш

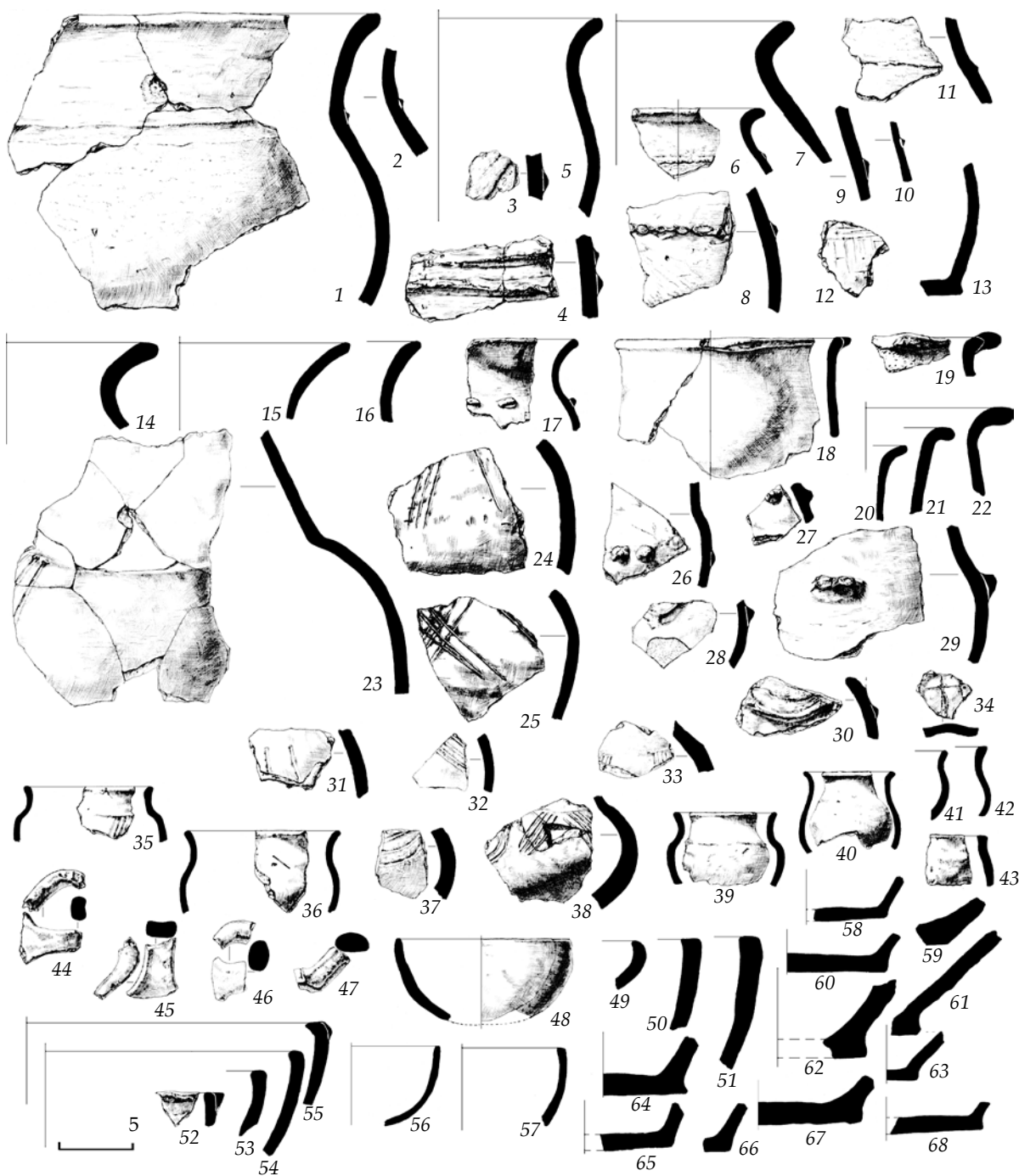


Рис. 132. Матеріал із верхнього шару розкопу 1 поселення Уч-Баш

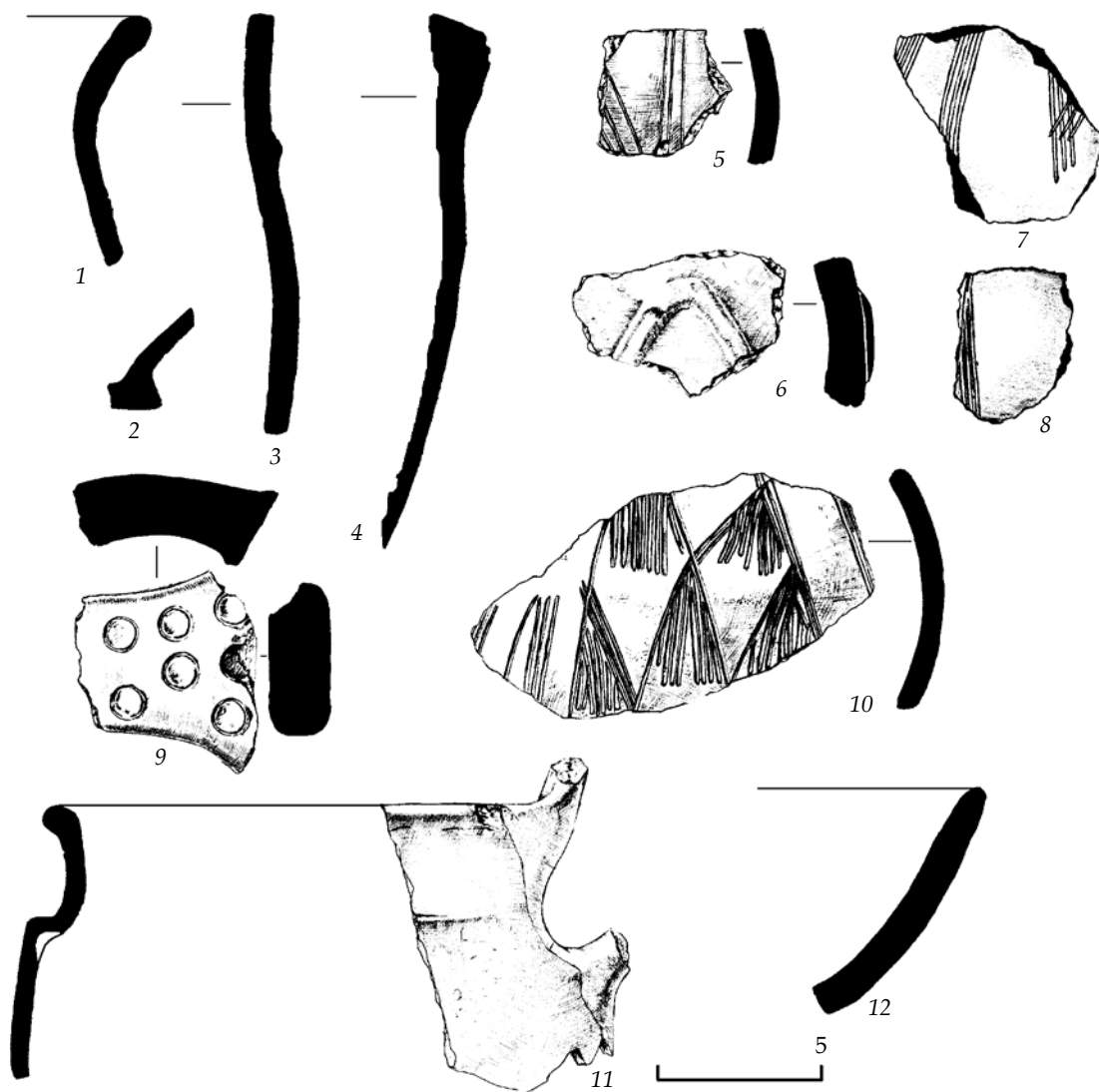


Рис. 133. Матеріал із засипу поховань римського часу на г. Сахарна головка

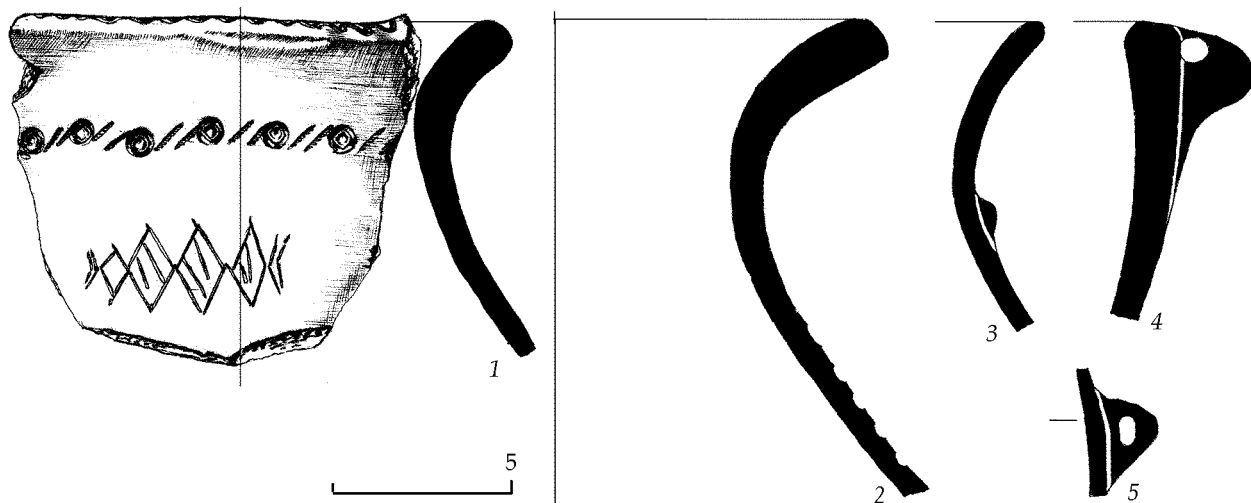


Рис. 134. Підйомний матеріал поселення Уч-Баш

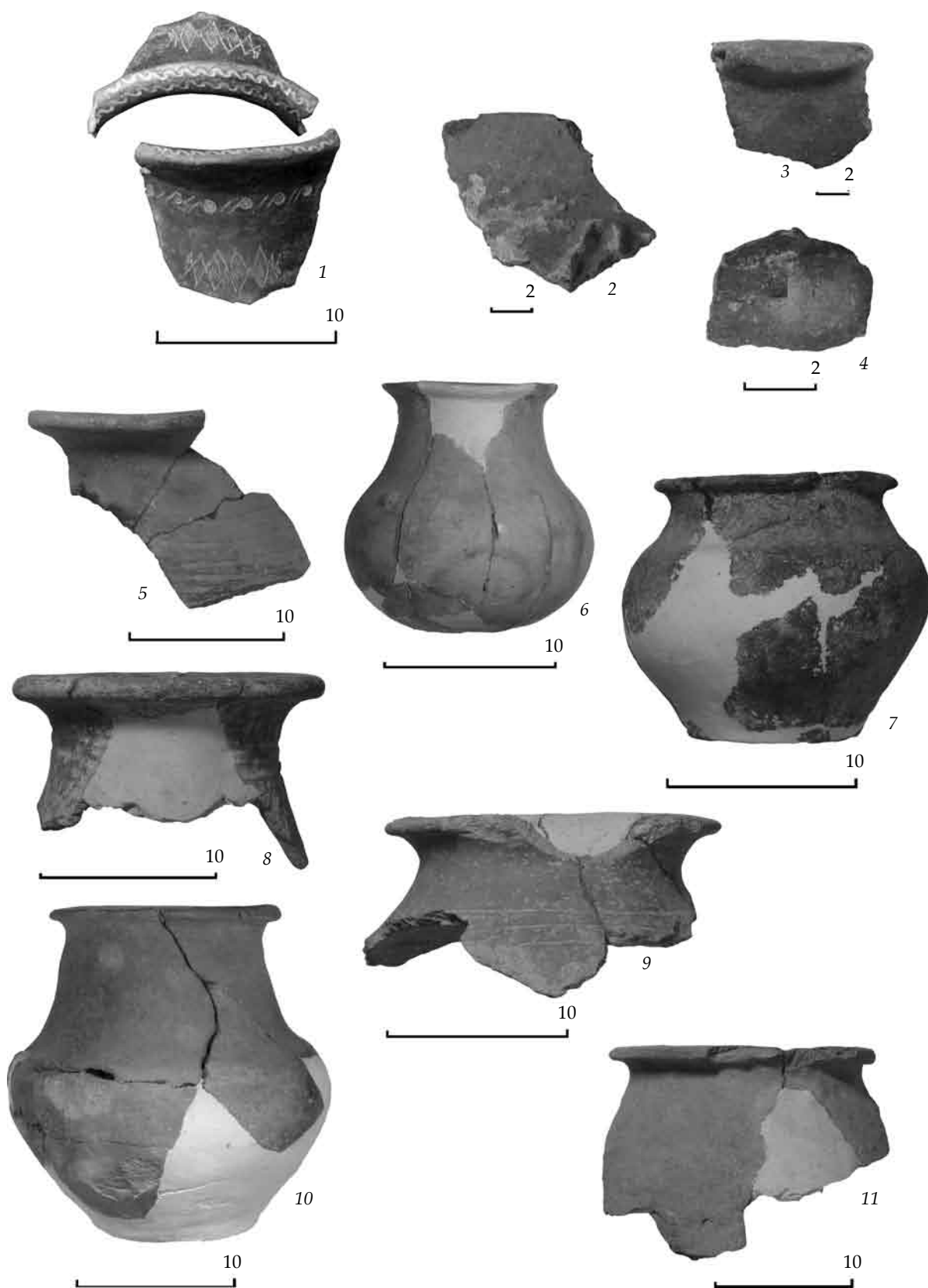


Рис. 135. Підйомний матеріал поселення Уч-Баш



Рис. 136. Матеріал із верхнього шару поселення Сахарна головка

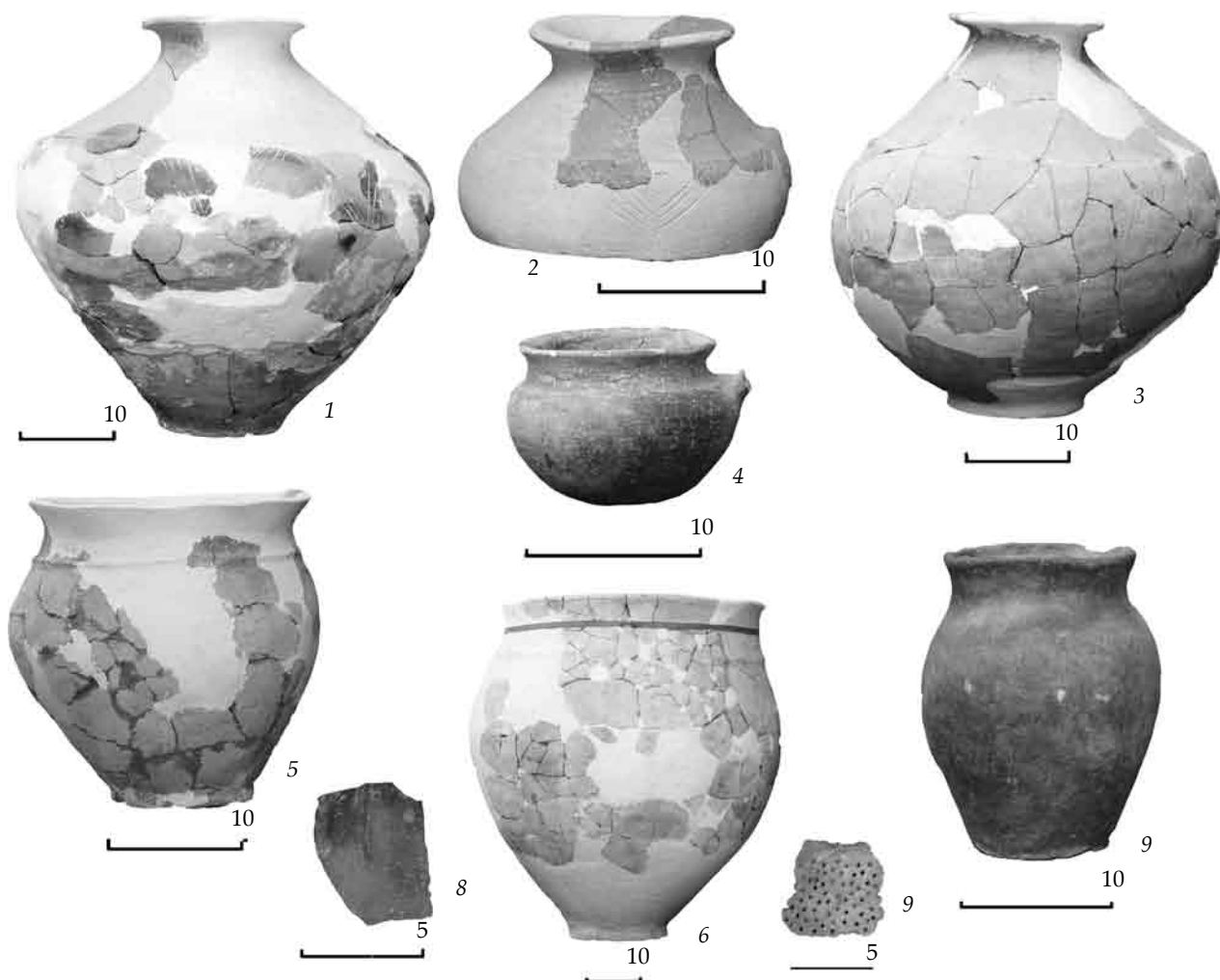


Рис. 137. Матеріал без інвентарних номерів із колекції розкопок Уч-Башу і Сахарної головки



Рис. 138. Матеріал поселення Мартинівська балка: *a* — яма 1, *b* — яма 1а, *c* — яма 2, *d* — яма 3, *e* — підйомний матеріал

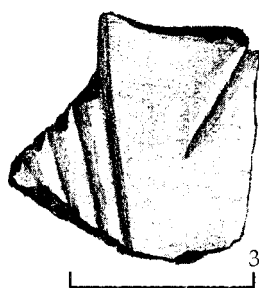


Рис. 139. Фрагмент посудини із канельованим орнаментом із поселення Ново-Федорівка

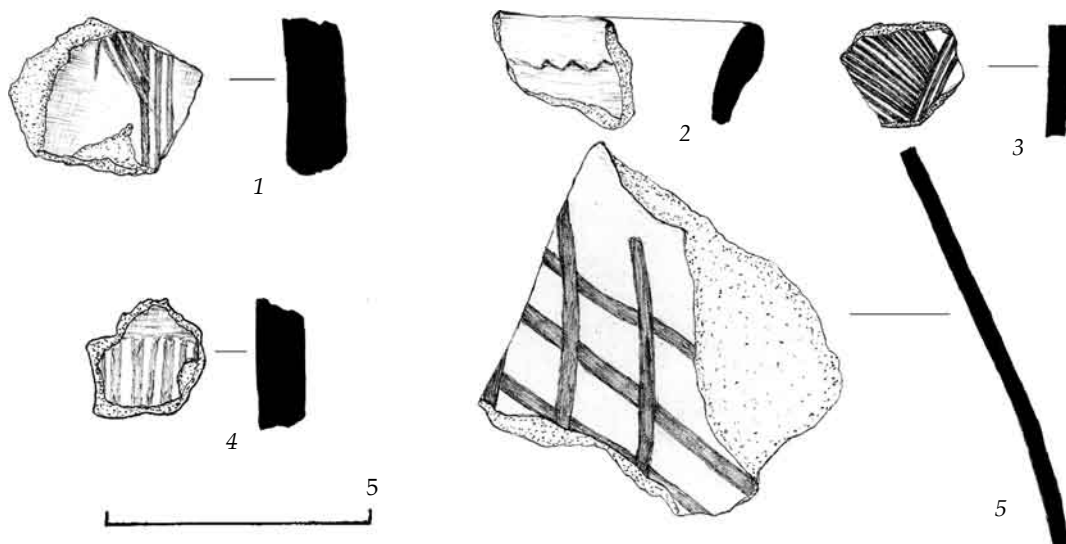


Рис. 140. Підйомний матеріал зі зборів Л.Н. Соловйова на г. Сахарна головка. 1—4 — ліпна кераміка, 5 — сіроглиняна гончарна кераміка

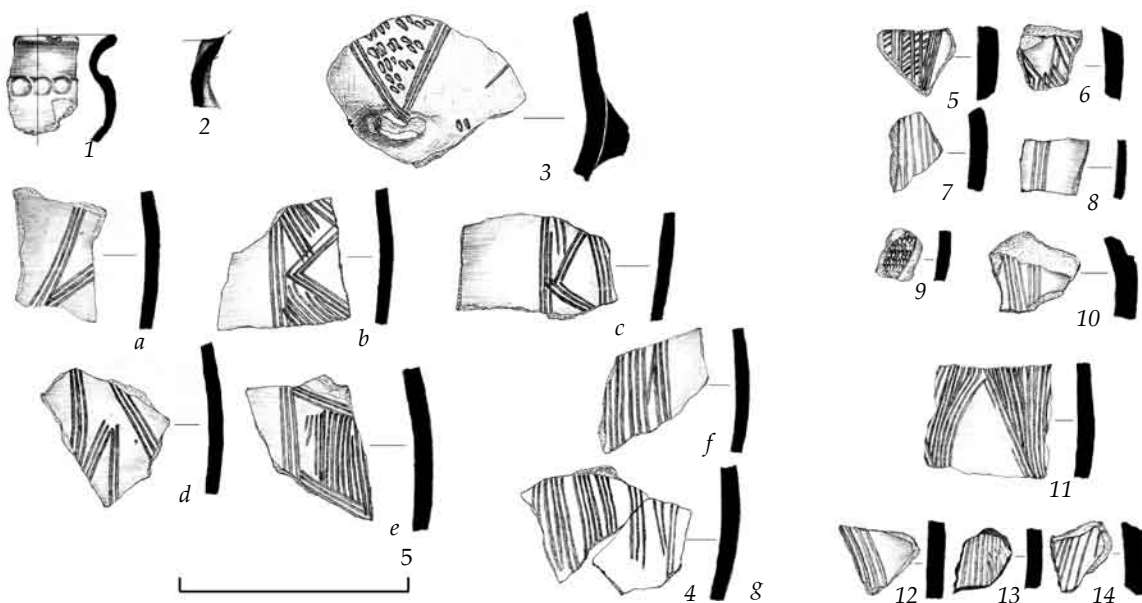


Рис. 141. Матеріал із зольно-сміттевого скупчення у верхів'ї Камишової бухти на ділянці 32 (1, 2, 4—14) і з Маячного півострова (3)

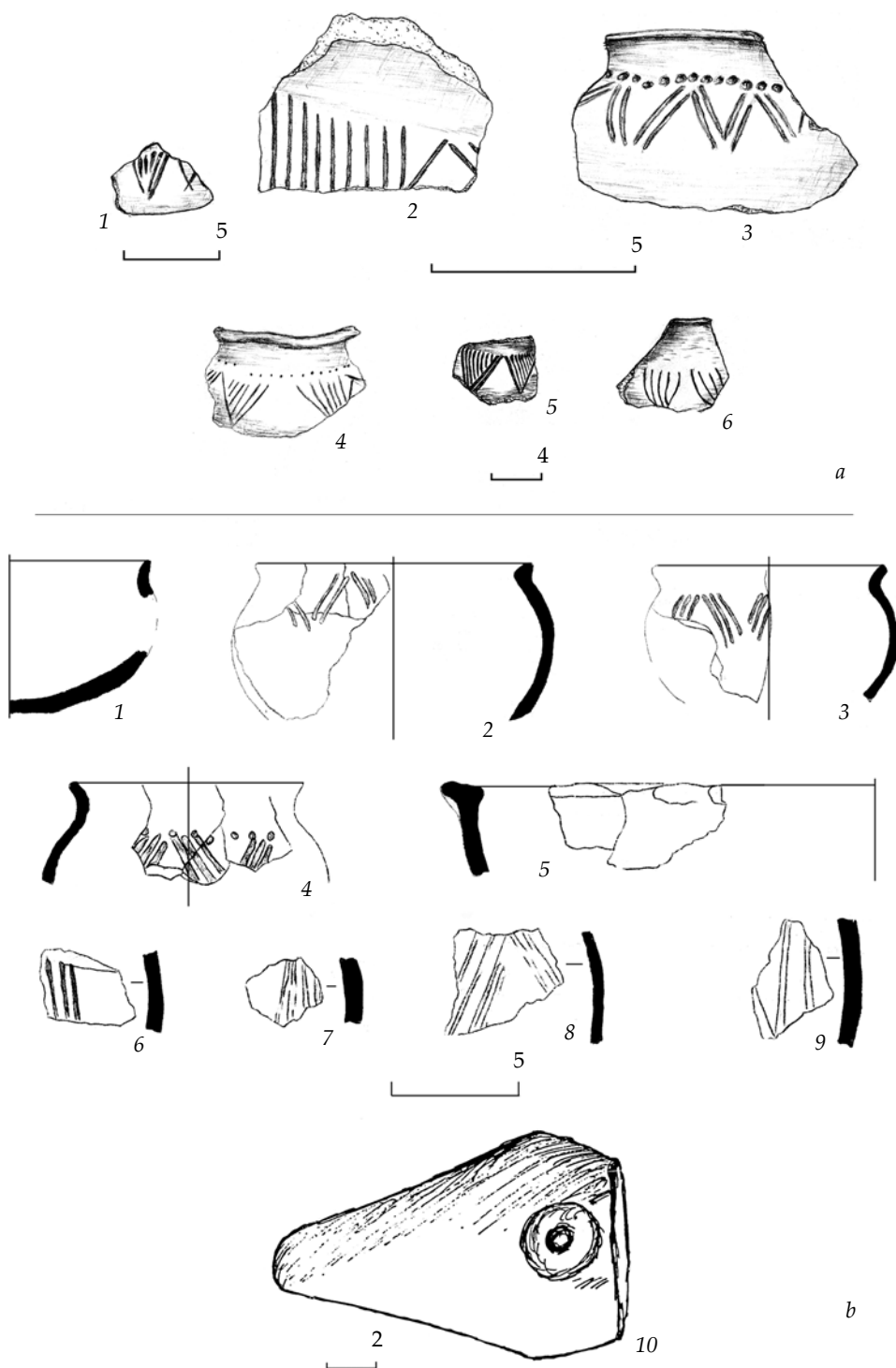


Рис. 142. Матеріал із шару і будівлі поселення Чорна річка (а) і підкурганного поховання у Верхньо-Юхариній балці (b)



Рис. 143. Гераклейська амфора
із ями 2а поселення Кавказ

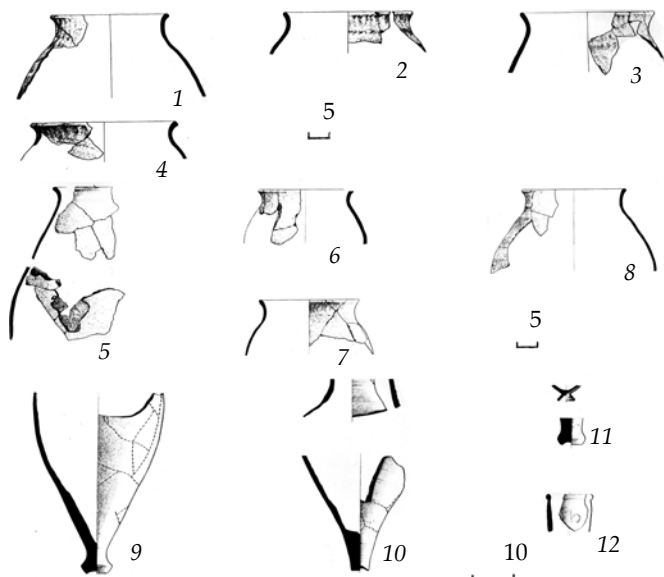


Рис. 144. Кераміка поселення Енергетик

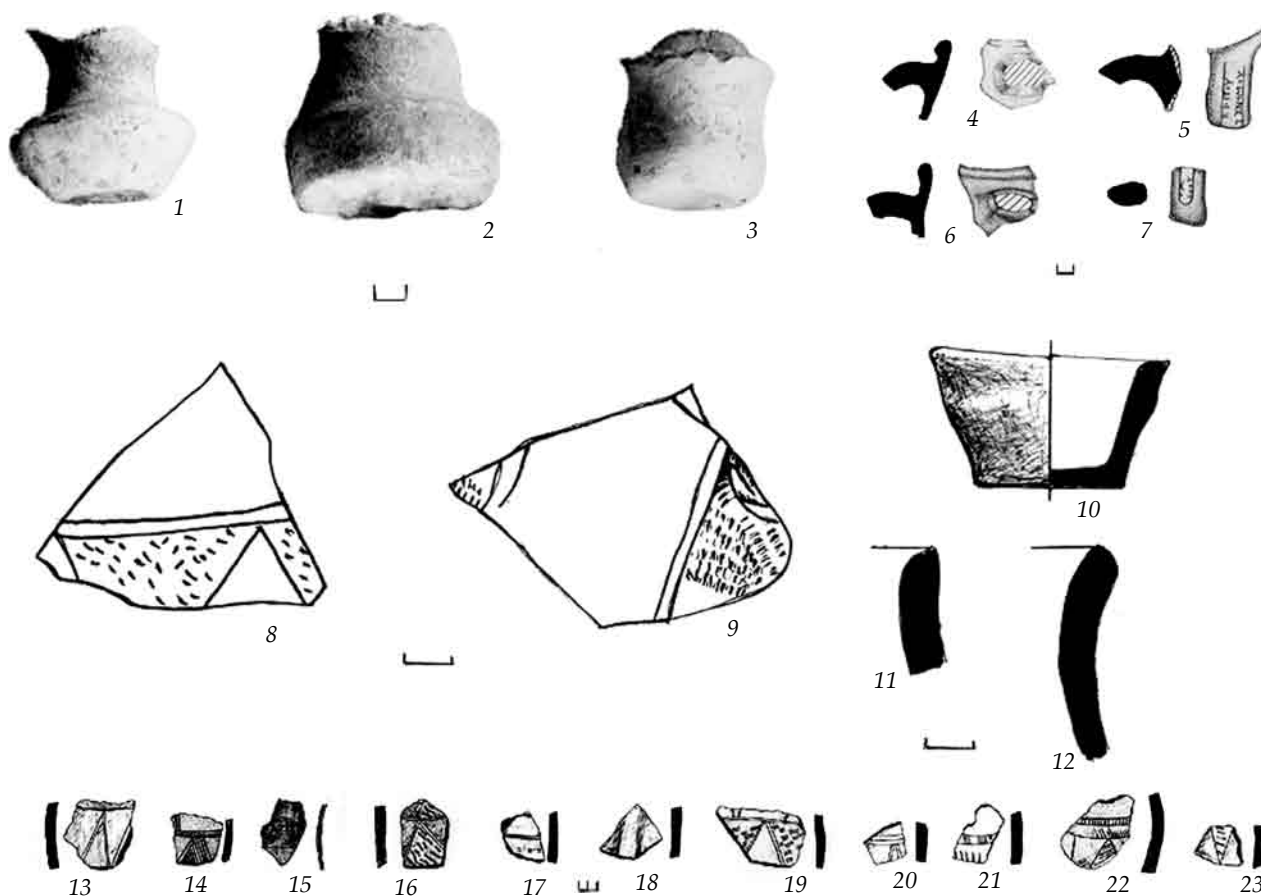


Рис. 145. Матеріал із поселення Октябрьське

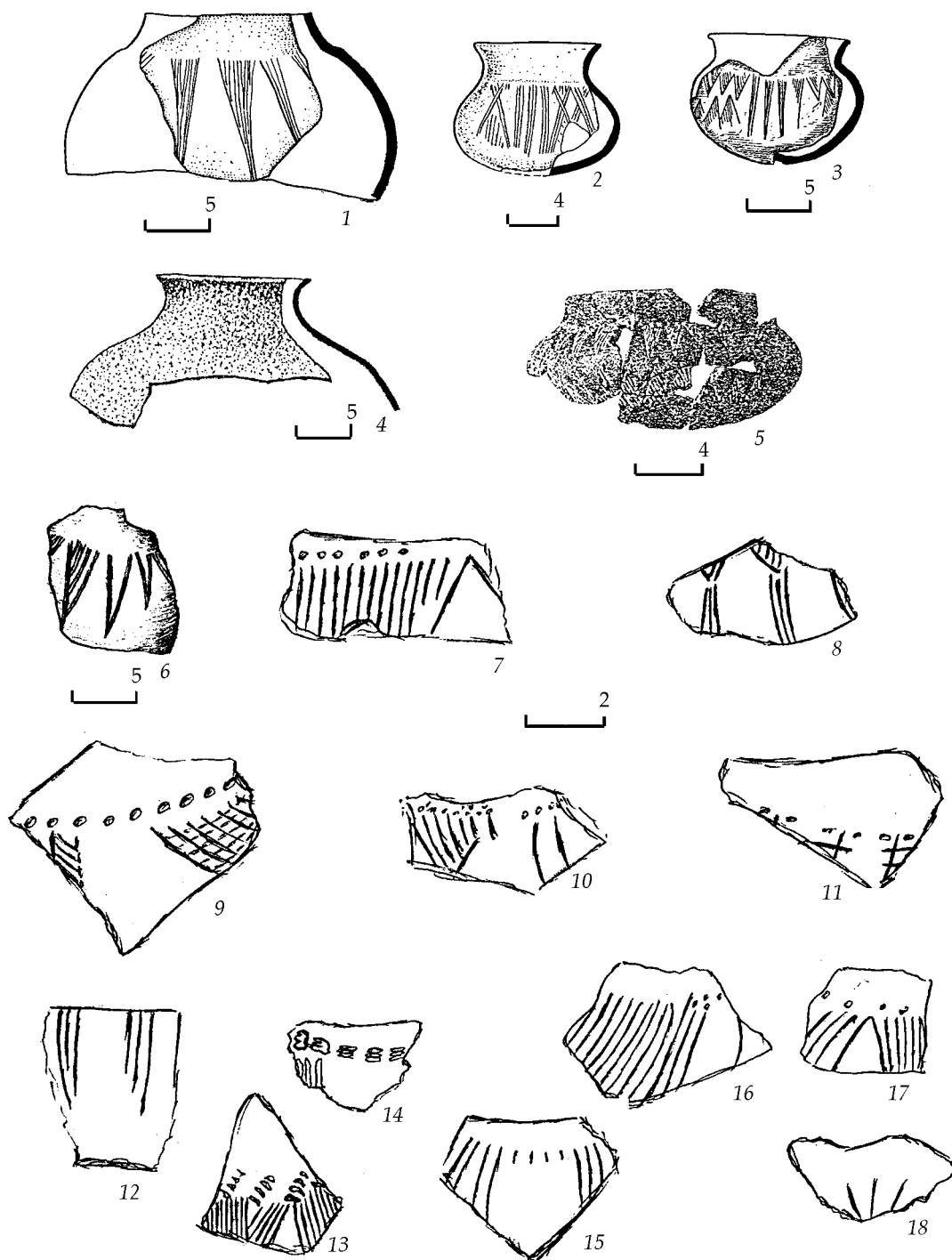


Рис. 146. Кераміка Інкерманського поселення

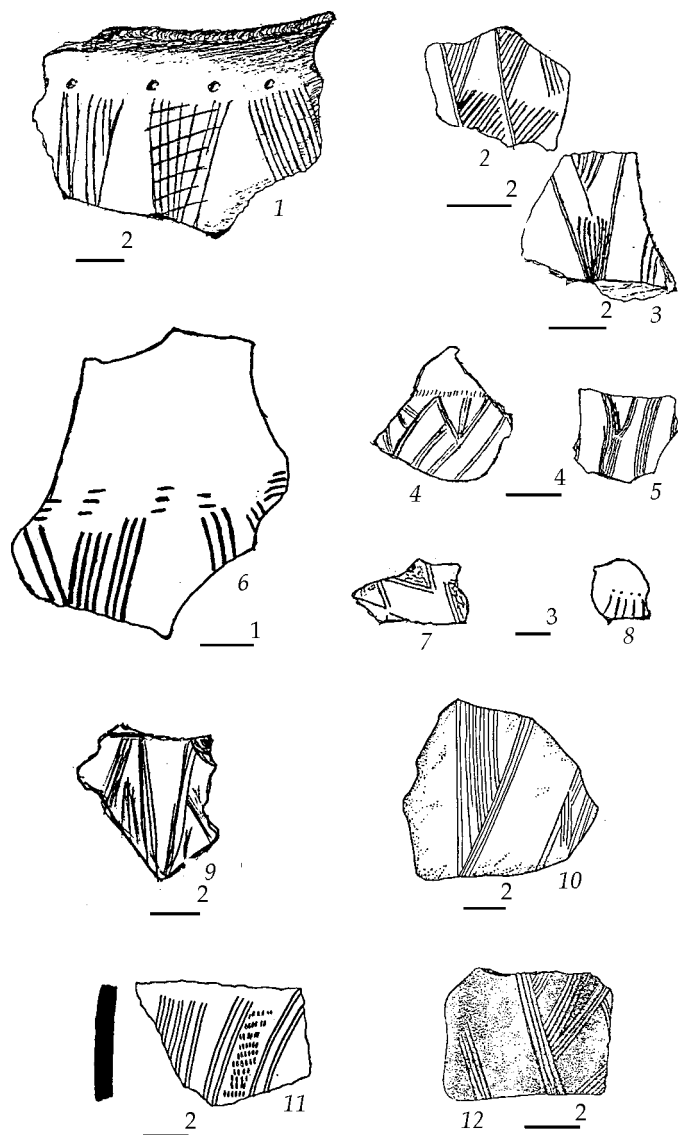


Рис. 147. Кераміка кизил-кобинських пам'яток Західного Криму: 1 — Мікензієві гори; 2, 3 — Сарандинакіно-2 (5-й км); 4 — Комишева бухта; 5, 8 — Лабораторне; 7 — Кавказ; 9, 11 — Кизик-Кулак-Кая; 10 — Мал-Муз; 12 — Таш-Аір

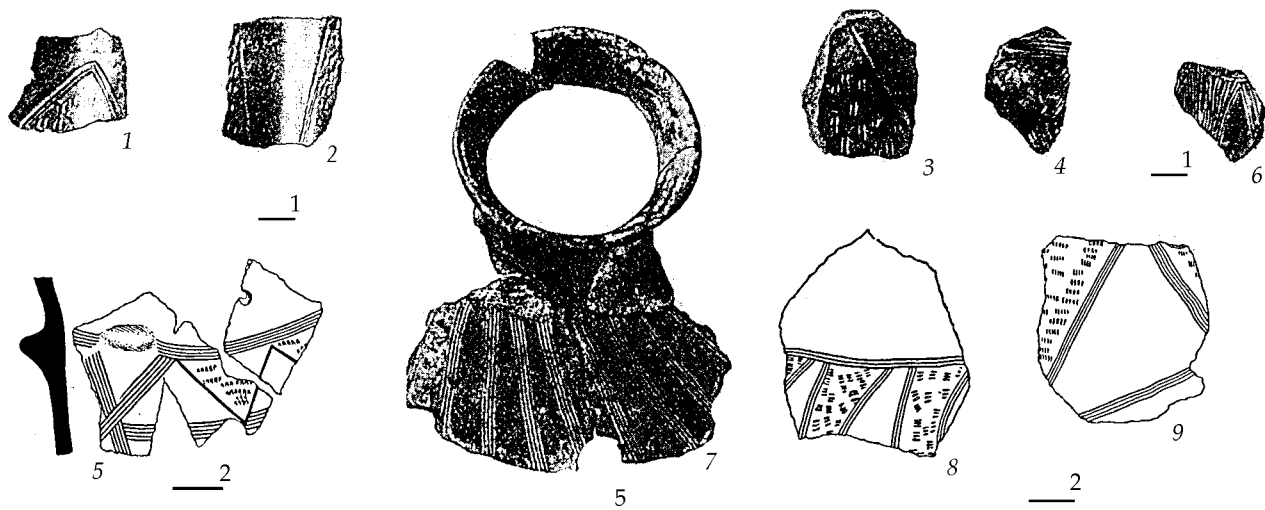


Рис. 148. Кераміка із гребінцевим орнаментом: 1–5 — Південно-Донузлавське; 6, 7 — Альма-Кермен; 8 — Чайка; 9 — Володимирівка

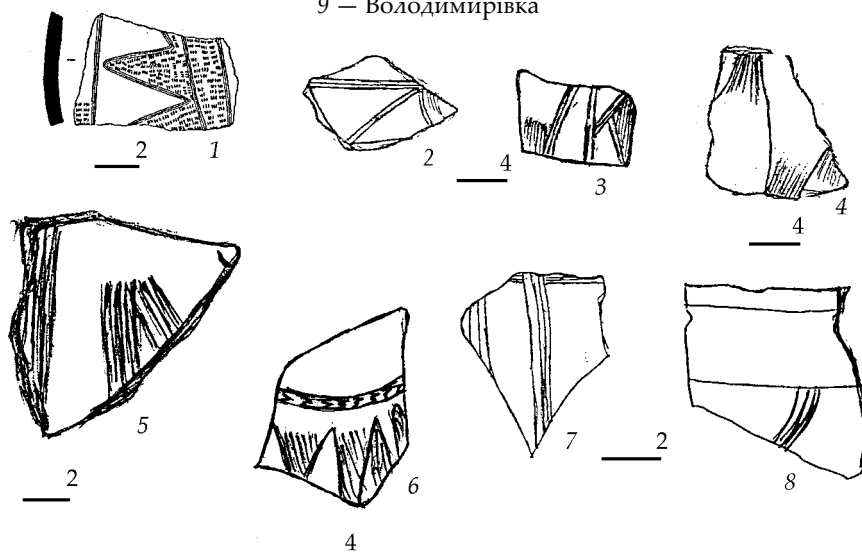


Рис. 149. Кераміка із гребінцевим орнаментом. Херсонес

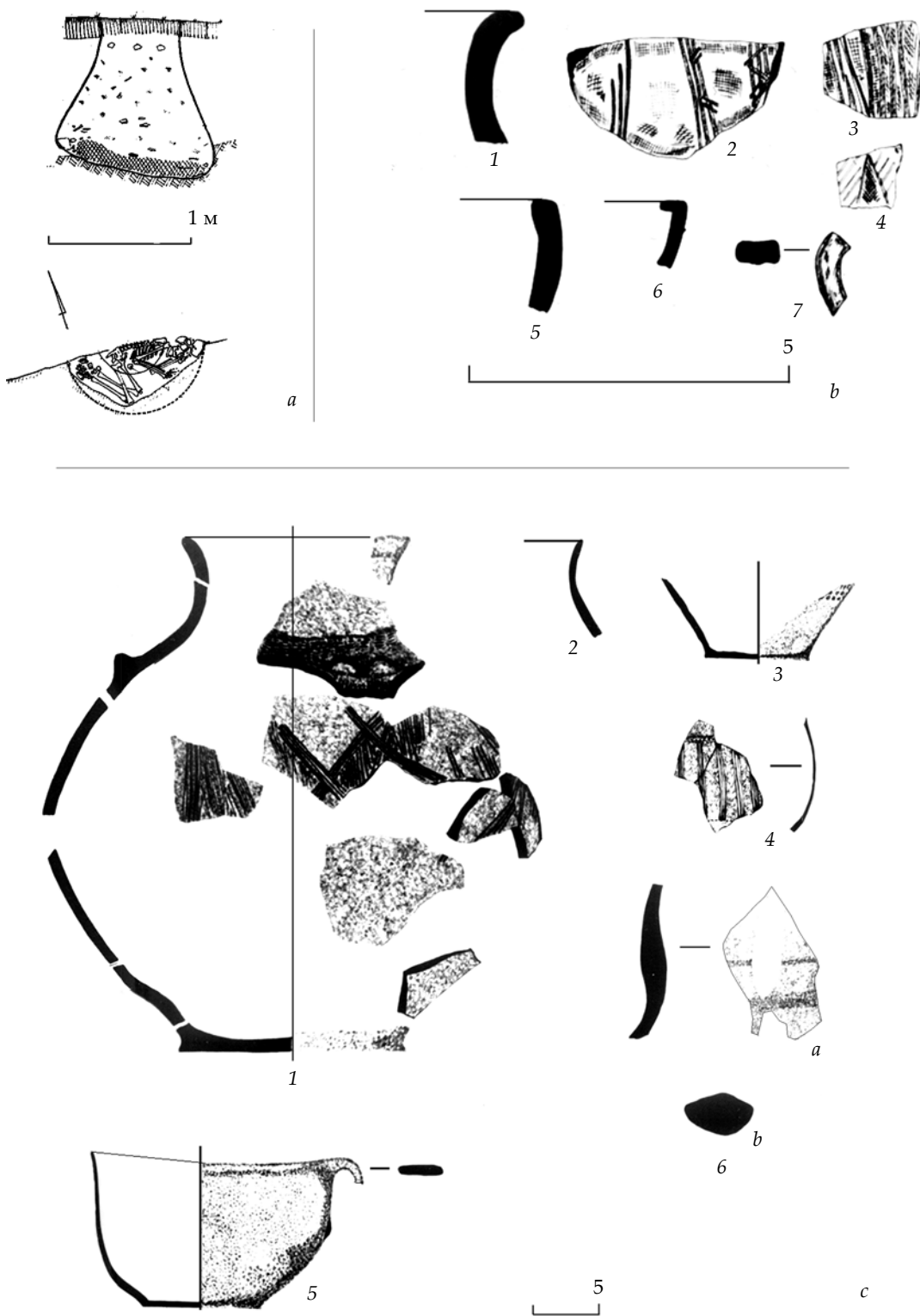


Рис. 150. Матеріал поселень Сарандинакіно-2 (а — господарча яма із рештками людини, б — матеріал із заповнення) і Комишеве (с — матеріал із заповнення господарчої ями)

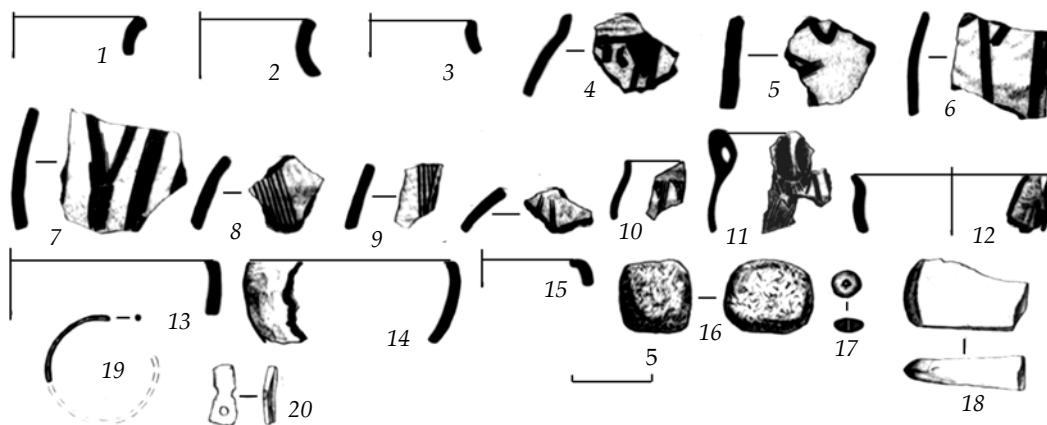


Рис. 151. Кераміка із гребінцевим орнаментом поселення Лабораторне

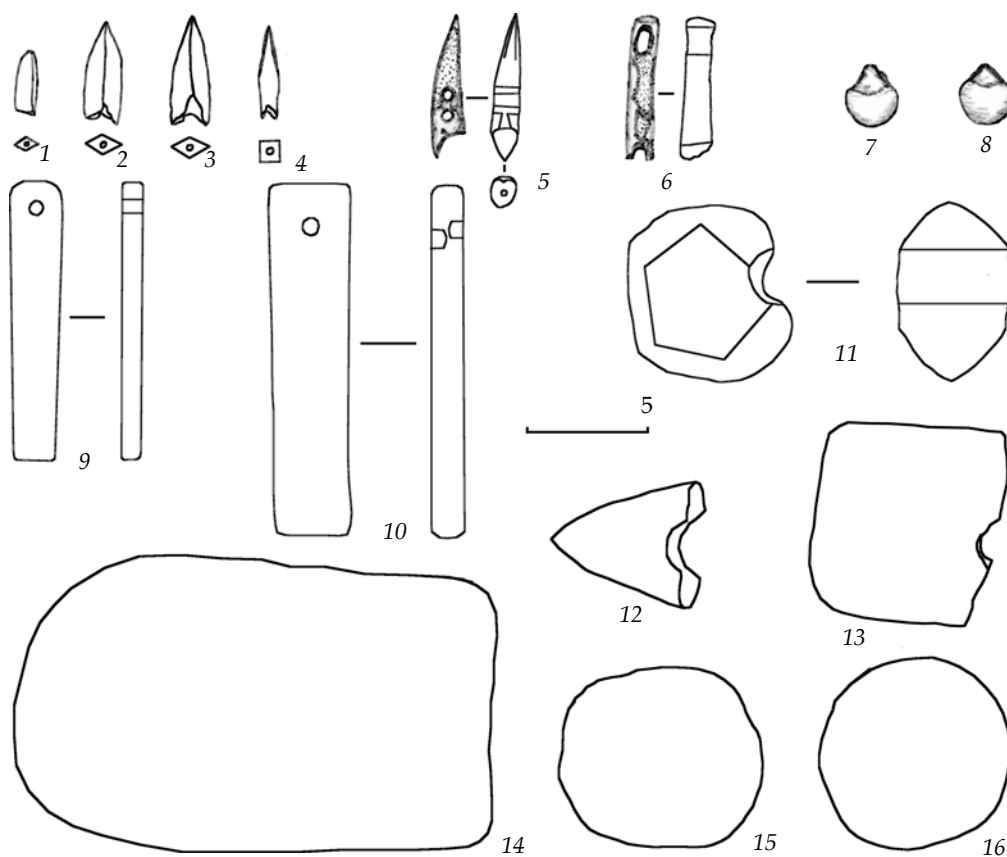


Рис. 152. Матеріали поселення Уч-Баш: 1 — яма 18 розкопу 2; 2, 3 — яма 52 розкопу 1; 4 — яма 50 розкопу 1; 5, 7 — яма 11 розкопу 2; 6 — шар над обмозкою будівлі 2; 8 — яма 16 (19) розкопу 2; 9, 12, 13 — будівля 1; 10 — будівля 3; 11 — яма 10 розкопу 2; 14 — яма 22 розкопу 1; 15 — яма 34; 16 — яма 1 розкопу 1

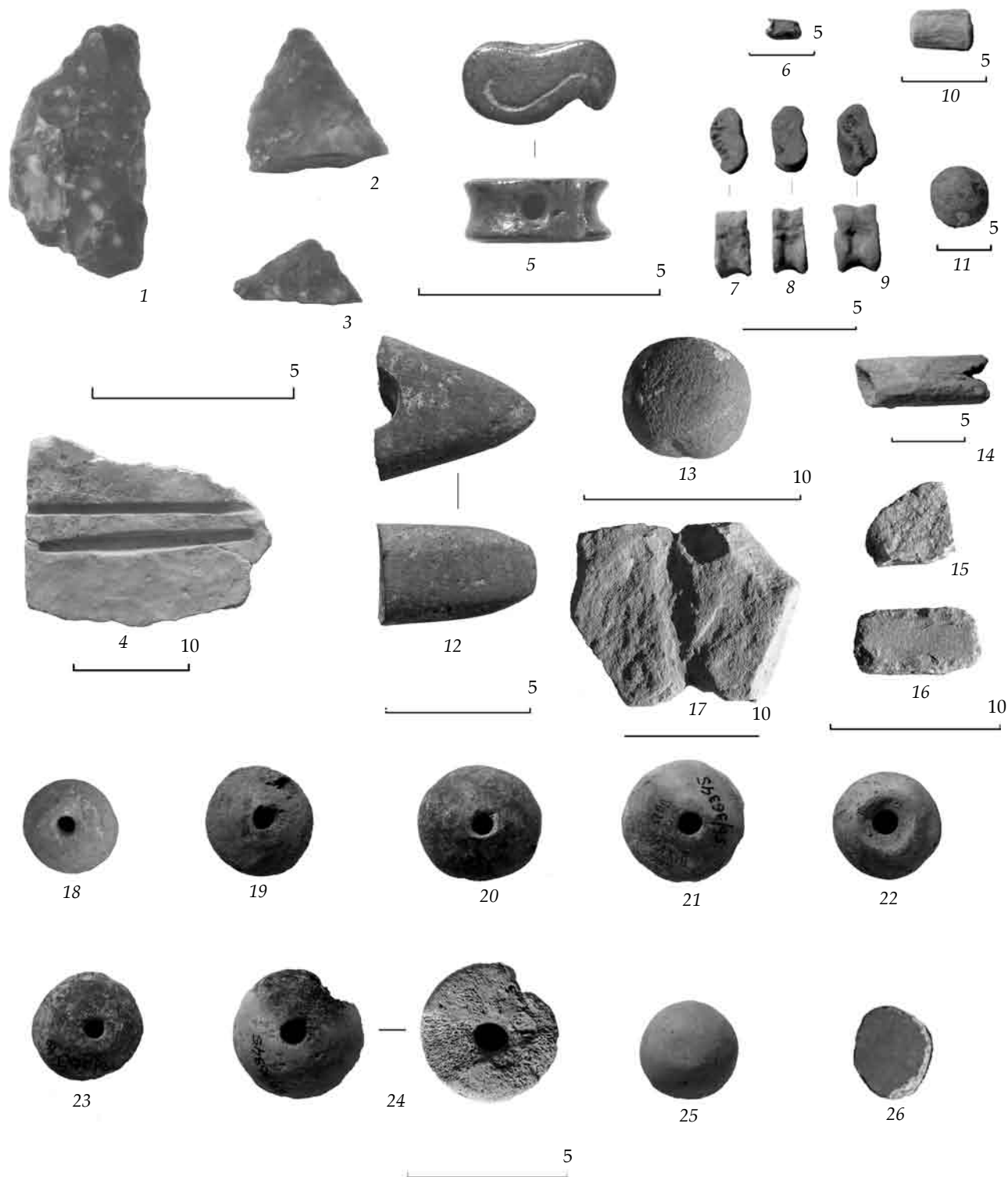


Рис. 153. Матеріали поселень Уч-Баш (1–4, 6–10, 12–26) і Сахарна головка (11): 1–3, 7–9, 14 — яма 19 (16) розкопу 2; 4, 18 — будівля 1; 5 — безномерний астрагал із фондової колекції розкопок цих поселень; 6 — яма 10 розкопу 2; 10 — яма 6 розкопу 2; 11 — яма 5; 12 — яма 15 розкопу 1; 13 — яма 1 об'єкту 3 2006 р.; 15, 16, 26 — об'єкт 1 2006 р.; 17 — яма 2 об'єкту 3 2006 р.; 19–22, 24, 25 — будівля 2; 23 — будівля 3. 1–3, 11 — кремій; 4, 12, 13, 15–17 — камінь; 5 — бронза; 6–10, 14, 24 — кістка; 18–23, 25, 26 — глина

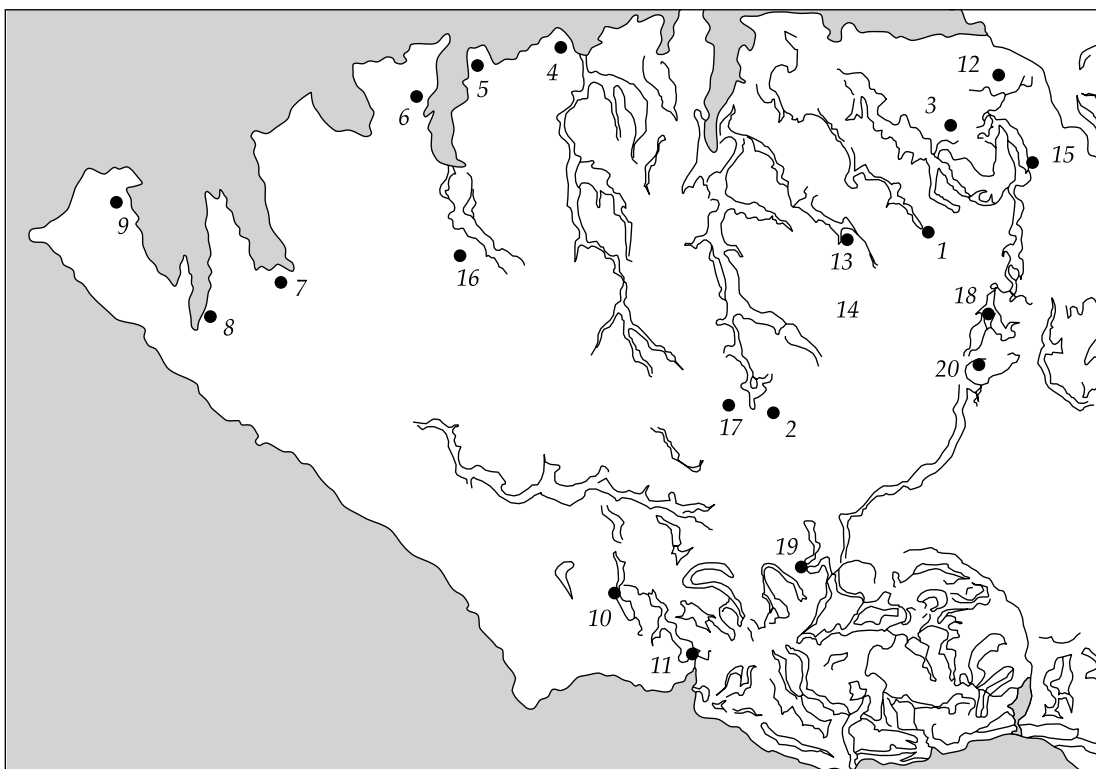


Рис. 154. Поселення таврського періоду кизил-кобинської культури на Гераклейському п-ові

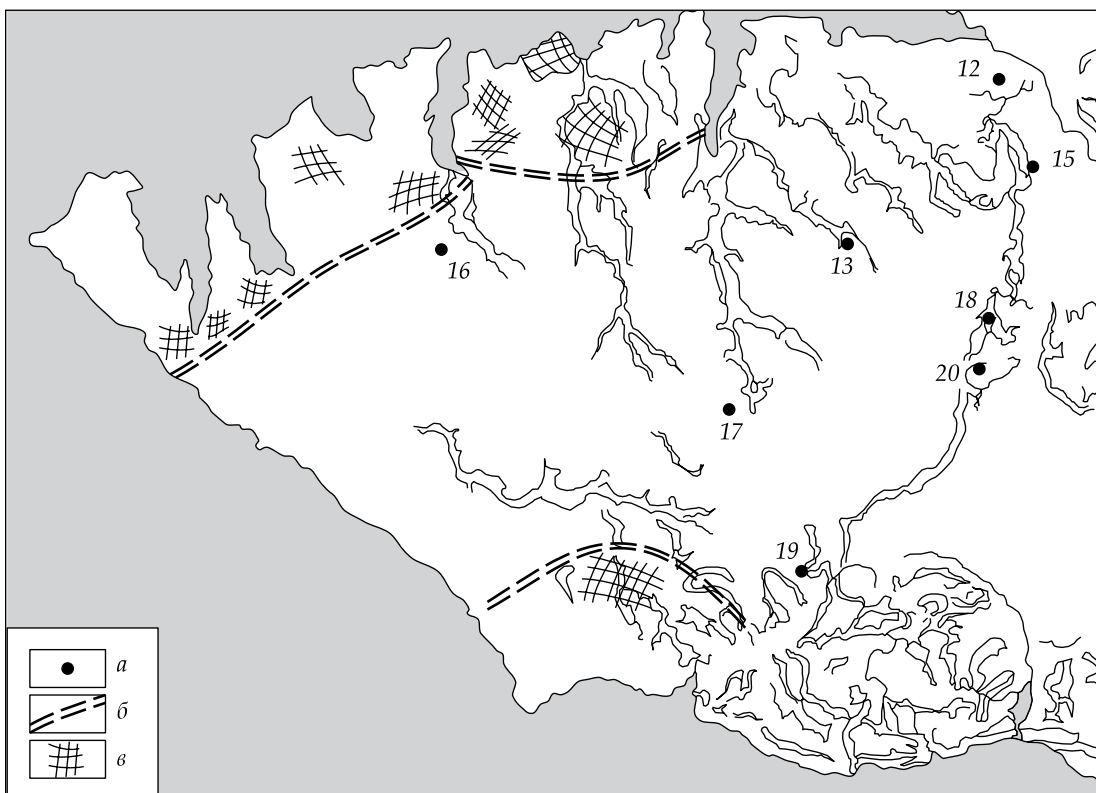


Рис. 155. Гераклейський п-ів у V — першій половині IV ст. до н. е.: а — поселення кизил-кобинської культури; б — межі ранньої хори (за Г.М. Ніколаєнко); в — сліди давнього розмежування (за Г.М. Ніколаєнко)

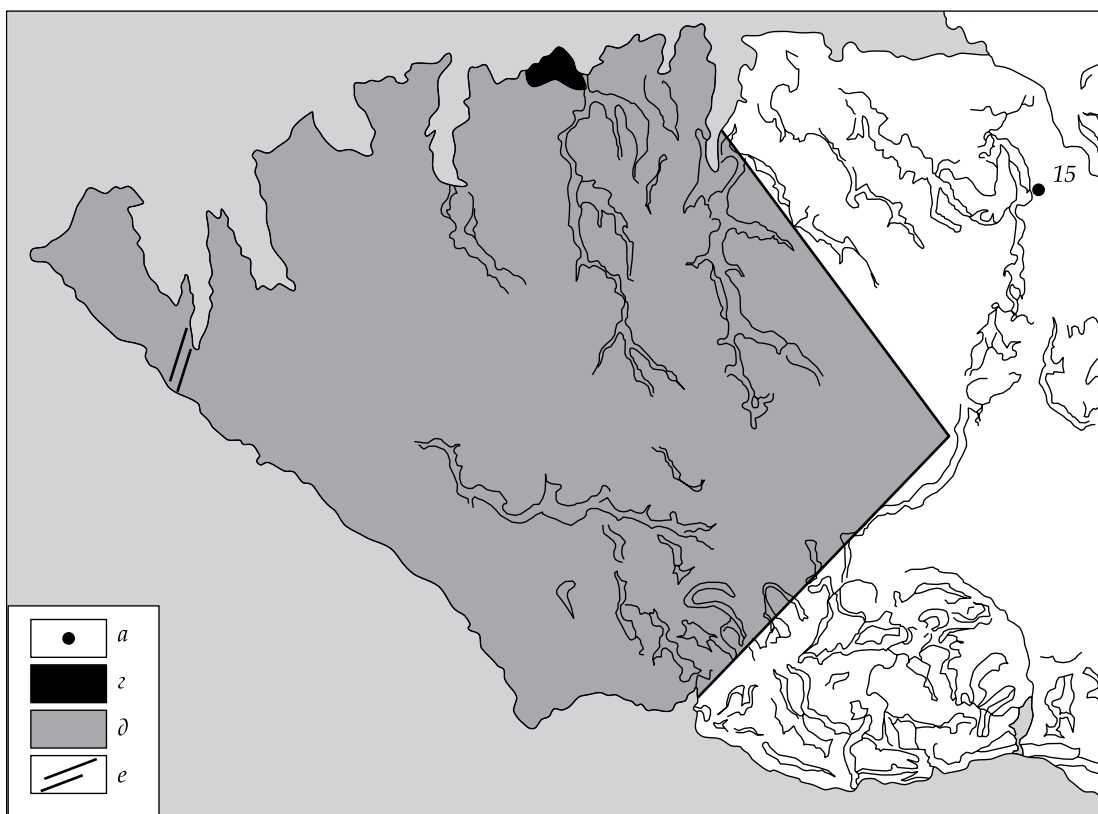


Рис. 156. Гераклейський п-ів у середині — третій чверті IV ст. до н. е.: *a* — поселення кизил-кобинської культури; *z* — Херсонес; *d* — ближня хора Херсонеса (за Г.М. Ніколаєнко); *e* — мури на Маячному п-ові

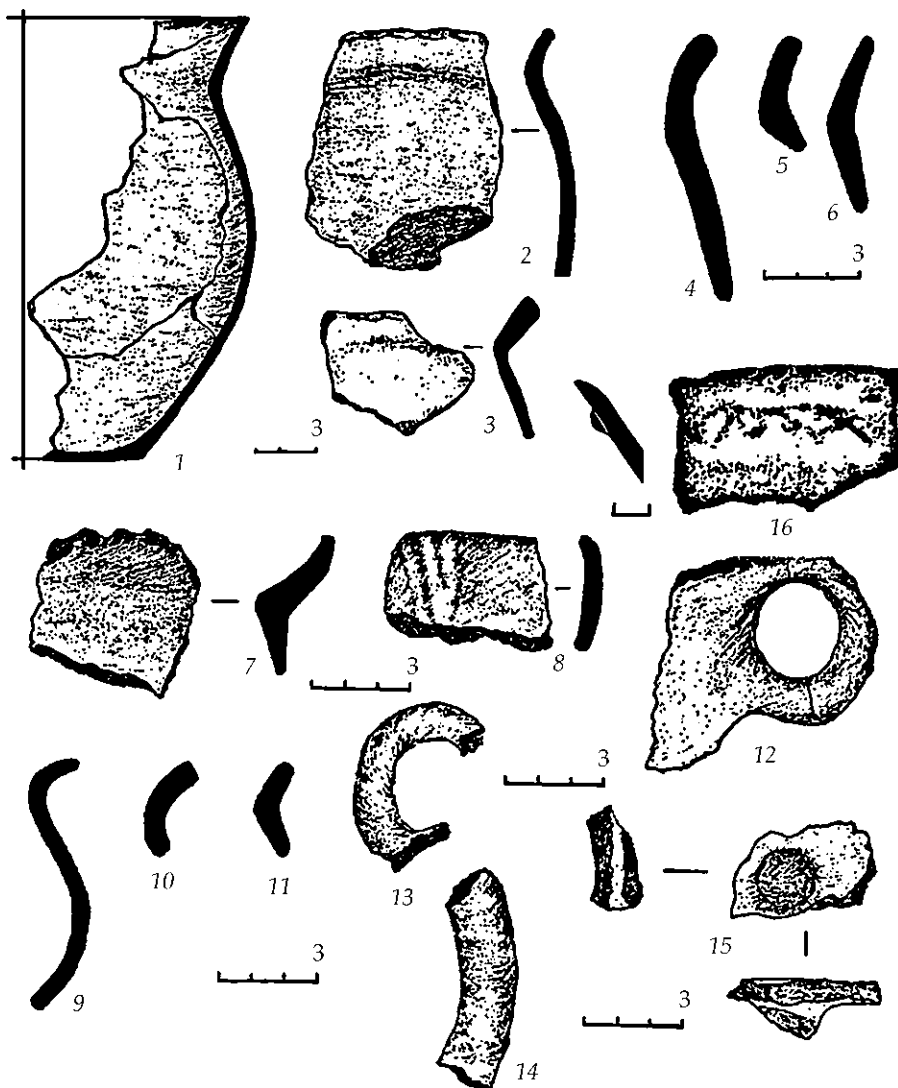


Рис. 157. Матеріал поселення Безіменне

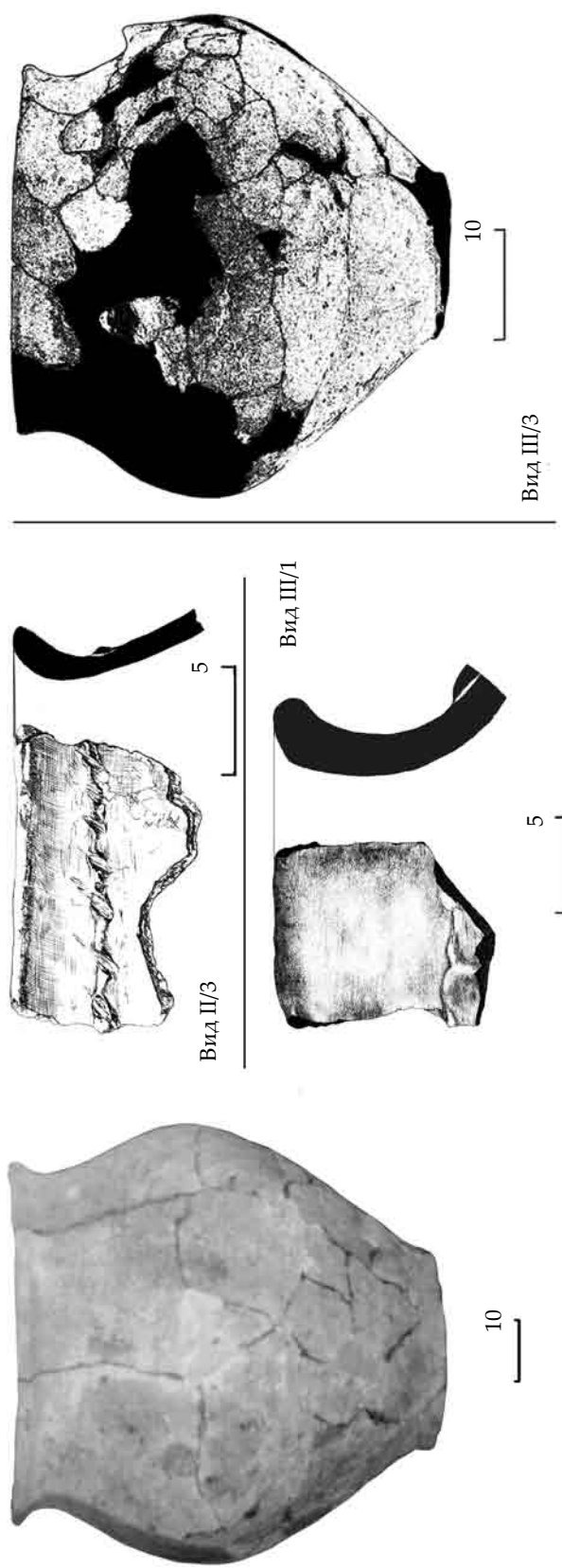
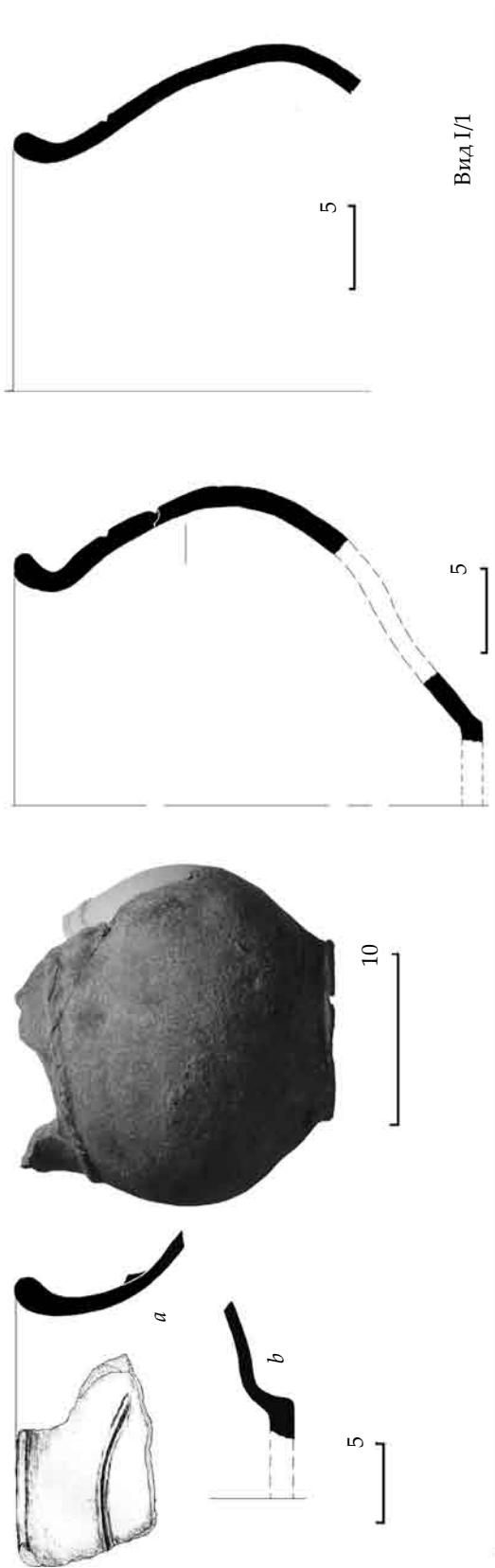


Рис. 158. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 1

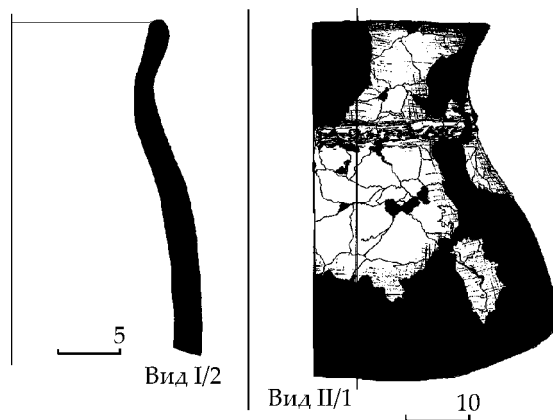


Рис. 159. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 2

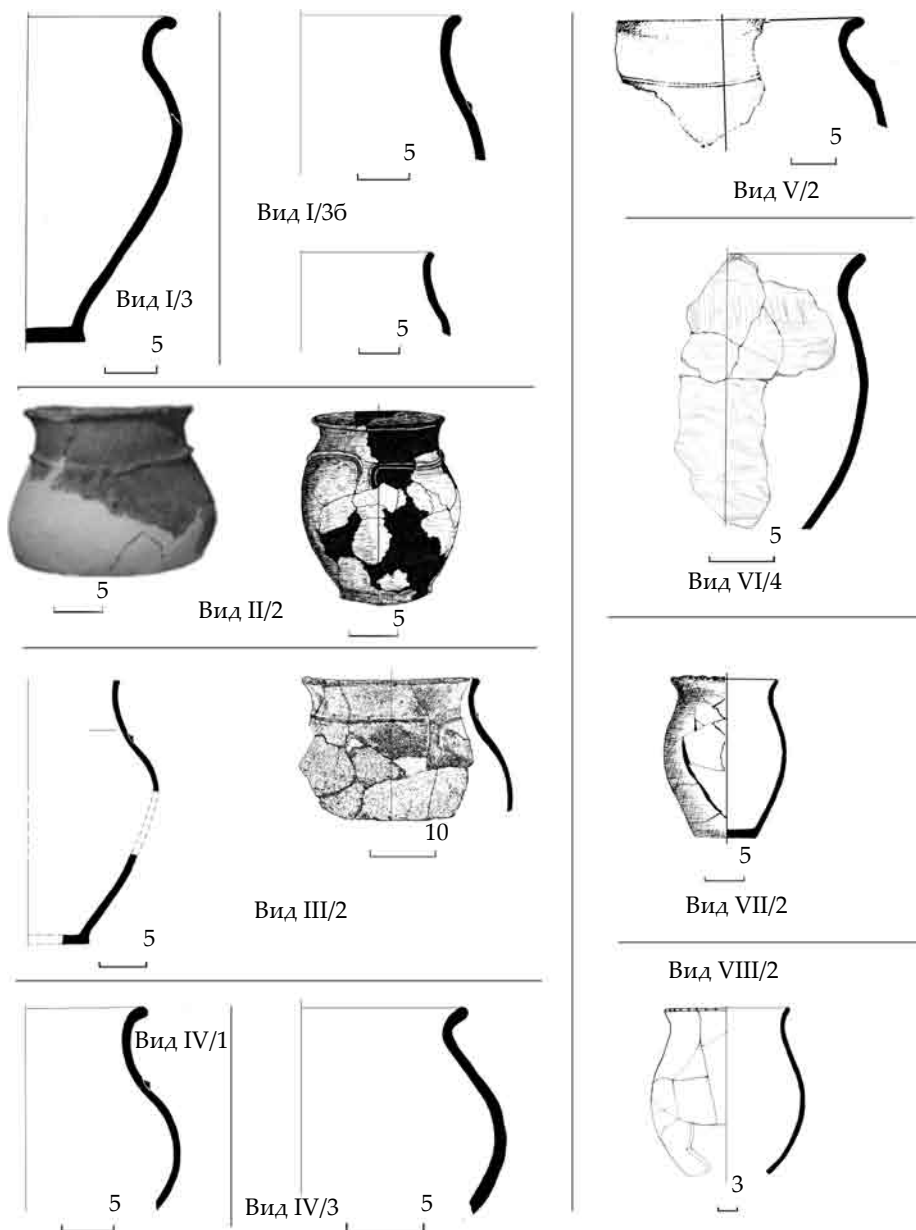


Рис. 160. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 3

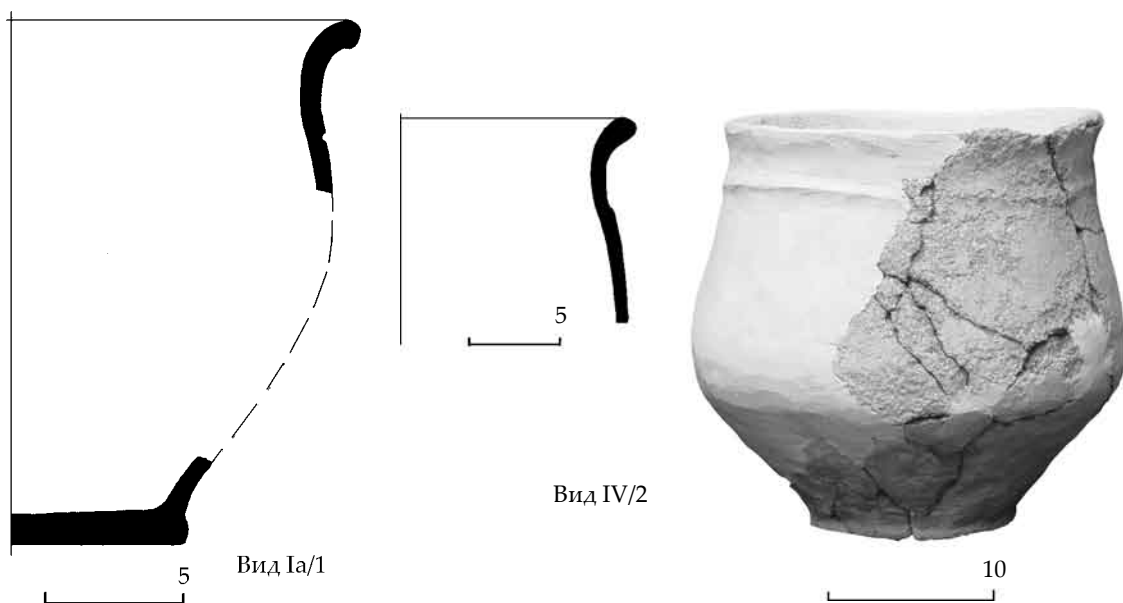


Рис. 161. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 4

Рис. 162. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 5

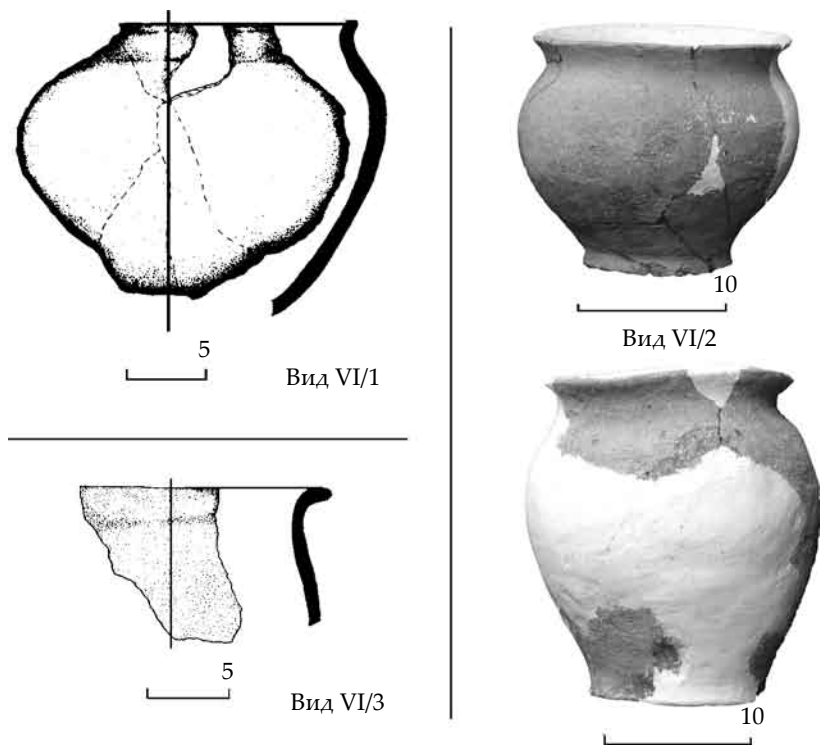


Рис. 163. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 6

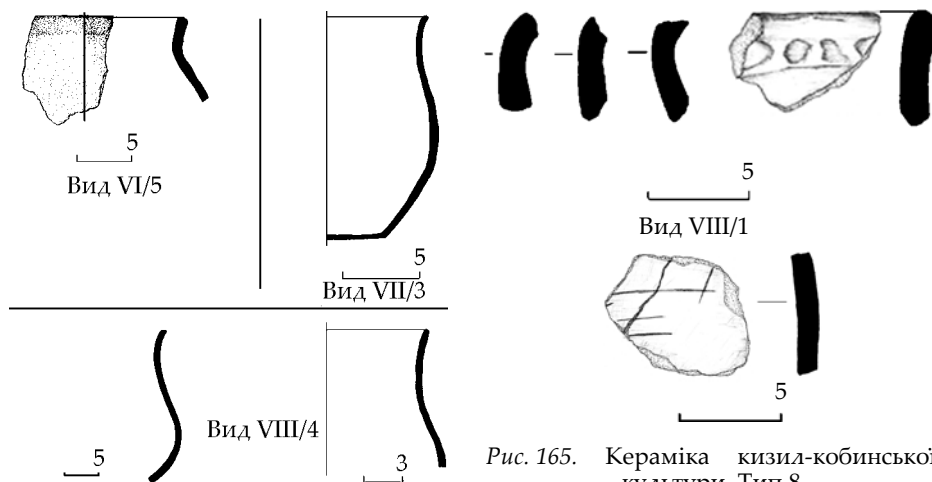


Рис. 165. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 8

Рис. 164. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 7

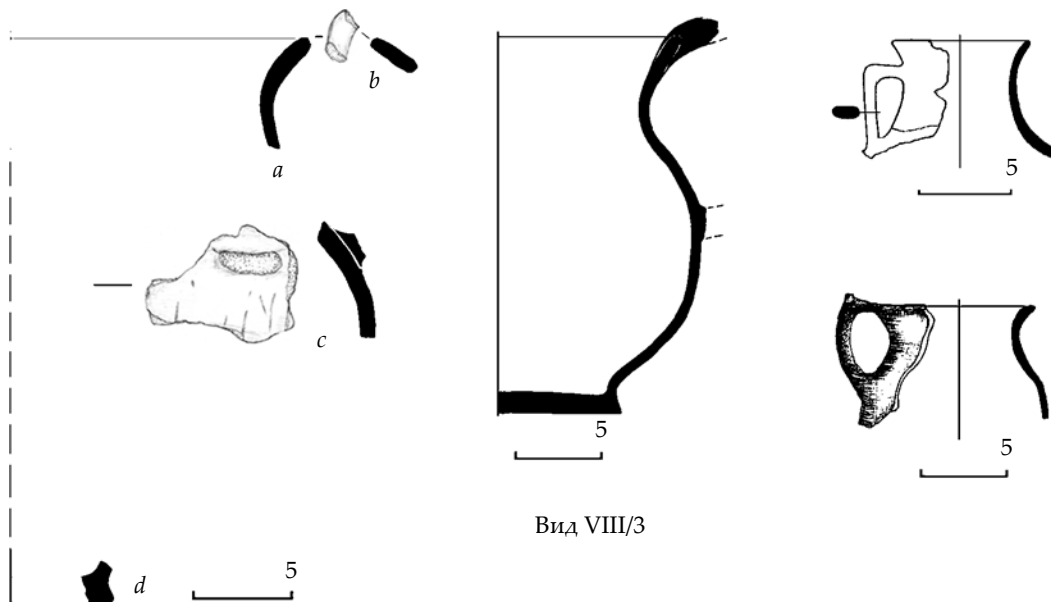


Рис. 166. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 9

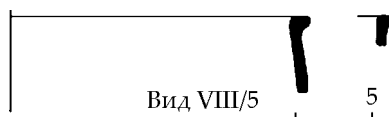


Рис. 167. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 10

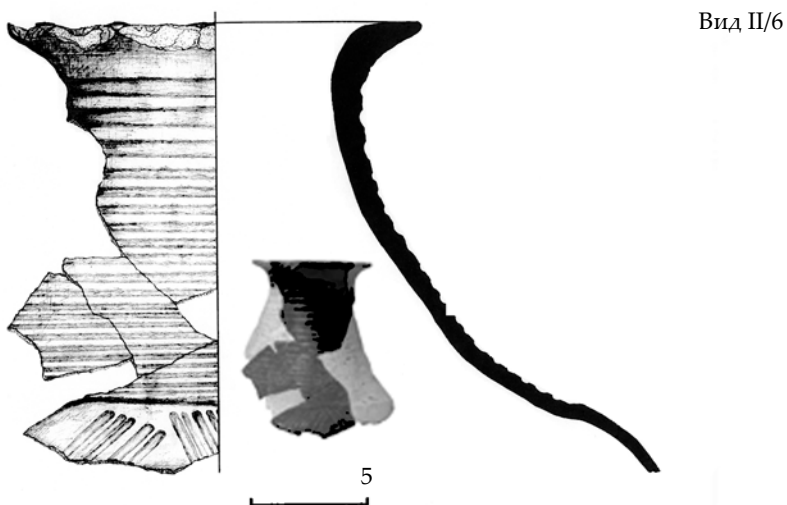
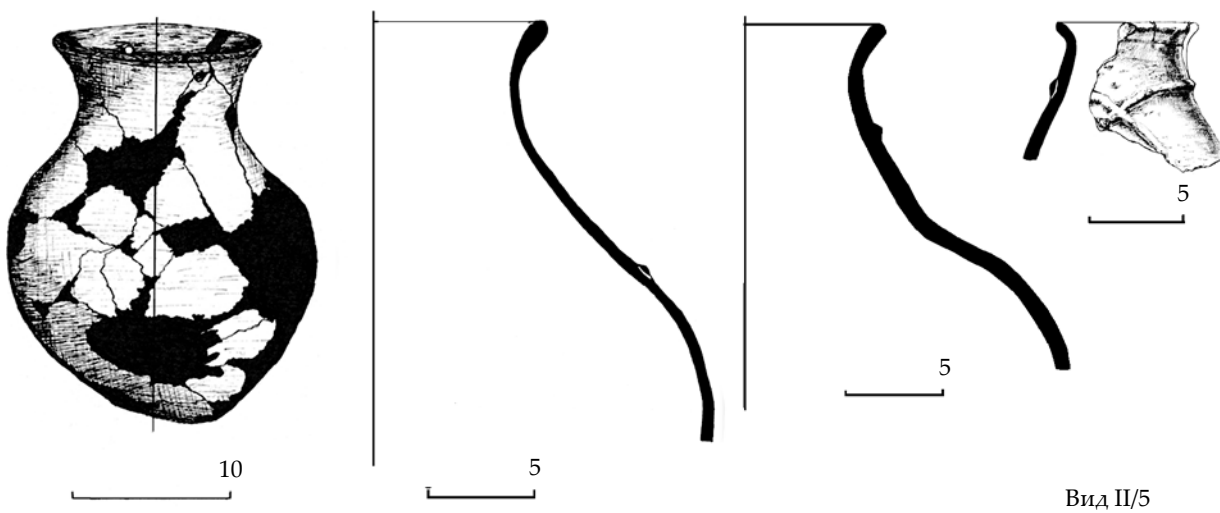
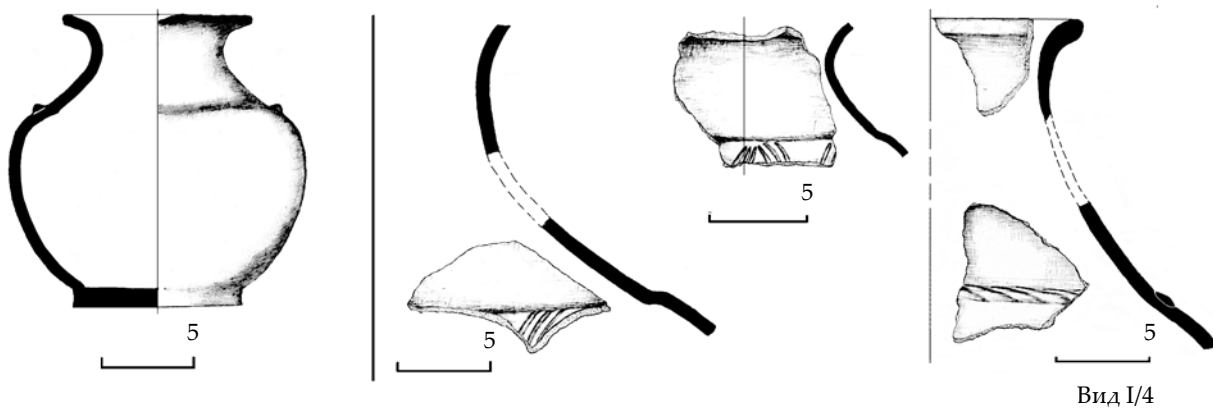


Рис. 168. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 11

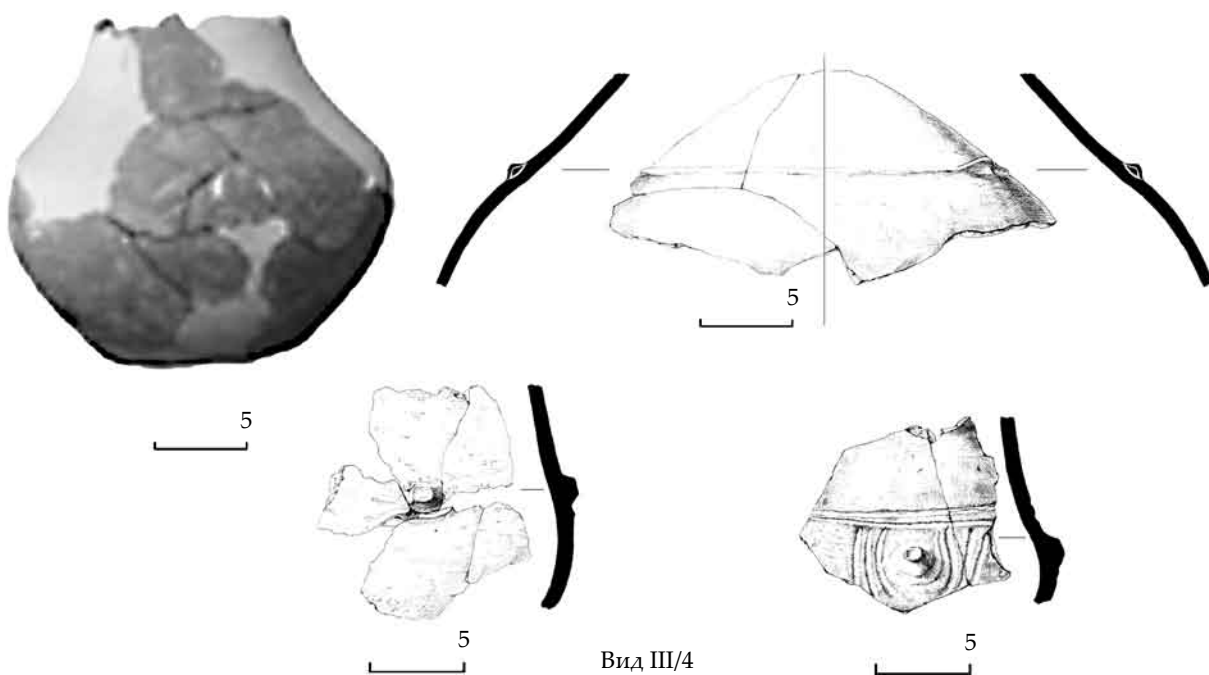


Рис. 169. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 12

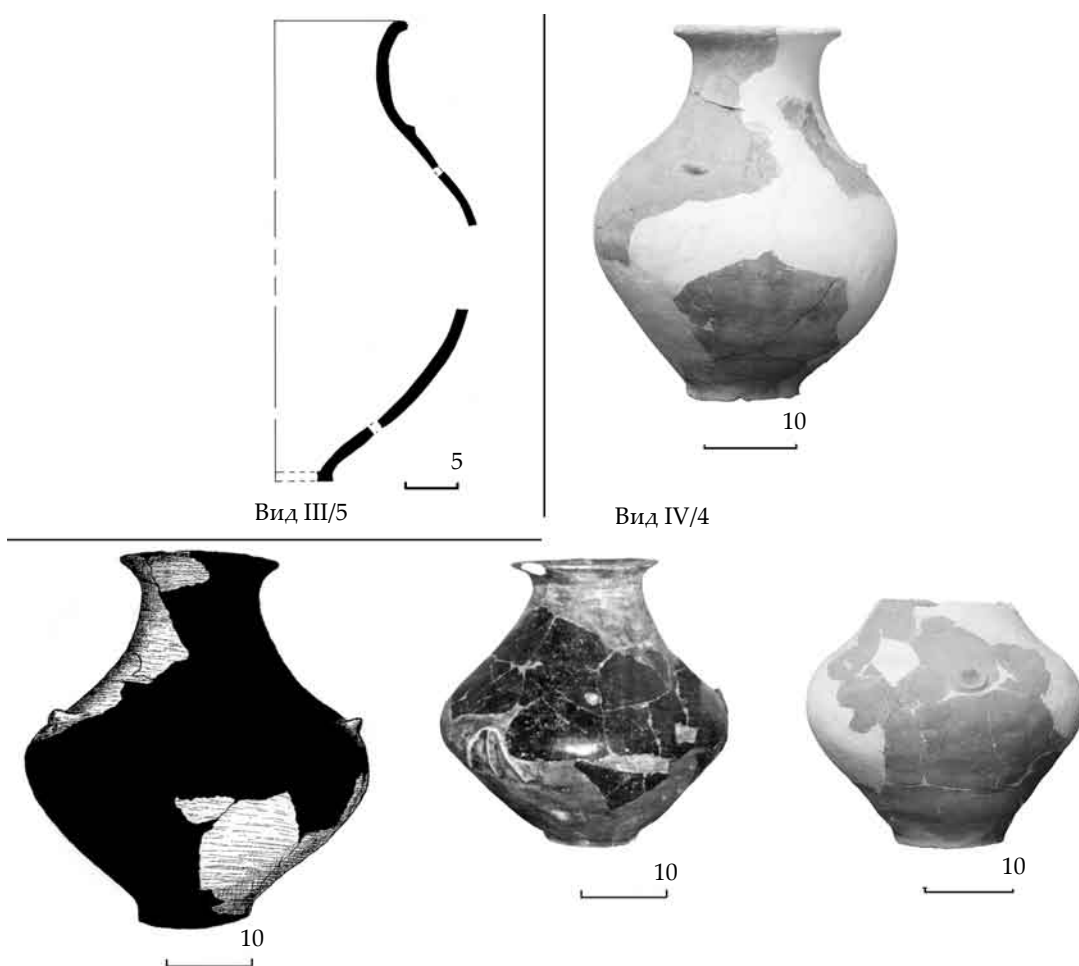


Рис. 170. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 13

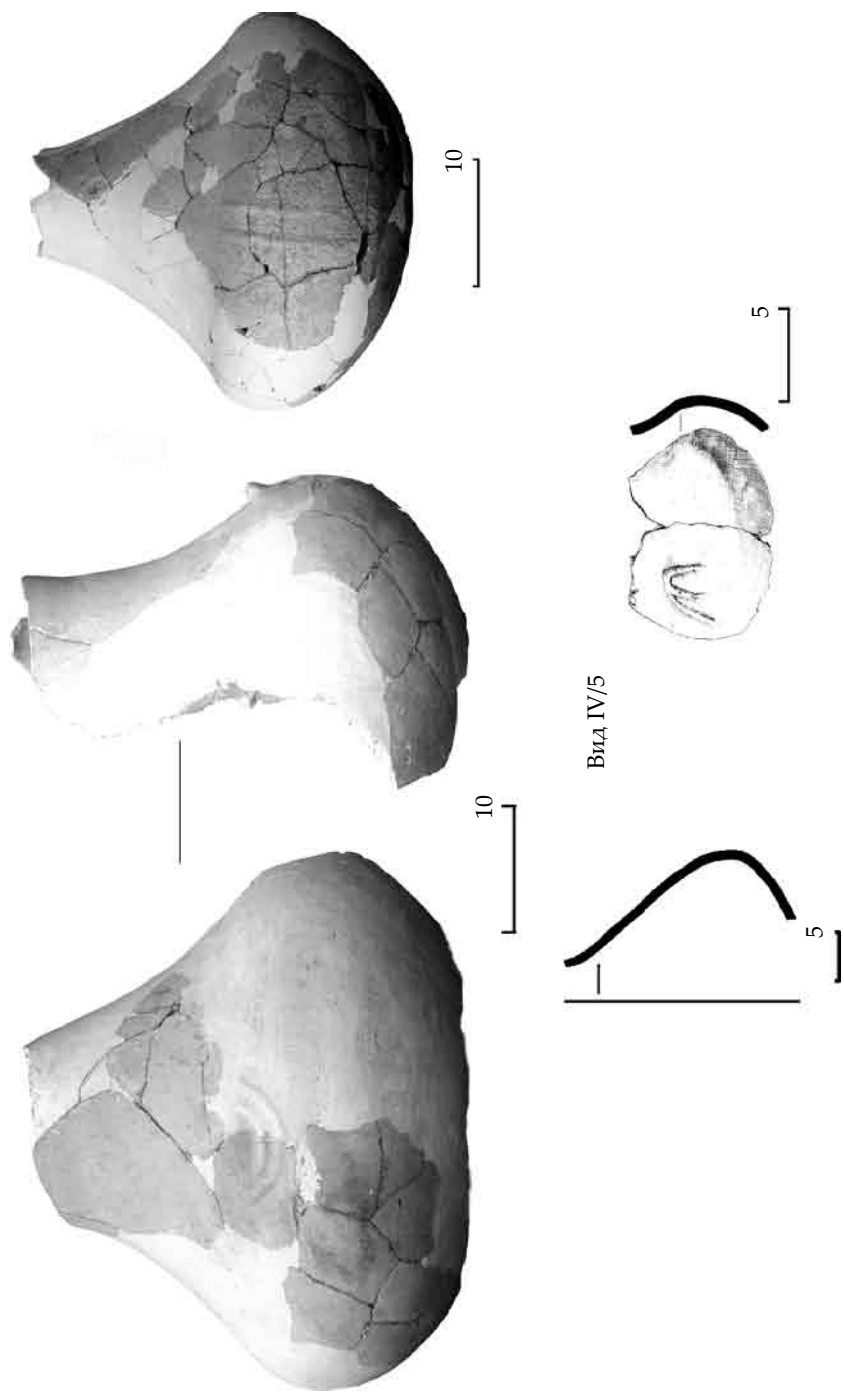


Рис. 171. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 14

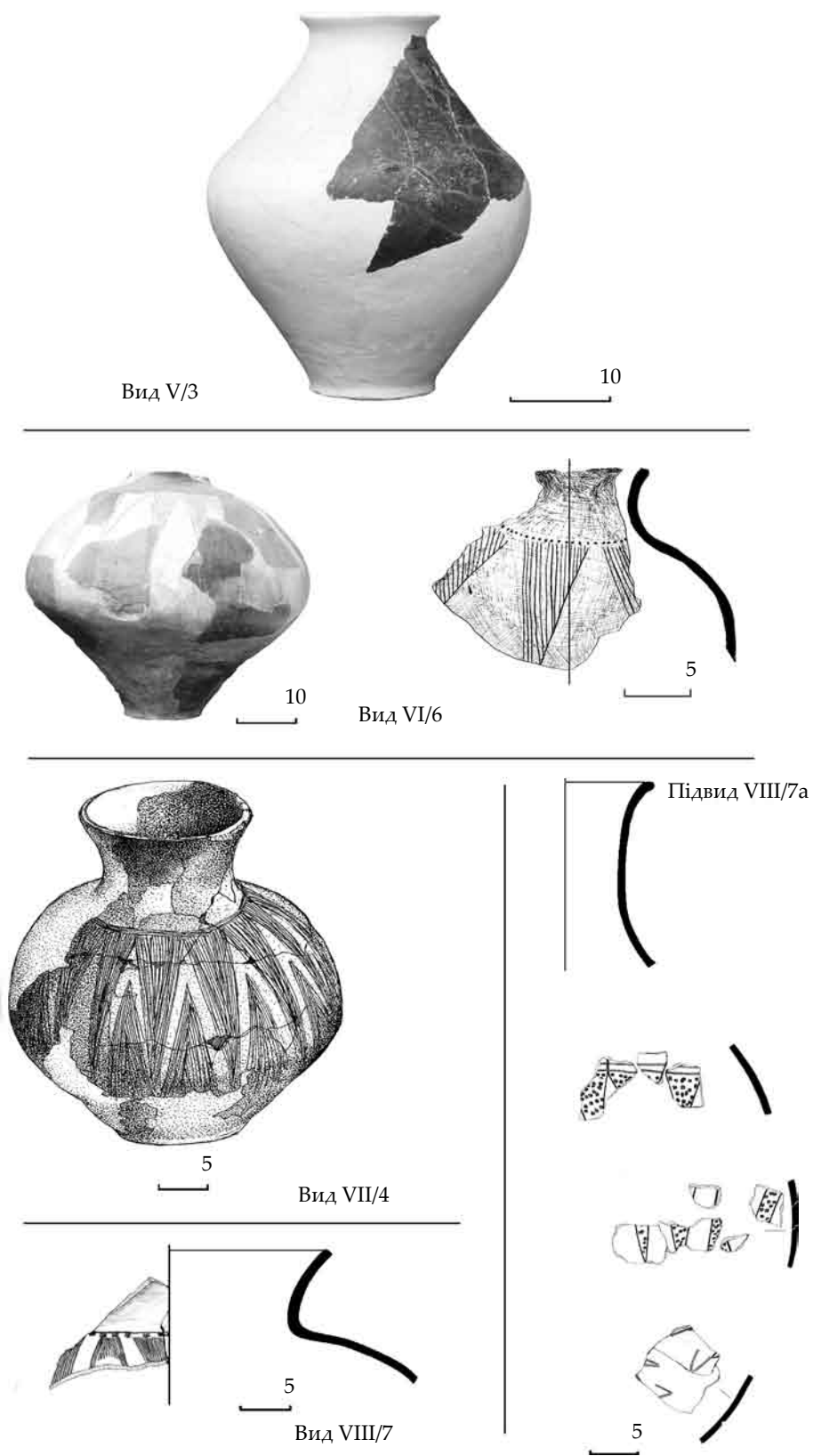


Рис. 172. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 15

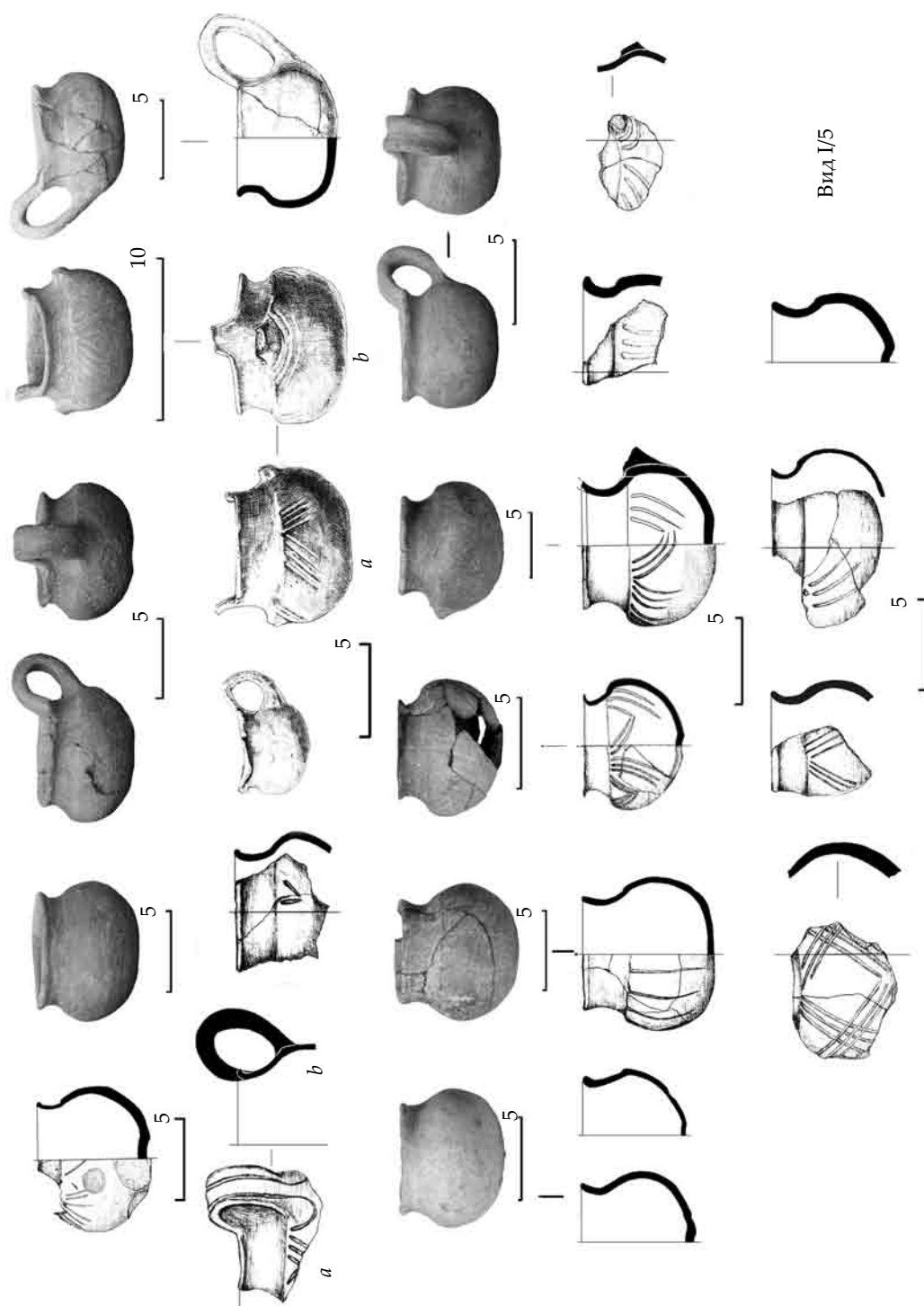


Рис. 173. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 16

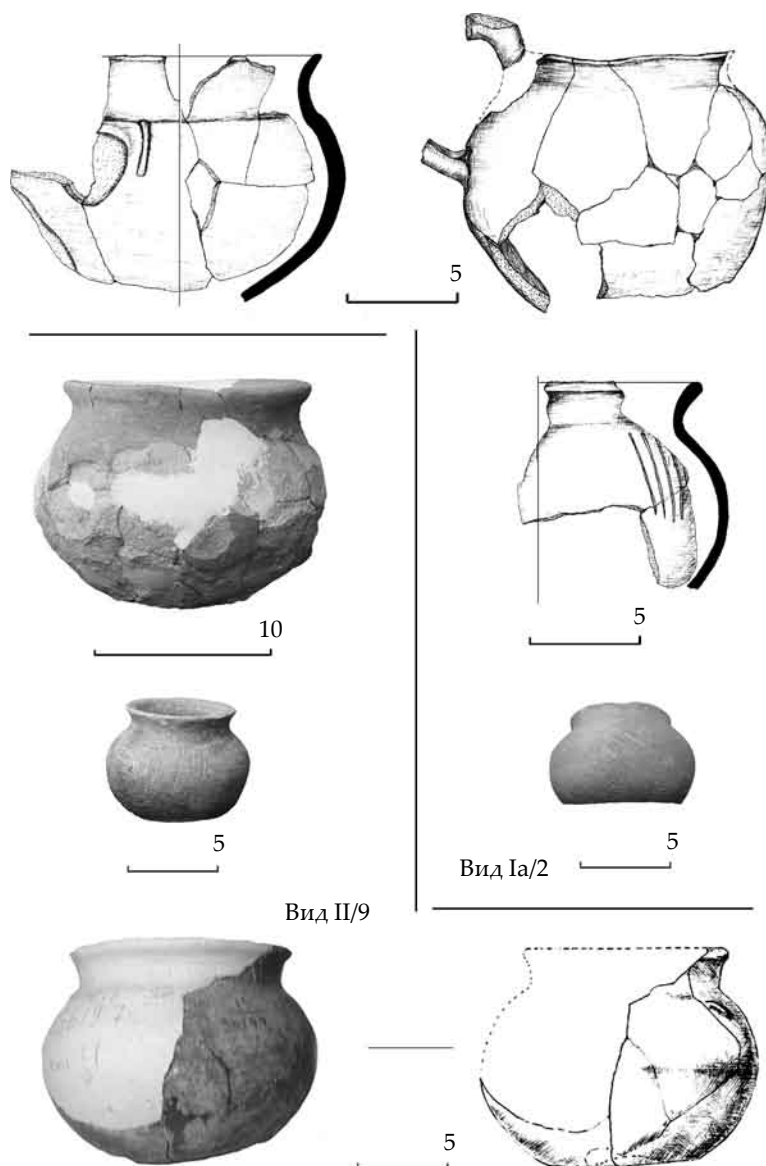


Рис. 174. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 17

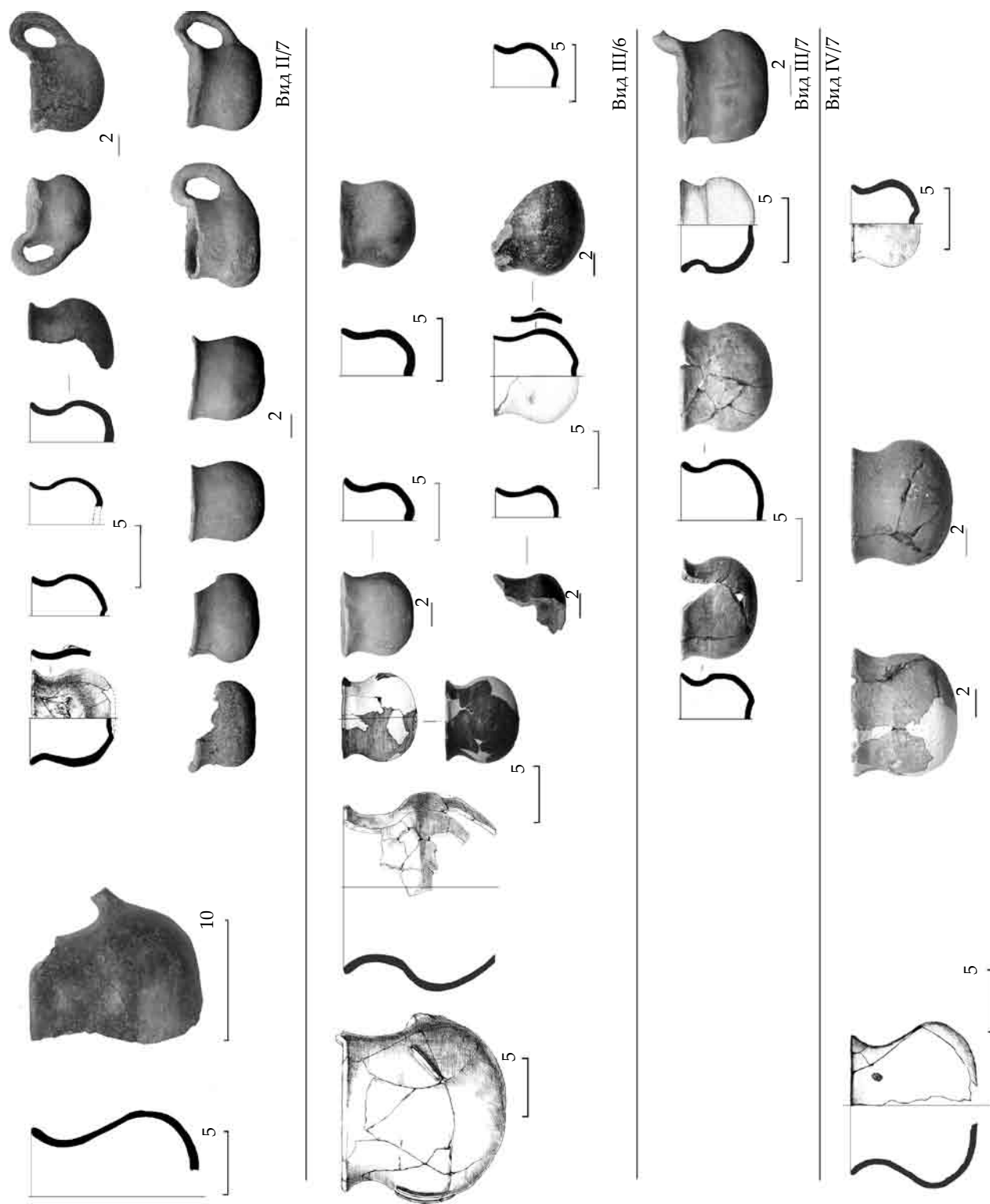
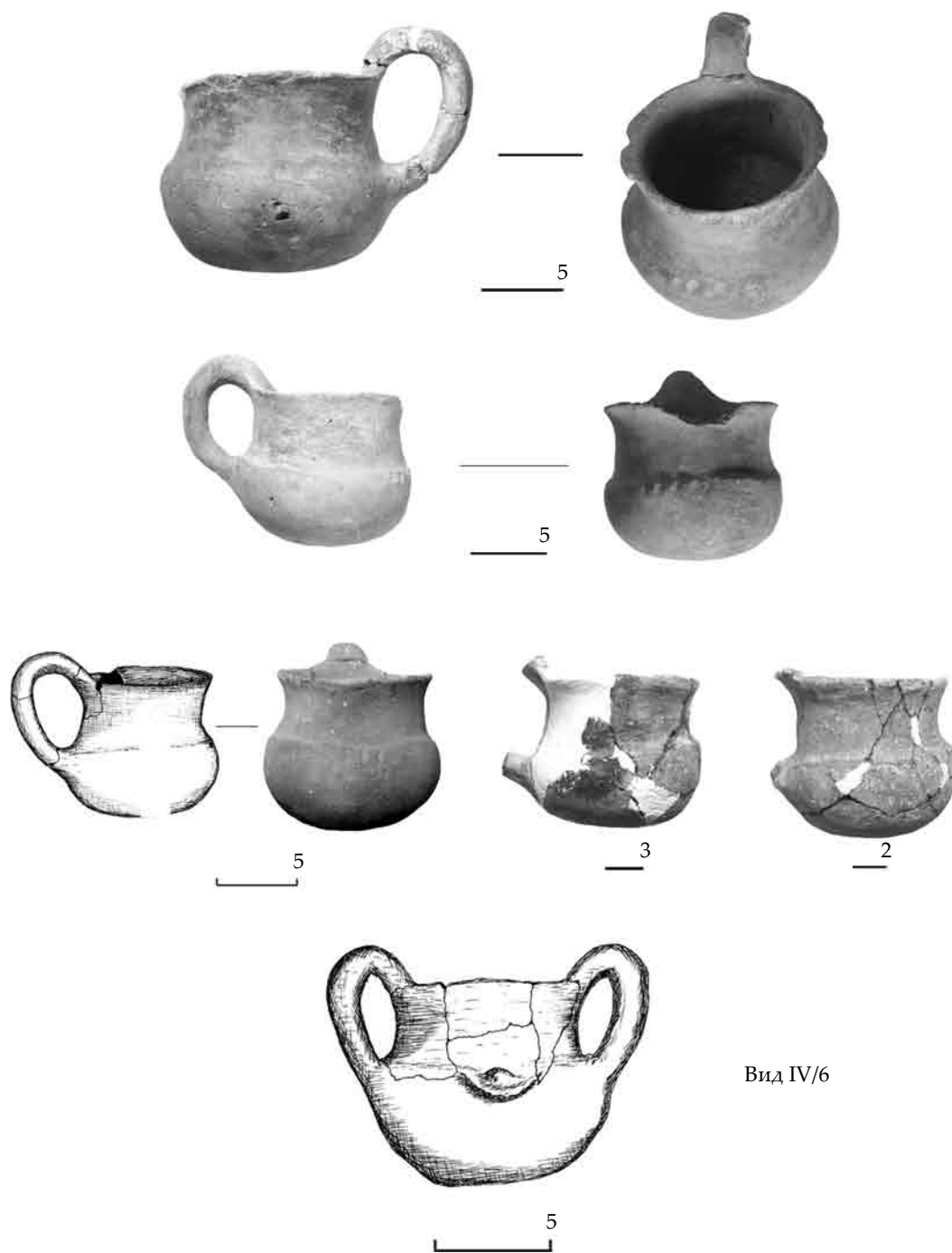
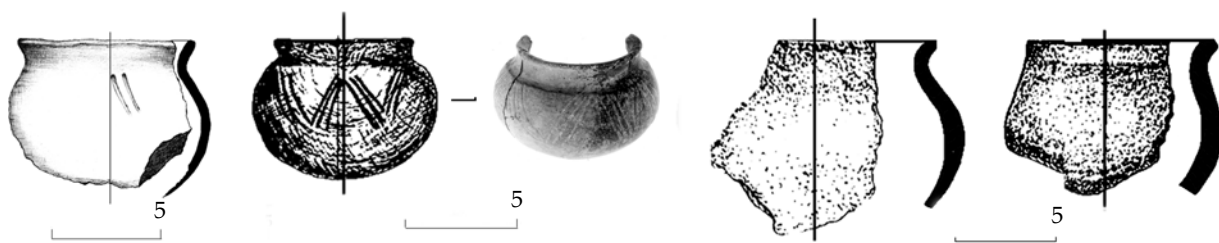


Рис. 175. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 18



Вид IV/6

Рис. 176. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 19



Вид V/4

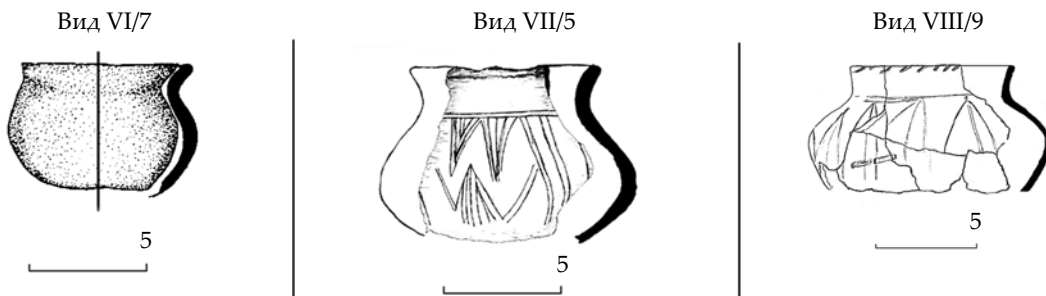


Рис. 177. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 20

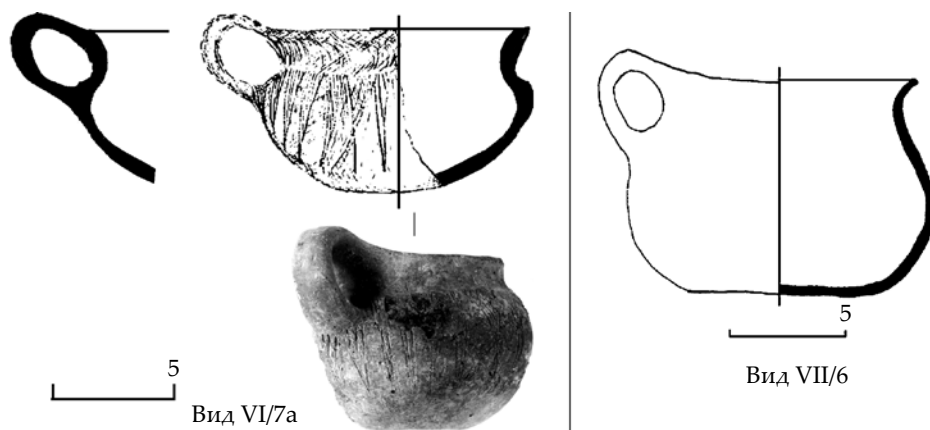


Рис. 178. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 21

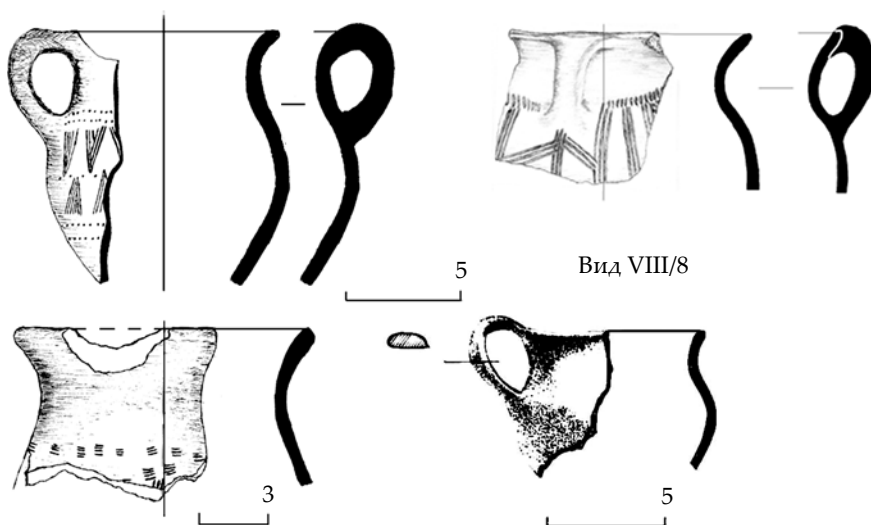


Рис. 179. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 22

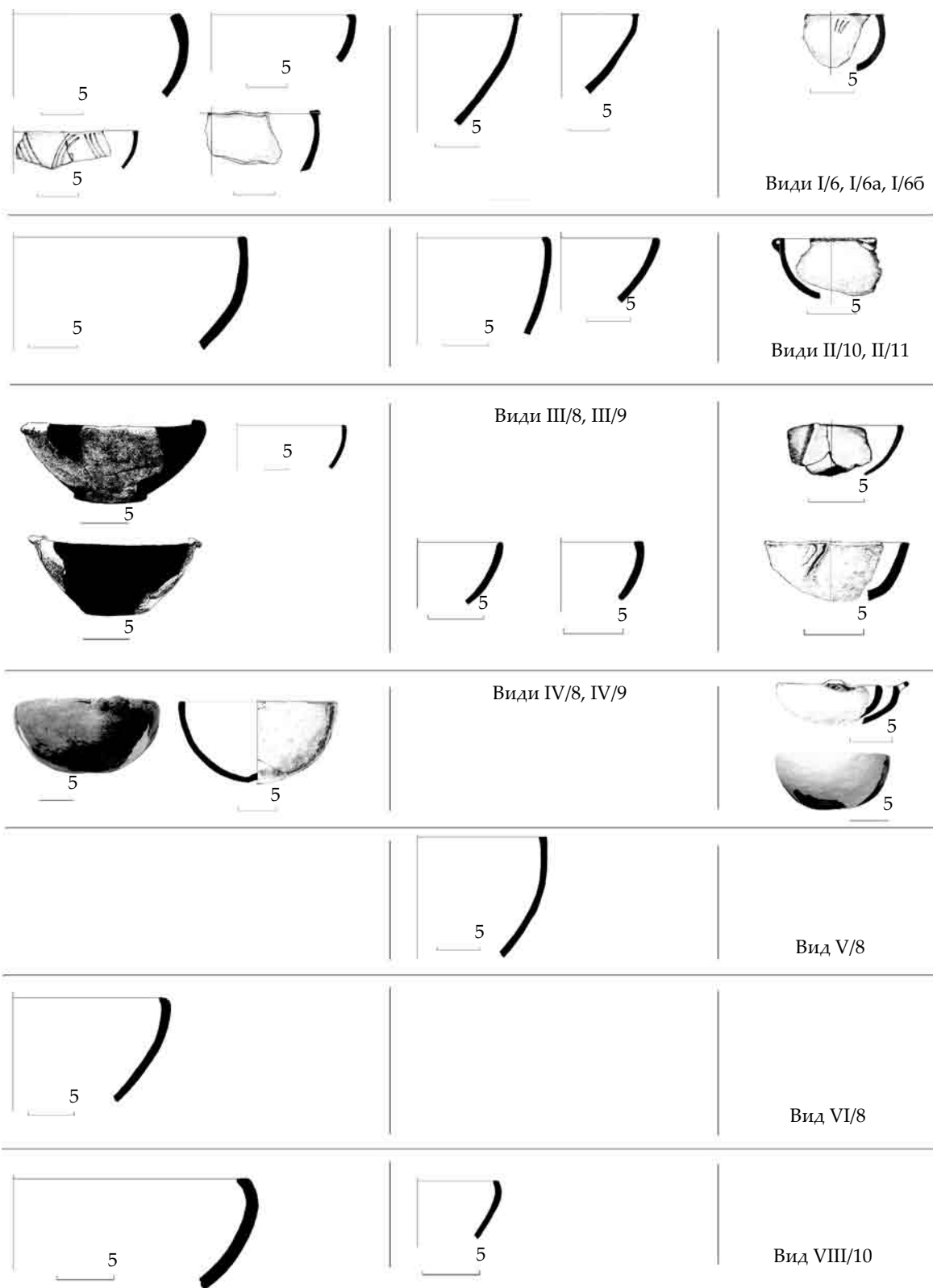


Рис. 180. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 23

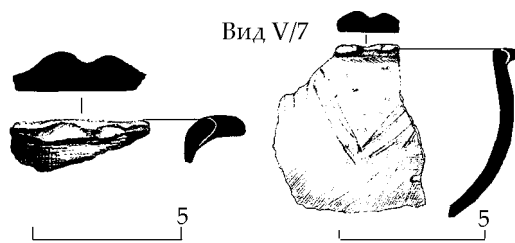


Рис. 181. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 24

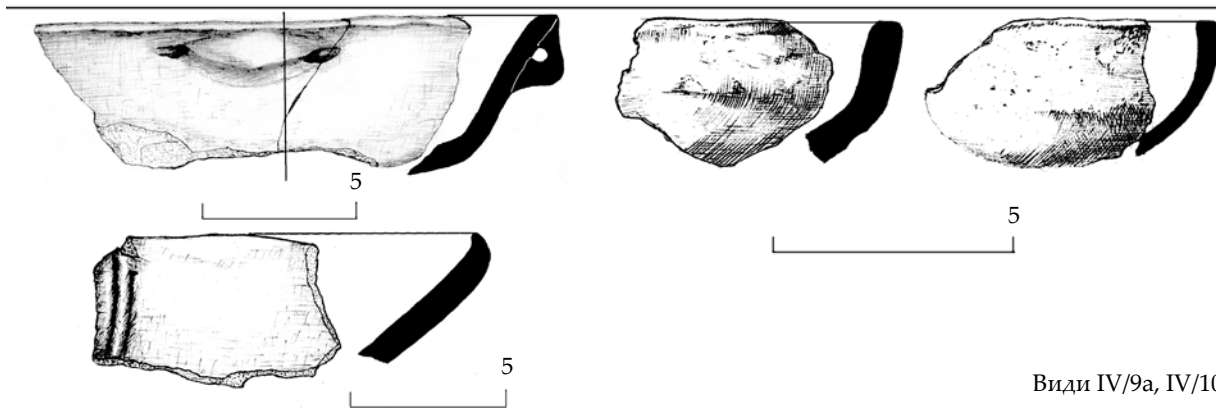


Рис. 182. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 25

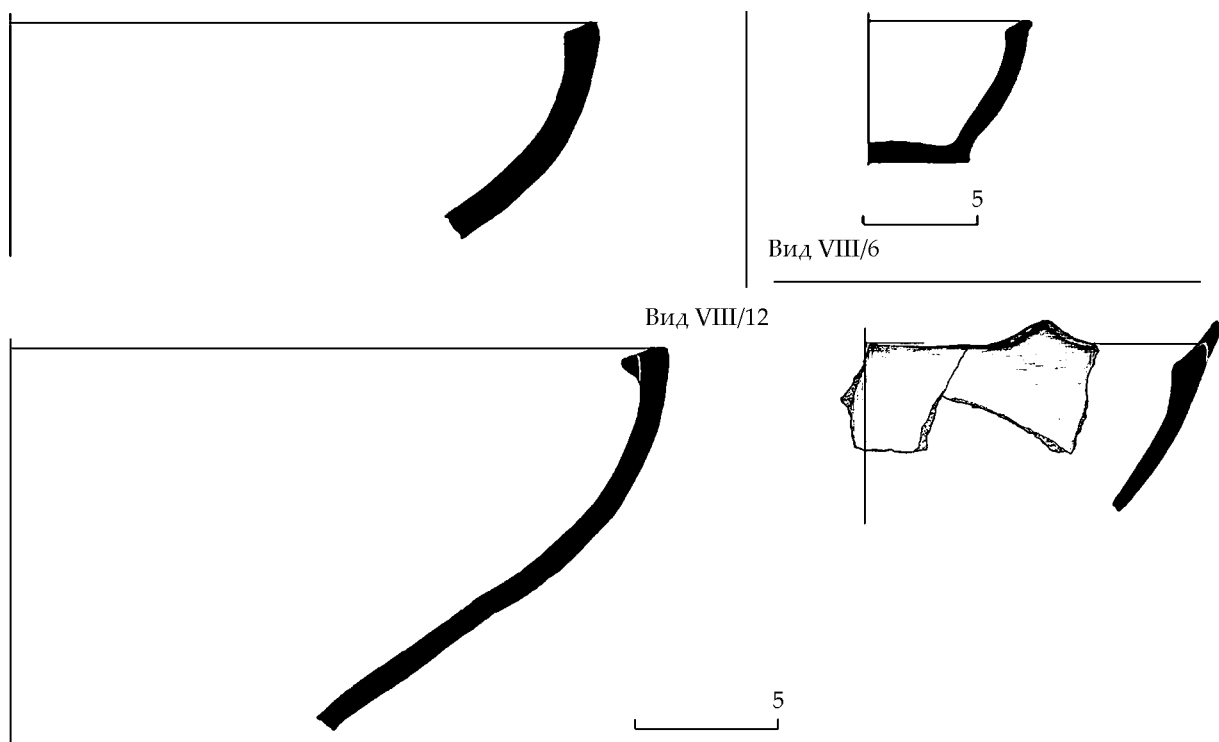


Рис. 183. Кераміка кизил-кобинської культури. Тип 26

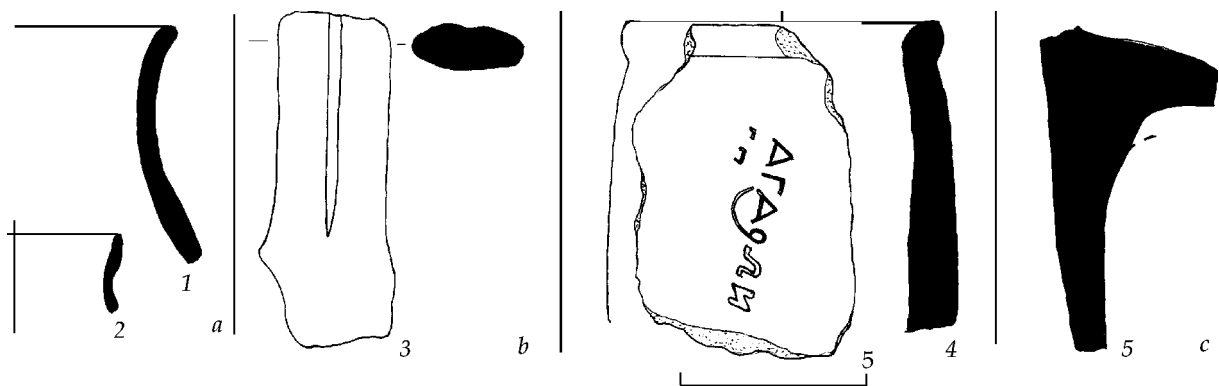


Рис. 184. Уркуста I. Матеріал із розкопок гряди А: а — огорожа скрині 1; б — огорожа скрині 3; с: 4 — огорожа скрині 4, 5 — скриня 4

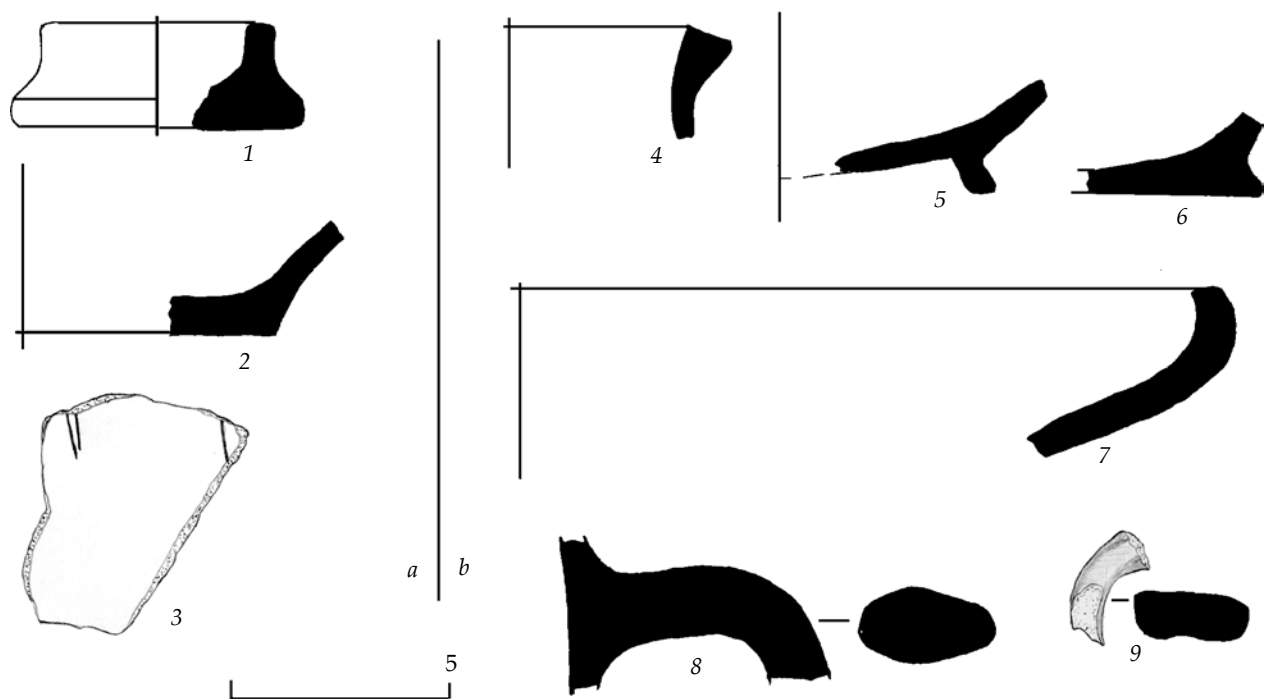


Рис. 185. Уркуста I. Матеріал із розкопок гряди А: а — огорожа скрині 5; б: 5 — скриня 6; 4, 6—9 — огорожа скрині 6

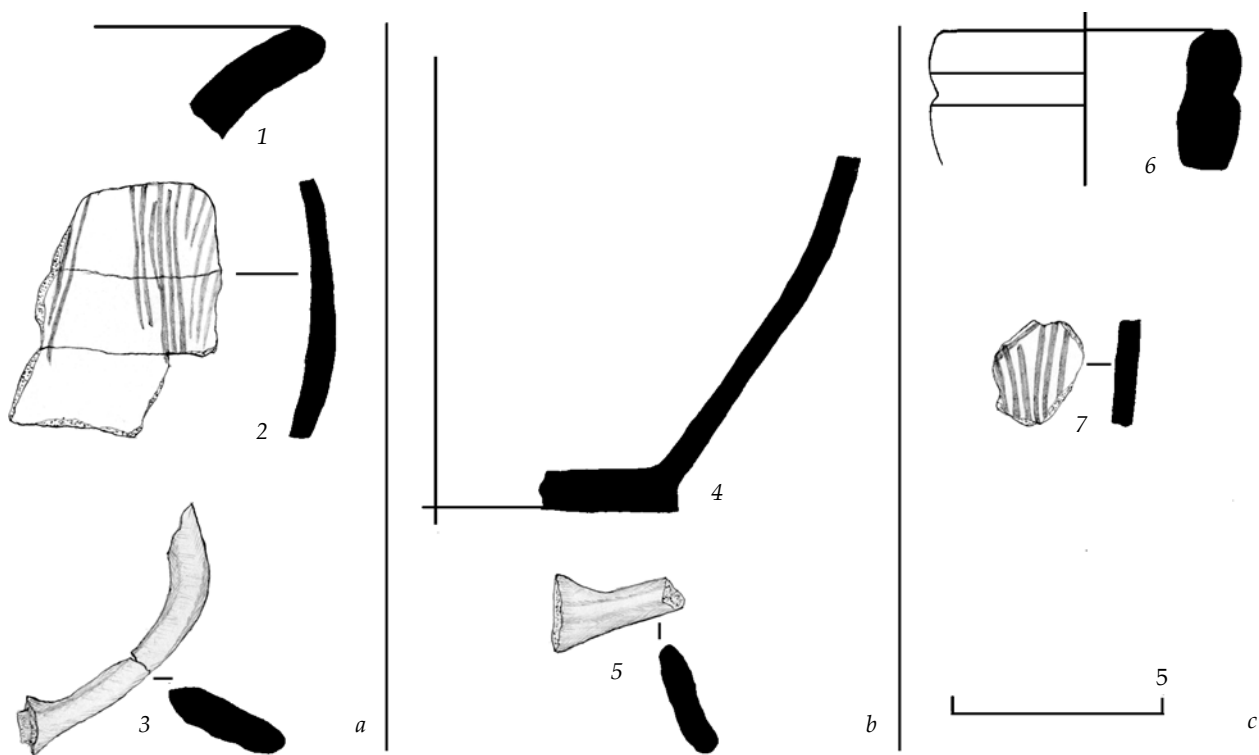


Рис. 186. Уркуста I. Матеріал із розкопок гряди А: а: 2 — скриня 7, 1, 3 — огорожа скрині 7; б — скриня 8; с — скриня 9

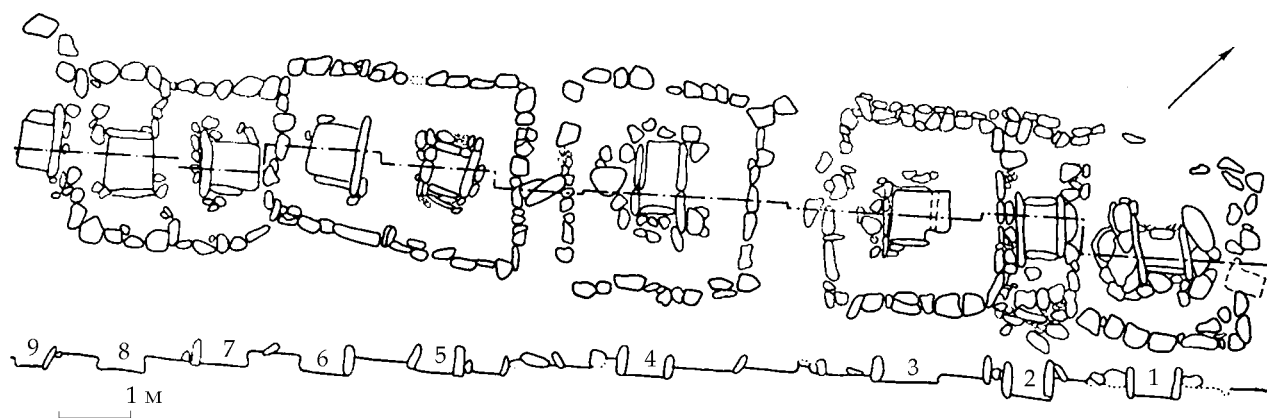


Рис. 187. План гряди А могильника Уркуста I (Лесков, 1965)

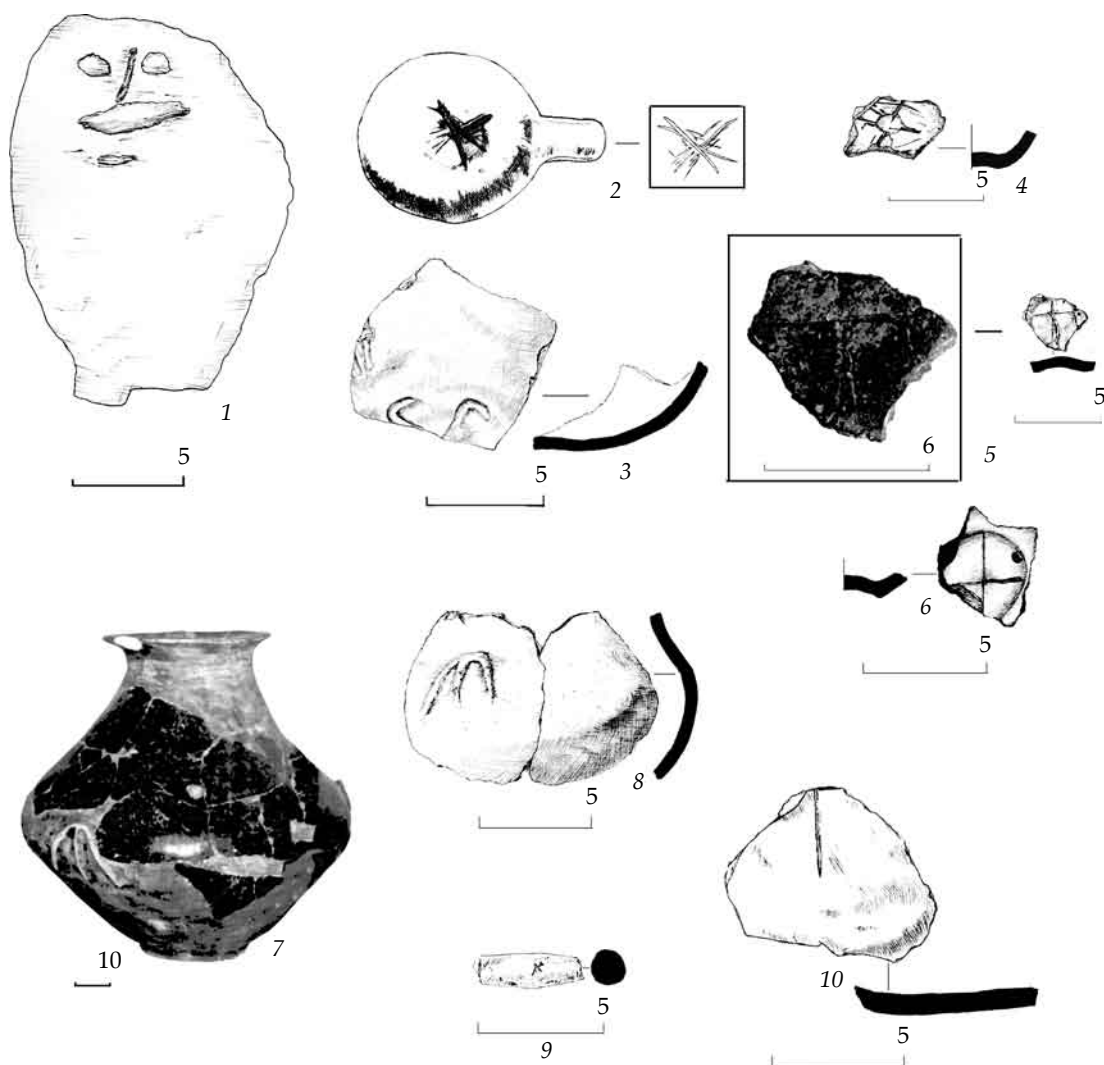


Рис. 188. Солярні і антропоморфні знаки на кераміці кизил-кобинської культури

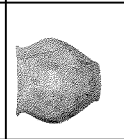
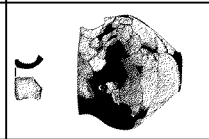
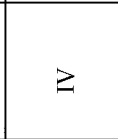
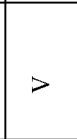
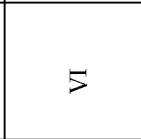
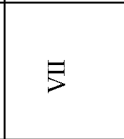
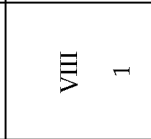
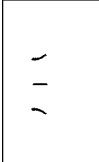
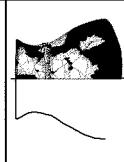
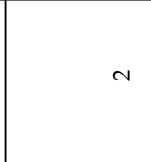
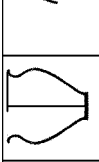
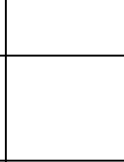
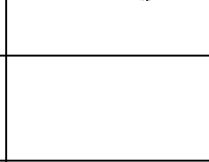
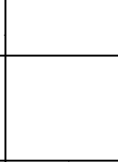
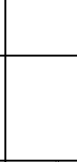
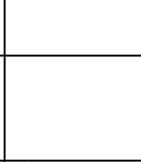
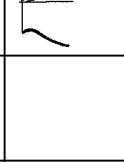
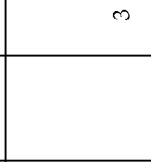
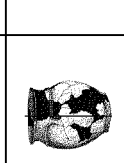
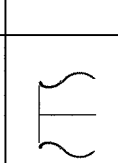
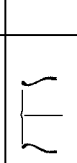
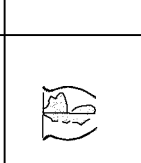
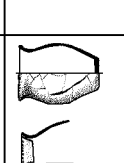
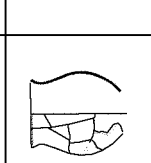
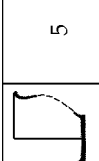
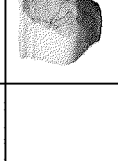
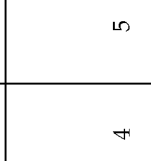
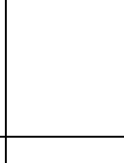
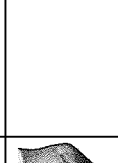
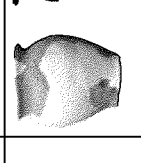
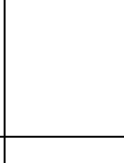
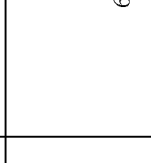
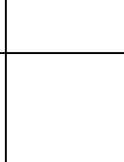
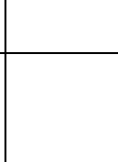
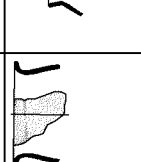
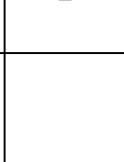
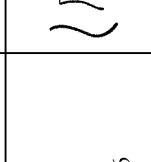
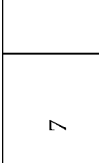
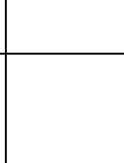
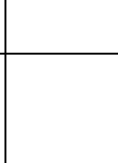
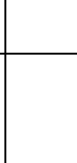
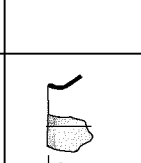
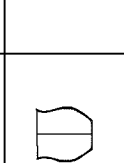
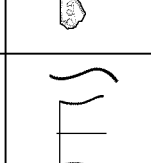
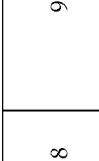
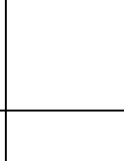
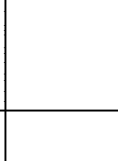
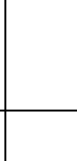
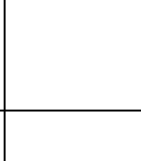
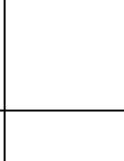
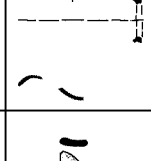
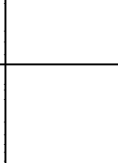
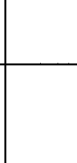
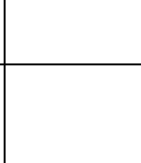
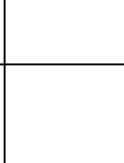
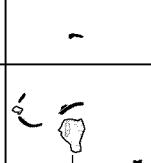
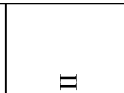
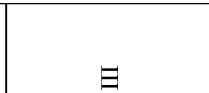
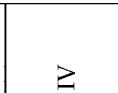
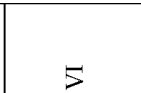
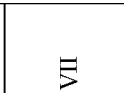
																																																																																							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 I, Ia																																																																														
VIII									II																																																																														
									III																																																																														
IV									IV																																																																														
V									V																																																																														
VI									VI																																																																														
VII									VII																																																																														

Рис. 189. Типологічна таблиця керамічного посуду кизил-кобинської культури Західного Криму. Категорія горщикоподібні

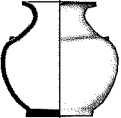
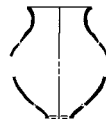
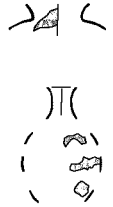
		12	13	14	15 I, Ia
					II
III					III
IV					IV
V					
VI					
VII					
VIII 11	12	13	14		

Рис. 190. Типологічна таблиця керамічного посуду кизил-кобинської культури Західного Криму. Категорія корчаго(вазо)подібні

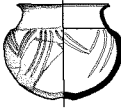
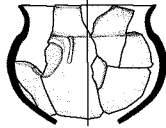
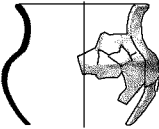
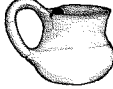
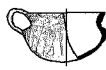
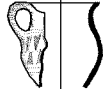
			19	20	21	22 I, Ia
						II
III						III
IV						IV
V						V
VI						VI
VII						VII
VIII 16	17	18	19			

Рис. 191. Типологічна таблиця керамічного посуду кизил-кобинської культури Західного Криму. Категорія кубко/кухлеподібні

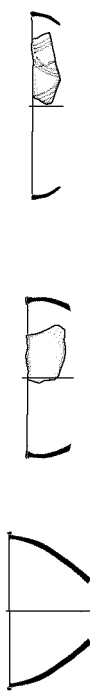
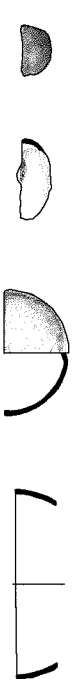
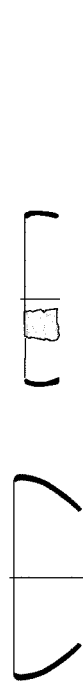
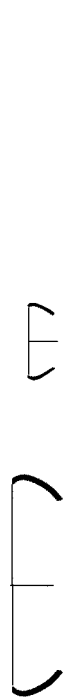
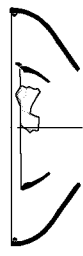
I, Ia				
II				
III				
IV				
V				
VI				
VII				
VIII				
	23	24	25	26

Рис. 192. Типологічна таблиця керамічного посуду кизил-кобинської культури Західного Криму. Категорія мископодібні

Категорія	Горщикоподібні										Банкоподібні		
	Тип												
Горизонт, період	1	2	3		4	5	6			7	8	9	10
			1	2			1	2	3				
I-УБ, старший дотаврський	I/1	I/2	I/3 — I/3б										
Ia-УБ					Ia/1								
II-УБ	II/3	II/1	II/2										
III-УБ, молодший дотаврський	III/1, III/3 *		III/2 *										
IV-УБ			IV/1, IV/3			IV/2							
V-УБ, таврський			V/2, V/2a				V/1						
VI-Г			VI/4				VI/1 — VI/2 — VI/3			VI/5			
VII-К			VII/1, VII/2				VII/1a			VII/3			
VIII-К			VIII/2							VIII/4	VIII/1	VIII/3	VIII/5

Рис. 193. Типологія керамічного посуду кизил-кобинської культури Західного Криму. Зірочкою

Корчагоподібні				Кубко/кухлеподібні								Мископодібні				
Тип																
11		12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
1	2															
I/4						I/5							I/6ab		I/6v	
							Ia/2	Ia/3							поод.	
II/6, II/5						II/8	II/9	II/7					II/10, II/11			
		III/4	III/5				поод.	III/6, III/7 *					III/8 *, III/9			
			IV/4	IV/5				IV/7	IV/6				IV/8, IV/9		IV/10, 9a	
					V/3			V/5		V/4	V/6		V/8	V/7	поод.	
					VI/6					VI/7	VI/7a		VI/8			
					VII/4					VII/5	VII/6					поод.
					VIII/7, 7a					VIII/9		VIII/8	VIII/10		VIII/11	VIII/6, 12

позначено види, що зафіксовано на підлозі під обгорілою обмазкою споруди 2 поселення Уч-Баш

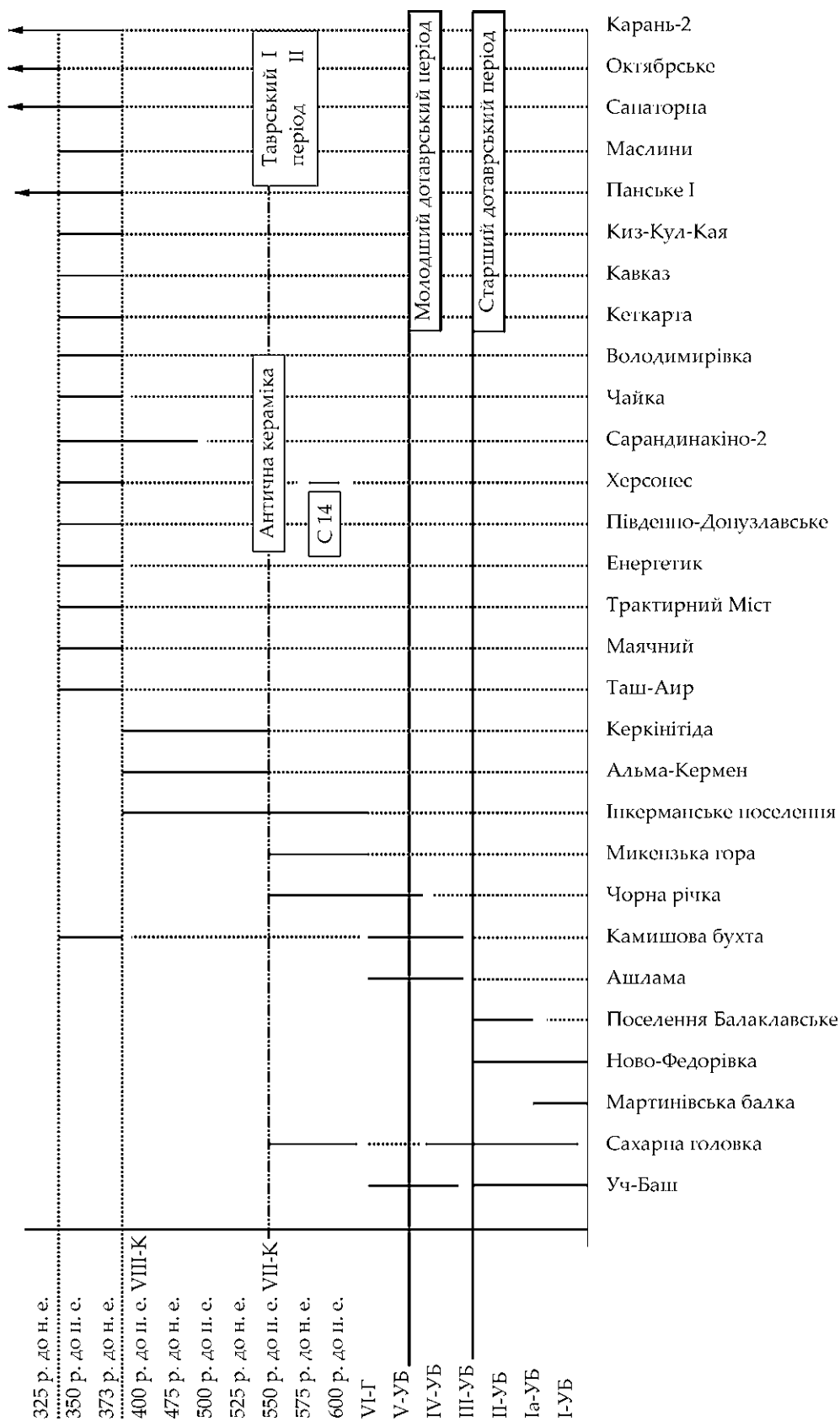


Рис. 194. Періодизація пам'яток кизил-кобинської культури Західного Криму

Періоди кизил-кобинської культури	Горизонти кизил-кобинської культури	Степи Північного Причорномор'я	Нижнє Подунав'я	Центральна Європа	Егеїда	Північний Кавказ
Старший дотаврський період	I-УБ, друга половина XI — початок X ст.	Білозерська культура, карасукські імпорти	Бабадаг I	НаА (пізній)	Троя VIIb2	
	Ia-УБ, початок X ст.					
	II-УБ, середина X ст.		Бабадаг I/II	НаВ1		
Молодший дотаврський період	III-УБ, кінець X — перша половина IX ст.	Цорногорівська (кімерійська) культура, новочеркаські комплекси	Бабадаг II	НаВ2		Сержень-Юрт III Тлі
	IV-УБ, друга половина IX — перша половина VIII ст.		Бабадаг III	НаВ2/3 — НаС1 (ранній)		
Таврський період	V-УБ, друга половина VIII — початок VII ст.	Передкелермеські старожитності		НаС1		Пшип Фарс
	VI-Г, VII — перша половина VI ст.	Ранньокелермеські комплекси		НаС2	Антична біля 550 р. н. е. кераміка до н. е. Біля 400 р. до н. е. Біля 300—275 рр. до н. е.	Келермес, Моздок; Зміський мопильник
	VII-К, середина VI — кінець V ст.	Скіфська культура	Гето-дакійські старожитності			
	VIII-К, кінець V — середина IV ст.					

Рис. 195. Синхроністична таблиця горизонтів кизил-кобинської культури і пам'яток Нижнього Подунав'я, степів Північного Причорномор'я, Центральної Європи, Егеїди, Північного Кавказу

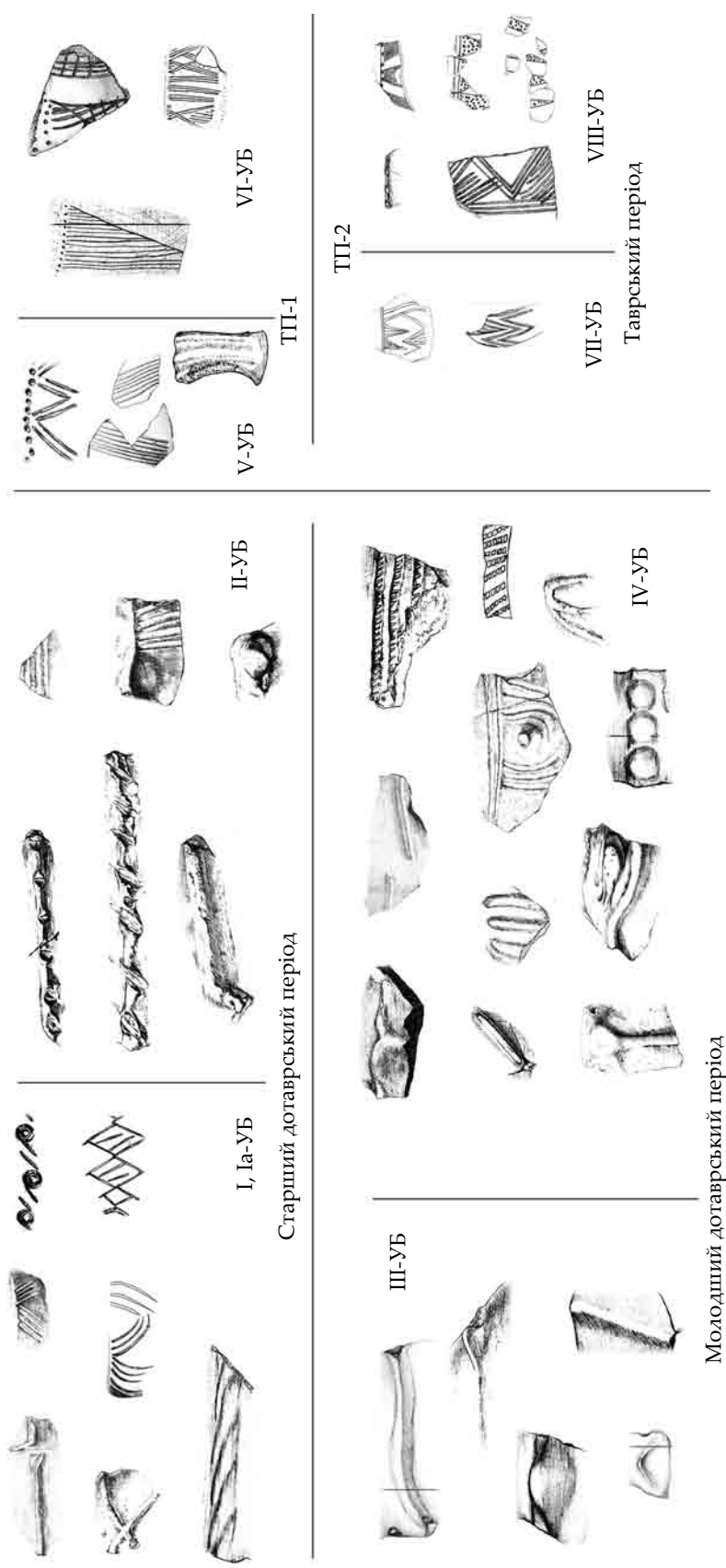


Рис. 196. Типові композиції, мотиви і стилі орнаменту на кераміці кизил-кобинської культури

Додаток

КАТАЛОГ

АРХЕОЛОГІЧНИХ

ПАМ'ЯТОК ДОБИ БРОНЗИ

І РАННЬОГО ЗАЛІЗА

У БАСЕЙНАХ рр. ЧОРНА,

БЕЛЬБЕК І КАЧА



1. *Поселення Діанин Гай*. Поселення розташоване у Діаніному гаю (урочище Александрида). Підйомний матеріал і аматорські розкопки (Шпак, 1920, Стржелецький, 1948)⁴.

Відкрито залишки кам'яної будівлі, господарчі ями, серед знахідок — кістки домашніх і диких тварин, фрагменти пласкодонних нелискованих посудин із орнаментом, крем'яні та кам'яні знаряддя та предмети озброєння (Каталог, б/г, л. 217—220, 222; Стржелецький, 1951, л. 127—131; Савеля, 1979в, л. 28—39).

2. *Поселення Нижньо-Юхарине*. Поселення знаходиться у Нижньо-Юхариній балці, біля колишнього хутора Іванова. Розвідки і підйомний матеріал (Соловьев, 1920-і рр.).

У підйомному матеріалі міститься кераміка елліністичного, римського, пізньоантичного ранньосередньовічного періодів, фрагменти ліпної кераміки, прикрашеної наліпами і насічками, крем'яні знаряддя (Арсакова, б/г, л. 289—321; Соловйов, 1922, л. 126—127; Савеля, 1979в, л. 28—39).

3. *Поселення Карантинна Балка*. Поселення знаходиться на терасі східного схилу Карантинної балки. Розвідки і підйомний матеріал (Соловьев, 1920-і рр.).

Матеріал містить фрагменти ліпного нелискованого посуду із орнаментом і слідами затирання травою, крем'яні знаряддя. В обрізі каменоломні — культурний шар з фрагментами ліпної кераміки доби бронзи (Арсакова, б/г, л. 590—593; Соловйов, 1922, л. 27, 135—136; Савеля, 1979 в, л. 28—39).

4. *Могильник у Діаніному гаю*. Курганний могильник знаходиться в урочищі Діанін гай. Розвідки (Стржелецький, 1948).

Курганна група складається з 9-ти курганів заввишки не більше 1 м. Три кургани мали кромлех (Стржелецький, 1951, л. 131—132; Николаенко, 1999, с. 15).

5. *Могильник між Карантинною і Стрілецькою балками*. Курганний могильник знаходиться на вододілі між Карантинною і Стрілецькою балками. Розвідки (Соловьев, 1920-і рр.).

У курганну групу входять продовгуваті кам'яні кургани 1,5—2 м заввишки, за повідомленням Л.Н. Соловьева, на відстані 50—500 кроків один від одного (Соловйов, 1922, л. 24; Николаенко, 1999, с. 15).

6. *Могильник у Карантинній балці*. Курганний могильник знаходиться на захід від поселення № 3 (Карантинна Балка) у балці. Розвідки (Стржелецький, 1940-і).

Курганна група складається із кам'яних курганів заввишки 0,5—2 м. Можливо група є частиною могильника № 5 (між Карантинною і Стрілецькою балками) (Стржелецький, 1951, л. 135; Николаенко, 1999, с. 15).

7. *Поселення Стрілецька Балка-2*. Поселення знаходиться на кручі біля лівого схилу Стрілецької балки і продовжується в лощині біля підніжжя кручі з

⁴ В лапках після топографії подаються автори розкопок пам'яток та рік проведення робіт. Нумерація пам'яток відповідає нумерації на рис. 1, 2.



південного боку. Підйомний матеріал (Гераклейська експедиція, 1976—1977).

У підйомному матеріалі містяться мікроліти, відщепи, фрагменти ліпних посудин без орнаменту бронзової доби (Жеребцов, б/г, л. 79—80; Николаенко, 1999, с. 15—16; Савеля, 1979 в, л. 28—39).

8. *Курган у балці Бермана.* Курган знаходився недалеко від устя балки Бермана, на гребені правого схилу балки. Розкопки (Николаенко, Сенаторов, 1985).

Курган містив поховальний комплекс кемі-обинської культури. Діаметр — 12 м, висота — 1,5 м. Під насипом відкрито кромлех з великих плоских вапнякових плит, обтесаних з обох боків і поставлених орфостатно впритул одна до одної. Розміри — 0,70 × 0,60 × 0,15 м. У центрі кургану зачищено масивну кам'яну скриню, що не містила кісток. У скрині знаходилася антропоморфна стела. Курганний насип представлено ретельно насипаною рінню, засипаною шаром вохри, що, вірогідно, була перекрита дерев'яними плахами, або з іншого матеріалу, що не зберігся, які клались у спеціально підтесану з внутрішнього боку приступку кромлеха. У полі кургану у межах кромлеху відкрито майданчик, утворений постелістими кам'яними плитами нижче рівня рінні. На майданчику зачищено близько п'яти кістяків, що лежали один на одному. Біля фаланг пальців верхнього кістяка знайдено крем'яного ножа. Супровідний матеріал — кілька горщиків кемі-обинської культури, знайдені з зовнішнього боку кромлеха на рівні давньої денної поверхні і кам'яні диски із позначками знайдені у кам'яній скрині. Не виключено, що курган знаходиться на місці кемі-обинського поселення, культурний шар цієї культури простежено на відстані близько 10 м від кургану. Дослідниками курган введено у наукову літературу як кизил-кобинський (Николаенко, 1987, с. 381—382; 1999, с. 16).

9. *Поселення Лагерне.* Поселення знаходиться на північному схилі Лагерної балки. Підйомний матеріал, шпурфовка (Соловйов, Бабенчиков, 1920-і, Савеля, 1996).

Відкрито культурний шар 0,7 м завтовшки, представлений коричневато-сірим суглинком із щебенем, попелом, вуглинками, мікролітами, уламками ліпної кераміки, залишки стін будівель з плоских вапнякових плит (Соловйов, 1922, л. 36—38; 136—138; б/г; Савеля, 1979 в, л. 28—39; Николаенко, 1999, с. 16—17).

10. *Поселення Сарандинакіне.* Поселення знаходиться у верхів'ї Сарандинакіної балки. Розкопки (Савеля, 1993, 1997).

Поселення ККК (детального опису нема), якому передувало поселення катакомбної культурно-історичної спільноти (Савеля, 1992, л. 235—236; 1997, с. 88—89; Николаенко, 1999, с. 17).

11. *Поселення Микрюкове.* Поселення знаходиться у Микрюковій балці. Підйомний матеріал (Соловйов, 1920-і рр., Савеля, 1996).

У підйомному матеріалі — уламки ліпного посуду і мікроліти. За спостереженнями Л.Н. Соловйова матеріал ідентичний знайденому на поселенні в

Діаниному гаю, мікроліти типу балки Сарандинакі. Зустрічались фрагменти посуду з гребінцевим орнаментом (Соловйов, 1922, л. 60; Савеля, 1979 в, л. 28—39; 1996, с. 17, № 16; Николаенко, 1999, с. 17).

12. *Могильник біля Братського цвинтаря.* Курганний могильник знаходиться на Північній стороні між Братським цвинтарем, залізничною станцією «Мізенківські гори» і лівим берегом р. Бельбек. Розкопки (Печонкін, 1905).

Розкопано один курган з 7-ма похованнями: основне — найдавніше і 6 впускних римського часу. В основному похованні небіжчик лежав у зібганому стані на лівому боці. У могилі знайдено шматочки червоної вохри, інвентар представлено речами із міді (не конкретизується якими), кістяк вкрито шаром глини (15—17 см) (Печенкін, 1905, с. 34—35; Николаенко, 1999, с. 17).

13. *Поселення Карантинне.* Поселення відоме за знахідками кизил-кобинської кераміки й інших предметів цієї культури на північному березі західного рукава Карантинної бухти під час розкопок Хесонського городища. Розвідки і розкопки (Стржеleckий, 1940-і рр., Савеля, Золотарьов, 1993, Белов, Стржеleckий, Якобсон, 1941, 1947, 1948, Белов, 1953, Белов, Якобсон, 1940).

У шарах зустрічаються фрагменти кам'яних і крем'яних знарядь, нуклеусів, відщепів і ліпних неліскованих посудин, прикрашених наліпним пружковим орнаментом, лискованого посуду, прикрашеного різьбленим орнаментом. На місці античного театру — знахідки антропоморфних фігурок, ліпних циліндрів невідомого призначення, лискованої кераміки з гребінцевим орнаментом. Датування матеріалу за C¹⁴ — 590 (610) р. до н. е. (Стржеleckий, 1951, л. 139; Арсакова, б/г; Соловйов, 1922, л. 139—148; Савеля, 1979 в, л. 38; 1970, с. 48—50; 1996, с. 13—17, № 9/70; Белов, 1953, с. 11—32; Белов, Якобсон, 1953, с. 109—159; Белов, Стржеleckий, Якобсон, 1953, с. 160—236; Задгенидзе, 1976, с. 28; Фирсов, 1976, с. 78—80; Николаенко, 1999, с. 17).

14. *Поселення Стрілецьке.* Поселення розташоване на східному березі Стрілецької бухти від виходу в море до нижньої тераси східного рукава Стрілецької балки. Підйомний матеріал (Соловйов, 1920-і рр.).

Підйомний матеріал містить фрагменти ліпної кераміки кизил-кобинського типу, крем'яні знаряддя і відщепи, культурний шар де-ін-де досягав 0,75 м. Іноді простежувалася чітка стратиграфія. На нижній терасі за повідомленням Л.Н. Соловйова є знахідки «найдавнішої» античної кераміки (VI ст. до н. е.) (Арсакова, б/г, № 145—150; Соловйов, 1922, л. 28, 29, 31, 34—35, 38—40, 46, 87—88, 116—117; Савеля, 1979 в, л. 28—39; Николаенко, 1999, с. 17—18).

15. *Поселення Шверинське.* Поселення розташоване на підвищеній частині плато над західним берегом Стрілецької бухти, заходячи під полу Шверинського кургану. Розвідки і розкопки (Печенкін, 1908, Савеля, 1973).

На поселенні відкрито 5 господарчих ям, наповнених кістками тварин, мушлями мідій, ліпною



керамікою, в тому числі чорнолискованою із різьбленим орнаментом (Печенкін, 1914, с. 192; Савеля, 1979в, л. 35; 1975, с. 337—338; 1996, с. 13—17, № 5/а—15; Николаенко, 1999, с. 18).

16. *Поселення Комишеве*. Поселення розташоване у верхів'ях Комишевої бухти, на її лівому боці на місці. Розкопки і розвідки (Соловійов, 1922—1926, Стржелецький, 1961, Савеля, 1974).

У підйомному матеріалі зустрічались фрагменти ліпного посуду ККК, у тому числі лисковані, орнаментовані заштрихованими трикутниками. На підвищенні простежені залишки будівлі зі стінами 1,5—1,8 м заввишки, орфостатно і постелею мурованими із пласких вапнякових плит. У заповненні будівлі знайдено ККК кераміку. Відома вона і у підйомному матеріалі на березі Лебязої затоки. У заповненні господарчої ями біля будівлі «Рибної гастрономії» поряд із археологічно цілими посудинами ККК виявлено кілька фрагментів хіоської пухлогорлої амфори, у верхньому шарі, що перекривав давню денну поверхню з ямами, превалює елліністична кераміка (Арсакова, б/г, № 170 —171; Солов'єв, 1922—1927, л. 40, 41; Стржелецький, 1961, с. 167; Савеля, 1979в, л. 28; 1996, с. 13—17, № 4/36; Николаенко, 1999, с. 19).

17. *Поселення Козаче*. Поселення розташоване в верхів'ї Козачої бухти на схилі правого берега, а також лівого під античними шарами. Розкопки (Матвеева, 1981, Стржелецький, 1940-і рр.).

На поселенні відкрито 7 господарчих ям, у заповненні яких містився попіл, сміття, кизил-кобинська кераміка, відщепи, кістки тварин і пташок, мушлі устриць і мідій. Перекрито елліністичним шаром із античною керамікою і фрагментами кераміки ККК. Під античним шаром на перешийку Маячного півострова — окремі знахідки кизил-кобинської кераміки і крем'яний лавролистий наконечник списа (Стржелецький, 1951, л. 114—115; Савеля, 1982, с. 315; 1996, с. 13—17, № 3; Николаенко, 1999, с. 19).

18. *Поселення Маячне*. Поселення розташоване на західному березі Козачої бухти біля входу в неї. Розвідки і розкопки (Печьонкін, 1911. Стржелецький, 1961).

За даними Н.М. Печьонкіна відкрито багатошарове поселення із матеріалом від бронзового до середньовічного часу. Серед матеріалу — кам'яний молот, фрагменти посудин, кам'яні кола, фарба в господарчій ямі. Поруч відкрито будівельні залишки античної садиби. Шар епохи заліза сягає 0,35—0,71 м (0,5—1 аршин), зафіксовано попелючий прошарок. Шар містив фрагменти кизил-кобинської кераміки, устриці, астрагали, кістки барана, на кераміці — різьблений і гребінцевий орнамент, а також наліпи. Шар раннього заліза перекрито шаром із античною керамікою (Печенкін, 1911, с. 118; 1911а, л. 6—9; Стржелецький, 1951, л. 114—115; 1961, с. 34, прим. 7; Савеля, 1979в, л. 28, 35; Николаенко, 1999, с. 21).

19. *Поселення Балка Бермана*. Поселення знаходиться на північному схилі балки Бермана в 800 м

від устя. Розкопки (Гриневиц, 1928—1929, Репніков, 1928, Стржелецький, 1940-і, Сенаторов, Сдобняков, 1984, Николаенко, 1987, Николаенко, Петровський, 1990).

Відкрито багатошарове поселення із матеріалом від бронзового до середньовічного часу. Серед матеріалу — кам'яні сокири, крем'яні знаряддя, фрагменти лискованих посудин, перекрите античним комплексом другої половини IV ст. до н. е. На правому схилі балки знаходиться курганий могильник, можливо є продовженням курганної групи № 8 цього каталогу і співвідноситься із поселенням доби енеоліту-бронзи (Гриневиц, 1928, с. 24—58; 1929, с. 20; Стржелецький, 1951, л. 133—134; Савеля, 1979в, л. 30; Николаенко, 1999, с. 20—21).

20. *Поселення Мраморне*. Поселення розташоване у верхів'ї другого відрогу південного схилу балки Бермана (1), продовжується на лівому південному схилі верхів'я Мраморної балки біля Монастирського хутора (2). Розвідки (Николаенко, 1997).

1. Підйомний матеріал у районі балки Бермана на площі 300 × 50 м містить фрагменти ліпних посудин із лискуванням. 2. Біля Монастирського хутора відкрито господарчі ями з чорнолискованою керамікою, фрагментами округлодонних посудин з товстими стінками, фрагменти кераміки із коричневим лискуванням, крем'яне вістря (Николаенко, 1999, с. 21).

21. *Поселення і могильник Уч-Баш*. Пам'ятки знаходяться на довгому місці між Каменолюменним і Чортовим ярами на лівому березі р. Чорної біля її устя. Розкопки (Соловійов, 1924—1925, Стржелецький, 1952—1953, Савеля, Кравченко, 2006—2009).

Поселення Уч-Баш знаходиться на північно-східному закінченні Гераклейського півострова в районі устя р. Чорна на її лівому березі і розташоване на місці високої скелі (у районі 1531 км), що панує над усією навколишньою територією. З боку р. Чорна воно було неприступним — скеля, представлена виходом вапняку сарматського віку, близько 14 м заввишки була стрімчастою. Ще на початку XX ст. устя р. Чорна було загачено. З півночі поселення доходило до схилів Зелених висот, що стрімчасто піднімаються від верхів'я Севастопольської бухти, з півдня поселення захищає Чортів яр, що відділяє Уч-Баш від відгору масиву зовнішньої квести Кримських гір (Сапун-гора — Козацька). Потрапити на поселення можна лише з південного заходу, де висота 197,4 поволі спускається до Гераклейського півострова. Площа поселення за зрізами культурного шару і підйомним матеріалом реконструюється удвічі більшою від тепер збереженої (біля 30 га). Підйомний матеріал зафіксовано у підніжжя Зелених висот, тому є підстави припускати, що воно поширювалось на нинішній Каменолюменний яр. Наявність великої кількості підйомного матеріалу, на що вказував і С.Ф. Стржелецький, на урвищах підіграного мису скелі також вказує на те, що значну частину поселення було знищено. Слід також зауважити, що у околицях цього поселення і на його



західному закінченні знаходяться потужні відклади високоякісної глини — цеглової, кілу та фарбуючих глин.

Матеріал поселення атрибутує ККК і датується XI—VIII ст. до н. е. Серед матеріалів Уч-Башу є також пращові камені, уламки кам'яних булав, кам'яні сокири та їх уламки, господарські знаряддя: фрагменти кам'яних та кістяних мотик, полірувальники, ложила, крем'яні та кістяні скребачки, фрагменти кістяних серпів та крем'яні вкладні до них, гарпун, кістяні проколки, шпильки і т. ін., а також глиняні прясла, ливарна форма, предмети кінського обладунку та кістяні вістря стріл. Це далеко не повний перелік матеріалів поселення, систематизація та дослідження яких іще попереду. Досліджено біля 1000 м². Відомі археологічні комплекси — господарчі ями і будівлі, як наземні, так і напівземлянки. С.Ф. Стржелецький вважав, що поселення загинуло в результаті військових дій. Матеріал містить надзвичайно багату колекцію кераміки. Однією із основних характеристик є наявність закритих комплексів на поселенні, що робить його надзвичайно важливим для дослідження синхронних пам'яток українського півдня. Розкопками останніх років відкрито центр металургії заліза на західній околиці поселення. Пам'ятка катастрофічно постраждала від підриву складів боеприпасів, що знаходилися у штольнях скелі, на якій воно знаходиться, під час другої світової війни. Відповідно до залишків первинного ландшафту, воно обіймало утричі більшу площу ніж та, що збереглася.

Могильник представлено двома грядами кам'яних скринь в огорожах, розкопками відкрито від 2 до 5 кістяків в кожній, поруйновані скрині мають по одному похованому, інвентар представлено кількома ліпними горщиками і бронзовими пронизками. Поселення припинило своє існування до початку функціонування могильника і з ним не пов'язано (Арсакова, б/г, № 1067—1354; Солов'єв, 1922, л. 57; Стржелецький, 1951, л. 88—89; 1952; 1953а; 1953б; б/г б; Шульц, 1955, с. 189—190; Лесков, 1965, с. 48—50; Савеля, 1979в, л. 32—34; 1996, 13—17, № 18/16, 20/58; Губанов, Подгородецкий, 1964, с. 67, 68; Николаенко, 1999, с. 21; Кравченко, 2002, 2004, 2005, 2005а, 2007).

Поселення Уч-Баш.

Розкоп I.

Будівля 1. Нижче культурного шару біла простежена обмазка стін і даху, що перекривали глинобитну підлогу на материку, обпалену до червоного кольору. У напрямку до північного заходу підлога трохи знижувалася внаслідок природного зниження денної поверхні. По центру споруди, по повздовжній її вісі було зафіксовано на однаковій відстані одна від одної та від стін три ямки від стовпів, що підтримували дах. Межі споруди визначені рядами ям від вертикально вкопаних стовпів, які, ймовірно, тримали каркас, діаметром 0,25—0,30 м по боках і завбільшки 0,40 м по тих кутах, що збереглися. Північна сторона будівлі з частиною її площі були зруй-

новані будівництвом монастиря у середньовіччі. Саманна обмазка будівлі трималася на каркасі із кілків і тину, що добре видно по вигорілих порожнинах у глиняній суміші її частин, які перекривали підлогу. Південний бік споруди був відкритим — там не простежено стовпових ямок, а обмазкою частково перекрито розчавлену посудину, яка лежала наполовину на підлозі, на половину на давній денній поверхні двору. З південного боку споруди у дворі, як і на її підлозі, відкрито чимало об'єктів *in situ*, що свідчить про раптову загибель споруди. На підлозі знайдено гострильні камені, глиняні кришки, велику господарчу посудину, заповнену сирцевою глиною, кілька глиняних крутів. Шар між підлогою і обмазкою був не порушений за винятком північно-західної частини споруди. На решті площі було розташовано піч із припічним чотирикутним заглибленням ближче до центру споруди і вогнище з північного боку із заглибленим у долівку черенем і двома припічними ямами. Чотирикутне заглиблення, розташоване до півдня від печі, мало вертикальні окомтурювальні бортики і ямку від підпільного стовбчика у південно-східному куті заглиблення, яке, ймовірно, являло собою функціональне ціле із піччю. Матеріал заглиблення — бронзовий шлак, уламок кам'яного знаряддя, 2 фрагменти кам'яних сокир, фрагменти двох мергелевих кружків діаметром до 0,20 м із центральним отвором, глиняні кришки, 5 кубків і черпаків малих форм із слідами перетримання у обпалювальній печі та ін. Матеріал підлоги будівлі — переважно розвали керамічного посуду, половина ливарної форми, гострильний камінь, фрагменти мергелевих кружків, глиняні кришки, обпалений у пожежі гончарний почин.

Обмазку споруди перекривав потужний культурний шар, насичений у тому числі керамічним матеріалом, по поверхні обмежений розвалом біконічної чорнолискованої корчаги.

Знахідки з полу: фр. 4-х зернотерок, фр. круподерки, фр. кам'яної мотики, фр. крем'яного ножа, точило, полірувальник, фр. пряслиця, рогова проколка, обрізана нижня частина рогу оленя, стінок господарчих посудин 430, вінців — 57; денець — 7, орнаментованих пружком стінок — 14, насічкою — 1, стінок лискованих посудин — 137, вінців — 5, верхніх частин кубків — 15, вінців — 4, вінців мисок — 7, орнаментованих лискованих стінок — 5, фр.

Знахідки з череня печі: розвал орнаментованої лискованої корчаги, орнаментований лискований кубок, глиняна кришка посудини, розвал вінця лискованої посудини, вінце неліскованої посудини, верхня частина лискованого орнаментованого кухля, 1498 зернин пшениці, 8 кісток тварин, 1 мушля мідії.

Знахідки з чотирикутного заглиблення біля печі: 2 фр. кам'яних сокир, знаряддя з кістки, металевий шлак, глиняна кришка, 2 уламки кришок, фр. края пательні, 3 лискованих кубки і 2 лискованих орнаментованих кухлі, половина лискованого кубка, стінок неліскованих посудин — 46, вінців — 4,



денець — 10, стінок лискованих посудин — 18, вінців кубків — 1, денець — 1, гральний астрагал, кістки тварин — 19, птахів — 1, дельфіна — 1, мушлі мідій — 4.

Підлога з південного боку споруди: ливарна форма, точило, мергелевий круг з отвором у центрі, 2 кришки від горщиків, розвал лискованої миски, неліскованих посудин стінок — 49, вінців — 8, денець — 4, лискованих посудин стінок — 46, вінців — 3, шишкоподібних наліпів — 2, цілий неліскований горщик, 3 вінця неліскованих посудин із пружком, лискований кубок.

Підлога у східній частині будівлі: верхня частина господарчої посудини, розвал лискованої орнаментованої корчаги, фр-ти глиняної ливарної форми, глиняне пряслице.

Знахідки з півночі ями: крем'яний відщеп, вінців неліскованих посудин — 6, стінок — 11, 1 фр. цідилки, розвал лискованої корчаги, стінок лискованих посудин — 14, з них 2 з орнаментом, вінце лискованого кубка, 9 кісток тварин, 1 мушля мідії, 1 — устриці.

Будівля 2. Споруда чотирикутна у плані, орієнтована по вісі північ-південь зі сторонами 9,25 × 5 м, площею 46 м², була наземною, але її західна частина була заглиблена у материкову глину на глибину близько 0,50 м у результаті нівелювання рівня підлоги. Межі підлоги і материкова основа західної стіни чітко визначили межі приміщення. Підлога обмежена канавкою, вирубаною у цупкій материковій глині, у якій, ймовірно, кріпився каркас стін. Підлога була обмазана глиною і обпалена до червоного кольору, стіни мали каркасно-тинову конструкцію. Обмазка стін з обох боків мала тонкий шар набілу світлою глиною. Біля східної стіни на половині її довжини знаходилося вогнище. Південно-східна частина будівлі сильно порізнана тріщинами.

Будівля була перекрита потужним шаром попелу — до 0,10/0,20 м із значною кількістю матеріалу. Попільний шар лежав на обмазці будівлі, яка перекривала підлогу. У попелі зустрічалась переважно кераміка, а також кам'яні знаряддя і їх фрагменти, у тому числі точила, крем'яні ножі, тупіки, прясла, шлак, сирцева глина, обпалена у пожежі, підвіски із мушлів серцевидки, кістки тварин, мушлі серцевидки.

Безпосередньо на обмазці було знайдено положину кістяного тридирчатого псалія.

Товщина шару обмазки подекуди сягала 0,20 м. Він лежав на чистому попільному шарі, який де-не-де мав білий колір і дуже м'яку структуру. Цей шар 0,20—0,25 м завтовшки перекривав усю підлогу будівлі. Ймовірно, це продукт горіння солом'яної або тростинової стелі, яка впала усередину приміщення до того, як завалилися стіни. Серед знахідок у цьому шарі і на підлозі переважає кераміка, крем'яний вкладень, фрагменти кам'яних знарядь, точила, крем'яний ніж, прясла, підвіски із мушлів серцевидки.

Знахідки із перекриваючого попелового шару над обмазкою: господарських посудин стінок — 141,

вінців — 2, денець — 2, неліскованих посудин вінців — 23, денець — 7, стінок — 150, лискованих посудин вінців — 11, денець — 9, стінок — 216, кубків і черпаків лискованих 7, з них 2 з орн., вінців кубків — 33, денець — 15, ручок черпаків — 12, стінок — 170, з них 3 з орнаментом, вінців мисок — 11, фр. цідилки, 3 фр. зернотерок, 3 фр. точил, 4 фр. мергелевих кругів, 2 крем'яних відбійники, крем'яний сегментоподібний вкладень, фр. крем'яного ножа, кістяний тупік, верхня половина рогового псалія, кістяне пряслице, кістяна проколка, керамічне пряслице — 2, шлак, оленячий ріг, підвіски із мушлів серцевидки — 5, кістки тварин — 1300, мушлі кардіум — 3.

Підлога будівлі: верхня частина неліскованого горщика, вінців — 9, денець — 4, стінок — 56, розвали 5-х лискованих орнаментованих корчаг, вінців лискованих посудин — 28, денець — 17, стінок — 277, з них 8 з орн., кубків вінців — 22, денець — 10, ручок кухлів — 5, стінок — 102, одна з орн., мисок лискованих розвалів — 3, вінців лискованих мисок — 28, фр-ти 2-х пателень, стінок господарчої посудини — 103, розвалів господарчих посудин — 2, вінців — 86, денець — 2, стінок — 47, фр. 3-х глиняних кришок, крем'яний вкладень, крем'яний ніж, фр. зернотерки, 4 фр. мергелевого круга, точило, 3 глиняних пряслиця, ріг лані, підвіска з мушлі серцевидки, кістки тварин — 37, мушлі черепашок — 6.

Будівля 3. Від споруди збереглася вузька смуга уздовж західної стінки, решта впала із відірваною скельною глибою до Інкерманської долини. Одна із стін була завдовжки 6,50 м, інші дві збереглися на 1,00 і 0,35 м відповідно. Підлога будівлі була впущена у материкову скелю на 0,30/0,50 м і обмазана глиною. Перекриваючі будівлю культурні нашарування були зняті при спорудженні окопу Кримської війни. Підлогу перекривав зольний прошарок із фрагментами обмазки. По периметру стін будівлі зафіксовано скельний вируб-канавку, у якій, ймовірно, вони кріпилися. Матеріал з підлоги — 16 розвалів керамічних посудин, знайдених під стінами будівлі, точило з недосвердленим отвором для підвішування, прясло, підвіски із мушлів серцевидки, кам'яна кулька, кістки тварин, мушлі мідій.

Білий попіл на підлозі будівлі, сліди вторинного обпалу на керамічних посудинах і умови їх знахідки свідчать, що будівля також загинула у пожежі.

Знахідки з підлоги будівлі: розвали двох лискованих орнаментованих посудин, 5 лискованих мисок, 9 кубків і черпаків, 4 — з орн., точило, глиняне пряслице, 2 підвіски з мушлі серцевидки, 3 глиняні кришки, фр-ти 2-х кришок, розвал неліскованого горщика, фрагменти стінок неліскованих посудин — 57, вінців — 4, фрагменти господарчих посудин — 30, стінки лискованих посудин — 21, вінця мисок — 2, стінки лискованих кубків — 26, кістки тварин — 21, мушлі мідій — 19.

Яма 1. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Знаходився у обрзі скельного мису, що утворився внаслідок вибуху. Західна стінка ями відсутня. Діаметр ями по дну 1,54 × 1,40 м,



глибина 0,50/0,60 м. Стінки ями майже вертикальні, діаметр дна приблизно дорівнює діаметру горловини. Яма була заповнена ґрунтом із великим домішком золи і вуглів. У заповненні — фрагменти керамічних посудин, уламок зернотерки, зерна ячменю, кизила, кістки тварин, птахів і риби, мушлі мідій.

Знахідки із заповнення: фр. зернотерки, крем'яні відщепи, пращовий камінь із кременю, розвал нелискованого горщика із пружком під шийкою, вінців нелискованих — 3, денець — 1, стінок — 27, стінок господарських посудин — 6, розвал лискованого кубка, фр. лискованих посудин, у тому числі з орнаментом — 67, зерна ячменю і кизилу, 6 кісток риби, 24 фр. мушлів мідій, кістки тварин — 37, деревне вугілля.

Яма 3. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Горловина овальна у плані, дно неправильної округлої форми, пласке. Центр дна зсунуто до заходу відносно горловини. Стінки розширюються до дна, яма дзвоноподібної форми. Діаметр дна 1,70 м, горловини — 1,40 × 1,06 м, глибина ями — 1,18 м. Заповнення — ґрунт і камені малого буту. У придонній частині зосереджені зерна ячменю і пшениці, вище — фрагменти кераміки, крем'яні знаряддя, кістки тварин, луска і кістки риби і мушлі мідій.

Знахідки із заповнення: фр. крем'яного ножа, крем'яні відщепи, вінців нелискованих — 8, денець — 2, стінок — 73, лискованого посуду: вінців мисок — 7, вінців кубків з орн. — 14, корчаг — 2, стінок — 39, 265 зернин ячменю і пшениці, 18 риб'ячих кісток, 6 мушлів мідії, 27 кісток тварин, деревне вугілля.

Яма 4. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр горловини і дна 1,13 м, глибина — 0,30 м, стінки ями рівні. Заповнення — зола із домішком ґрунту, обгоріле каміння, фрагменти посудин, зерна ячменю.

Знахідки із заповнення: розвал нелискованого горщика, вінців нелискованих — 8, денець — 1, вінців лискованих кубків — 4, стінок — 20, розвал лискованої миски з орн., стінок лискованих — 60, 18 зерен пшениці чи ячменю, 5 мушлів мідії, кістки тварин — 103, рог кози.

Яма 5. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. У північний бік ями врізано яму № 6. Горловина кругла, центр зсунуто до півдня, глибина — 0,72 м, яма дзвоноподібна у профілі. Заповнення — цупкий ґрунт, фрагменти знарядь і керамічні посудини та їх фрагменти.

Знахідки із заповнення: фр. зернотерки, фр. полірувальника, уламок (нижня частина) крем'яного вістря стріли, крем'яні відщепи, глиняне прясло, розвал нелискованого горщика, вінців горщиків — 11, денець — 6, стінок — 30, розвал 4-х лискованих корчаг, одна — з орнаментом, розвал орнаментованого кубка, розвал кубка без орнаменту, вінців лискованих — 4, стінок — 23, вінців кубків — 4, стінок — 23, у тому числі 6 з орн., вінців мисок — 2, у тому числі 1 — з орн., риб'яча луска, 3 мушлі мідій, 69 кісток тварин, 1 рог кози.

Яма 6. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Горловина ями частково обвалена, її діаметр 1,40 × 1,60 м, дна — незначно більший, глибина ями — 0,72/0,56 м. Північна сторона ями зруйнована вибухом і виходить лінзою у обрізі скельного мису. Заповнення — рихлий суглинок, фрагменти знарядь, гральний астрагал, деревне вугілля, кістки тварин та птахів, мушлі мідій та устриць, кістки риби, зерна пшениці і ячменю, частина кістяка козеняти — кістки тулубу і череп.

Знахідки із заповнення: мергелевий круг, крем'яні відщепи, вінця горщиків — 27, денець — 3, стінок — 130, стінок лискованих — 127, вінця корчаг — 8, мисок — 9, розвал миски, розвал орнаментованого кубка, верхніх частин орнаментованих кухлів — 2, 6 стінок орнаментованих кубків, гральний астрагал, зерна злаків — 3, кизила — 2, 5 кісток риби, 11 мушлів мідії, 234 кістки тварин, 2 роги свійської худоби, деревне вугілля.

Яма 7. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Збереглася частково в обрізі скельного мису. Горловина майже не збереглася. Дно було значних розмірів, діаметр перевищував 1,20, викопана у схилі, тому висота має значний перепад — 1,00/0,45 м. Заповнення ями — ґрунт зі значною домішкою попелу і деревного вугілля, фрагменти крем'яних і кістяних знарядь, кераміки, кісток тварин, риби, мушлі мідій і серцевидки.

Знахідки із заповнення: лопать кістяного хрестоподібного знаряддя, крем'яні відщепи, вінців горщиків — 9, денець — 11, стінок — 31, вінців корчаги — 1, денець — 2, вінців кубків — 2, стінок орнаментованих кубків — 5, кістки риби — 3, 6 мушлів мідії, кісток тварин — 41, деревне вугілля.

Яма 8. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Зі сходу до неї прилягають яма 12 і 9. Яма 9 частково врізана в заповнення ям 8 і 12. Діаметр горловини 1,25 м, дна — 1,48 м, глибина ями — 0,65 м. Яма бочкоподібна у профілі. Заповнення — ґрунт, у верхній частині ями — із домішкою золи, кераміка, фрагменти кам'яних знарядь, кістки тварин, дельфіна, мушлі мідій і устриць, підвіски з мушлів гребінця і серцевидки, шматки вохри, фрагменти глиняної обмазки зі слідами вигорілого пруття.

Знахідки із заповнення: фр. мергелевого круга із отвором у центрі, крем'яні відщепи, фр. прясла, нижня частина горщика, вінців горщиків — 17, денця — 7, стінок — 150, нижня частина цідилки, лискований посуд: один розвал кубка, верхні частини 2-х орнаментованих кухлів, розвал орнаментованого кубка, вінців корчаг — 2, стінок — 56, 4 — з орнаментом, кісток тварин — 60, рог корови, хребець дельфіна, 5 мушлів морських молюсків, дві підвіски з мушлів, вохра, глиняна обмазка.

Яма 9. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Частково врізана у заповнення ям 8 і 12. Заповнення менш цупке, ніж в ямах, які прорізає. Діаметр горловини — 1,30/1,09 м, дна — 1,34/1,20 м, глибина ями — 0,60 м. Заповнення —



грунт із домішкою попелу, кістки тварин, птахів, дельфіна, мушлі морських черепашок, річкова галька, фрагмент обмазки, кераміка.

Знахідки з заповнення: вінців горщиків — 2, стінок — 14, стінок лискованих посудин — 16, 1 профіль орнаментованої корчаги, кісток тварин — 53, 2 хребця дельфіна, 2 мушлі моллюсків, обмазка.

Яма 10. Викопана у материковій глині, грунт заповнення однорідний. Частково виклинюється в обріз мису, що утворився після вибуху. Діаметр отвору 0,50 м, дна 1,70 м, глибина 1,60 м. Заповнення — грунт, фрагменти кам'яних знарядь, кераміка, Кістки тварин і риб, зерна ячменю і пшениці, фрагменти обмазки.

Знахідки із заповнення: фр. зернотерки, 7 вінців і 35 стінок горщиків, стінок лискованих — 26, з них 9 з орн., 75 зерен злаків, кістки риб, 16 кісток тварин, обмазка.

Яма 11. Викопана у материковій глині, грунт заповнення однорідний. Діаметр горловини 0,60 м, дна 1,60 м, глибина 0,94 м. У заповненні було знайдено уламки мергелевої кришки діаметром 0,65 м. Заповнення — майже чистий грунт із домішкою попелу, уламки кам'яних знарядь, кістки тварин, мушлі мідій, кераміка.

Знахідки із заповнення: фр. мергелевого круга з центральним отвором, вінців горщиків — 1, стінок — 16, фр. глиняної кришки, розвал лискованого кубка, стінок лискованих посудин — 25, кісток тварин — 8, риг оленя, 4 мушлі мідії, кам'яна кришка ями.

Яма 12. Викопана у материковій глині, грунт заповнення однорідний. З південного боку зруйнована ямою 9, зі сходу стінкою стикається із ямою 19. Діаметр горловини 1,00 м, дна 1,20 м, глибина 0,82 м. Заповнення — грунт із домішкою попелу і дрібних вуглів, кераміка, зерна ячменю і пшениці, кістки тварин, луска риб, мушлі мідій.

Знахідки із заповнення: господарчих посудин стінок — 24, фр. пательні, вінців горщиків — 2, стінок — 32, вінців кубків — 8, миски — 1, корчаги — 1, стінок лискованих — 5, шлак, 297 зерен пшениці і ячменю, 13 кісток тварин, луска риб, 1 мушля мідії.

Яма 13. Викопана у материковій глині, грунт заповнення однорідний. Діаметр горловини 1,34 м, дна 1,50 м, глибина 0,84 м. Заповнення — грунт із середнім та дрібним бутом, попелом і деревним вугіллям, фрагменти кам'яних знарядь, прясло, кераміка, кістки тварин, зерна ячменю і пшениці, мушлі устриць.

Знахідки з заповнення: фр. зернотерки, діоритовий відбійник, глиняне прясло, мергелевий кружок, господарських посудин — 7 стінок, вінців горщиків — 8, денець — 7, стінок — 58, вінців корчаг — 2, вінців кубків — 1, денець — 1, ручка кухля — 1, стінок кубків — 11, розвал кубка, стінок лискованих — 34, зерна пшениці і ячменю — 31, кістки тварин — 39, 1 мушля устриці, деревне вугілля.

Яма 14. Викопана у материковій глині, грунт заповнення однорідний. Діаметр горловини 1,10 м,

дна 1,50 м, глибина 1,12 м. Заповнення — грунт із домішкою попелу, дрібних вуглів і каміння, у тому числі і обпаленого, фрагменти знарядь, кераміка, кістки тварин і птахів, мушлі мідій.

Знахідки з заповнення: мергелевий кружок, вінців горщиків — 3, денець — 4, стінок — 62, господарських посудин — 4 стінки, вінців кубків — 8, стінок — 20, вінців мисок — 4, денець корчаг — 4, стінок лискованих — 66, з них профіль корчаги з орнаментом, кістки тварин — 43, мушлі мідій — 3.

Яма 15. Викопана у материковій глині, грунт заповнення однорідний. Діаметр горловини 1,10 м, дна 1,52 м, глибина 1,20 м. У заповненні грунт із домішкою попелу і вуглів, кераміка, у тому числі нижня частина горщика із залишками згорілої їжі, фрагмент кам'яної сокири, кістки тварин, мушлі мідій, деревне вугілля.

Знахідки з заповнення: фр. кам'яної сокири, крем'яні відщепи, стінок госп. посудин — 2, вінців горщиків — 7, денець — 4, стінок — 1, вінців кубків — 2, корчаг — 1, ручка кухля — 1, стінок лискованих — 33, кісток тварин — 37, мушлі мідій — 3, деревне вугілля.

Яма 16. Викопана у материковій глині, грунт заповнення однорідний. Діаметр горловини 1,20 м, дна 1,60 м, глибина 1,10 м. Заповнення — грунт із домішкою попелу і вуглів, фрагменти кам'яних знарядь, кераміка, зерна пшениці і ячменю, кістки тварин, у тому числі дельфіна, і риб, мушлі мідій, фрагменти обмазки.

Знахідки з заповнення: стінок горщиків — 20, розвал орнаментованої корчаги, стінок лискованих — 15, вінців мисок з орн. — 1, без орн. — 2, вінців кубків — 1, кухоль, зерна злаків, 89 кісток тварин, 2 фр. рогу оленя, кістки риб, 1 мушля мідії.

Яма 17. Знахідки з заповнення: 5 крем'яних ножів, крем'яні відщепи, розвали 3-х горщиків, стінок госп. посудин — 16, всього нелискованих фр. — 107, верхня частина лискованої орн. корчаги, вінців корчаг — 3, стінок — 28, вінців кубків — 3, стінок — 14, вінців мисок — 3, 28 кісток тварин, луска і кістки риб, 2 мушлі мідій і 2 — устриць.

Яма 18. Викопана у материковій глині, грунт заповнення однорідний. Діаметр горловини 1,06 м, дна 1,70 м, глибина 1,20 м. Заповнення — грунт із домішкою попелу і вуглів, фрагменти кам'яних знарядь, кераміка, зерна пшениці і ячменю, кістки тварин і риб, мушлі мідій і устриць, підвіска із мушлі серцевидки, намистина із перламутру.

Знахідки з заповнення: фр. зернотерки, знаряддя з кременю, фр. пательні, 10 фр. госп. посудини, вінців горщиків — 10, денець — 10, стінок — 64, вінців кубків і кухлів — 4, стінок — 14, лискованих стінок 106, з них 9 від орн. корчаг, 19 зерен злаків, 129 кісток тварин, кістки і луска риб, 2 мушлі мідії, 1 — устриці, підвіска з мушлі серцевидки, перламутрова бусина.

Яма 20. Викопана у материковій глині, грунт заповнення однорідний. Частково зруйнована впускною ямою 24. Діаметр ями 1,30 м, глибина 0,25 м. З



південного боку у стінці ями зроблено невеликий підбій 0,44 м завширшки і 0,20 м завглибшки. Заповнення — рихлий ґрунт із домішкою попелу і вуглів, прясло, кераміка, кістки тварин, мушлі равликів, кістяна намистина.

Знахідки з заповнення: фр. прясла, неліскований глечик, 2 ліскованих орн. кубків, розвал корчаги, вінців горщиків — 1, денець — 1, стінок — 7, вінців мисок — 2, стінок ліскованих — 13, 11 кісток тварин, кістяна намистина.

Яма 22. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Частково виходить лінзою в обріз мису, що утворився після вибуху. Діаметр горловини 1,35 м, дна 1,80 м, глибина 1,35 м. Заповнення — ґрунт із домішкою попелу і вуглів, фрагменти кам'яних знарядь, кераміка, кістки тварин, мушлі мідій, устриць і серцевидки, обпалений до червоного кольору шматок материкової глини, річна галька.

Знахідки з заповнення: фр. мотики, мергелевий кружок, фр. такого ж, горщик — керамічний брак, розвал горщика, розвали 2-х кубків ліскованих, розвал миски, 4 фр. госп. посудини, вінців горщиків — 5, денець — 5, стінок — 50, вінців кубків — 4, денець — 1, вінців корчаг — 3, денець — 1, вінців мисок — 1, стінок ліскованих — 10, з них 2 з орн., 19 кісток тварин, 3 роги, 2 мушлі мідій, 2 — устриць, фарба.

Яма 26. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Яма звужується до дна, діаметр горловини — 1,60 м, дна — 1,40 м, глибина — 0,14—0,20 м. У заповненні зола із домішкою землі, кістки тварин, кераміка, уламки кам'яних знарядь, підвіски із мушлів серцевидки.

Знахідки із заповнення: горщик, кухоль з орн. профіль орн. корчаги або кубку, розвал горщика, розвал корчаги, розвал кубку, 52 стінки інших посудин, фр. зернотерки, 26 кісток тварин, 2 підвіски з мушлів серцевидки, 2 роги, відщепи кременю.

Яма 28. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Стінки розширюються до дна. Діаметр горловини — 1,25 м, дна — 1,80 м, глибина — 1,20 м. У заповненні — майже чистий попіль, кераміка, фрагменти кам'яних і кістяних знарядь, кістки тварин і риби, риб'яча луска, зерна пшениці і ячменю, шматки вохри, деревне вугілля.

Знахідки із заповнення: пряслице, зерна злаків, кизилу, фр. 2-х зернотерок, фр. двох точил, фр. двох мергелевих крутів з отвором по центру, розвал орн. корчаги, ціла орн. корчага, 2 кубки, з них один з орн., вохра, деревне вугілля.

Яма 31. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Східна частина прорізана ямами 32 і 33, дно незначно посунуто до півдня. Діаметр ями 1,30 м, глибина — 0,20/0,25 м. У заповненні переважно попіль із домішкою землі, зерна пшениці, кераміка, фрагменти кам'яних знарядь, кістки тварин і риби, мушлі мідій, підвіски з мушлів серцевидки.

Знахідки з заповнення: 16 стінок госп. посудини, розвал горщика, вінців горщиків — 4, денець — 1,

розвал корчаги, стінок ліскованих з орн. — 41, вінців корчаг — 4, орн. кухоль, стінки кубків — 9, фр. пательні, фр. зернотерки, 17 зерен пшениці, 34 кістки тварин, риб'ячі кістки, 2 мушлі мідій, дві підвіски з мушлів серцевидки.

Яма 32. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Прорізає яму 31. Стінки ями звужуються до дна. Діаметр горловини — 0,66/0,72, дна — 0,48/0,60, глибина — 0,20/0,35. У заповненні — ґрунт із значною домішкою попелу, деревне вугілля, кераміка, зерна пшениці, кістки тварин.

Знахідки з заповнення: фр. стінок госп. посудин — 22, денець — 4, фр. цідилки, лісковані стінки — 5, розвал кубка і багато уламків інших, глиняна кришка з ручкою, зерна пшениці (368), кістки тварин — 11, вугілля.

Яма 33. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Частково врізана у заповнення ями 31. Діаметр горловини і дна — 0,76/0,78 м, глибина — 0,50/0,55 м. У заповненні майже самий попіль, виразних знахідок нема.

Яма 34. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Стінки ями звужуються до дна. Діаметр горловини — 0,90 м, дна — 0,70 м, глибина — 0,23/0,33 м. Була заповнена попелом із домішкою землі, знахідки — фрагменти кам'яних знарядь, кераміка, кістки тварин, пращовий камінь з діориту, підвіски з мушлів кардіум.

Знахідки із заповнення: фр. господарських посудин — 6, горщиків вінців — 5, стінок — 7, стінок ліскованих — 14, кубків стінок — 3 з орн., кубків і кухлів фр. — 7, розвал миски, фр. мергелевого кружка, пращовий камінь з діориту, 19 кісток тварин, 3 підвіски з мушлів серцевидки.

Яма 35. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр горловини 1,20 м, дна 1,40 м, глибина — 0,60 м. У заповненні — попіль із домішкою землі, фрагменти кам'яних знарядь, кераміка, кістки тварин, зерна ячменю, мушлі мідій і серцевидок, підвіска із мушлі серцевидки.

Знахідки з заповнення: фр. госп. посудин — 10, горщиків стінок — 27, стінок ліскованих — 36, дві з орн., стінок кубків — 13, одна з орн., вінців мисок — 5, фр-ти пательні, фр. 2-х зернотерок, мергелева плітка, 1 зерно ячменю, 46 кісток тварин, 1 мушля мідії і 1 — серцевидки, підвіска із мушлі серцевидки.

Яма 37. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Яма дзвоноподібна у профілі. Діаметр горловини — 1,10 м, дна — 1,35 м, глибина — 0,50 м. У заповненні — попіль із незначною домішкою ґрунту, кераміка, фрагменти кам'яних знарядь, кістки тварин, у тому числі дельфіна, і риби, уламок точила, кістяна рукоять, зерна пшениці, мушлі мідій і устриць, фрагмент шлаку, підвіска із мушлі гребінця, деревне вугілля, шматки обмазки.

Знахідки з ями: госп. посудин стінок — 25, фр. глиняної кришки, вінців горщиків — 16, денець — 7, стінок — 67, ліскованих вінців — 7, стінок — 68, 1 з орн., кубків вінців — 8, стінок — 18, ручок кухлів —



3, вінців мисок — 4, 1 — з орн., знаряддя з кременю, точило, фр. грузила, 50 зерен злаків, кістки тварин — 46, кістки риби, мушлі мідій — 11, устриць — 57, шлак, підвіска з мушлі гребінця, обмазка, вугілля.

Яма 44. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Яма у плані підчотирикутної форми із заокругленими кутами. Довжина горловини і дна 1,32 м, ширина — 1,10/1,12 м, глибина ями — 0,40 м. У заповненні — попіл із незначною домішкою ґрунту, кераміка, кістки тварин, мушлі мідій, шматки вохри, фрагмент обмазки.

Знахідки з заповнення: фр. госп. посудин — 15, горщиків стінок — 109, вінців — 9, денець — 4, лискованих стінок — 74, вінців — 8, денець — 1, кубків фр. — 47, вінців мисок — 3, кістки тварин — 41, мушлі мідій — 11, вохра, обмазка.

Яма 46. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр горловини 0,60 м, дна 0,50 м, глибина 0,55 м. У заповненні — попіл, на дні — розвали кількох посудин (керамічний брак), кістки тварин і риби, мушля гребінця.

Знахідки з заповнення: розвали 3-х госп. посудин, горщиків, вінців горщиків — 4, стінок — 85, 6 корчаг з орн. і розвалів, стінок лискованих — 26, з них 3 з орн., вінців — 3, денець — 1, розвал кубка, фр. кубків — 16, вінців мисок — 3, фр. госп. посудин — 7, кістки тварин — 18, кістка риби, мушля гребінця.

Яма 50. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр горловини 1,50 м, дна 1,55 м, глибина 1,05/1,18 м. У заповненні — ґрунт із домішкою попелу, кераміка, кістяне підквадратне вістря стріли і заготовка-брак, зерна злаків, кістки тварин, луска і кістки риби, мушлі мідій, перламутрова бусина.

Знахідки з заповнення: фр. госп. посудин — 4, вінців горщиків — 4, стінок 38, денець — 6, розвал корчаги, лискованих стінок — 57, вінців корчаг — 6, профіль мініатюрної посудини, вінців мисок — 9, вінців кубків — 6, стінок — 22, роґове вістря стріли, зерна злаків — 2, кістки тварин — 45, луска риби, мушлі мідій — 4, серцевидки — 1, намистина з перламутру.

Яма 51. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр горловини — 1,20 м, дна — 1,35 м, глибина — 0,30 м. У заповненні — попіл, кераміка, кістки тварин, мушлі мідій.

Знахідки з заповнення: фр. госп. посудин — 3, горщиків вінців — 1, стінок — 116, денець — 1, корчаг вінців — 1, стінок — 17, фр. кубків — 23, фр. пательні, глиняна кришка, кістки тварин — 21, раковини мідій — 3.

Яма 52. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр горловини — 1,20 м, дна — 1,45 м, глибина — 0,70 м. Східна стінка знищена середньовічною ямою. У заповненні ґрунт із домішкою попелу, кераміка, двоє кістяних ромбічних вістер стріл, прясло, зерна ячменю, кістки тварин і риби, мушлі мідій, ливарний шлак, підвіски із мушлів серцевидки, деревне вугілля.

Знахідки з заповнення: розвал госп. посудини, вінців горщиків — 2, денець — 2, стінок — 2, розвал

корчаги, стінок лискованих — 43, фр. кубків і кухлів — 45, мисок вінців — 9, стінок — 13, двоє роґових вістер стріл, пряслице глиняне, зерно ячменю, кістки тварин, риби, 3 мушлі мідій, 3 — серцевидки, шлак, підвіски з мушлів серцевидки, вугілля.

Яма 53. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр горловини і дна — 0,80/0,30 м, глибина — 0,20/0,30 м. У заповненні попіл із незначною домішкою ґрунту, кераміка, кістки тварин.

Знахідки з заповнення: стінок горщиків — 9, лискованих стінок — 7, вінців — 1, фр. кубків — 6, вінце миски — 1, 17 кісток тварин.

Яма 56. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр горловини — 1,00 м, дна — 0,80 м, глибина — 0,10/0,15 м. Частково порушена середньовічною ямою. У заповненні попіл, кераміка, кістки тварин.

Знахідки з заповнення: фр. госп. посудин — 3, лискованих стінок — 4, денець — 1, фр. кубків — 2, вінце миски — 1, кістки тварин — 8.

Яма 57. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Майже повністю знищена середньовічною ямою. Діаметр дна — 1,30, збереглася на висоту 0,07/0,20 м від дна. У заповненні попіл, кераміка, фрагменти кам'яних знарядь, кістки тварин, мушлі устриць і мідій.

Знахідки з заповнення: стінки горщиків — 9, денець — 1, лискованих стінок — 8, денець — 2, фр. кубків — 11, 1 з орн., мергелевий кружок, грузило.

Яма 61. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр горла 0,70 м, дна — 0,60 м, глибина 0,20 м. Була заповнена ґрунтом із домішкою попелу, знахідки — кераміка.

Знахідки з заповнення: фр. госп. посудин — 17, горщиків стінок — 32, вінців — 2, лискованих стінок — 35, вінця мисок — 2, фр. кубків — 6, фр. пательні.

Яма 63. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр горловини 1,30 м, дна 2,10 м, глибина 0,90 м. У заповненні ґрунт із значною домішкою попелу, кераміка, фрагмент діоритової сокири, фрагменти кам'яних знарядь, кістки тварин, мушлі устриць і мідій, підвіски із мушлів серцевидки.

Знахідки з заповнення: фр. госп. посудин — 5, розвал горщика, стінок горщиків — 31, розвали двох корчаг, нелискованих стінок — 35, 1 — з орн., кубок, фр. кубків — 14, мисок — 13, фр. діоритової сокири, 2 грузила, кістки тварин — 22, мушлі устриць — 2, мідій — 11, 3 підвіски з мушлів серцевидки.

Яма 65. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр горловини 1,00 м, дна 1,90 м, глибина 0,85/1,00 м. У заповненні — попіл із домішкою ґрунту. На дні зафіксовано скупчення розвалів кількох посудин і їх фрагменти. Один фрагмент належав посудині із ями 46. Крім того серед знахідок кістки тварин, у тому числі дельфіна, мушлі мідій, підвіска із мушлі серцевидки.

Знахідки з заповнення: розвал госп. посудини, стінок горщиків — 8, вінців — 2, денець — 1, лиско-



ваних стінок — 45, 1 з орн., вінців — 1, донців — 4, розвал орнаментованого кубка, фр. кубків — 11, вінце кухля, миска, розвал миски, вінців мисок — 6, фр. пательні, 290 кісток тварин, мушлі мідій.

Яма 69. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Майже притиснута до кута будівлі 2. Діаметр горловини 1,10 м, дна 1,78 м, глибина 1,10 м. Заповнення двошарове. Верхня частина до глибини 0,30 м заповнена чистим попелом, нижче заповнена землею із домішкою попелу. Знахідки у заповненні — кераміка, фрагменти кам'яних і кістяних знарядь, кам'яні точила, кістки тварин, мушлі мідій, устриць і серцевидок, підвіски із мушлів серцевидок і гребінців, заготовка із закінчення рогу, деревне вугілля.

Знахідки з заповнення: розвал горщика, фр-ти інших горщиків, стінок лисованих — 6, фр-ти кухлів і кубків, дворучний кухоль орнаментований, кухоль мініатюрний, розвал кухля, верхня частина орнаментованого кухля, вінців мисок — 5, денець — 1, фр. зернотерки, фр-ти 2-х точил, фр. мергелевого кружка, кістки тварин — 43, мушлі мідій — 2, серцевидки — 1, вугілля.

Розкоп II.

План цієї ділянки поселення у архіві не зберігся, проте у звіті згадано підпрямокутний майданчик на материк, обмазаний обпаленою глиною, на якій було знайдено велику кількість розвалів глиняних посудин та їх фрагментів. Ані попелу, ані слідів горіння на розкопі II не було. Ймовірно, ця споруда була покинута її мешканцями і загинула поступово, на відміну від перших двох, що загинули від вогню.

Яма 4. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Північна сторона ями знищена тектонічною тріщиною. Діаметр горловини 1,20 м, дна 1,35 м, глибина 0,82 м. У заповненні ґрунт із домішкою попелу, кераміка, кістки тварин і риби, мушлі мідій і устриць, підвіска із мушлі серцевидки, уламки кам'яних знарядь, копроліт.

Знахідки з заповнення: фр-ти госп. посудин, вінців горщиків — 1, денець — 2, стінок — 17, розвал корчаги, вінців корчаг — 2, стінок — 27, лисованих стінок — 22, верхня частина орн. кубка, вінців кубків — 2, стінок — 33, ручок кухлів — 3, вінців мисок — 1, 26 кістки тварин, 9 мушлів мідій, 2 — устриць, кістки риби, підвіска з мушлі серцевидки, копроліт.

Яма 6. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Південно-західна частина знищена тріщиною. Діаметр горловини 0,75 м, дна 0,91 м, глибина 0,86 м. У заповненні попіл із великою домішкою ґрунту, кераміка, кістки тварин, мушлі мідій, кістяна ворварка, підвіска із мушлі серцевидки, мінеральна фарба.

Знахідки з заповнення: фр-ти госп. посудин, вінців горщиків — 6, стінок — 37, лисованих стінок — 45, 5 — з орн., вінців — 2, денець — 2, верхня частина кухля, вінців кубків — 9, стінок — 31, ручок кухлів — 5, денець — 4, 46 кісток тварин, мушлі мідій — 16, фр. рогової ворварки (?), підвіска з мушлі серцевидки, вохра.

Яма 10. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр горловини 1,00 м, дна 1,70 м, глибина 1,40 м. У стінці з північного боку на висоті 1 м від верху було зроблено приступок. Заповнення двошарове. До глибини 0,60/0,65 м яму було заповнено попелом із невеликою домішкою ґрунту із фрагментами обмазки, жаровні, керамікою, обвугленими зернами ячменю та пшениці. Нижче яма була заповнена ґрунтом із домішкою попелу. У заповненні знайдено кераміку, фрагменти кам'яних знарядь, у тому числі діоритової мотики, точило, кістяна рукоять, шпак, кістки тварин, мушлі мідій і серцевидок, гральний астрагал, підвіска із мушлі серцевидки, деревне вугілля.

Знахідки з заповнення: фр-ти госп. посудин, фр-ти пательні, розвал горщика, вінця горщиків — 27, стінки — 124, денця — 17, розвал корчаги, лисованих посудин стінки — 79, 2 — з орн., вінців — 11, денець — 3, орн. кухоль, розвали 4-х кубків, 3 — з орн., фр. орнамент. кухля, вінців кубків — 14, стінок, у тому числі з орн. — 90, ручок кухлів — 2, фр-ти мисок — 13, 2 з орн., фрагмент цидилки, глиняна кришка, фр. зернотерки, фр. мотики, фр. точила, фр. мергелевого кружка, рогова рукоять, проколка рогова, шпак, зерна ячменю з домішкою пшениці (скриня 0,70 × 0,40 × 0,40), 216 кісток тварин, 24 мушлі мідій, 1 мушля серцевидки, фр. глиняної ливарної форми, гральний астрагал, підвіска з мушлі серцевидки, вохра, обмазка стінна і невідомого походження ошлякована, деревне вугілля.

Яма 11. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр горловини 0,80 м, дна 1,00 м, глибина 0,90/1,20 м. Заповнення двошарове. Кілька фрагментів належало керамічним посудинам із ями 10. До глибини 0,40 м яма заповнена попелом і обмазкою вогнища, нижче у заповненні був ґрунт із значною домішкою попелу, кераміка, фрагменти кам'яних знарядь, роговий гарпун, кістки тварин, у тому числі дельфіна, і птахів, мушлі мідій, луска та кістки риби, вохра, підвіска із мушлі серцевидки, глиняна підвіска із вущком.

Знахідки з заповнення: фр-ти госп. посудин, фр-ти горщиків, у тому числі з ями 10, розвал корчаги з ями 10, кухоль, 3 кубки з орн. в розвалах, чашка на кільцевому піддоні, вінця і розвали від 5-ти мисок, фр. зернотерки, рогова проколка, роговий накінецьник гарпуна, зерна злаків, кістки тварин — 38, у тому числі дельфіна, 5 мушлів мідій, луска і хребці риби, вохра, підвіска з морської мушлі, глиняна підвіска з вущком, уламки ошлякованої обмазки, точило.

Яма 12. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Горловина знищена пізнішою ямою, зруйнованою тріщиною. Діаметр дна 2 м, глибина близько 1,35 м. У заповненні попіл, кераміка, фрагменти кам'яних знарядь, у тому числі точил, зерна пшениці, кістки тварин і риби, риб'яча луска, мушлі мідій, підвіска із мушлі серцевидки, гончарний почин, деревне вугілля.

Знахідки з заповнення: фр-ти госп. посудин, розвали 3-х горщиків, вінців горщиків — 13, денець —



11, стінок — 50, лискованих стінок — 104, 6 — з орн., вінців корчаг — 3, денце — 1, розвал орнаментованого кубка, кухоль з орн., стінок кубків і кухлів — 17, 1 з орн., вінців — 8, денець — 5, ручок — 5, 2 з орн., розвал миски, вінців мисок — 1, фр-ти зернотерки, два фр. точил, грузило, 6 зерен пшениці, 277 кісток тварин, кістки і луска риб, 4 мушлі мідій, підвіска з мушлі серцевидки, глиняний виріб, 2 роги кози, флюсова конкреція, фр. рудоносної породи, деревне вулгала.

Яма 16 (19). Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр горловини 1,00 м, дна 1,80 м, глибина 1,20 м. У заповненні попіл із домішкою ґрунту, кераміка, фрагменти кам'яних знарядь, крем'яні ножі і їх фрагменти, кістяний тупік, кістяні знаряддя, кістки тварин, мушлі мідій, устриць і серцевидок, підвіски із мушлів серцевидок, глиняна підвіска з вушком, гральні астрагали, мінеральна фарба.

Знахідки з заповнення: фр-ти госп. посудин, стінок горщиків — 167, вінців — 19, денець — 5, лискованих стінок — 72, одна з орн., вінців — 8, денець — 2, розвал корчаги, розвали 4-х орн. кубків, стінки кубків — 66, вінців — 9, ручок кухлів — 3, фр. гутуса, вінців мисок — 4, фр. цідилки, фр. зернотерки, крем'яний ніж, кістяний тупік, 2 фр. крем'яних ножів, рогова трубка з наскрізним отвором на середині (свисток?), 182 кістки тварин, 2 мушлі устриць, 6 мушлів мідій, 3 мушлі серцевидки, 2 підвіски з мушлів серцевидки, глиняна підвіска з вушком, гральні астрагали, вохра, крем'яні відщепи.

Яма 18. Викопана у материковій глині, ґрунт заповнення однорідний. Діаметр близько 1 м, глибина 2 м, у заповненні ґрунт із домішкою попелу, кераміка, чогиригранне вістря стріли, кістки тварин, мушлі мідій.

Знахідки з заповнення: два розвали горщиків, стінок горщиків — 6, лискованих стінок — 5, вінців — 2, вінців мисок — 1, рогове вістря стріли, 17 кісток тварин, 1 мушля мідії.

22. Поселення Волове. Поселення розташоване в верхів'ї Волової балки, на північ від Уч-Башу біля пам'ятника Інкерманській битві. Розвідки (Соловйов, 1920-і рр.; Стржелецький, 1950).

Припускається багатопарове поселення від доби раннього заліза до I-х ст. до н. е. У підйомному матеріалі зустрічаються фрагменти ліпних посудин, крем'яні знаряддя, антична кераміка — на поверхні (Арсакова, б/г; Стржелецький, 1951, л. 121; Николаенко, 1999, с. 23).

23. Поселення Лабораторне (Кеткартова круча). Поселення розташоване в Лабораторній (Воронцовській) балці біля Кеткартової кручі. Розвідки (Савеля, 1990; 1997).

На поселенні відкрито господарчі ями із попелом, сміттям, кизил-кобинською керамікою із різьбленим і гребінцевим орнаментом, античною керамікою класичного періоду; дві землянки без археологічного заповнення (Назарова, Савеля, 1990, л. 32 — 34; 1997, с. 89; Николаенко, 1999, с. 21).

24. Поселення Хомутове. Поселення знаходиться у Хомутовій балці біля Максимової дачі. Розвідки (Савеля, 1990; 1997).

Відкрито господарчу яму, заповнену попелом, фрагментами ліпних посудин у тому числі з чорним і темно-сірим лискуванням, деякі орнаментовані гребінцем (Савеля, 1990, л. 28—32; 1997, с. 89; Николаенко, 1999, с. 21).

25. Два поселення і курган біля сел. Верхньо-Садове. Пам'ятки знаходяться на південному березі р. Бельбек, у районі залізничної станції Верхньо-Садова. Розвідка (Савеля, 1967).

По поселенням даних нема, щебенистий курган заввишки 1 м, діаметром 3 м не розкопувався (Савеля, Черных, 1979, л. 25; Савеля, 1968, с. 201—202).

26. Два поселення біля с. Тернівка. Пам'ятки знаходяться у Каракобинській долині в околиці с. Тернівка. Розвідка (Савеля, 1967).

У підйомному матеріалі міститься кераміка I тис. до н. е. (Савеля, 1968, с. 201—202).

27. Поселення Кучки. Пам'ятка розташована у верхній течії р. Чорна у кілометрі на схід від колишніх татарських селищ Кучки у безіменній лощині. Розвідки (Савеля, 1973).

Підйомний матеріал локалізується на площі біля 3 га, знахідки належать раннім горизонтам ККК. Серед знахідок — фрагменти ліпних пателень, лискованого посуду, у тому числі чаш і мисок, орнаментованих наліпами і пружками, кістки та роги оленя, мушлі равликів і мідій (Савеля, 1974, с. 337—338).

28. Поселення і могильник Заря Свободи. Пам'ятки знаходяться у долині р. Бельбек на південній околиці сел. Заря Свободи (Поворотне). Розвідки і розкопки (Печонкін, 1903; Гераклеїська експедиція Херсонського заповідника, 1964; Савеля, 1973).

На поселенні відкрито напівземлянки з залишками каркасно-тинових конструкції їх наземних частин і 11 господарчих ям. Будівлі з вогнищем біля південної стінки. Матеріал заповнення ям і будівель датується II — першою половиною I тис. до н. е. Площа поселення близько 2 га. Могильник представлено кам'яними скринями, досліджувався Печонкіним, матеріал не зберігся. Зараз скрині повністю зруйновані. Поруч відкрито ґрунтовий могильник із похованнями VI—V ст. до н. е. і II—VI ст. н. е., перекритий середньовічним поселенням (Савеля, 1973а; 1974, с. 337—338; Николаенко, 1999, с. 25).

29. Поселення Октябрське. Поселення розташоване на східному схилі Сапун-гори на місці сучасного сел. Октябр. Розвідки і розкопки (Савеля, 1973; 1974; 1978—1986).

У підйомному матеріалі зустрічається ліпна чорнолискована кераміка із різьбленою орнаментациєю, антична елліністична кераміка в великій кількості. Розкопками було відкрито трапецієподібну будівлю із античною керамікою IV—III ст. до н. е. у заповненні, лисковані ліпні посудини з гребінцевою орнаментациєю, три житла-напівземлянки, в заповненні яких був попіл, лискована, орнаментована гребінцем і нелискована ліпна кераміка, антична кераміка



ка, простежуються сліди вогнищ. Глиняна обмазка наземних частин будівель має сліди перебування у пожежі. На відстані 200 м на південь від поселення були простежені ознаки могильника. Шурфовкою відкрито кремацію у амфорі. На території поселення в пізніх античних шарах зафіксоване впускне поховання дорослого і підлітка в скорченому стані головою на південний схід, інвентар — ліпна сільничка біля голови підлітка (Савеля, 1974, № 7985, лл. 14—21; 1979в, л. 24; 1974, с. 337—338; 1979, с. 398; Савеля, Май, 1985, лл. 9—19).

30. *Поселення «Стрілецька балка»*. Поселення розташоване на західному схилі верхів'я Стрілецької балки. Розкопки (Савеля, 1973).

На поселенні досліджено ями, заповнені поглом, фрагментами ліпного посуду та мушлями мідій. Зустрічалися фрагменти грецької імпортованої тари V — першої половини IV ст. до н. е. (Савеля, 1974, с. 337—338; Николаенко, 1999, с. 22).

31. *Поселення Сарандинакіне-2*. Поселення розташоване на 5-му км Балаклавського шосе у верхів'ї Сарандинакіної балки. Розкопки (Савеля, 1993).

Розкопками відкрито залишки жител, господарчі ями, одна із засипаними сміттям двома людськими кістками. У заповненні — лискована кераміка з різьбленим орнаментом, кістки тварин і шматки глиняної обмазки зі слідами вигорілого гілля. Шар перекрито залишками агротехнічної споруди ділянки № 338 (за Г.М. Николаенко). Поселення передувало розмежуванню (Савеля, 1992, л. 235—236; 1993, л. 37—46; Николаенко, 1999, с. 22).

32. *Поселення Чорна Річка*. Поселення розташоване на правому березі р. Чорна біля сел. Штурмове на надпоймовій терасі і східному схилі відрогу Федюхіних висот. Розвідки (Савеля, 1977—1986).

Поселення розташоване на правому березі р. Чорна біля сел. Штурмове на надпоймовій терасі і східному схилі відрогу Федюхіних висот. Відкриті розвідками О.Я. Савелі у 1977 р. і епізодично досліджувалось у ході будівництва впродовж 1979—1986 рр. Розкопано площу близько 1000 м², потужність культурного шару до 1 м. У ході досліджень відкрито котлован напівземлянки і біля 30 ям. Оскільки загалом дослідження були зосереджені по вузькій лінії будівництва водогону, про планування поселення нічого сказати не можна. Відкрита землянка поселення не є закритим комплексом, тому для стратиграфічних спостережень і синхронізації можуть бути використані матеріали ям, що загалом містили кераміку. Оскільки загалом дослідження були зосереджені по вузькій лінії будівництва водогону, про планування поселення нічого сказати не можна.

Кераміка неліскована, обмазана світловохровим ангобом, чорноліскована з різьбленою орнаментациєю трикутниками, крем'яні знаряддя, кістки тварин, фрагменти зернотерки, зерно пшениці-однозернянки. Орнаментация — пружкові наліпи по горлу, сплюснені канелюри, різьблені трикутники вершиною донизу по чорноліскованій корчазі, ви-

конані однозубим інструментом (Савеля, Май, 1985, л. 8—19; Савеля, Матвеева, 1982, л. 24—30; Савеля, 1981; 1979в, л. 25; 1985а, л. 1—15).

Будівля. За збереженою частиною можна встановити, що вона була чотирикутною у плані, її західна частина була врізана у мергелевий суглинок на глибину 1,6 м від сучасної денної поверхні. Біля південної стінки зафіксовано скопище гною. Її наземна частина мала каркасно-тинову конструкцію, обмазану сумішшю глини із соломом і м'якиною. За скопищем білого попелу можна припустити, що стріха була із соломи або тростини. В середині приміщення зафіксовано вогнище підпрямокутної форми, заглиблене у земляну долівку.

Яма 1. Викопана у материковому суглинку з домішкою щебеня. Діаметр горловини 0,85 м, дна 0,95 м, глибина 0,30 м. Перекрита гумусованим шаром 0,45 м завтовшки. У заповненні суглинок із домішкою попелу, вуглі, обпалене каміння, кераміка, глиняна обмазка, крем'яні знаряддя. Під однією із стінок знайдено мергелеву кришку розмірами 0,69 × 0,74 × 0,15. Грунтовий засип лежав на шарі обвугленого зерна — пшениці однозернянки із незначною кількістю півчастого ячменю.

Яма 3. Викопана у материковому суглинку. Діаметр горловини 1,20 м, дна 1,20 м, глибина 0,60 м. Перекрита гумусованим шаром 0,20 м завтовшки. У заповненні — попіл із домішкою суглинка, кераміка, фрагменти кам'яних знарядь, глиняна обмазка, точило із рівчачком для підвішування.

Яма 4. Викопана у материковому суглинку. Діаметр горловини 1,30 м, дна 1,30 м, глибина 0,25 м. Перекрита гумусованим шаром 0,25 м завтовшки. У заповненні попіл, кераміка, крем'яні відщепи.

Яма 5. Викопана у материковому суглинку. Діаметр горловини 0,50 м, дна 1,30 м, глибина 0,75 м. Перекрита гумусованим шаром 0,30 м завтовшки. У заповненні суглинистий ґрунт із домішкою попелу, кераміка. На дні знаходився шар білого попелу 0,05/0,15 м завтовшки.

Яма 6. Викопана у материковому суглинку. Діаметр горловини 1,55 м, дна 1,65 м, глибина 0,80 м. Перекрита шаром гумусованого ґрунту 0,40 м завтовшки. У заповненні суглинистий ґрунт із домішкою попелу, обпалене каміння, кераміка, кременеві відщепи, глиняна обмазка, мушлі перловиці, кістки тварин. На дні ями зафіксовано шар білого попелу 0,30 м завтовшки.

Яма 7. Викопана у материковому суглинку. Діаметр горловини 1,05 м, дна 1,30 м, глибина 0,95 м. Перекрита шаром гумусованого ґрунту 0,25/0,35 м завтовшки. У заповненні до глибини 0,55 м суглинистий ґрунт із домішкою попелу, кераміка, обпалене каміння, глиняна обмазка. На дні ями зафіксовано два прошарки білого попелу 0,40/0,55 м завтовшки, розділені прошарком у 0,05/0,07 м шматків глиняної обмазки.

Яма 8. Викопана у материковому суглинку. Діаметр горловини 1,20 м, дна 1,35 м, глибина 0,55 м. Перекрита шаром гумусованого ґрунту 0,40 м завтовш-



ки. У заповненні суглинистий ґрунт із домішкою попелу, вуглі, обпалене каміння, глиняна обмазка, кераміка.

Яма 14. Викопана у материковому суглинку. Діаметр горловини 0,60 м, дна 0,60 м, глибина 0,40 м. Перекрита шаром гумусованого ґрунту 0,40 м завтовшки. У заповненні суглинистий ґрунт із домішкою попелу, кераміка, глиняна обмазка, пряслице, крем'яні відщепи.

Яма 15. Викопана у материковому суглинку. Діаметр горловини 0,40 м, дна 1,05 м, глибина 0,75 м. Перекрита шаром гумусованого ґрунту 0,30 м завтовшки. У заповненні суглинистий ґрунт із значною домішкою попелу, дрібний бут, кераміка, кістки тварин. На дні ями знаходився людський кістяк, майже повністю знищений у процесі прокладання траншеї бульдозером. У анатомічному порядку збереглися кістки ніг до тазу і фрагмент лівої плечової кістки. Тіло лежало на спині або правому боці головою на північний схід, ноги були підігнуті праворуч. Поруч із кістяком нічого, що могло б бути інвентарем, не знайдено. Засип на дні ями під кістяком структурно не відрізнявся від решти засипу ями.

Яма 16. Викопана у материковому суглинку. Діаметр горловини 0,76 м, дна 0,90 м, глибина 0,67 м. Перекрита шаром гумусованого ґрунту 0,29 м завтовшки. У заповненні суглинистий ґрунт із домішкою попелу, кераміка, пряслице, відщепи кременя.

Яма 19. Викопана у материковому суглинку. Діаметр горловини 1,00 м, дна 1,30 м, глибина 0,70 м. Перекрита шаром гумусованого ґрунту 0,10 м завтовшки. У заповненні рихлий суглинистий ґрунт із значною домішкою попелу і уламками вапняка, кераміка, пряслице, відщепи кременя. На дні ями на глибині 0,45—0,70 м знайдено кістяк людини. Тіло лежало під нахилом у шарі суглинку головою на північний захід на спині. Ліва рука протягнута уздовж тулуба і ледь зігнута у лікті, права зігнута у лікті майже під прямим кутом і перекинута на лівий бік тулуба. Ноги зігнуті вліво під прямим кутом до тазу. Череп лежав на правій вилиці обличчєвою частиною праворуч на 0,25 м вище нижніх кінцівок. На фаланзі безіменного пальця лівої руки було вдягнуто бронзову обручку-змійку. Кістяк належав жінці віком 35—40 років, ростом 1,54—1,56 м.

Яма 24. Викопана у материковому суглинку. Діаметр горловини 0,45 м, дна 1,45 м, глибина 1,38 м. У заповненні під напливом материкового суглинку у горловині суглинистий ґрунт із значною домішкою попелу, деревне вугілля, каміння, кераміка, два кістяки собак, крем'яні відщепи.

33. Поселення Кавказ. Розташоване в урочищі Кавказ на східному схилі Сапун-гори. Розвідки і розкопки (Соловйов, 1920-і; Савеля, 1973; 1974; 1987; 1989).

В підйомному матеріалі між Федюхіними висотами на сході і Сапун-горою зустрічаються фрагменти ліпних посудин кизил-кобинських типів, крем'яні знаряддя, фрагменти ранньоелліністичних амфор. Зондаж вказує на існування двох будівель IV—III ст. до н. е. Розкопками відкрито різночасові господарчі

ями, заповнені кизил-кобинським матеріалом, трапляються фрагменти античної кераміки IV ст. до н. е. Підйомний матеріал, зібраний у районі Будівельного комбінату, типологічно об'єднується із матеріалом урочища Кавказ.

В урочищі Таш-Кулле (південно-східний схил Сапун-гори), біля старого узвозу із Севастополя до Ялти на пласкому розі тераси відкрито залишки вежі і одного будівельного горизонту будівлі, знахідки пізньоскіфської і салтівської кераміки. Характер мурування вежі і першого будівельного горизонту будівлі, а також матеріал заповнення дозволили датувати споруду елліністичним часом. Ймовірно споруда загинула у пожежі (Стржелецкий, 1951, л. 82—85; Савеля, 1974, л. 11—25, № 12, 13, 14, 22; таб. 2; 1987, л. 5—8; Николаенко, 1999, с. 23; Зубарь, Кравченко, 2003, с. 70—77; Zubar', Kravchenko, 2003, p. 185—196).

34. Поселення Загайтанське. Поселення розташоване на Загайтанській скелі (Ак-Керман). Розкопки (Соловйов, 1924—1925; Стржелецкий, 1949; Савеля, 1989).

Матеріал розповсюджується відстань 400 м під урвищем Загайтанської скелі на високій терасі правого берега р. Чорної. Це переважно кераміка — ліпні посудини з лискуванням, пізньоантичний і ранньосередньовічний посуд, фрагмент червонофігурної посудини і ручка чорнолакового кіліка (Савеля, 1989, л. 33, 34; Николаенко, 1999, с. 24).

35. Поселення Сахарна Головка. Поселення розташоване на схилах висоти Сахарна головка у Інкерманській долині на правому березі р. Чорна. Розкопки (Соловйов, 1920-і р.; Тахтай, 1944; Стржелецкий, 1944; 1951; 1952; Савеля, 1993).

Поселення розташоване на правому березі р. Чорна на нижній половині схилу г. Сахарна головка, що полого спускається до Інкерманської долини невелик від поселення Уч-Баш. Пам'ятку було відкрито у 1920-х рр. Л.Н. Соловйовим за зборами підйомного матеріалу (Арсаква, б/г, інв. № 851—863, 898—903). Під час проведення земляних робіт у 1944 та 1951 рр. на схилі гори О.К. Тахтаєм було простежено кілька ям із попільно-сміттьєвим заповненням. Тоді ж поселення було віднесене до ККК і датоване VII—V ст. до н. е. (Стржелецкий, 1947, с. 129—130). Розкопки на поселенні проводилися у 1952 р. С.Ф. Стржелецьким. У ході розкопок було виявлено окрім поховань, що відносились до некрополя пізньоантичного—ранньосередньовічного часу, 13 господарських ям, належних двом компактним групам у різних частинах схилу гори, троє гончарних горнів у підніжжя гори на природній терасі, а також були проведені стратиграфічні спостереження нашарувань схилу (Стржелецкий, Веймарн, 1952, л. 66—69). Матеріал розкопок поселення — це переважно керамічний посуд, прясла, шматки глиняної обмазки, жаровня, кам'яні та крем'яні господарські знаряддя, мушлі равликів, підвіски із мушлів морських черепашок, кістки тварин та мушлі черепашок. Закриті комплекси цього поселення як



ями, так і горни, демонструють наявність кількох хронологічних горизонтів на поселенні, частина матеріалу яких співвідноситься з матеріальними типами Уч-Башу і доповнює їх. У мішаних шарах поселення і засипці могили пізнішого некрополя знайдено також багато керамічного матеріалу, у тому числі найпізнішого хронологічного горизонту поселення, який відсутній на Учбаському поселенні. Ймовірно, це було наслідком просідання пізньоримських склепів, у ґрунті над склепінням яких знаходились кизил-кобинські ями. У ході розкопок було виявлено окрім поховань, що відносились до некрополя пізньоантичного—ранньосередньовічного часу, 13 господарських ям, належних двом компактним групам у різних частинах схилу гори, троє гончарних горнів у підніжжя гори на природній терасі, а також були проведені стратиграфічні спостереження нашарувань схилу. Матеріал розкопок поселення — це переважно керамічний посуд, прясла, шматки глиняної обмазки, жаровня, кам'яні та крем'яні господарські знаряддя, мушлі равликів, підвіски із мушлів морських черепашок, кістки тварин та мушлі черепашок.

На південному схилі висоти відкрито господарчу яму із чорнолисковою керамікою з різьбленим орнаментом. Під скелею відкрито перевідкладений шар з ліпною керамікою із різьбленим орнаментом, фрагменти посудин з коротким широким горлом, під горлом — пояс із вдавлень з опушеними донизу трикутниками, заштрихованими одностороннім інструментом, кістки ВРХ, свиней, мушлі перловиць і мідій (Стржелецкий, 1947, с. 129—130; Тахтай, 1947; Стржелецкий, 1951, л. 74—79; Савеля, 1993, л. 9—11; Николаенко, 1999, с. 23, 24).

Яма 1. Належить до західної групи ям. Перекрита шаром намитого зі схилу ґрунту 0,48 м завтовшки. Західний край ями порушено просадкою стелі склепу 44 пазньоримського некрополя. Діаметр горловини 1,40 м, дна 1,50 м, глибина 0,50 м. У заповненні ґрунт із великою домішкою попелу і вуглів, кераміка, фрагменти кам'яних знарядь, обмазка.

Знахідки з заповнення: пательня, фр. госп. посудини, розвали 3-х горщиків, фр-ти 3-х горщиків, стінка орнаментованої корчаги, вінце миски, фр. ручок двох кухлів, фр. глиняної кришки, фр. зернотерки, обмазка.

Яма 2. Належить до західної групи ям. Перерита шаром намитого зі схилу ґрунту 0,30 м завтовшки. Дно ями знаходилося над склепом пізньоримського некрополя. Діаметр горловини 0,50 м, дна 1,70 м, глибина 1,00 м. Горловина частково обвалилася у яму. У заповненні ґрунт із домішкою попелу і шматками материкової глини, ймовірно, від обвалу горла ями, кераміка, фрагменти кам'яних знарядь, у тому числі точил, прясла, крем'яний ніж, підвіски із мушлів серцевидок і гребінців, кістки тварин, мушлі мідій.

Знахідки з заповнення: фр-ти двох зернотерок, фр-ти 2-х точил, 4 грузила, 2 фр. і одна заготовка, глиняне прясло, крем'яний ніж, розвали 2-х кубків, фр-ти кубка і кухля, фр-ти лискованих посудин — 7, з

них 5 з орн., вінців мисок — 6, з них 2 з орн., вінця і стінки від 7 горщиків, 3 підвіски з мушлів серцевидки і гребінця. Крім того: 23 стінки госп. посудини, розвал горщика, 170 стінок горщиків, 21 вінце, 7 денець, фр. глиняної кришки, стінок лискованих — 70, вінців — 9, денець — 4, вінців кубків і кухлів — 3, ручок — 5, стінок — 26, вінців мисок — 21.

Яма 4. Належить до східної групи ям. Перекрита шаром намитого зі схилу ґрунту 0,30 м завтовшки. Діаметр горловини 1,40/1,45 м, дна 1,50/1,53 м, глибина 0,70 м. У заповненні ґрунт із значною домішкою попелу, обгоріле каміння, кераміка, кістки тварин і мушлі мідій.

Знахідки з заповнення: розвал кубка, фр-ти вінців двох горщиків, денце корчаги. Крім того, вінців горщиків — 8, денець — 1, стінок — 104, стінок корчаг — 12, вінців — 1, кубків і кухлів стінок — 5, ручка — 1.

Яма 5. Належить до східної групи ям. Перекрита шаром намитого зі схилу ґрунту 0,30 м завтовшки. Яма різко звужувалась догори, але діаметр горловини не зафіксовано внаслідок її обвалу. Діаметр дна 1,20/1,30 м, глибина 1 м. Засип ями двошаровий. Верхній шар до глибини 0,45/0,50 м містив попіл із незначною домішкою ґрунту, кераміка, кістки тварин, фрагменти кам'яних знарядь, мушлі черепашок. Нижче засип містив цупкий ґрунт із домішкою попелу і кераміку. На дні ями лежала її розбита мергелева кришка діаметром 0,60 м.

Знахідки з заповнення: пращовий камінь з кременя, мергелевий круг з отвором по центру, глиняне прясло, 4 розвали горщиків, вінця від 4-х горщиків, верхня частина корчаги з орнаментом, розвал корчаги з орнаментом (хвилясті канелюри під різким перегином на дуже розширеному плечі), розвали 3-х кубків, 1 — з орн., розвал орнаментованого кухля, 1 вінце миски, підвіска з мушлі серцевидки. Крім того 41 фр. госп. посудин, 52 фр. горщиків, 23 фр. корчаг, 7 фр. кубків, 10 кісток тварин, кам'яна кришка.

Гончарні горни.

Давня денна поверхня із горнами і зольними викидами лежала на 3,20 м нижче від сучасної на материку і була перекрита стерильним дуже цупким прошарком мергелевої крошки. Горни були викопані у підрізаному материковому схилі другої тераси. Матеріал зольників — кераміка.

Піч 1. Викопана у материковій глині у має неправильну круглу в плані і купольну у профілі форму. Купол горна не зберігся. Устя було направлено до південного заходу. Розміри 1,75 × 2,10 м. Найбільша збережена висота стінки горна — 0,65 м від череня. Черінь і камера обпалені до червоного кольору. Простежено два ремонти камери. Черінь у результаті було піднято на 0,12 м трамбовкою із материкової глини і обмазано глиною. Третій черінь було піднято на 0,25 м. При цьому на другий черінь було укладено шар плаского каміння, яке обмазали глиною шаром 0,04/0,05 м завтовшки.

Знахідки з заповнення: вінців горщиків — 3, денець — 2, стінок — 16, стінок лискованих — 3, 1 вінце кубку, 1 вінце кухля.



Піч 2. На відстані 1 м до півдня від печі 1 було виявлено скупчення чистого попелу з вуглинками 9,0 м завширшки і 0,25/0,30 м завтовшки. Вище шару попелу на відстані 0,20/0,40 м до схилу було друге таке саме скупчення. Перше скупчення знаходилося у передгорновій ямі перед устям печі 2, друге було зольником у передгорновій ямі перед устям печі 3, перекриваючи при цьому залишки печі 2. Дно ями перед устям печі 2 було незначно заглиблено. Структура зольника шарувата, товщина шару 0,10/0,30 м. Горішня частина шару мала ґрунтовий наготиш. Частина ями біля печі 2 просіла зі стеєю викопаного під нею пізнішого склепу. Устя печі було завалено камінням по череню. Ширина устя — 0,60 м. Устя мало заплечики у вигляді виступів по боках. Із зовнішнього боку такого виступу у материк була уступчаста прямокутна вирізка. Ймовірно туди вставлялося кріплення заклада устя печі.

Піч неправильної еліпсоподібної форми, розширяється до задньої стінки. Зі сходу піч незначно пошкоджена впусом дромосом пізнішого склепа, виритого під піччю 3. Довжина печі від устя до задньої стінки 2,54 м, ширина біля задньої стінки 1,50 м, посередині 1,80 м, біля устя 0,96 м. Висота стінок, що збереглися — 0,60 м. Стінки печі до висоти 0,20 м незначно розширюються, потім звужуються і, ймовірно, переходили у склепіння. На 0,40 м піч була засипана ґрунтом, на якому лежали залишки склепіння. Чернінь бруковано пласким камінням, на яких збереглася глиняна обмазка. Брук і внутрішні стінки камери сильно до червоного обпалені. Слідів ремонту цього горна не простежено.

Знахідки з заповнення: вінців горщиків — 1, стінок — 4, лискованих стінок — 2, 1 з орн.

Знахідки з зольника: вінців горщиків — 1, стінок 3, лискованих стінок — 2, фр. зернотерки.

Піч 3. Устя печі виходило у той же бік, що і в інших — до південного заходу, до підніжжя схилу гори Сахарна головка. Зольник цієї печі знаходився на схилі тераси і перекривав піч 1. Піч 3 найбільша із усіх, майже кругла у плані, поздовжній діаметр 2,30 м, діаметр у перетині — 2,54 м. Найбільша висота стінок, що збереглися — 0,75/0,80 м. Ширина первинного устя печі невідома, піч ремонтувалась. Ширина верхнього устя дорівнює 0,85 м. Воно було укріплене по боках крупними каменями, поставленими орфостатно. З внутрішнього боку до цих каменів щільно прилягала обмазка. Велика кількість каменів, зафіксованих біля устя, переважно всередині печі на поді, свідчить, що устя і передня частина печі були складені з каменів на розчині з глини. Первинно черенем печі був материк, обпалений до червоного кольору. Простежено три ремонти горна. Другий чернінь було піднято на 0,10 м глиняною трамбовкою, третій — на 0,24 від другого глиняною трамбовкою і бруківкою з пласких тонких каменів, обмазаною глиною, четвертий — на 0,34 м від третього глиняною трамбовкою.

Знахідки з заповнення: стінок горщиків — 9, лискованих стінок — 5, стінок кубків — 2, вінце миски.

36. *Поселення Каламітське.* Поселення розташоване у 800-х м від середньовічної фортеці Каламіта на північному схилі балки, що впадає в чорноріченський каньйон. Розкопки (Стржелецький, 1947).

Відкрито 8 ям і землянка. Заповнення містило ліпний посуд, морські мушлі, кістки риб і свійських тварин. Деякі ями містили зерно. Серед знахідок є також прясла, фрагменти античної кераміки V—IV ст. до н. е. Біля поселення — ґрунтовий могильник із зібганими похованнями, за автором розкопок, античного часу. На місці середньовічної слободи зачищено яму першої половини I тис. до н. е. з кизил-кобинською керамікою (Стржелецький, 1991, л. 64—71; 1947, 283—298; Савеля, Черных, 1979).

37. *Поселення Мікензіві Гори і могильник Черкес-Кермен.* Пам'ятки знаходяться на Мізенкієвих горах в районі 2-го кордону. Розвідки (Семенов-Зусер, 1931—1932; Репников, 1931—1933; Савеля, 1981).

Поселення стаціонарно досліджувалося радянсько-американською експедицією у 1931—1933 рр. на чолі з С.К. Семеновим-Зусером, проте увесь матеріал досліджень разом зі звітами було передано на зберігання до Пенсильванського університету (Філадельфія, США), де він у первинному вигляді зберігається і досі. За короткими повідомленнями науковців, які бачили цей матеріал, це поселення також багатошарове, і досліджено значну його площу.

Розвідки дозволяють припускати велике укріплене поселення ККК. Збереглися залишки кам'яного валу окружністю 1500 м, залишки стін будівель, господарчі ями. Серед знахідок — кераміка, землеробські знаряддя, прясла.

Могильник Черкес-Кермен (Черкез-Керман) представлено кам'яними скринями, об'єднаними у гряди. У зводі пам'яток цей могильник було помилково віднесено до басейну р. Кача (Крис, 1981, с. 59, № 64). Насправді він знаходиться біля залишків татарського селища Черкез-Керман на 2-му кордоні на Мікензівієвих горах. Скрині як із огорожами, так і без них орієнтовано меридіанально або із широтними відхиленнями. Більша частина матеріалу могильника не опублікована і зберігається у Пенсильванському університеті і, можливо, у фондах музеїв і археологічних установ Москви і С.-Петербурга.

На розі Темної балки відкрито сирцеву будівлю на кам'яному цоколі, серед матеріалу заповнення було лите бронзове вістря і обкладка піхов кинджалу у вигляді голови орла.

Невдалік у Камишловій балці знаходиться ще один могильник кам'яних скринь, простежується дві гряди з 3-х і 10-и скринь (Кулаковский, 1898, с. 163—164; Репников, 1935; Крис, 1981; Савеля, 1982; Николаенко, 1999, с. 24—25).

38. *Поселення Інкерманське і могильник.* Пам'ятки знаходились в Інкерманській долині, на правому березі р. Чорної невдалік від устя на місці нинішньої промзони. Розкопки (Стржелецький, 1940; Веймарн, 1950; Крис, 1955).

Матеріал поселення було неодноразово опубліковано у науковій літературі і детально проаналі-



зовано автором розкопок (Крис, 1981). Воно було розташоване на правому березі р. Чорної біля її устя під формцею Каламіта на нижній надпоймовій терасі, яка зараз забудована приміщеннями заводу. Розкопками відкрито площу близько 1000 м² поселення, ймовірно, воно також було багатощаровим. Матеріал поселення походить із кількох десятків господарчих ям і культурного шару і складається переважно з кераміки (дет. див.: Крис, 1955; 1957; 1981, с. 12). Розкопками відкрито господарчі ями, у заповненні яких містилися нелискована і лискована з різьбленою орнаментациєю кераміка, іноді простежується заповнення білою пастою, бронзові і кістяні вістря стріл, бронзові прикраси. С.Ф. Стржелецький вказував на існування могильника кам'яних скринь поруч із поселенням. Саме поселення розташоване на залишках ґрунтового могильника доби бронзи (Стржелецький, 1947, с. 283—302; 1955, с. 192; Крис, 1955, с. 35—43; 1957, с. 47—53; 1981; 1975; 1961; 1971).

39. *Поселення Кара-Тау*. Поселення розташоване на відрогах Кара-Тау. Розвідки (Ніколаєнко, 1977).

В підйомному матеріалі переважає кизил-кобинська кераміка (Ніколаєнко, Оленина, Савеля, Черных, Вікторова, 1978, с. 362—363).

40. *Поселення і могильник Чорноріччя*. Пам'ятки знаходяться на східному березі р. Чорної, між сел. Хмельницьке і Чорноріччя. Розвідки і розкопки (Стржелецький, Вейрман, Бабенчиков, 1948—1952; Савеля, 1979).

Відкрито господарчу яму з керамікою ККК. Могильник представлено кам'яними скринями, зараз вщерть зруйнованими сільськогосподарськими роботами, за даними розвідки деякі поховальні конструкції були представлені ямами з кам'яною обкладкою (Савеля, 1989, л. 7; Савеля, Черных, 1979).

41. *Поселення Безіменне*. Поселення розташоване на південно-західному схилі висоти 249,7 (Безіменна) в посадці сосни. Розвідки (Стржелецький, 1974; Савеля, 1979; Николаєнко, 2002).

Ознаки кизил-кобинського поселення простежені на південному схилі висоти. На західному схилі — штучні тераси і сліди давніх доріг. Підйомний матеріал містить фрагменти кизил-кобинської кераміки, фрагмент кам'яної сокири, окремі фрагменти кераміки XVI—XIX ст. На південному сході знайдено фрагменти лискованого посуду, поодинокі знахідки стінок посудин із різьбленим орнаментом, елліністичних амфор.

На північному схилі простежено зруйнований будівлею римського часу культурний шар із кизил-кобинським матеріалом кінця V — першої половини IV ст. до н. е. і слідами пожежі. У матеріалі із мішаних шарів біля підніжжя пагорба і із заповнення верхнього античного комплексу містяться дві однотипні антропоморфні жіночі фігурки варварського типу (Стржелецький, 1953г, л. 20; Савеля, 1979в; 1974, № 7985; Kravchenko, 2005, р. 55).

42. *Поселення Оборонне*. Поселення розташоване на південно-східній околиці сел. Оборонне. Розвідки (Савеля, 1979; 1981).

Результати розвідки дозволяють припускати поселення ККК, два поселення перших століть нашої ери і одне із матеріалом VII—X ст. Окремі знахідки кизил-кобинської кераміки VIII—VII ст. до н. е. Під шаром середньовічного часу простежується шар ККК (Савеля, 1979в; 1981).

43. *Поселення і могильник Гасфорт*. Пам'ятки знаходяться на схилах г. Гасфорта. Розкопки і розвідки (Вейрман, Бабенчиков, Стржелецький, 1948—1952; Савеля, 1979; 1989).

Поселення завдовжки 1,5 км і завширшки 0,1—0,15 км розташоване на північно-західному, південному і західному схилах г. Гасфорта. У господарчих ямах міститься матеріал ККК різних періодів, тому припускається багатощарове поселення: кераміка, орнаментована заштрихованими трикутниками і наліпами, гребінцем, пружком, канелюрами, букелями, антична кераміка елліністичного часу, кістки вівців і кіз. Могильник представлено кам'яними скринями (Савеля, 1979в; 1989, л. 7—12).

44. *Поселення Поворотне (Соф'ї Петровської)*. Поселення розташоване в усті Бельбекської долини на центральній садибі радгоспу ім. Соф'ї Петровської. Розкопки (Савеля, 1981).

Відкрито господарчі ями, у заповненні яких містилася кераміка ККК, фрагменти амфор IV ст. до н. е. (Савеля, 1982, с. 314—316).

45. *Могильник у печері Каймос*. Могильник знаходиться на північному схилі хребта Мегало-Яло на 19-му км шосе Севастополь-Ялта у печері Каймос. Розвідки і розкопки (Савеля, 1981; 1984).

Площа печери 25 м², товщина археологічного шару сягає 0,1—0,6 м, представленого хаотично мішаними кістками, кизил-кобинською керамікою, фрагментами амфор, ойнохой та іншої античної і середньовічної кераміки. У матеріалі міститься фрагмент ліпного лискованого горщика з прошкрябаним петрогліфом, херсонська монета III ст. до н. е. В понорі печери окремо здійснено 7 поховань у випростаному стані із західною орієнтацією, поруч знайдено кизил-кобинську кераміку, бронзовий браслет (Савеля, 1984, л. 7; 1982, с. 314—316).

46. *Могильник Бага*. Могильник кам'яних скринь знаходиться біля села Новобобровське (тат. — Бага) на схилах Байдарської долини. Розвідки і розкопки (Репников, 1909; Савеля, 1984).

В урочищі Таш-Кое відкрито могильник кам'яних скринь, ще три відомі в околиці с. Новобобровське, досліджено 20 кам'яних скринь, всі пограбовані в давнину. Кількість похованих не підраховується, стан похованих — зібгано валетом. У супровідному матеріалі знайдено кістки псів, великої і дрібної рогатої худоби, намистини, бронзові бляшки. Конструктивні особливості не зафіксовано, скрині без огорож, орієнтовані меридіанально і з відхиленнями. У районі скель Ай-Ян, Вага, Ески-Вага, Руї-Гяур зафіксовано залишки зруйнованих оранкою поодиноких кам'яних скринь (біля 10) (Савеля, 1984, л. 7, 8; 1986, с. 300—301).

47. *Могильник Біюк-Мускомія*. Могильник кам'яних скринь біля поселення Озерне (с. Широке,



тат. — Біюк-Мускомія) у Байдарській долині. Розвідки і розкопки (Репников, 1909; Савеля, 1984).

Скрині влаштовані групами і грядями, орієнтація меридіанальна з відхиленнями, без огорож. Обряд поховання — зібгані інгумації, покладені вальтом. У супровідному матеріалі кістки псів, великої і дрібної рогатої худоби, намистини, вістря стріл, бронзові бляшки. Грабовані і зруйновані в давнину. Група скринь, розкопана Репниковим, містила конструкції з огорожами (Репников, 1909; 1909а; Савеля, 1984, л. 7, 8; 1986, с. 300—301).

48. *Моги́льник Кизил-Кая*. Моги́льник кам'яних скринь знаходиться на скелі Кизил-Кая біля с. Переходове (тат. — Уркуста) у Байдарській долині. Розкопки і розвідки (Савеля, 1984; 1987).

Кам'яні скрині влаштовані групами і грядями, орієнтовані меридіанально з відхиленнями, без огорож. Обряд поховання — інгумації в зібганому стані вальтом. У супровідному матеріалі кістки псів, великої і дрібної рогатої худоби, намистини, стріли, бронзові бляшки. Поховання зруйновані і пограбовані в давнину. На поселенні I—X ст. н. е. на східному схилі Кизил-Каї в урочищі Вса в кладку однієї з крепід дороги вбудована гряда кам'яних скринь (Савеля, 1984, л. 7, 8; 1987; 1987, л. 56; 1986, с. 300—301).

49. *Моги́льник Мал-Муз*. Моги́льник кам'яних скринь в урочищі Мал-Муз біля с. Новобобровське (тат. — Бага) у Байдарській долині. Розкопки і розвідки (Репников, 1909; 1926; Савеля, 1984).

Відкрито не грабовані кам'яні скрині без огорож під курганным насипом, орієнтованим широтно. Заповнені великою кількістю кістяків, що лежали рядами один на іншому з сильно зібганими ногами головою на північ. Скриня № 1 містила 30 черепів, № 3 — 15, № 4 — 10, № 5 — 36, № 6 — 68. Інвентар — предмети озброєння, кінського обладунку і прикраси (Репников, 1909, с. 130; Лесков, 1965, с. 59—65; Савеля, Савеля, 1984, л. 7—9; 1986, с. 300—301).

50. *Моги́льник Орбона-Даучжи*. Моги́льник кам'яних скринь розташовано на північ від Байдарської долини у гірському масиві Два Татарини (Орбона-Дауджи). Розвідки і розкопки (Савеля, 1984).

Скрині, орієнтовані меридіанально, розташовано грядями розмітої протяжності, багато скринь мають кам'яні огорожі (Савеля, Савеля, 1984, л. 8; 1986, с. 300—301).

51. Ареал розповсюдження матеріалу — західний берег Чорноріченського водосховища (поселення *Байдарське*). Підйомний матеріал (Савеля, 1984).

На берег водосховища водою вимивається кизилкобинська кераміка, що дає підстави припускати поселення у затопленій частині Байдарської долини (Савеля, 1986, с. 300—301).

52. Ареал розповсюдження матеріалу — західний берег б. Пісочної (поселення *Пісочне*). Розвідки (Соловйов, 1920-і).

Припускається давнє поселення за знахідками фрагментів античної кераміки, дрібних фрагментів ліпних посудин, які Стржелецький датував II тис. до

н. е. (Арсакова, б/г, № 153—154, 164—166; Соловйов, 1922, л. 118—119; Савеля, 1979в).

53. *Поселення Докове*. Ареал розповсюдження матеріалу — верхів'я Докової балки, східний схил, північніше від поселення Дергачі (колишній хутір Дергачева). Розвідки (Савеля, 1974).

У підйомному матеріалі — кам'яна сокира, фрагменти ліпної, в тому числі чорнолискованої кераміки, бронзове дволопатеve вістря стріли з шипом на втулці (Николаенко, Савеля, 1975, с. 331; Савеля, 1979в, л. 28).

54. *Кам'яна скриня біля французького цвинтаря*. Кам'яна скриня знаходиться на вододілі Юхариної і Сарандинакіної балок, південніше від французького цвинтаря 1854—55 рр. Розвідки (Соловйов, 1925).

Скриню складено із невідтесаних брил вапняку 0,2 м завтовшки. Орієнтована по осі північний схід — південний захід. Споруда перекрита стіною античної садиби (151), виступала з неї на 0,70—0,75 м. При розкопках античної садиби у 2000—2002 рр. (Г.М. Ніколаєнко) дослідники зняли античні шари і заглибилися у давніші. Проби ґрунту з цих нижніх шарів, взяті на радіовуглецевий аналіз, надали абсолютну дату близько середини III тис. до н. е. Попри бажання дослідників саме так датувати перший будівельний горизонт античної садиби, вірогідніше, що ця дата стосується ранішого (кемі-обинського?) поселення на цьому місці, до цього ж часу відноситься і поховання у кам'яній скрині (Соловйов, 1922, л. 74—75; Савеля, 1979в).

55. *Моги́льник у Верхньо-Юхариній балці*. Курганный моги́льник на пологому вододілі Верхньо-Юхариної і Сарандинакіної балок в верхів'ї Верхньо-Юхариної балки. Розкопки (Савеля, Савеля, 1992; 1993).

Поле з семи курганів складається з двох курганных груп, віддалених одна від одної на 200 м. Південно-східна група об'єднує 4 кургани, північно-західна — 3. Південно-східна група не містила поховань, простежена тризна, зольник, амфори II половини III ст. до н. е., вкопані у поли кургану. Курган 3 північно-західної групи під кам'яно-щебенистим насипом 1,1 м заввишки з однотипним керамічним матеріалом у насипі на глибині 1 м від найвищої точки містив кам'яну скриню (основне поховання), поставлену на скельному материку, орієнтовану по вісі південний захід — північний схід, обкладену із зовнішнього боку камінням, без перекриття, завалену каменями з суглинком. Скриня містила один кістяк, небіжчик лежав зібгано із завалом на живіт, головою на південний захід, обличчям на північ, руки зібгані в ліктях, долоні під лівою щогою. У записці — фрагменти цидилки і крем'я, уламок діоритової сокири, кераміка із насипу кургану — вінця кубків, подібних до знайденої у похованні, корчаг, інших посудин. Увесь керамічний комплекс мав однакову орнаmentaцію. Єдиний предмет інвентарю поховання — ліпний кубок типу 20 виду V/4. У центрі західної поли кургану на глибині 0,85 м від поверхні зафіксовано сліди тризни. У північно-



східній полі кургану на глибині 0,65 м від верхньої точки кургану було зафіксовано впускне поховання. Межі ями не виявлено, похований знаходився у сидячому стані, над черепом було поховано собаку, біля черепа — шкаралупа яйця і ліпний кубок. Оскільки зв'язок впускного поховання із основним не простежується, до ККК залучено лише основне. На відстані 0,3 м від кургану зафіксовано три великі камені-валуни, поставлені упритул один до одного. По культурному шару навколо каменів даних нема (Савеля, 1993, л. 13—20; 1993а).

56. Поселення біля с. Карань. Поселення розташоване у 2-х км на схід і північ від с. Флотське (Карань) на гребені висоти, що розділяє кар'єр по добуванню флюсів і шосе із Севастополя до Балаклави. Розвідки (Савеля, 1974).

Підйомний матеріал містить 46 фрагментів гончарної і ліпної кераміки: гераклеїські і херсонеські амфори класичного періоду, фрагменти ліпних слабо лискованих посудин (Савеля, 1974).

57. Ареал розповсюдження матеріалу — тераса північного схилу безіменного відрог масиву Псілерахі на невеликій галявині серед заростей рідкого лісу в 2-х км на південний схід від с. Флотське (Карань) південніше ставків Балаклавського рудокопного управління (поселення Псілерахі). Розвідки (Савеля, 1974).

Поодинокі фрагменти стінок амфор і ліпних посудин (Савеля, 1974, № 3).

58. Ареал розповсюдження матеріалу — північна частина Балаклавської долини (поселення Карагач). Розвідки (Савеля, 1974).

У підйомному матеріалі містяться невиразні ліпні уламки. З огляду на значну площу, на якій зустрічається археологічний матеріал, є підстави припускати давнє поселення. Кераміка зустрічається на відстані 0,5 км уздовж берега ручаю і до 0,25 км від пойми ручаю у напрямку до підніжжя висоти Карагач (Савеля, 1974).

59. Ареал розповсюдження матеріалу — центральна частина Балаклавської долини, лівий берег р. Каді-Су (поселення Каді-Су). Розвідки (Савеля, 1974).

На відстані близько 0,5 км до північного сходу від будівлі Севастопольського лісового господарства трапляються дрібні уламки кераміки, серед них два уламки ліпних слабо лискованих посудин з гребінцевим орнаментом. Матеріал зустрічається на відстані близько 0,3 км уздовж берега ручаю, до 0,2 км від пойми ручаю до сходу і півночі (Савеля, 1974).

60. Ареал розповсюдження матеріалу — Балаклавська долина, Семякіни висоти, підніжжя південного схилу висоти (з пам'ятником Балаклавській битві) (поселення Семякіни Висоти). Розвідки (Савеля, 1974).

У підйомному матеріалі міститься кераміка з гребінчастим орнаментом, лискована, елліністичні амфори Гераклеї, Синопи, Херсонеса та ін. (Савеля, 1974).

61. Сліди поселення на вододілі Сарандинакіної і Делагардової балок біля витоків безіменної лощини

напроти вустя Лагерної балки (поселення Делагарда). Розвідки (Савеля, 1990).

На денній поверхні де-не-де проступають плями попелу, у підйомному матеріалі — обпалені камені, ліпна кераміка, пластини і відщепи кременю. Автор розвідок матеріал визначає як катакомбної культури (Савеля, 1990, л. 34).

62. Поселення Мартинівська Балка. Поселення знаходиться біля устя Мартинівської балки в Інкермані під сучасною спорудою дитячого садочка на вул. Погорелова, займає тераси правого північного схилу балки на місці сучасної вулиці. Розкопки (Савеля, 1990).

Упродовж розкопок на поселенні було знайдено залишки напівземлянки, перекриті культурним шаром і 6 господарчих ям, що містили переважно ККК кераміку, а також кам'яні знаряддя, кістки тварин, мушлі устриць і мідій, шматочки вугілля і попелу. Кераміка представлена лискованими і нелощеними посудинами усіх категорій із наліпною орнаментациєю — підтрикутними пружками і шишками, знаряддя — кременеві підтрикутні ножі-вкладні, кам'яні розтиральники. В підйомному матеріалі в усті Мартинівської балки містяться фрагменти амфор кола Фасоса, обтертий уламок ручки фасоської амфори (Назарова, Савеля, 1990, л. 22—27; Савеля, 1990, рис. 38; 40).

Яма 1. Викопана у суглинистому материковому делювії до контакту із шаром щільного щебеневого суглинку. Діаметр горловини 0,4 м, дна 1 м, глибина 0,6 м до давньої денної поверхні. Перекрита культурним шаром і гумусованим ґрунтом 0,35 м завтовшки. У заповненні суглинистий ґрунт із значною домішкою попелу, вуглі, каміння, кераміка, мушлі устриць, мідій, кістки тварин.

Яма 1а. Викопана у суглинистому материковому делювії до контакту із шаром щільного щебеневого суглинку. Діаметр горловини 0,3 м, дна 0,95 м, глибина 0,6 м до давньої денної поверхні. Перекрита культурним шаром і гумусованим ґрунтом 0,35 м завтовшки. У заповненні суглинистий ґрунт із значною домішкою попелу, вуглі, каміння, кераміка, мушлі устриць, мідій, кістки тварин.

Яма 2. Викопана у суглинистому материковому делювії до контакту із шаром щільного щебеневого суглинку. Діаметр горловини 0,6 м, дна 1,65 м, глибина 1,65 м до давньої денної поверхні. Перекрита відкладеннями делювія 3,7 м завтовшки. У заповненні суглинистий ґрунт із значною домішкою попелу, вуглі, каміння, кераміка, мушлі устриць, мідій, кістки тварин.

Яма 3. Викопана у суглинистому материковому делювії. Діаметр горловини 0,6 м, дна 1,45 м, глибина 0,7 м до давньої денної поверхні. У заповненні суглинистий ґрунт із значною домішкою попелу, вуглі, каміння, кераміка, мушлі устриць, мідій, кістки тварин. Верхня частина ями зрізана впущеною земляною, яка була перекрита шаром делювія 0,90 м завтовшки. Довжина лінзи землянки 4,10 м. Розкопки землянки не проводились.



63. *Могильник на плато Кара-Тау*. Курганний могильник знаходиться у верхів'ї балки Хан-Йол на плато Кара-Тау. Розвідки (Савеля, 1990).

Підйомного матеріалу на поверхні плато немає. Простежуються 3 кургани до 2-х м заввишки і дві групи кам'яно-щебених насипів. Курган 3 має кромлех діаметром 9,8 м. Насипи (по 10—12 в кожній групі) — низькі, розмиті, продовгуваті, витягнуті зі сходу на захід 3—5 м завдовжки, 1,5—2 м завширшки і 0,2—0,3 м заввишки (Савеля, 1990, л. 36).

64. *Поселення Карань-2*. Поселення розташоване за 1 км до північного сходу від с. Флотське (Карань). Розвідки і розкопки (Соловійов, 1920-і; Стржелецький, 1953; Сенаторов, 1986).

Розвідки показали, що товщина культурного шару сягає від 0,05 до 0,5 м. Відкрито напівземлянки і господарчі ями, у тому числі і з античною керамікою IV—III ст. до н. е. у заповненні, а також кременем, кістками, кам'яними знаряддями, діоритовою сокирою, вуглинками, мушлями і т. ін. Ліпна кераміка представлена нелискованими горщикоподібними посудинами із орнаментальними вдавленнями по вінцю і лискованим посудом із гребінцевим орнаментом, у тому числі і насічкою (Стржелецький, 1953г, л. 310; Сенаторов, 1998, с. 8—16).

65. *Поселення Карань-1*. Поселення знаходиться за 1,5 км від с. Флотське (Карань) до північного сходу. Розвідки (Соловійов, 1920-і; Стржелецький, 1953; Сенаторов, 1986).

За підйомним матеріалом припускається поселення доби середньої бронзи (Стржелецький, 1953г, л. 310; Сенаторов, 1998, с. 9).

66. *Поселення Балаклавське*. Поселення розташоване на схилі висоти навпроти верхів'я Балаклавської бухти. Розкопки (Тахтай, 1939; 1940).

Відкрито одне житло і сім господарських ям з керамікою, крем'яними знаряддями і відщепами, кістками тварин. У шарі поселення і у ямах знайдено шліфовані кам'яні і кістяні знаряддя, дрібні уламки предметів з тонкої листової бронзи. Зараз при повній відсутності звітної документації залучити цей матеріал до аналізу неможливо (Крис, 1981, с. 58).

67. *Поселення Трактирний Міст*. Поселення розташоване на правому березі р. Чорна на гребені і західних схилах північно-західного відрогу Телеграфних висот біля устя Каракобинської долини біля старої переправи «Трактирний міст». Розкопки (Філіппенко, 2005).

Більша частина поселення фіксується на вирівняній уздовж схилу старій прибережній річній терасі, чітко вираженій у рельєфі. Поселення відкрито у 2005 р. А. Філіппенком у ході розкопок некрополя римського часу (Філіппенко, Кравченко, Ушаков, 2006, с. 58—67; 2007; у друці). Межі поселення простежуються за зборами підйомного матеріалу і складають близько 1 га. У ході польового сезону було досліджено 3 ями та траншеї, що відносяться до поселення, потужність культурного шару — до 0,30 м. Матеріал поселення — ліпна ККК кераміка пізнього етапу, антична кружальна кераміка, кам'яні

та крем'яні знаряддя, уламки жаровні, шматки глиняної обмазки, кістки тварин та мушлі черепашок. Оскільки комплекси містять окрім ліпної кераміки значну кількість античної, воно набуває великого значення для визначення матеріальних типів ККК, синхронних античному Херсонесові (Філіппенко, Кравченко, Ушаков, 2006).

Яма 1. Викопана у материковій глині. Діаметр горловини 1,3 м, дна 1,6/1,8 м, глибина 1,9 м, висота горловини 0,6/0,8 м. Перекрита шаром гумусованого ґрунту 0,85 м завтовшки. У заповненні ґрунт із домішкою попелу, кераміка, у тому числі фрагменти античних амфор, дрібний і середній бут, кістки тварин, фрагменти кам'яних знарядь, деревне вугілля.

Яма 2. Викопана у материковому суглинку. Діаметр горловини 2,0 м, дна 2,4 м, глибина 1,8 м. Перекрита шаром гумусованого ґрунту 0,7 м завтовшки. У заповненні суглинистий ґрунт із домішкою попелу, каміння, кераміка, у тому числі велика кількість фрагментів античних амфор, деревне вугілля, кістки тварин, мушлі морських черепашок.

Яма 3. Викопана у материковому суглинку. Діаметр горловини 0,76 м, дна 2,03 м, глибина 2,3 м. Перекрита шаром гумусованого ґрунту 0,8 м завтовшки. На дні ями відмічено шар відкладень 0,1/0,2 м завтовшки із перепаленого дерева і попелу, в якому знаходились фрагменти античної і кизил-кобинської кераміки. Верхній шар потужністю 0,40 м мав шарувату структуру із попелястими прошарками, вище до горловини заповнення було однорідним із великою кількістю кераміки, кісток тварин, мушлів морських черепашок.

Траншея. Викопана у материковому суглинку у напрямі 63° під схил. Довжина 4,2 м, ширина 0,85 м, глибина 2,6 м. Перекрита гумусованим шаром 0,60 м завтовшки. У заповненні — суглинистий ґрунт із домішкою попелу, антична і кизил-кобинська кераміка. Найбільше деревного вугілля і попелу, а також і керамічного бою було знайдено у центральній частині траншеї.

68. *Поселення Енергетик*. Розташоване на гребені Сапун-гори на захід від ґрунтової дороги на території садового товариства «Енергетик». Відоме за матеріалами розвідок і розкопок О.Я. Савелі 1974 і 1990 рр.

Розкопками зафіксовані господарчі ями, у заповненні яких зустрічались антична кераміка, що датується класичним і елліністичним періодами, велика кількість ліпної кераміки, підлощеної, орнаментованої 3-зубим гребінцем, і нелискованої з вдавленнями по вінцям (за античною датуються у закритому комплексі IV ст. до н. е.), а також крем'яні, кістки собаки у господарчій ямі, бронзова обручка-змійка, пічні камені. О.Я. Савеля об'єднує територію поселень Кавказ і Енергетик у одне, що охоплює площу 10—12 га, і датує IV—III ст. до н. е. (Савеля, 1974, № 19, 20, 22; 1989, л. 13; Николаенко, 1999, с. 23; Зубарь, Кравченко, 2003, с. 70—77; Zubar', Kravchenko, 2003, р. 185—196).

69. *Могильник Уркуста*. Могильник кам'яних скринь розташовано на плато на півночі Байдарської



долини у 2 км від с. Передове (тат. — Уркуста) не-
вдалік від дороги Передове — Широке. Розкопки
(Репников, 1926; Лесков, 1956—1957).

Могильник і складається із кількох гряд кам'яних
скринь (біля 10 за даними розвідок), що простягли-
ся з північного сходу на південний захід. Досліджена
у 1956—57 рр. гряда А складалася із 9 кам'яних ск-
ринь у прямокутних огорожах, була 38 м завдовжки,
від 6,5 до 8 м завширшки і 0,20—0,25 м заввишки від
сучасної денної поверхні. Скрині було пограбовано,
проте містили рештки кістяків і предмети інвентарю,
у тому числі фрагменти античної кераміки.

При спорудженні огорож і скринь використано
плити шаруватого пісковику, орфостатно впущені у
викопані у давній денній поверхні рівчачки на гли-
бину 10—12 см. Дикарні камені використані лише
при побудові огорожі скрині 8. Зазвичай скриню
споруджували із чотирьох плит. Судячи із плану,
стінки скрині 4 було споруджено із кількох плит,
поставлених орфостатно в стик без зшивки, що обу-
мовлено більшими розмірами самої скрині за інші
у гряді.

Поховальні споруди гряди влаштовані наступ-
ним чином. Прямокутна кам'яна скриня орієтова-
на по вісі північний захід — південний схід тяжіючи
до півдня і займає центральний простір у огорожі.
За винятком скрині 4 (1,8 м завдовжки) довжина ск-
ринь у гряді не перевищувала 1,5 м, що підтверджує
здійснення поховань у зібганому стані. За кісткови-
ми рештками, переважно знахідками зубів, скрині
служували колективними гробницями. Цікаво, що у
процесі розкопок скринь не було знайдено їх плит

перекриття. Можливо, їх залишками є уламки плит
постелі біля самих скринь, оскільки всі плити, знай-
дені *in situ*, стоять орфостатно. В одній огорожі іноді
містилося дві поховальні скрині, іноді між ними
рядком каменів намічена межа. Зазвичай внутріш-
ня стінка огорожі є однорядною і слугує роздільною
стілкою двом сусіднім скриням. Винятком є скри-
ня 4. Вона є найбільшою у гряді, знаходиться у її
центрі, має власну огорожу, що не межує із іншими
поховальними комплексами. Біля південно-східної
стінки огорожі знайдено менгір 1,4 м заввишки. Су-
дячи із напрямку кам'яних кладок, первинно побудо-
ваними є огорожі скринь 4, 5/6, 3, 1. Пізніше огорожа
скринь 5 і 6 була розділена навпіл межею із каміння,
а до її південно-західної стінки було послідовно при-
будовано огорожі скринь 7, 8 і 9. Скриню 2 було впу-
щено поміж вже існуючими огорожами скринь 3 і 1
і добудовано дві зовнішні стінки її огорожі. Під час
розкопок було простежено забутування камінням
різного розміру простору між скринєю і огорожею
(Репников, 1909; Лесков, 1959; 1965; Крис, 1981; Лес-
ков, Кравченко, 2007, с. 11—22).

71. Могильник Скеля. Могильник кам'яних ск-
ринь розташовано біля сел. Родникове (тат. — Ске-
ля). Розкопки (Репников, 1909).

Відкрито гряду із 5-ти кам'яних скринь в огоро-
жах, орієтованих по вісі південний захід — північ-
ний схід. Усі поховання було пограбовано, проте
вони містили залишки інвентарю і кістяків. Х.І. Крис
приводить ще деякий матеріал із цього могильника,
проте не повідомляє їх походження (Репников, 1909;
1909а; Крис, 1981).

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА Й АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ



Агульников С.М. Компоненты культуры ноуа в белозерской погребальной обрядности // ССПК. — Запоріжжя, 2004. — Вип. XI. — С. 3—10.

Агульников С.М. Хронология и периодизация памятников белозерской культуры Пруто-Днестровского междуречья // Revista Arheologica. SN. — Chisinau, 2005. — Vol. I, 1. — P. 77—91.

Агульников С.М. Поселения эпохи поздней бронзы в буджакской степи // Revista arheologica. SN. — Chisinau, 2006. — Vol. II, 1—2. — P. 217—262.

Агульников С.М., Шилов Ю.А. Курган белозерской культуры у с. Каиры // ДСПК. — Запорожье, 1990. — Вип. I. — С. 67—70.

Айбабин А.И., Герцен А.Г., Храпунов И.Н. Основные проблемы этнической истории Крыма // МАИ-ЭТ. — Симферополь, 1993. — Вип. 3. — С. 211—222.

Аладжов Д., Балабанян Д. Памятники от старожелезната епоха в Хасковски окръг // Thracia. — София, 1984. — Т. VI. — С. 185—235.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003. — 416 с.

Араскова М.Е. Опись коллекции Л.Н. Соловьёва // НА НЗХТ. — д. 447. — б/г. — 287 л.

Балакин С.А. Концепция хозяйственно-культурного типа (Современное состояние и перспективы применения в археологическом исследовании) // Археология и методы исторических реконструкций. — К., 1985. — С. 91—106.

Белов Г.Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—36 гг. — Севастополь, 1938. — С. 163—195.

Белов Г.Д. Херсонес Таврический. — Л., 1948. — 147 с.

Белов Г.Д. Некрополь классической и эллинистической эпохи // СА. — 1950. — Т. 13. — С. 272—284.

Белов Г.Д. Северный прибрежный район Херсонеса // МИА СССР. — М.; Л., 1953. — Вип. 34. — С. 11—32.

Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф. Кварталы XV и XIV (раскопки 1937 г.) // МИА СССР. — М.; Л., 1953. — Вип. 34. — С. 32—105.

Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф., Якобсон А.Л. Квартал XVII (Раскопки 1941, 1947 и 1948 гг.) // МИА СССР. — М.; Л., 1953. — Вип. 34. — С. 160—236.

Белов Г.Д., Якобсон А.Л. Квартал XVII (Раскопки 1940 г.) // МИА СССР. — М.; Л., 1953. — Вип. 34. — С. 109—159.

Беневоленская Ю.Д. Антропологические материалы из средневековых могильников Юго-Западного Крыма // МИА СССР. — М., 1970. — Вип. 168. — С. 210—227.

Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1953. — 208 с.

Блаватский В.Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1954. — 164 с.

Блаватский В.Д. Античная археология Северного Причерноморья. — М., 1961. — 230 с.

Блаватский В.Д. Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья // СА. — 1964. — Т. XX. — С. 31—56.

Бларамберг П.О. О предполагаемом местоположении Дианина храма в Тавриде // Одесский альманах. — Одесса, 1831. — С. 12—15.



- Блютген И. География климатов. — М., 1972. — Т. 1. — 430 с.
- Блютген И. География климатов. — М., 1972а. — Т. 2. — 512 с.
- Бобин В.В. Черты сходства культур древнего населения Крыма и Северного Кавказа времени перехода от бронзы к железу // ИАДК. — К., 1957. — С. 58—63.
- Бобин В.В. Искусственно деформированные черепа, найденные при раскопках в Крыму // Труды кафедр нормальной анатомии и гистологии с эмбриологией. — Симферополь, 1957а. — С. 102—121.
- Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978. — 272 с.
- Богданов А.П. О черепах крымских могил и донских курганов // Антропологическая выставка. — С. Петербург, 1886. — Т. IV, ч. 1. — С. 98—112.
- Бондаренко М.Е. Пантеон Херсонеса Таврического. — М., 2003. — 170 с.
- Бонч-Осмоловский Г.А. Доисторические культуры Крыма // Крым. — М., 1926. — № 2. — С. 74—94.
- Бордмен Дж. Проблемы и перспективы в истории и археологии колонизации Причерноморья до II в. до н. э. // ВДИ. — 1994. — № 2. — С. 96—101.
- Брун Ф.О. О киммериянах Геродота и о переселениях кимрского племени // ЗООИД. — 1868. — Т. VII. — С. 235—256.
- Брумяко И.В. Ранние кочевники в Европе. X—V вв. до н. э. — Кишинев, 2005. — 380 с.
- Брумяко И.В. Обновленная схема гальштатской хронологии Центральной Европы и памятники раннего железного века юга Восточной Европы // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2004. — Вип. XI. — С. 41—46.
- Буйських А.В. До питания про надмогильні пам'ятники некрополя Херсонеса Таврійського IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 47—58.
- Буйських А.В. Херсонес Таврический в VI в. до н. э.: реальность историческая или археологическая? // Античный мир и археология. — Саратов, 2006. — Вип. 12. — С. 263—277.
- Буйських А.В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху. — Симферополь, 2008. — 422 с.
- Буйських А.В., Зубар В.М. Рец.: Hannestad L., Stolba V.F., Sgeglov A.N. Panskoye I. The Monumental Building U 6. — Aarhus University Press, 2002. — Vol. 1.: Text. — 308 p.; Vol. 2.: Plates. — 191 pl. // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 140—146.
- Бунак В.В. Черепа из склепов Горного Кавказа // Сборник Музея антропологии и этнографии. — М.; Л., 1953. — Т. XIV. — С. 98—132.
- Вальчак С.Б., Мамонтов В.И., Сазонов А.А. Ранние памятники черногоровского этапа в Восточной Европе: происхождение и хронология. // Историко-археологический альманах. — Армавир; Москва, 1996. — № 2. — С. 23—46.
- Виноградов Ю.Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикапея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н. э. // ВДИ. — 1987. — № 1. — С. 55—87.
- Виноградов Ю.Г. Херсонесский декрет о «населении Диониса» IosPE II 343 и вторжение сарматов в Скифию // ВДИ. — 1997. — № 3. — С. 104—124.
- Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Год рождения Херсонеса Таврического // Хсб. — Севастополь, 1998. — Вып. IX. — С. 11—24.
- Гаврилюк Н.А. Лошечная керамика степных погребений предскифского времени // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 20—40.
- Гаврилюк Н.А. Керамика степной Скифии. Дисс... канд. ист. наук: 07.00.06. — К., 1980. — 290 л.
- Гаврилюк Н.А., Отрешко В.М. Лепная керамика архаического поселения Большая Черноморка II // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 75—90.
- Гадамер Г.-Г. Миф и разум // Г.-Г. Гадамер. Актуальность прекрасного. — М., 1991. — С. 90—97.
- Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья // САИ. — М., 1977. — Вып. Д1-33. — 68 с.
- Галанина Л.К. Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи // Степные народы Евразии. — М., 1997. — 270 с., 44 табл.
- Галанина Л.К., Алексеев А.Ю. Новые материалы к истории Закубья в раннескифское время // АСГЭ. — Л., 1990. — № 30. — С. 34—54.
- Генинг В.Ф. Проблема соотношения археологической культуры и этноса // Вопросы этнографии Удмуртии. — Ижевск, 1976. — С. 3—37.
- Генинг В.Ф. Структура археологического познания (Проблемы социально-исторического исследования). — К., 1989. — 296 с.
- Геродот. Исторія в 9-ти книгах / Переклад, передмова і коментарі А.О. Білецького. — К., 1993. — 572 с.
- Гершкович Я.П. Происхождение и эволюция сабаинового керамического комплекса // Археологический альманах. — Донецк, 1997. — № 6. — С. 125—144.
- Гошко Т.Ю., Отроценко В.В. Погребения киммерийцев в катакомбных и подбойных сооружениях // СА. — 1986. — № 1. — С. 168—183.
- Грaб В.І., Супруненко О.Б. Археолог Олександр Тахтай. — Полтава, 1991. — 86 с.
- Гриневич К.Э. Раскопки Гераклеяской экспедиции 1928 г. // Крым. — М.; Л., 1928. — № 2 (8). — С. 24—58.
- Гриневич К.Э. Отчётная выставка результатов раскопок Гераклеяской экспедиции (7 авг. — 4 сент. 1929 г.). — Севастополь, 1929. — 24 с.
- Губанов И.Г., Подгорецкий П.Д. Богатства недр. — Симферополь, 1964. — 72 с.
- Дараган М.Н. Хронология Жаботинского поселения // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. М-лы междунар. науч. конф. — СПб., 2004. — Ч. 2. — С. 211—216.
- Дараган М.Н. О финале культуры позднего черноморья в Среднем Поднепровье // На пошану Со-



фії Станіславівни Березанської: Зб. наук. праць. — К., 2005. — С. 283—296.

Дараган М.М. Перегляд основ хронології передскифського та ранньоскифського часу Північного Причорномор'я // Археологія. — 2005а. — № 2. — С. 12—18.

Дашевская О.Д. Раскопки Симферопольского поселения кизил-кобинской культуры // КСИИМК. — Л., 1951. — Вып. 39. — С. 52—54.

Дашевская О.Д. Лепная керамика Неаполя и других скифских городов Крыма // МИА СССР. — М., 1958. — № 64. — С. 248—271.

Дашевская О.Д. Симферопольское раннетаврское поселение // СА. — 1958а. — № 3. — С. 201—206.

Дашевская О.Д. О таврской керамике с гребенчатым орнаментом // СА. — 1963. — № 4. — С. 205—210.

Дебец Г.Ф. Антропологический состав населения средневековых городов Крыма // Сборник Музея антропологии и этнографии. — М.; Л., 1949. — Т. XII. — С. 49—51.

Дмитриев В.А. Принципы и приемы образования концептуального пространства традиционной культуры народов Северного Кавказа // Археологія в пути познания. — СПб., 2001. — С. 159—169.

Дремсизова-Нелчинова Ц. Тракийската крепост край С. Вишеград, Кърджалийско // Thracia. — София, 1984. — Т. VI. — С. 104—133.

Дубовская О.Р. Погребение лучника раннего железного века // СА. — 1985. — № 2. — С. 166—172.

Дубовская О.Р. К интерпретации комплексов типа новочеркасского клада // СА. — 1989. — № 1. — С. 63—69.

Дубовская О.Р. Вопросы сложения инвентарного комплекса Черноговровской культуры // Археологический альманах. — Донецк, 1993. — № 2. — С. 137—160.

Дубовская О.Р. Этапы черноговровской культуры (в плане относительной хронологии) // Между Европой и Азией. Кавказ в IV—I тыс. до н. э. М-лы конф., посвящ. 100-летию со дня рождения А.А. Иессена. — СПб., 1996. — С. 115—118.

Дубовская О.Р. Об этнокультурной атрибуции «новочеркасских» погребений Северного Причерноморья // Археологический альманах. — Донецк, 1997. — № 6. — С. 181—218.

Дьяков В.Н. Древняя Таврика до римской оккупации // ВДИ. — 1939. — № 3. — С. 72—86.

Жердецкая Н. Народная медицина и лечебная магия у черкесов // Религиозные пережитки у черкесов-шапсугов. — М., 1940. — С. 40—45.

Жебелев С.А. Народы Северного Причерноморья в античную эпоху // ВДИ. — 1938. — № 1. — С. 126—148.

Жеребцов Е.Н. Описание земельного надела № 82 // НА НЗХТ. — д. 1812. — б/г. — 25 л., 16 рис.

Жиров Е.В. Костяки из каменных ящиков Крыма // Сборник Музея антропологии и этнографии. — М.; Л., 1949. — Т. X. — С. 79—87.

Зайцев Ю.П., Волошинов А.А., Кюннелът Э., Масыкин В.В., Мордвинцева В.И., Фирсов К.Б., Флесс Ф. Отчет

о раскопках некрополя и городища Алма-Кермен у с. Заветное Бахчисарайского р-на АРК в 2004 г. // НА ИА НАНУ. — д. 2004/166. — 2004. — 56 с., 42 илл.

Зедгенидзе А.А. Исследование северо-западного участка античного театра в Херсонесе // КСИА СССР. — М., 1976. — Вып. 145. — С. 28—34.

Зедгенидзе А.А. О генезисе некоторых проблем истории Херсонеса периода эллинизма // ПЭЭ. — Тбилиси, 1985. — С. 61—75.

Зедгенидзе А.А., Савеля О.Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. // КСИА СССР. — М., 1981. — Вып. 168. — С. 3—9.

Зедгенидзе А.А., Савеля О.Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник изучения этнического и социального состава населения города // ДСПП-ВГК. — 1981а. — С. 191—204.

Зелинский Ф.Ф. Древне-греческая религия. — Пг., 1918. — 160 с.

Зіневич Г.П. Краніологічні матеріали з середньовічного Херсонеса // Матеріали з антропології України. — К., 1969. — Вип. 4. — С. 57—72.

Зіневич Г.П. До антропології могильника біля с. Завітне в Криму // Матеріали з антропології України. — К., 1971. — Вип. 5. — С. 111—121.

Зіневич Г.П. Антропологические материалы средневековых могильников Юго-Западного Крыма. — К., 1973. — 262 с.

Златковская Т.Д. Этнические процессы во Фракии во II—I тыс. до н. э. // VII Междунар. конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964). — М., 1964. — С. 1—9.

Златковская Т.Д. Возникновение государства у фракийцев. — М., 1971. — 267 с.

Золотарев М.И. Херсонесская архаика. — Севастополь, 1993. — 98 с.

Золотарев М.И. Предисловие к выпуску IX «Херсонесского сборника» // Хсб. — Севастополь, 1998. — Вып. IX. — С. 4—6.

Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993. — 140 с.

Зубар В.М. Скорчені поховання із некрополя Херсонеса IV ст. до н. е. // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 137—146.

Зубарь В.М. Некоторые вопросы истории тавров и Херсонеса в конце II — начале I в. до н. э. // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2002. — Вип. 10. — С. 197—211.

Зубар В.М. Херсонес і таври: протистояння чи взаємодія? // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 16—28.

Зубарь В.М. По поводу попытки возрождения одной устаревшей исторической концепции: Херсонес и тавры // ВДИ. — 2007. — № 3. — С. 87—100.

Зубарь В.М. Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его окружи. — Симферополь, 2009. — 494 с.

Зубарь В.М., Буйских А.В., Кравченко Э.А., Русаева М.В. Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. — К., 2005. — 626 с.



- Зубарь В.М., Кравченко Э.А. Об одном аспекте греко-варварских взаимоотношений в окрестностях Херсонеса Таврического в середине IV в. до н. э. // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва; Магнитогорск, 2003. — Вып. XIII. — С. 70—77.
- Иванчик А.И. Киммерийцы и скифы. — М., 2001. — 324 с.
- Иессен А.А. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века // МИА СССР. — М.; Л., 1951. — Вып. 23. — С. 127—169.
- Йорданов С. Троянската война, тракийската таласократия і движението на т. нар. морски народи (проблеми на проучванията) // Seminarium Trasicum. 5. Втори академични четения в памет на акад. Гаврил Кацаров. — София, 2001. — С. 31—46.
- Кадеев В.И. Об этнической принадлежности скорченных погребений херсонесского некрополя // ВДИ. — 1973. — № 4. — С. 108—116.
- Капошина С.И. Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса // СА. — М., 1941. — Т. VII. — С. 161—173.
- Каталог первобытного человека. Музей Шпака // НА НЗХТ. — д. 222. — б/г. — 89 л.
- Кацур Н.П. Археологічна карта Інкерманської долини // АП УРСР. — К., 1963. — Т. 13. — С. 3—12.
- Кашуба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // Stratum plus. — СПб; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2000. — № 3. — С. 241—488.
- Кашуба М.Т. Дополняя среднечлвштатские древности в Хлиджень 2 или «рванный край» 7 в. до н. э. в Бессарабии // Stratum plus. — 2001—2002. — № 3. — С. 255—262.
- Кеппен П. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. — СПб., 1837. — 409 с.
- Козенкова В.И. Связи Северного Кавказа с Карпато-Дунайским миром // Скифский мир. — К., 1975. — С. 52—73.
- Козенкова В.И. Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант // САИ. — М., 1982. — Вып. II-5. — 176 с.
- Козенкова В.И. Материальная основа быта кобанских племен. Западный вариант // САИ. — М., 1998. — Вып. B2-5. — 200 с.
- Козенкова В.И. У истоков горского менталитета. Могильник эпохи поздней бронзы — раннего железа у аула Сержень-Юрт, Чечня // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. — М., 2002. — Вып. III. — 232 с.
- Колесников А.Б., Яценко И.В. Отчет о раскопках комплекса древнегреческих сельскохозяйственных усадеб у Евпаторийского маяка в полевой сезон 1979 г. // НА ІА НАНУ. — д. 1979/101. — № 9379. — 1979.
- Колотухин В.А. Раскопки могильника у плато Капак-Таш // АО за 1980 г. — М., 1981. — С. 220.
- Колотухин В.А. К вопросу о таврах и кизил-кобинской культуре // СА. — 1985. — № 2. — С. 34—46.
- Колотухин В.А. Население предгорного и горного Крыма в VII—V вв. до н. э. // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э. — К., 1987. — С. 6—27.
- Колотухин В.А. Кизил-кобинская культура: генетические корни и условия формирования // СА. — 1990. — № 3. — С. 93—112.
- Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века. — К., 1996. — 157 с.
- Колотухин В.А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма. — Симферополь, 2000. — 120 с.
- Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. — К., 2003. — 140 с.
- Колотухин В.А., Пуздровский О.Е. Кизил-кобинские поселения Карагач у Криму // Археология. — 1993. — № 4. — С. 130—133.
- Колтухов С.Г. Курганные погребения раннескифского времени в долине Салгира // СППК. — Запоріжжя, 1999. — Вип. VII. — С. 76—92.
- Колтухов С.Г. Позднескифское поселение Доброе // У Понта Евксинского (памяти Павла Николаевича Шульца). — Симферополь, 2004. — С. 124—138.
- Колтухов С.Г. Лепная керамика Скифского населения Степного и Предгорного Крыма // Хсб. — Севастополь: НЗХТ, 2004а. — Вып. XIII. — С. 68—120.
- Колтухов С.Г., Юрочкин В.Ю. От Скифии к Гоции. — Симферополь: Сонат, 2004. — 248 с.
- Корпус боспорских надписей. — М.; Л., 1965. — 951 с.
- Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. — М., 1997. — 280 с.
- Коул М. Комментарии к комментариям книги «Культурно-историческая психология: наука будущего» // Психологический журнал. — 2001. — Т. 22, № 4. — С. 93—101.
- Кравченко Е.А. Карта пам'яток Гераклеїського півострова та межиріччя Бельбеку та Чорної рубіжув VIII/VII — IV ст. до н. е. // Наук. зап. НАУКМА. Спеціальний випуск. — К., 2002. — Т. 20, ч. 1. — С. 58—63.
- Кравченко Е.А. Материалы доби пізньої бронзи з поселення Уч-Баш // Археологія. — 2004. — № 4. — С. 52—66.
- Кравченко Э.А. Материалы эпохи раннего железа с поселения Уч-Баш в Юго-Западном Крыму // Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников. М-лы междунар. научн. конф. — СПб., 2005. — С. 299—305.
- Кравченко Э.А. Материалы эпохи раннего железа с поселения Уч-Баш в Юго-Западном Крыму // Сугдейский сборник. — Киев; Судак, 2005а. — Вып. 2. — С. 485—496.
- Кравченко Э.А. К вопросу об изменениях в материальной культуре населения Горного Крыма в предскифское время // Revista archeologica. SN. — Chisinau, 2007. — Vol. III, № 1—2. — P. 282—294.
- Кравченко Э.А. Керамика поселения кизил-кобинской культуры Альма-Кермен // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. М-ли Міжнр. наук. конф.



(м. Чигирин, 16–19 травня 2007 р.). — Київ; Чигирин, 2007а. — С. 92–95.

Кравченко Е.А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Інститут археології НАН України. — К., 2008. — 17 с.

Кравченко Е.А. Матеріали ранньогальштатського часу поселення Уч-Баш // Археологія. — 2009. — № 1. — С. 26–40.

Кравченко Е.А. Кизил-кобинська кераміка Керкінитиди VI–IV ст. до н. е. // Епоха раннього заліза. — Полтава, 2009а. — С. 187–198.

Кравченко Э.А. Металлургический комплекс на поселении Уч-Баш // ССПК. — Запоріжжя, 2009б. — Вып. XV. — С. 71–76.

Кравченко Е.А. Хронологія Молодшого дотаврського періоду кизил-кобинської культури // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 12–38.

Кравченко Э.А. Поселение древних металлургов в Юго-Западном Крыму. // Матеріали міжнар. наук. семінару з експериментальної археології (м. Коростень, 6–9 серпня 2009 р.). — Коростень, 2010а. — у друкі.

Крис Х.И. Раскопки раннетаврского поселения в Инкермане // КСИИМК. — Л., 1955. — Вып. 58. — С. 35–44.

Крис Х.И. Раннетаврское поселение в Инкермане // ИАДК. — К., 1957. — С. 47–53.

Крис Х.И. Поселение кизил-кобинской культуры в балке Ашлама-Дере // ИАДК. — К., 1957а. — С. 40–46.

Крис Х.И. К вопросу о переодизации кизил-кобинской культуры // СА. — 1961. — № 4. — С. 66–77.

Крис Х.И. Классификация таврских каменных ящиков // КСИА СССР. — М., 1967. — Вып. 112. — С. 23–30.

Крис Х.И. О таврах и кизил-кобинской культуре // ВДИ. — 1971. — № 4. — С. 156–169.

Крис Х.И. Памятники Юго-Западного Крыма VIII–V вв. до н. э. (Кизил-кобинская культура и тавры): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.06. — М., 1975. — 20 с.

Крис Х.И. Кизил-кобинская культура и тавры // САИ. — М., 1981. — Вып. Д I-7. — 128 с.

Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. — М., 1960. — 520 с.

Крупнов Е.И. Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии (1953–1957). — Орджоникидзе, 1961. — 123 с.

Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976. — 148 с.

Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. — К., 1985. — 164 с.

Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я. — Львів, 1998.

Крушкoл Ю.С. К вопросу об этногенезе синдов // Античное общество. — М., 1976. — С. 156–161.

Кубышев А.И., Черняков И.Т. Грунтовой могильник белозерской культуры у села Чернянка (Херсонская обл.) // СА. — 1986. — № 3. — С. 139–157.

Кулаковский Ю.А. Отчет профессора Ю.А. Кулаковского об археологических исследованиях его в Крыму в 1896 г. // ОАК за 1896г. — СПб., 1898. — С. 28–43.

Кутайсов В.А. Отчет о раскопках Керкинитиды в 1980 г. — Евпатория; Симферополь, 1981 г. // НА ИА НАНУ. — д. 1981/10«р», ф. о. № 9822. — 1981. — 36 л., 98 рис.

Кутайсов В.А. Отчет о раскопках Керкинитиды в 1981 г. — Евпатория; Симферополь, 1982 // НА ИА НАНУ. — д. 1981/3«е», ф. о. № 9921. — 1981а. — 42 л., 120 рис.

Кутайсов В.А. Отчет о раскопках Керкинитиды в 1982 г. — Симферополь, 1984 г. // НА ИА НАНУ. — д. 1982/149, ф. о. № 20731. — 1982. — 40 л., 125 рис.

Кутайсов В.А. Отчет о раскопках Керкинитиды в 1984 г. — Симферополь, 1985 // НА ИА НАНУ. — д. 1984/7«а», ф. о. № 21189. — 1984. — 42 л., 120 рис.

Кутайсов В.А. Кизил-кобинская керамика из раскопок Керкинитиды // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э. — К., 1987. — С. 27–40.

Кутайсов В.А. Керкинитида в античную эпоху. — К., 2004. — 325 с.

Кутайсов В.А., Ланцов С.Б. Отчет о работах западно-крымской экспедиции в 1985 г. — Симферополь, 1986 // НА ИА НАНУ. — д. 1985/16, ф. о. № 21826. — 1985. — 12 л., 36 рис.

Кутайсов В.А., Ланцов С.Б. Отчет о работах западно-крымской экспедиции в 1986 г. — Симферополь, 1987 г. // НА ИА НАНУ. — д. 1986/6, ф. о. № 21973. — 1986. — 24 л., 30 рис.

Ланцов С.Б. О границах территории Херсонесского государства на рубеже IV—III вв. до н. э. // Хсб. — Севастополь: НЗХТ, 2004. — Вып. 13. — С. 121–153.

Латин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966. — 240 с.

Латышев В.В. Загадочные ольвийские надписи // ЗООИД. — 1889. — Т. XV. — С. 39–72.

Латышев В.В. Дополнения и поправки к собранию древних греческих и латинских надписей северного побережья Черного моря // ЗРАО. — 1890. — Т. IV. — С. 10–52.

Латышев В.В. О поддельных греческих надписях из Южной России // ЗООИД. — 1895. — Т. XVIII. — С. 87–93.

Латышев В.В. Очерк греческих древностей. — СПб., 1897. — Ч. 1. — 98 с.

Латышев В.В. Пoutка. — СПб., 1909. — 430 с.

Латышев В.В. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе // ВДИ. — 1947–1950.

Латышева В.А. О населении херсонесской хоры в Северо-Западном Крыму (по материалам поселения Маслины) // Древности. — Харьков, 1996. — С. 56–61.

Левин М.Г., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области: К постановке вопроса // СЭ. — 1955. — № 4. — С. 3–17.



- Левицкий О.Г. Раннегальштатские общности и культура Белозерка в Северном Причерноморье — о диалоге миров // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002. — С. 180—205.
- Лесков А.М. Отчет Таврской группы Крымской первобытной экспедиции ИА АН УССР за 1956—1957 гг. // НА ІА НАНУ. — д. 1956—57/12д. — 1956. — 18 л., 12 рис.
- Лесков А.М. Седьмой симферопольский курган // КСИИМК. — М., 1957. — Вып. 67. — С. 109—116.
- Лесков А.М. О хронологии таврских каменных ящиков Горного Крыма // КСИА УССР. — К., 1959. — Вып. 8. — С. 156—165.
- Лесков А.М. Кировское поселение. // Древности восточного Крыма. — К., 1970. — С. 7—59.
- Лесков А.М. Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры. — К., 1965. — 200 с.
- Лесков О.М., Кравченко Е.А. Гряды А могильника кизил-кобинської культури Уркуста I у Південно-Західному Криму // Археологія. — 2007. — № 4. — С. 11—22.
- Лосев А.Ф. Жизненный и творческий путь Платона // Платон. Соч. в 4-х т. — М., 1990. — Т. 1. — С. 11—21.
- Лыжин Н.И. Отчет о поездке в Крым в 1890 г. с антропологической целью // ИОЛЕАЭ. — 1890. — Т. IX, вып. 9. — С. 76—89.
- Мамонов В.Е. К вопросу о формировании керамического комплекса раннескифского времени в Центральном Предкавказье // РА. — 2006. — № 1. — С. 79—87.
- Марченко Л.В. Защита хоры // Хсб. — Севастополь, 1996. — Вып. 7. — С. 3—18.
- Маслов В.Е. К вопросу о формировании керамического комплекса раннескифского времени в Центральном Предкавказье // РА. — 2006. — № 1. — С. 79—87.
- Махортых С.В. Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху. — К., 2003. — 140 с.
- Махортых С.В. Черногоровские древности Крыма // ССПК. — Запоріжжя, 2004. — Вып. XI. — С. 158—163.
- Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. — К., 2005. — 380 с.
- Медведев А.П. О некоторых источниковедческих проблемах этнографии Скифии (Herod., IV, 21—22) // Источниковедение: поиски и находки. — Воронеж, 2000. — Вып. 1. — С. 38—54.
- Медведская И.Н. Периодизация скифской архайки и Древний Восток // РА. — 1992. — № 3. — С. 86—108.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — М., 1964. — Вып. Д1-4. — 92 с., 23 табл.
- Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979. — 156 с.
- Мещеряков В.Ф. Про походження культу Діви у Херсонесі Таврійському // Вісник ХДУ. — Харків, 1973. — Історія. — № 94, вип. 7. — С. 65—73.
- Мещеряков В.Ф. Державні культу Діви і Херсонас у Херсонесі Таврійському I—III ст. н. е. // Вісник ХДУ. — Харків, 1980. — Історія. — № 201, вип. 12. — С. 64—72.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. — Москва; Саратов, 2003. — 352 с.
- Муравьев-Апостол И.М. Путешествие по Тавриде в 1820 г. — СПб., 1823. — 310 с.
- Назарова Т.Л. К вопросу об антропологии тавров // Хсб. — Севастополь, 1997. — Вып. VIII. — С. 68—74.
- Назарова Т.Л., Потехина И.Д. Антропологические материалы из могильников Юго-Западного Крыма / Препринт. АН Украины. Институт археологии. — К., 1990. — 19 с.
- Назарова Т.А., Савеля О.Я. Отчет о раскопках Севастопольской археологической экспедиции в 1990 году и полевая опись // НА НЗХТ/ — д. 2976/ I. — 1990. — 53 л., 210 рис.
- Немировский А.И. Теоретические аспекты античной историографии // ВИ. — 1982. — № 2. — С. 60—72.
- Никитина Г.Ф. Классификация и типология с позиций практики // РА. — 1994. — № 2. — С. 93—97.
- Николаенко Г.М. Исследования на хоре Херсонеса // АО за 1985 г. — М., 1987. — С. 327.
- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 1999. — Ч. 1. — 83 с.
- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 2001. — Ч. 2. — 164 с.
- Николаенко Г.М., Оленина Е.Ф., Савеля Е.Ф., Черных А.А., Викторова М.А. Исследования на Гераклеюском полуострове и в Бельбекской долине // АО за 1977 г. — М., 1978. — С. 332.
- Николаенко Г.М., Савеля О.Я. Работы на Гераклеюском полуострове // АО за 1974 г. — М., 1975. — С. 290.
- Николаенко Г.М., Савеля О.Я. Работы на Гераклеюском полуострове // АО за 1975 г. — М., 1976. — С. 193.
- Николаенко Г.М., Савеля О.Я. Краткая информация о раскопках 1984 г. // НА НЗХТ. — д. 2488. — 1984. — 2 л.
- Николаенко Г.М., Янушевич З.В. Культурные растения из раскопок сельской округи Херсонеса // КСИА СССР. — М., 1981. — Вып. 168. — С. 16—27.
- Ницше Ф. Соч. в 2-х т. — М., 1990. — Т II. — 750 с.
- Ольховский В.С. Население Крыма по данным античных авторов // СА. — 1981. — № 3. — С. 52—65.
- Ольховский В.С. О населении Крыма в скифское время // СА. — 1982. — № 4. — С. 61—81.
- Отрощенко В.В. Новый курганный могильник белозерского времени // Скифский мир. — К., 1975. — С. 193—206.
- Отрощенко В.В. Срубная культура степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников). Дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.06. — К., 1981 // НА ІА НАНУ. — ф. 12. — оп. 2. — д. № 598. — 329 л.



- Отрощенко В.В. Белозерская культура // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Ша-
рафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на тер-
ритории Украины. — К., 1986. — С. 117—152.
- Паллас П.С. Путешествие в Крым // ЗООИД. —
1881. — Т. XII. — С. 102—153.
- Петров Г.И. Об антропологических материалах
Эски-Керменской экспедиции 1931—1933 гг. // ИГА-
ИМК. — Л., 1935. — Вып. 17. — С. 206—224.
- Печёнкин Н.М. Раскопки в окрестностях г. Се-
вастополя // ИТУАК. — Симферополь, 1905. —
Вып. 38. — С. 158—161.
- Печёнкин Н.М. Археологические разведки в мес-
тностях Страбонова старого Херсонеса // ИАК. —
СПб, 1911. — Вып. 42. — С. 92—108.
- Печёнкин Н.М. Дневник раскопок 1911 г. // НА
НЗХТ. — д. 184. — 1911а. — 38 л.
- Печёнкин Н.М. «Шверинский» курган // ИТУ-
АК. — Симферополь, 1914. — С. 192.
- Печёнкин Н.М. Разыскания в местности пред-
полагаемого древнего Херсонеса // НА НЗХТ. —
д. 182. — б/г. — 24 л.
- Печёнкин Н.М. Дневник раскопок 1911 г. // НА
НЗХТ. — д. 184. — 1911а. — 38 л.
- Пиотровский Б.Б., Йессен А.А. Моздокский мо-
гильник. — Л., 1940. — 74 с.
- Платон. Соч. в 4-х т. — М., 1990. — Т. 1. — 860 с.
- Полін С.В. Хронологія ранньоскіфської культу-
ри // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 95—120.
- Попова Е.А., Коваленко С.А. Историко-археологи-
ческие очерки греческой и позднескифской культур
в Северо-Западном Крыму (по материалам Чайкин-
ского поселения). — М., 2005. — 128 с.
- Пьянков И.В. Средняя Азия в античной геогра-
фической традиции. — М., 1997. — 344 с.
- Пятышева Н.В. Античное влияние на культо-
вую скульптуру Причерноморья // ВДИ. — 1946. —
№ 3. — С. 175—182.
- Пятышева Н.В. Культ греко-тавро-скифского
божества в Херсонесе // ВДИ. — 1947. — № 3. —
С. 213—219.
- Пятышева Н.В. Тавры и Херсонес // КСИИМК. —
Л., 1949. — Вып. XXIX. — С. 122—124.
- Ренников Н.И. Разведки и раскопки на южном
берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 г. //
ИАК. — СПб., 1909. — Вып. 30. — С. 99—126.
- Ренников Н.И. Каменные ящики Байдарской доли-
ны // ИАК. — СПб., 1909а. — Вып. 30. — С. 127—155.
- Ренников Н.И. О так называемых «дольме-
нах Крыма» // ИТУАК. — Симферополь, 1910. —
№ 44. — С. 11—22.
- Ренников Н.И. Предполагаемые древности тав-
ров // ИТОИАЭ. — Симферополь, 1927. — Т. I. —
С. 137—140.
- Ренников Н.И. О новейших раскопках крымских
«дольменов» // ИГАИМК / Материалы Эски-Кер-
менской экспедиции 1931—1933 гг. — Л., 1935. —
Вып. 117. — С. 126—134.
- Ростовцев М.И. Новая книга о Белом острове и
Таврике // ИАК. — Пг., 1918. — Вып. 65. — С. 15—18.
- Рубан В.В. О датировке поселения Козырка II // Памятники древних культур Северного Причерно-
морья. — К., 1979. — С. 60—80.
- Румянцев М.Ф. Эпистемиологическая концепция
А.С. Лаппо-Данилевского и современная источник-
оведческая парадигма // Источниковедение: поиски и
находки. — Воронеж, 2000. — Вып. 1. — С. 6—24.
- Русяева А.С. Понтийская легенда о Геракле: вы-
мысел и реальность // Духовная культура древних
обществ. — К., 1991. — С. 96—116.
- Русяева А.С., Русяева М.В. Верховная богиня анти-
чной Таврики. — К., 1999. — 208 с.
- Рыбалова В.Д. Два поселения предскифского
времени на левобережье Среднего Днестра и неко-
торые проблемы белогрудовской культуры (по ма-
териалам разведки Юго-Подольской экспедиции
в 1953 — 1954 гг.) // Археологические вести. — Л.,
1999. — № 6. — С. 320—343.
- Савеля О.Я. Разведки в окрестностях Севасто-
поля // АО за 1967 г. — М., 1968. — С. 427.
- Савеля О.Я. О керамике с резным орнаментом из
Херсонеса // КСИА СССР. — М., 1970. — Вып. 124. —
С. 48—50.
- Савеля О.Я. Раскопки и разведки в окрестностях
Севастополя // АО за 1973 г. — М., 1974. — С. 401.
- Савеля О.Я. Отчет о раскопках и охранных досле-
дованиях в 1973 г. у поселка Заря Свободы (Поворот-
ное) Нахимовского района г. Севастополя в 1973 г. //
НА ИА НАНУ. — д. 1973/89. — 1973а. — 15 л., 28 рис.
- Савеля О.Я. Отчет об археологических разведках
и раскопках на территории г. Севастополя в 1974 г. //
НА ИА НАНУ. — д. 1974/129, ф. о. № 7985. — 1974. —
28 л., 18 илл.
- Савеля О.Я. Раскопки и разведки // АО за 1975 г. —
М., 1976. — С. 381.
- Савеля О.Я. Раскопки и разведки у Сапун-горы //
АО за 1978 г. — М., 1979. — С. 398.
- Савеля О.Я. Раскопки и разведки у Сапун-горы /
Научные статьи, газетные и журнальные статьи за
1979 г. // НА НЗХТ. — д. 2042. — 1979а. — 10 л.
- Савеля О.Я. Работы Севастопольской экспеди-
ции // НА НЗХТ. — д. 2042. — 1979б. — 3 л.
- Савеля О.Я. Поселения кизил-кобинской культу-
ры и мегалитические могильники на Гераклеюском
полуострове // НА НЗХТ. — д. 2042. — 1979в. — 24 л.
- Савеля О.Я. О греко-варварских взаимоотноше-
ниях в Юго-Западном Крыму в VI—IV вв. до н. э. // ПГКСВП. — Тбилиси, 1979г. — С. 166—176.
- Савеля О.Я. Работы Севастопольской экспеди-
ции // АО за 1979 г. — М., 1980. — С. 298.
- Савеля О.Я. Отчет охранно-новостроечной архе-
ологической экспедиции о полевых исследованиях
1981 г. в зонах новостроек. — Севастополь, 1982 //
НА ИА НАНУ. — д. 1981/147. — 1981. — 86 л., 68 рис.
- Савеля О.Я. Работы Севастопольской экспеди-
ции // АО за 1981 г. — М., 1982. — С. 360.
- Савеля О.Я. Альбом иллюстраций к отчету Се-
вастопольской охранно-новостроечной археологи-
ческой экспедиции в 1985 г. (ГУ-14) // НА НЗХТ. —
д. 2609. — 1985. — 51 рис.



Савеля О.Я. Работы Севастопольской экспедиции // АО за 1984 г. — М., 1986. — С. 408.

Савеля О.Я. Раскопки поселения в урочище Таш-Куле на Сапун-горе // Отчет севастопольской археологической экспедиции о полевых исследованиях в Балаклавском районе г. Севастополя в 1987 г. // НА НЗХТ. — д. 2766. — 1987. — 15 л.

Савеля О.Я. Археологические раскопки на «Загайтанском» поселении (пос. Ак-Керман) // Отчет Севастопольской археологической экспедиции о полевых исследованиях в г. Севастополе в 1989 г. // НА НЗХТ. — д. 2912. — 1989. — 15 л.

Савеля О.Я. Поселение кизил-кобинской культуры в устье Мартыновской балки в Инкермане (по материалам охранных археологических исследований на территории жилого массива ПО «Севморзавод им. С. Орджоникидзе» по ул. Погорелова в 1990 г.) // НА НЗХТ. — д. 2976/І. — 1990. — 36 с.

Савеля О.Я. Альбом иллюстраций к отчету о раскопках Севастопольской археологической экспедиции в 1990 г. // НА НЗХТ. — д. 2976/ІІІ. — 1990а. — 120 рис.

Савеля О.Я. Эпизодические охранные исследования в г. Севастополе в 1992 г. // Отчет севастопольской археологической экспедиции о полевых исследованиях в 1992 г. // НА НЗХТ. — д. 3123. — 1992. — 21 л.

Савеля О.Я. Охранные исследования поселения кизил-кобинской культуры на 5 км Балаклавского шоссе в 1993 г. Археологическая разведка на Мизкензиевых горах // Отчет Севастопольской археологической экспедиции о полевых исследованиях в г. Севастополе в 1993 г. // НА НЗХТ. — д. 3187. — 1993. — 5 л.

Савеля О.Я. Иллюстрации к отчету Севастопольской охранно-новостроечной археологической экспедиции в 1993 г. // НА НЗХТ. — д. 3188/І. — 1993а. — 65 рис.

Савеля О.Я. Работы Севастопольской экспедиции // АИК 1993 г. — Симферополь, 1994. — С. 235—238.

Савеля О.Я. Археологические материалы к истории Гераклейского полуострова доколониационного периода // Хсб. — Севастополь, 1996. — Вып. 7. — С. 13—18.

Савеля О.Я. Некоторые результаты работ Севастопольской археологической экспедиции в округе Херсонеса в 1990—1995 гг. // Хсб. — Севастополь, 1997. — Вып. 8. — С. 88—95.

Савеля О.Я., Кравченко Э.А. Отчет Севастопольской археологической экспедиции об охранно-спасательных исследованиях Инкерманского отряда на поселении Уч-Баш (2006) // НА ІА НАНУ. — д. 2006/2. — 2006. — 82 л., 58 рис.

Савеля О.Я., Кравченко Э.А. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш (2007) // НА ІА НАНУ. — д. 2007/13.

Савеля О.Я., Кравченко Э.А. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш (2008) // НА ІА НАНУ. — д. 2008/13.

Савеля О.Я., Кравченко Э.А. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш в 2009 г. // НА ІА НАНУ. — д. 2009/13а.

Савеля О.Я., Май Е.А. Поселение «Чёрная речка» (ГУ-14) // НА НЗХТ. — д. 2697. — 1985. — 24 л.

Савеля О.Я., Матвеева Н.Ф. Отчет севастопольской охранно-новостроечной археологической экспедиции о полевых исследованиях в 1982 г. в зонах новостроек. — Севастополь, 1983. // НА ІА НАНУ. — д. 1982/129. — 1982. — 56 л., 48 рис.

Савеля О.Я., Савеля Д.Ю. Исследования Севастопольской охранно-новостроечной экспедиции в 1984 г. // НА НЗХТ. — д. 2488. — 1984. — 28 л., 65 рис.

Савеля О.Я., Черных А.А. Работы севастопольской новостроечной экспедиции // Научные статьи, газетные и журнальные статьи за 1979 г. // НА НЗХТ. — д. 2042. — 1979. — 5 л.

Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. — М., 1986. — 246 с.

Семёнов-Зусер С.К. К вопросу о мегалитических памятниках // Природа. — М., 1931. — № 5. — С. 29—41.

Сенаторов С.Н. О керамике с гребенчатым орнаментом из Херсонеса // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. 1888—1988 гг.: Тез. докл. — Севастополь, 1988. — С. 87—103.

Сенаторов С.Н. Поселение позднего этапа кизил-кобинской культуры Карань-2 // Хсб. — Севастополь, 1998. — Вып. IX. — С. 8—16.

Сенаторов С.Н. Лепная керамика кизил-кобинской культуры: типология и хронология.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Институт истории материальной культуры РАН. — СПб., 2002. — 22 с.

Сенаторов С.Н. Кизил-кобинская керамика конца VI — первой половины IV вв. до н. э. из раскопок в Херсонесе // Хсб. — Севастополь, 2003. — Вып. 12. — С. 14—28.

Сенаторов С.Н. Лепная керамика поселения на о. Березань из раскопок Государственного Эрмитажа 1963—1991 гг. // Борисфен—Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. — СПб., 2005. — Т. 1. — С. 174—373.

Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного компонента). — К., 2003. — 200 с.

Скржинская М.В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. — К., 1977. — 126 с.

Скржинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. — М., 1991. — 198 с.

Смирнова Г.И. Могильник культуры ноа у с. Старые Бедражы в Молдавии // КСИА СССР. — М., 1967. — № 112. — С. 66—74.

Смирнова Г.И. Гавско-голиградский круг памятников восточно-карпатского бассейна // АСГЭ. — Л., 1976. — № 17. — С. 18—34.

Смирнова Г.И. Среднее Поднестровье и Нижнее Подунавье в Предскифское время // Thracia. — София, 1980. — Т. V. — С. 121—144.

Смирнова Г.И. О формировании позднечернолеской культуры на Среднем Днестре (на материалах поселения Днестровка-Лука) // АСГЭ. — Л., 1984. — № 25. — С. 43—60.



- Смирнова Г.И. Основы хронологии предкифских памятников Юго-Запада СССР // СА. — 1985. — № 4. — С. 49—51.
- Смирнова Г.И. Памятники типа Кишинев-Корлатень в Днестро-Сиретском междуречье и группа Белегиш II в югославском Подунавье // АСГЭ. — Л., 1990. — № 30. — С. 20—33.
- Смирнова Г.И. Немировское городище — общая характеристика памятника VIII—VI вв. до н. э. // Археология. — 1996. — № 4. — С. 67—84.
- Соколова К.Ф. Антропологические материалы из Алуштинского могильника // Советская антропология. — 1959. — № 2, т. III. — С. 52—58.
- Соколова К.Ф. Антропологический материал из раскопок Херсонеса 1955 г. (Приложение к статье Г.Д. Белова «Отчёт о раскопках в Херсонесе в 1955 г.») // Хсб. — Севастополь, 1959а. — Вып. 5. — С. 73—74.
- Соколова К.Ф. Тавры Крымского полуострова (по антропологическим данным) // Вопросы антропологии. — 1960. — Вып. III. — С. 66—76.
- Соколова К.Ф. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини // АП УРСР. — К., 1963. — Т. XIII. — С. 124—159.
- Соловьёв Л.Н. Дневники разведок 1922 — 1927 гг. // НА НЗХТ. — д. 633/1384—1386. — 1922. — 69 л.
- Соловьёв Л.Н. Поселения бронзовой эпохи в балке Сарандинаки // НА НЗХТ. — д. 1802. — б/г. — 38 л.
- Соловьёв Л.Н. Находки с городища в Чортовой балке // Фонды НЗХТ. — д. 868А. — колл. оп. 36686А, инв. № 131—148. — б/г«а». — 8 л.
- Соломонік Е.І. Таври і Тавріка (про походження етноніма і топоніма) // Археологія. — К., 1976. — Т. 20. — С. 46—50.
- Спицин А.А. Археологические разведки. — СПб., 1908. — 129 с.
- Стоянов Р.В. Несколько замечаний о времени и причинах основания Херсонеса Таврического // ВДИ. — 2007. — № 2. — С. 125—144.
- Стоянов Т. Могилен некропол от ранножелезната епоха. «Сборяново» I. — София, 1997. — 240 с.
- Стржелецкий С.Ф. Раскопки в Инкермане в 1940 г. // СА. — М., 1947. — Вып. IX. — С. 283—302.
- Стржелецкий С.Ф. Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 г. // СХМ. — Симферополь, 1948. — Вып. 4. — С. 69—97.
- Стржелецкий С.Ф. Очерки истории Гераклеяского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа (середина II тыс. до н. э. — V в. до н. э.). — Севастополь, 1951 с дополнениями 1953—1954 гг.: Рукопись дисс. ... канд. ист. наук // НА НЗХТ. — д. № 1343. — 1951. — 415 с.
- Стржелецкий С.Ф. Очерки истории Гераклеяского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа (середина II тыс. до н. э. — V в. до н. э.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1951а. — 38 с.
- Стржелецкий С.Ф. Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш X—VIII вв. до н. э. — Севастополь, 1952 г. // НА НЗХТ. — д. 680/I—III. — 1952. — 120 л.
- Стржелецкий С.Ф. Коллекционная опись // НА НЗХТ. — д. 674/I. — 1952а. — 38 л.
- Стржелецкий С.Ф. Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш. — Севастополь, 1953 г. // НА НЗХТ. — д. 690/I. — 1953. — 138 л.
- Стржелецкий С.Ф. Дневник и фотографии к отчету // НА НЗХТ. — д. 690/IIa. — 1953а. — 28 л., 300 фото.
- Стржелецкий С.Ф. Дневник // НА НЗХТ. — д. 690/IIб. — 1953б. — 28 л.
- Стржелецкий С.Ф. Коллекционная опись // НА НЗХТ. — д. 686. — 1953в. — 38 л.
- Стржелецкий С.Ф. Разведки древних деревень в округе Херсонеса в 1953 г. // НА НЗХТ. — д. 690. — IV. — 1953 г. — 345 л.
- Стржелецкий С.Ф. Черновой материал // НА НЗХТ. — д. 1321. — б/г. — 49 л.
- Стржелецкий С.Ф. Отчет о раскопках у Карантина // НА НЗХТ. — д. 1299. — б/г«а». — 48 л.
- Стржелецкий С.Ф. Отчет о работах Гераклеяской экспедиции // НА НЗХТ. — д. 709. — б/г«б». — 10 л.
- Стржелецкий С.Ф. Основные этапы экономического развития и периодизация истории Херсонеса Таврического в античную эпоху // ПИСПАЭ. — М., 1959. — С. 63—85.
- Стржелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического // Хсб. — Симферополь, 1961. — Вып. VI. — 186 с.
- Стржелецкий С.Ф., Вейрман Е.В. Отчет о работе Инкерманской археологической экспедиции (Сахарная Головка). — Севастополь, 1952 г. // НА НЗХТ. — д. 681. — 1952. — 38 л., 24 рис.
- Стржелецкий С.Ф., Вейрман Е.В. Коллекционная опись // НА НЗХТ. — д. 684. — 1952а. — 14 л.
- Тахтай А.К. Дневники раскопок у Стрелецкой бухты в 1937 г. // НА НЗХТ. — д. 351. — 1937. — 48 л.
- Тахтай А.К. Археологические открытия в Херсонесе в 1942—1944 гг. // КСИИМК. — Л., 1947. — Вып. XIV. — С. 122—124.
- Тахтай А.К. Остатки ранне-таврского поселения близ Балаклавы // Архив УСБУ по АРК. — Од. зб. 9920. — Т. 2. — б/г. — 21 с.
- Тереножкин А.И. Предкифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — 248 с.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976. — 223 с.
- Техов Б.В. Средняя Европа и Центральный Кавказ в эпоху поздней бронзы и раннего железа // Между Европой и Азией. Кавказ в IV—I тыс. до н. э. — СПб., 1996. — С. 101—104.
- Толстой И.И. Остров Белый и Таврика на Эвксинском Понте. — Пг., 1918. — 164 с.
- Толстой И.И. Аэды. Античные творцы и носители древнего эпоса. — М., 1958. — 63 с.
- Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX вв.). — СПб., 2002. — 676 с.
- Тюменев А.И. Херсонесские этюды. 1: К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения Херсонеса // ВДИ. — 1938. — № 2 (3). — С. 245—264.
- Тюменев А.И. Херсонесские этюды // ВДИ. — 1949. — № 4. — С. 75—86.



- Уваров А.С. Каталог собрания древностей. — М., 1887. — 802 с.
- Усачук А.Н. Костяной инвентарь поселения срубной культуры у хутора Красный Яр на Дону // Археологический альманах. — Донецк: Донецкий областной археологический музей, 1997. — № 6. — С. 173—180.
- Филиппенко А.А., Кравченко Э.А., Ушаков С.В. Античное поселение с греко-варварской керамикой «Трактирный Мост» // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. — Киев; Судак, 2006. — Т. II. — С. 317—322.
- Фролов Э.Д. Огни Диоскуров. Античные теории переустройства общества и государства. — Л., 1984. — 190 с.
- Фирсов Л.В. Этюды радиоуглеродной хронологии Херсонеса Таврического. — Новосибирск, 1976. — 102 с.
- Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки. — М., 2006. — 342 с.
- Хазанов А.М. (при участии Куббеля Л.Е. и Созиной С.А.). Первобытная периферия докапиталистических обществ // Первобытное общество. Основные проблемы развития. — М., 1975. — С. 140—204.
- Храпунов И.Н. Булганакское позднескифское городище (по раскопкам 1981—1989 гг.) // МАИЭТ. — Симферополь, 1991. — Вып. II. — С. 3—34.
- Храпунов И.Н., Власов В.П. Кизил-кобинское поселение Шпиль // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. — Симферополь, 1995. — С. 28—35.
- Храпунов И.Н. Этническая история тавров // БИ. — Симферополь, 2003. — Вып. V. — С. 5—57.
- Чемякина М.А. Гвоздевидные подвески ирменской культуры (евразийские параллели) // Ранний залізний вік Європи: до 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкина. М-ли Міжн. наук. конф. (Чигирин, 16—19 травня 2007 р.). — Київ; Чигирин, 2007. — С. 144—146.
- Шарафутдинова И.Н. Сабатиновская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 83—116.
- Шарафутдинова Э.С. Раскопки на Кобяковском поселении эпохи поздней бронзы в 1962 г. // КСИА СССР. — М., 1967. — № 112. — С. 75—89.
- Шарафутдинова Э.С. Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура). // САИ. — Л., 1980. — Вып. VI-II. — 128 с.
- Шарафутдинова Э.С. Поселение Красновардейское II — новый памятник начала эпохи раннего железа на Кубани // КСИА СССР. — М., 1987. — Вып. 190. — С. 87—95.
- Шнірельман В.О. Господарські системи як фактор соціальної диференціації // Археологія. — 1992. — № 1. — С. 16—22.
- Шнет Г.Г. Герменевтика и ее проблемы // Контекст за 1989 г. — М., 1990. — С. 101—132.
- Шульц П.Н. Тавро-скифская экспедиция // КСИИМК. — М., 1949. — Вып. 27. — С. 28—31.
- Шульц П.Н. Таврское укрепление на г. Кошка в Крыму // КСИА ИА АН УССР. — К., 1957. — Вып. 7. — С. 96—102.
- Шульц П.Н. О некоторых вопросах истории тавров (территория, хронология, взаимоотношения с античными городами и скифами) // ПИСПАЭ. — М., 1959. — С. 235—272.
- Щеглов А.Н. О структуре населения хоры Херсонеса и Боспора в IV—II вв. до н. э. // Античные города Северного Причерноморья и варварский мир. — Л., 1973. — С. 36—37.
- Щеглов А.Н. Тавры и греческие колонии в Таврике // ПЭЭ. — Тбилиси, 1985. — С. 90—94.
- Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1987. — 150 с.
- Щеглов А.Н. О населении Северо-Западного Крыма в античную эпоху // ВДИ. — 1996. — № 4. — С. 146—157.
- Щеглов А.Н. Финал кизил-кобинской культуры и поздняя история тавров // Скифы, хазары, славяне. Древняя Русь. Междунар. науч. конф. памяти М.И. Артамонова. Тез. докл. — СПб., 1998. — С. 66—70.
- Щепелев В. Пещерный храм в Инкермане // Тр. Этнографо-археологического музея МГУ. — М., 1927. — Вып. 1. — С. 42—46.
- Щепинский А.О. Новые памятники кизил-кобинской культуры в Крыму // КСИИМК. — М., 1957. — Вып. 67. — С. 40—45.
- Щепинский А.О. Пещерные святилища времени раннего железа в горном Крыму // Труды комплексной карстовой экспедиции АН УССР. — К., 1963. — С. 93—102.
- Щепинский А.О. Населения Південного берега Криму в епоху раннього заліза // Археологія. — К., 1977. — Т. 21. — С. 26—39.
- Эрлих В.Р. Степной и предгорный варианты протомеотских памятников (хронологический аспект) // Периодизация и хронология культур эпохи бронзы. К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века. — СПб., 2001. — С. 238—242.
- Яковенко Э.В. Скифы Східного Криму в V—III ст. до н. е. — К., 1974. — 152 с.
- Яневич А.А. Хозяйство мезолитического и неолитического населения Горного Крыма // Каменный век на территории Украины. — К., 1990. — С. 102—112.
- Яшаева Т.Ю., Денисова Е.А. Отчет о раскопках средневекового поселения на наделе 32 в 2004 г. // НА ИА НАНУ. — д. 2004/63. — 2004. — 93 л., 28 рис.
- Berciu D. Descoperarile getice de la Cernavoda 9 (1954—) ei unele aspecte ale inseputului formarii culturii Latene geto — dace la Duarea de jos. // MCA. — 1957. — № 4. — P. 110—121.
- Benton S., Waterhouse H. Excavations in Ithaka: Tris Langadas // The Annual of the British School at Athens. — London, 1973. — № 68. — P. 1—24.
- D. de Montpereux Fr. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses at les Abkhases, en Colchide, en Georgia, en Armenie at en Crimée. — Paris, 1839. — Т. II. — 502 с.



- Cicikova M.* Nouvelles donnees sur la culture Thrace de l'epoque du Hallstatt en Bulgarie du sud // *Thracia*. — София, 1972. — P. 79–100.
- Clarke D.L.* Analytical Archaeology. — London, 1968. — 684 p.
- Cordova C. E.* Piffusion of Ancient Mediterranean Agriculture and vegetation change in SW Crimea: A View from the Microscope. Report of preliminary results and interpretation of palynological investigation in the Heracleon Peninsula. — Department of Geography, Oklahoma State University, 2001. — 34 p.
- Cunliffe B.* Greeks, Romans and Barbarians. Spheres of Interaction. — London, 1988. — 244 p.
- Daragan M.N.* Periodisierung und Chronologie der Siedlung Zabotin // *Eurasia Antiqua*. — Berlin, 2004. — Bd. 10. — S. 55–146.
- Gimbutas M.* Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. — Oxford, 1965. — 680 p.
- Guma M.* Civilizacia primei epoci a fierului in Sud-Vestul Romaniei // *Bibliotheca Thracologica*. — Bucuresti, 1993. — T. IV. — 311 p., CIX pl.
- Hannestad L., Stolba V.F., Sueglov A.N.* Panskoye I. The Monumental Building U6. — Aarhus University Press, 2002. — Vol. I.: Text. — 308 p.; Vol. 2.: Plates. — 191 pl.
- Hansel B.* Die Gliederung der alteren Hallstattzeit im Thrakischen Raum // *Thracia*. — София, 1974. — T. III. — S. 87–94.
- Juganaru G.* Manifestari timpurii ale primei epoci a fierului in Dobrogea (Descoperirile de la Garvanmlajitul florilor jud. Tulcea) // Prima epoca a fierului la gurile dunarii si in zonele circumpontice. Lukrarile Colocviului Int. (Tulcea — Sept., 1993). — Tulcea, 1997. — P. 103–110.
- Kancev M.* Matériaux du site préhistorique de l'âge du bronze récent et du Hallstatt ancien près d'asenovec, depart. de Sliven. // *Thracia*. — София, 1974. — T. III. — P. 63–76.
- Kemenczei T.* Die Spätbronzezeit Nordostungarns // *Archeologia Hungarica*. — Budapest, 1984. — Bd. LI. — 430 S.
- Kossak G.* Zaumzeug aus Kelermes. In: Hallstattkolloquium. — Budapest, 1986. — 480 S.
- Kravchenko E.* Ceramics of Kizil-Koba Culture from the Excavations on Bezmyannaya Hill // *Archaeology at Kiev-Mohila Academy*. — Kiev, 2005. — P. 116–125.
- Kravchenko E.* Pre-Greek Population on the Heracleon Peninsula: Ceramic analysis // *The Study of Ancient Territories. Chersonesos and Metaponto*. 2004 Field Report. — Ostin, 2005a. — P. 33–38.
- Latyshev B.* Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. — Petropolis, 1916. — 711 p.
- Levitki O.* Culturi din epoca hallstattului timpuriu si mijlociu. // *Thraco-Dacica*. — Bucuresti, 1994. — T. XV, № 1–2. — C. 159–214.
- Minns E.* Scythians and Greeks. — Cambridge University Press, 1913. — 289 p.
- Morintz S.* Hallstattul timpuriu si mijlociu on zona istro-pontica // *Thraco-Dacica*. — Bucuresti, 1987. — T. VIII. — P. 39–67.
- Morintz S., Juganaru G.* Raport privind sapaturile arheologice efectuate on sectorul V al asezarii hallstattiene de la Babadag (1991–1992) // *PEUCE*. — 1995. — XI. — P. 177–202.
- Morintz S., Roman P.* Un nou grup hallstattian timpuriu on Sub-Vestul Romaniei — Insula Banului // *SCIV*. — 1969. — T. 20, № 3. — P. 393–423.
- Pare Ch. F. E.* Chronology in Central Europe at the end of the Bronze Age // *Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500–500 B.C.* (Acta Archaeologica vol. 67). — Kobenhavn, 1996. — P. 99–120.
- Patek E.* Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. — Budapest, 1968. — 174 S., CXL Taff.
- Petrescu-Dimbovita M.* Certaines considerations sur quelques problemes du Hallstatt de l'espace Carpat-Danubien-Pontique d'apres les donnees des recherches recentes // *Slovenska Archeologia*. — 1988. — T. XXXVI-1. — P. 175–188.
- Renfru C., Bahn P.* Archaeology. Theories, Methods and Practice. — London, 1991. — 544 p.
- Saprykin S.Y.* The Foundation of Tauric Chersonesos // *The Greek Colonization of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology* (Historia Einzelschriften. 121). — Stuttgart, 1998. — P. 227–248.
- Snodgrass A.M.* The Dark Age of Greece. — Edinburgh University Press, 1971. — 456 p.
- Stefanovich M.* The possible origins of the knobbed ware in Troy VIIb 2 // *Thracia*. — София, 1974. — T. III. — P. 101–105.
- Stojic M.* Gvozdeno doba u basenu Velike Morave. — Beograd; Svetozarevo, 1986. — 120 s., 53 tabl.
- Toncheva G.* Sur l'origine des Thraces // *Thracia*. — София, 1974. — T. III. — P. 77–85.
- Topoleanu F., Juganaru G.* Asezarea de tip Babadag de la Niculitel-«Cornet» (Judetul Tulcea). Sapaturile de salvare efectuate on 1988 // *Peuce*. — 1995. — XI. — P. 203–229.
- Vulpe Al.* Necropola Hallstattiana de la Ferigile. — Bucuresti, 1967. — 207 s.
- Zubar' V.M., Kravchenko E.A.* Interpretation of a Group of Archaeological Sites in the Vicinity of Tauric Chersonesos // *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Scglov on the occasion of his 70th birthday*. — Aarhus, 2003. — P. 185–196.

СКОРОЧЕННЯ



АИК	— Археологические исследования в Крыму. Симферополь.
АО	— Археологические открытия. Москва.
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР. Київ.
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград.
БИ	— Боспорские исследования. Симферополь.
ВДИ	— Вестник древней истории. Москва.
ВИ	— Вопросы истории. Москва.
ГХИАМ	— Горударственный Херсонесский историко-археологический музей
ДСПК	— Древности Северного Причерноморья и Крыма. Запорожье.
ДСППВГК	— Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. Тбилиси.
ЗООИД	— Записки императорского Одесского общества истории и древностей. С.-Петербург.
ЗРАО	— Записки Российского археологического общества. С.-Петербург.
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії наук України
ИАДК	— История и археология древнего Крыма. Киев.
ИАК	— Известия Российской археологической комиссии. С.-Петербург.
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры. Ленинград.
ИОЛЕАЭ	— Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. С.-Петербург.
ИТОИАЭ	— Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. С.-Петербург.
ИТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии. С.-Петербург.
КБН	— Корпус боспорских надписей. Ленинград.
ККК	— Кизил-кобинська культура
КСИА СССР	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. Москва.
КСИА УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Киев.
КСИИМК	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. Ленинград.

Скорочення



ЛОИА	— Ленинградское отделение Института археологии АН СССР.	САИ	— Свод археологических источников. Москва.
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь.	СДП	— Старший дотаврський період
МДП	— Молодший дотаврський період	СОНАЕ	— Севастопольская охранно-новостроечная археологическая экспедиция.
МИА СССР	— Материалы и исследования по археологии СССР. Москва; Ленинград.	СППК	— Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. Запоріжжя.
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України.	СХМ	— Сборник Херсонесского музея. Симферополь.
НА НЗХТ	— Научный архив Национального заповедника «Херсонес Таврический».	СЭ	— Советская этнография. Москва.
НаУКМА	— Національний університет «Києво-Могилянська академія».	ТП	— Таврський період
НЗХТ	— Національний заповідник «Херсонес Таврійський».	Хсб	— Херсонесский сборник. Севастополь.
ОАК	— Отчет археологической комиссии. С.-Петербург.	ІРЕ	— Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. — Petropolis, 1916.
ПГКСВП	— Проблемы греческой колонизации Северо-Восточного Причерноморья. Тбилиси.	МСА	— Materiale si Cercetari Archeologice. București.
ПИСПАЭ	— Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. Москва.	SCIV	— Studii si cercetari de istorie veche. București.
ПЭЭ	— Причерноморье в эпоху эллинизма. Тбилиси.	I, Ia, II, III, IV, V-УБ	— горизонти кизил-кобинської культури, виділені за матеріалами поселення Уч-Баш.
РА	— Российская археология. Москва.	VI-Г	— горизонт кизил-кобинської культури, виділений за матеріалами поселень Сахарна Головка і Чорна Річка.
СА	— Советская археология. Москва.	VII, VIII, (IX)-К	— горизонти кизил-кобинської культури, виділені за матеріалами Керкінітиди.

ЗМІСТ



Вступ	5
Розділ 1	
ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТУБІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ КРИМУ ДОБИ РАНЬОГО ЗАЛІЗА	9
Розділ 2	
ДЖЕРЕЛА І МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ	23
2.1. Античні писемні джерела про Крим і Тав- рику	23
2.2. Археологічні пам'ятки кизил-кобинської культури у Західному Криму	29
2.3. Методика дослідження	37
Розділ 3	
СИНХРОНІЗАЦІЯ І ХРОНОЛОГІЯ КОМПЛЕКСІВ ПАМ'ЯТОК ККК У ЗАХІДНОМУ КРИМУ. КЛАСИФІКАЦІЯ І ТИПОЛОГІЯ ЛІПНОГО ПОСУДУ	45
3.1. Класифікація кераміки. Синхронізація і хро- нологія комплексів кизил-кобинської культури ..	45
3.2. Типологія ліпного посуду	84
Розділ 4	
ПЕРІОДИЗАЦІЯ КИЗИЛ-КОБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ЗАХІДНОМУ КРИМУ	91
4.1. Старший дотаврський період	91
4.2. Молодший дотаврський період	93
4.3. Таврський період	95
Висновки	109
Summary	115
Післямова	116
ІЛЮСТРАЦІЇ	119
Додаток	
КАТАЛОГ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ДОБИ БРОНЗИ І РАНЬОГО ЗАЛІЗА У БАСЕЙНАХ рр. ЧОРНА, БЕЛЬБЕК І КАЧА	241
Використана література й архівні мате- ріали	261
Скорочення	272

Наукове видання
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна

КІЗИЛ- ОБИНСЬКА КУЛЬТУРА



У ЗАХІДНОМУ
КРИМУ

Українською мовою

Друкується в авторській редакції

Рисунки	Е.А. Кравченко, Д.А. Пефтиця
Дизайн обкладинки	А.В. Панікарського
Комп'ютерна верстка	С.А. Горбаненка

Підписано до друку 27.12.2010. Формат 84 × 108/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 28,98.
Обл.-вид. арк. 28,29. Тираж 300 екз.

Тираж віддруковано ??? ,
Адреса. Телефон (майл?)

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ?? № ??? від ??..??..20?? р.

